

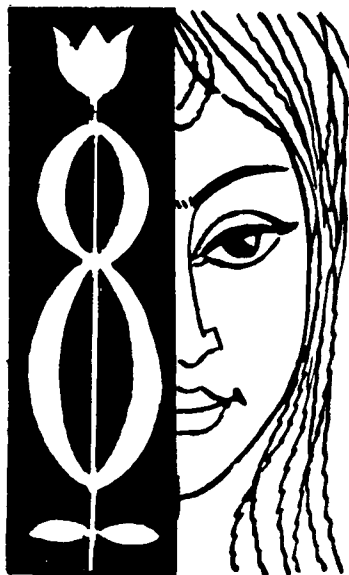
Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОЙ-СИЕСИЙ ЖУРНАЛ

49-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1981 3

МУНДАРИЖА

ҚИЗЛАР ГУЛДАСТАСИ	3
Г. Марков. Сибирь. Роман. Давоми.	35
С. Акбарий. Кўкан шўро. Достон.	62
Б. Халилов. Гулбаҳор қани? Пьеса.	68
Мирмуҳсин. Илдизлар ва япроқлар. Роман. Охири.	90
Р. Бобожон. Юсуф ва Зулайҳо ёки оға-ини адовати. Драматик поэма. Охири.	133
Ҳ. Ғулом. Машраб. Роман. Охири.	147
ПУБЛИЦИСТИКА	
Б. Байрамов. Кенгликлар диёри.	192
САНЪАТ	
М. Қаюмов. Кинематография — ҳаётим.	204
ОЧЕРКЛАР	
Ш. Сиддиқов. Олим бўлсанг, олам сеники.	213
ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ	
Ҳ. Бердиёров, Р. Орзибеков. Таниқли адабиётшунос	217
ҚАРДОШЛАРИМИЗ АДАБИЁТИДАН	
О. Шарафиддинов. Инсон қалбига йўл	219
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Н. Комилов. Фирдавсийнинг шеърӣ карвони	225
ТАҚРИЗЛАР	
С. Қосимов. Биллур шам.	232
«ГУЛҚАЙЧИ»	
Конвертларни қайчилаганда	237
Маданий ҳаёт.	239
«Звезда Востока» март сониди	239

ҚИЗЛАР

ТУЛДАСТАСИ

Турсуной Содиқова

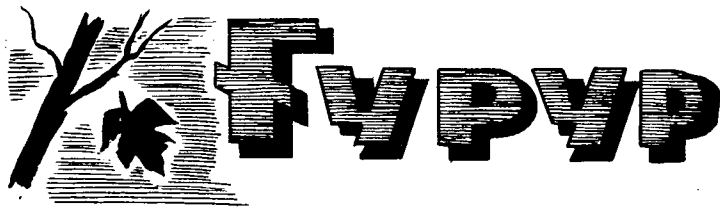
АЁЛ МОНОЛОГИ

Тоифамиз ажиб феъллик, гоҳи ҳайрон ўзимиз,
Билмайдурмиз дарёмизми ёки олов ўзи биз.
Табиат-ку бизга бермиш нозик-нафис билакни,
Нозиккина билакни-ю, энг каттакон юракни.
Ҳам демишки, яшамоқнинг андозасин бичурсан
Ва не ташвиш суви бўлса, энг аввало ичурсан.
Ипак бирла пўлатданми қуймиш бизни табиат,
Бир феълмиз нафосатдир, бир феълмиз жасорат.
Кундуз эрлар қаторинда меҳнатда от сурган — биз,
Сиз келар чоғ, ҳорманг дея, таъзим билан турган — биз.
Дала-тузда хирмон-хирмон зару олтин уйган биз,
Уйга келгач химарилиб қўлларга сув қуйган — биз.
Ман ман деган йигит йўқдир биз деб ёниб қуймаган,
Нозиккина зот қошида танда титроқ туймаган.
Яни мағрур, тош юрак деб, гап қилмангиз бизларга,
Шарму ҳаё бизга бўлди, ошкор ёнмоқ сизларга.
Мағрур туриб севилдик биз, мағрур туриб севдик биз,
Гоҳда сизни бой берар чоғ мағрур тура билдик биз.
Шул ўринда табиатдан қилгум келур йигитлар —
Бепарвороқ яралдингиз, беғамроқсиз, йигитлар!
Билсаларинг эди, биз-чун қанчалардир қадрингиз,
Яйрай-яйрай бу дунёга сиғмай кетармидингиз!
Сиз тасалли берган онлар йўқ эсак-да бор бўлдик,
Сиздан чиқар ҳар суҳанга гўдак каби зор бўлдик,
Сиз йўқ эса файз йўқолди, хоналар ҳам тор бўлди,

Атру ифор бекор бўлди, ўсмалар ҳам хор бўлди...
 Аналикнинг ғазотида жонни қўйганда гаров,
 Омон қолсанг, чақалоғинг аста кўрсатса биров,
 Отасига ўхшаш қошу қабоғини кўрган дам,
 Эҳ, билмайсиз, бу аёлга тимсоли йўқ бир байрам!
 Дарвозадан алпдай кириб, ҳовлью, уй тўлган пайт,
 Болачалар «дадам»лашиб қошингизга елган пайт
 Унут бўлар аразлар-у гинахонлик, ўгитлар,
 Шундай дамда сизни бошга қўйгим келур, йигитлар!
 Замонанинг зайлин кўринг, титрамоқда асримиз,
 Ер шарининг бор ғамига бунда бўлдик асир биз.
 Куррамизда олов билан кимдир қиларкан ўйин,
 Йигитларжон, бу асрда аёл бўлмоқ ҳам қийин!..
 Қирқ биринчи йилнинг ҳали фироқлари битган йўқ,
 Унинг аламлари, доғлари, титроқлари кетган йўқ.
 Юракларга қадалганча турар қабр тошлари,
 Ҳайкаллар-чи, ҳайкал эмас, элнинг тош бардошлари.
 Куёв тўнлар қозикларга илинганча қолганин,
 Ер йўлида сарви қадлар кута-кута толганин,
 Остонадан ҳануз жилмай мактуб кутган онани
 Кўрарканмиз ҳанузгача титраймиз-ку аламли!
 Қучганимча этак тўла бир тўп гўдак боламни,
 Чорлайдирман хитоб билан оналарин оламнинг:
 Келинг, дунё оналари, қарши бориб удумга,
 Керак бўлса, эрлар учун биз борайлик ҳужумга!
 Тўққиз ўғли жангга кетиб қайтмаган ул онанинг,
 Ун етимча бўзлай-бўзлай катта бўлган хонанинг
 Остонасин тавоб қилиб, бардош тилаб олурмиз,
 Аналикнинг шиддатини, шаҳдин ишга солурмиз,
 Ҳарна куйга тушсак ҳамки, оҳу фиғон демасмиз,
 Хитобим шул: йигитларни биз урушга бермасмиз!

Андижон.

ҲИКОЯ

Дастурхон атрофида икки ўртоқнинг суҳбати авжга чиқди:
— Севги бораканми, Дилор, синаб кўрдингми?..

— Илтимос, сўрама шунақа нарсани!..

— Кечирасан, ўртоқ! Ешлигимизда ўзинг нуқул шу ҳақида баҳш-лашардинг.

— Энди баҳшлашмаймиз!..

— Магнитофон қўйиб берайми, Санобарнинг қўшиқларини ёзиб олганман...

Шундай дедим-да, бурчакдаги магнитофон тугмачасини босиб, керакли лентани қўйдим. Хонада қувноқ қўшиқ янгради:

Ешлигим кел, куйга тўлган
Қалбим олтин сози бўл!..

Дилором хурсанд бўлсин, деб Санобарга жўр бўлиб қўшиқ айта бошладим. Ниҳоят, Дилором эриди — қўлларини қовуштирганча аста келиб, диванга ўтирди. Қора қошлари ўртасидаги тугунча ёзилиб, қўшиқ оҳангига мос билинар-билинемас тебрана бошлади. Лекин менга ўхшаб завқ ва гашт билан эмас, ҳасрат билан...

— Яхши айтади-а?!

— Яхши...

У жилмайишга уринди, лекин уддалай олмади. Ҳа, чиндан ҳам ўзгариб кетибди, қандайдир руҳи синиқ, кўнгли чўккан. Олдин бундай эмасди.

Бундан ўн йил олдин мактабни Дилором билан бирга битирганмиз. У энг аълочи, синфимиз бошлиғи эди. Ҳаммамиздан ақлли, чиройли, айни пайтда, ўзининг ана шу хусусиятларини билганиданми, ўта мағрур эди. Унга ҳеч ким тенг келолмас, унга ҳеч ким гап айтолмас, ҳатто энг шилқим болалар ҳам унинг ёнидан писиб ўтишарди. Дилоромнинг ўзи ҳам синфимиздаги кўп ўғил болалардан бўйчанроқ, фақат Камолга ўхшаган икки-учта йигитларгина ундан тикроқ эди. Мен ҳам ёмон ўқимасдим. Ҳар қанча яхши ўқимай, Дилором мени ҳам менсимай «Азизичка, бари бир математикада менга етолмайсан, биттанг ҳам

олдимга тушолмайсанлар», деб писанда қиларди. Ҳақиқатан ҳам, у математикадан жавоб бераётганда, бир синф болани, ҳатто ўқитувчини ҳам оғзига қаратарди.

Сўнгги имтиҳонни топшириб, қушдек енгил бўлган кунимиз Дилором бизникида тунаб қолди. Шу куни икковимиз «Эсдалик альбомимизга духобадан ғилоф ясадик, бир-биримизга бағишлов шеърлар ёздик.

— Сен-ку, Москвага борсанг ҳам ўқишга кирволасан, Дилор, — дедим альбомни жавонга қўйиб, — сен генийсан, фақат шу Камол...

Дилоромнинг оқ юзига гул этиб қизиллик югурди. Узун киприклар пирпиради. Нафис лаблари титради. Лекин сир бой бергиси келмади.

— Нима, Камол, менга унинг қандай даҳли бор?

— Даҳли бор-да, — унинг ёнига ўтириб, бағримга босдим. — Камол ўқишга киролмаса, сен унинг олдида янаям гений бўб кетасан-да...

— Нима?! — у тушунмагандек ғалати қаради.

— Ҳа, ўзлари Камолни севадилару ахир?! —

— Жимм! — шошиб кафти билан оғзимни ёпди.

— Э, қўрқма. Нима, обрўйнинг тушиб қоладими? — қўлини силтаб ташладим. — Э, ошинг ҳалол бўлса кўчада ич!

— Жим, жим деяпман! — қичқирди у.

— Бунча?! — кулиб юбордим мен. — Эшик берк, дарвоза қулф-ку. Камол бўлса, бир чақирим нарида, поччасининг участкасида гишт қуяпти ҳозир, майкачанг бўлволиб.

Дилоромнинг йирик-йирик кўзлари порлаб кетди. У бир нуқтага тикилиб қолган, шу туришда ўша кенг елкали, баланд бўйли Камолни ўйларди. Бари бир, яна бир зумда муғомбирлик қилиб, баланд келди.

— Гапларинг ёлғон! Мең уни яхши кўрмайман, билдингми, яхши кўрмайман!..

— Ҳо-о, бари бир ҳамма сиригдан огоҳман. Иқроп бўб қўяқол! — қўлидан китобни олиб қўйдим.

— Қанақа сир? — кўзимга тикилди у.

— Айтайми, хафа бўмийсанми?

— Айт, айт!

— Биринчидан, Камол сени севади, аммо мағрурлигингдан ҳайиқади. Иккинчидан, у бечора сени «севмайди» деб юради. Ваҳоланки, сен уни жонингдан ҳам яхши кўрасан.

— Жим, ёлғончи! — аччиғланди у.

— Рост! — дедим мен ҳам баланд келиб. — Ҳувв анув куни адабиётдан иншога тайёрланаётганимизда сизларникида тунаб қолдим-а?! — Да, — деди Дилором.

— Ушанда каравотингга жой қилиб бериб, ўзинг раскладушкада ётдинг-а? — Дилоромнинг ранги оқара бошлади, мен гапимда давом этдим. — Ярим кечада уйғонсам, ёнбошимга бир нима ботади. Пайпасласам, матрасингнинг ғилофи ичида дафтарча...

— Э, ўғри, жинни! — деди бўшашиб Дилором.

Мен тик турганимча дафтарда ўқиганларимни айта бошладим: «К... худди сен Гагаринга ўхшайсан. Кенг пешонанг, чуқур кўзларинг, кулиб туришинг... Фақат сен тортинчоқсан. Бу, балки, опанг билан поччангнинг қўлида катта бўлганинг учундир...»

«К... 8 март байрами кечасида рубоб чалиб, қўшиқ айтаётганингда бундоқ одамга қарамадинг ҳам...»

«К... сен алгебра масаласини ечишдан кўра гишт қуйишни яхши кўрасан. Бу ишинг чакки...»

«К... ушанда синфда ҳеч ким йўғида менга хат узатдинг. Уқимай йиртиб-йиртиб ташладим. Сенга ким қўйибди хат ёзишни, дегандай

тескари қараб олдим. Нималар ёзган эдинг-а, ўша хатда?! Яна ёзасан, кўп ёзасан деб ўйлагандим. Лекин сен чурқ этмайсан...»

«К... сен мендан ҳам мағрурмисан-а?...»

— Бўлди-е, ҳаммасини ёдловонти, шпион! — Дилором қўлимдан тортиб каравотга ўтқазиб қўйди.— Бошқа бу ҳақда оғиз очма!

— Нега энди? Аслида, ўша блокнотни Камолга обориб берсам бўларкан. Савобга қолардим. Мен аҳмоқ яна жойига қўйибман-а, тавба...

— Бас! Агар даллоллик қилсанг, — деди Дилором елкамга мушт-лаб, — сендан юз ўгираман, тамом. Сен аралашма!

— Бўлмаса кўп гердаймай бир парда настга туш!

— Тушмийман, билдингми, тушмийман! — у каравотга ўзини ташлади. Кейин ёнбошлаб менга қаради. Кўзларида ўт чақнарди.— Камол бари бир мени севади, демак, ахир бир кун ўзи ялинади. Йўлларимга поёндоз бўлади. Ҳимм.. — У дарров туриб ўтирди-да, кўксига уриб-уриб қўйди.— Севгилим менга жон фидо қилишини истайман. вассалом!

— Чучварани хом санабсан.

— Мана кўрасан.

Биз имтиҳонлардан муваффақиятли ўтиб, институтга ҳам кириб олдик. Камол Тошкент политехника институтининг қурилиш факультетида сўнгги имтиҳондан йиқилиб, яна Янгийўлга қайтиб кетди. Колхоз қурилиш бригадасига ишга кирди. Келгуси йил баҳорда Камолнинг аскарликка чақирилганини эшитдим. Дилоромни учратмасдим, факультетларимиз бир-биридан узоқда жойлашган эди.

Бир куни Дилоромни университет кутубхонасида кўриб, суюниб кетдим. Ёнига бориб, тилимни тиёлмадим.

— Эй, ноинсоф, Камолга хат ёз! — дедим, — у армияда. Жуда бўлмаса синфдош сифатида ҳол-аҳвол сўра!

— Тушингни сувга айт, — деди Дилором, — ўзи биринчи ёзсин, керак бўлсам... Менга ҳам осон тутма, — унинг лаблари хиёл титраб кетди.— Ҳай, майли, ахир бир куни ўзи бари бир бош уриб келади.

У ишонч билан сўзларди.

— Ахир ўзи биринчи ёзганда сен писанд қилмагансану! Яна бунинг устига сен кимсан? Олий маълумот олаётган Дилором парисан.

— Э, қўйсанг-чи, Азиза, — у гапимни бўлди. — Мен севгига ишонаман. Камол бари бир менсиз яшолмайди. Кўрай-чи, қачонгача чидаб юраркин? Тунов куни бўлса... байрам билан табриклаб откритка юборибди. Бошқа гап йўқ... Баттар ўртансин, деб жавоб ёзмадим! Қадримни билсин!..

Учинчи курсни битиргач, ёзги каникулда Дилором: «Юр Москвага, учувчи тоғамникига бориб, ўйнаб келамиз», деб телефон қилди. Мен боролмаслигимни айтдим, ўзи кетди.

Мен эса қишлоққа келиб, Камолнинг ҳарбий хизматдан бундан бир йил олдин қайтгани, синфдошимиз Мўътабарга уйланаётганини эшитиб, лол бўлиб қолдим.

Мўътабар мактабда зўрға уч баҳолар билан ўқир, бир оз кўримсиз, озгин, камгап, қорагина қиз эди. Уни Камолдек йигит олади, деб ҳеч ким тасаввур қилмасди. У уч йилдан бери қишлоғимиздаги сабзавот дўконида сотувчилик қиларди. Қизлардан эшитсам, Мўътабар Камолга икки йилдан бери хат ёзиб, ҳатто пул-мул ҳам жўнатиб тураркан...

Санобар «Устозлар» қўшиғини куйлар, Дилором ҳамон қўлларини қовуштирганча гапгин қиёфада ўтирарди. Мен чой келтириш ниятида ўрнимдан турдим. Дилором менга қараб, худди касал одамдек секин: — Ке, қўй, чой керакмас, ўтир, — деди.

Мен магнитофонни хиёл настлатиб, ёнига келиб ўтирдим. У қош-

ларини учуриб, огир тин олди, кўзларида яна ўша ўт ёнди. Ҳа, у менга, нималарнидир сўзламоқчи бўлар, лекин ғалати ҳолатда эди. Ниҳоят, ўзини тутолмади, тилга кирди:

— Ёшлик... куйга, қўшиққа тўлиқ бўлсагина... — у энтикиб хўрсинди, — ҳалиги қўшиқчи қиз айтдику... ана ўшандагина ҳақиқий ёшлик бўлиб қоларкан... Ушанда... биласанми, Камолнинг уйланганини эшитиб, ҳеч чидай олмадим. Энди кўзим ярқ этиб очилиб, оламни биринчи марта кўриб тургандай, бу оламда фақат Камол билан Мўътабар яшаётгандай алам қиларди менга. Мен юрганаканман осмону-фалакда, деб ёниб кетдим. Ушанда қишлоққа боргим, Камол билан Мўътабарга дардимни тўкиб солгим келди. Лекин боролмадим. Бориб нима ҳам дейишим мумкин? Уқиш бошланганда мен дарсни эмас, мени дарс тинглади. Бўлмади... Сен, билмийсан, Азиза, бир куни кечки пайт қишлоққа бордим. «Камолларнинг кўчасидан ўтиб кетаман, нима, ўзимизнинг қишлоқ-ку», деб ўйладим. Лекин, уйларига яқинлашганим сайин афсусландим. Қарагин-ки, худди билгандай Камол, ҳа ўша мени куйдирган Камол, бошида чуст дўппи, елкасига беқасам тўн ташлаб ариқ бўйида турар, ёнида қўй ва кичкина қўзичоқ ўтлаб юрарди.

— Э, э, Дилоромхон, йўл бўлсин?— деди Камол жилмайиб. — Уқишлар яхшими? — унинг овози негадир ҳар вақтдагидан жонли, ҳар вақтдагидан ширали эди.

— Яхши, — дедим мен нафасим ичимга тушиб. — Тўйлар мубо-рак бўлсин...

— Раҳмат! Қани, уйга... Мўътабархон ош дамлаяптилар!— Камол худди бахтиёрлигини намойиш қилаётгандек чертиб-чертиб сўзлар, ўзи эса мендан кўз узмасди.

— Раҳмат... холамларникига кетаётгандим... Бахтли бўлинглар...— дедиму ундан тезроқ узоқлашишга ҳаракат қилдим.

Боряпману яна ёнаман: Камолнинг ўзини тутишини қаранглар-а! Сир бой бергиси келмайди. Мағрур. Қизиқ, атай бориб, ҳеч нарса демадим-а!.. Билди, бари бир билди. Унинг учун келганимни билди, лекин билмаганга олди.

Мен унга бегона эдим.

Хосият Бобомуродова

ТҮЙҒУЛАРИМ

Мен ҳеч кимдан сир тутмадим дардимни
Юрагимда баҳор шавқи ҳукмрон.
Дардларимни ол қуёшга ёрдим-ку,
Ўз қалбимнинг баҳорига бердим ранг.

Туйғуларим айланаркан майсага,
Завқларимдан либос кийди куртаклар.
Бу юрт аро кимки қадам қўйса гар,
Тинглар бўлди баҳор янглиғ эртақлар.

Куртакларнинг овозига тўлгач дил,
Учиб келди турналарнинг галаси.
Баҳор юртин осмонига тушгач йўл,
Авжга чиқди турналарнинг ялласи.

Туйғум — турнам, учираман бирма-бир,
Баҳорини топа олган дилларга.
Арғимчоқлар билан тўлиб само, ер,
Қўшиқ экиб ўтар улар йўлларга...

Энг шод дамларимда сени излайман,
Сархуш ҳисларимга бўл дейман шерик.
Жуфт қалб шодлигидан умид узмайман,
Келасан!

Қалбингда мен бўлсам тирик
Қайдасан? Ичсанг-чи, шодликларимни,
Улар лабларингдан нурдай тўкилсин.
Берай севинчимни, бутун боримни,
Улар сенинг кўзларингдан ўқилсин!

Сен шод бўлган ўша бир лаҳза учун
Мен бутун умримни ҳадя қиламан.

Самарқанд.

Ҳалима Қорабоева

ШУНДАЙ ЯШАЙМАН

Мен шундай яшайманки, кўрган кимса қолсин лол,
Ўзгалардан қарз олмайман яшамоқнинг суръатин.
Бировларнинг ҳусни билан кўрсатмайман мен жамол,
Аммо менга бегонамас ўзгаларнинг кулфати.

Қувончим ҳам, ҳасратим ҳам ўзим билан ҳамиша,
Ўзим тортгум ўз юкимни, бировларга ортмайман.
Бу жаҳоннинг жилolari кўзимдадир ҳамиша,
Неки менга даҳлдордир назар солмай ўтмайман.

Вужудимга муштдеккина юрак берди табиат,
Шу каттакон дунёни сен шу қалб билан севгил деб.
Маҳр қилиб бир инсоний тилак берди табиат,
Ҳаётдаги ғуборларни шу тилак-ла ювгил деб.

Менга берган бор нарсани сира ҳам хор этмасман,
Хор этмасман ғуруримни, юрагимни ҳеч қачон.
Мен бир оқиб ўтгувчи бир дарёдурман, қайтмасман,
Қуриб кетгум ёки изсиз, қолгум ё тўлқинсимон.

Мен шундай яшайманки, кўрган кимса қолсин лол!..

Андижон.

Бибисора Отаева

ОСМОН ПОДАЛАРИ

Оқ шерози «қўй-кўзилар»
Утлаб юрар кенг осмонда.
Пахмоқларин тароқлар ел,
Авжи қишда, қаҳратонда.
Баҳор чоғи замин узра
Жиринглатиб қўнғирогин,
Қуёш билан юриб, бирга
Экадилар қўзиқорин.

ПУФАК

Учгин пуфак, баланд уч,
Мовий осмонларни қуч!
Етар шу хўпнайганинг,
Коптоқдай дўпнайганинг!
Ортиқ шишиб нетасан?
Пақ ёрилиб кетасан...

Хоразм.

Ҳанифа Солиҳова

ПАХТАЗОР ТОНҒИ

Тонг саҳар...
Хулкар ҳам
липиллаб ўчмоқда,

Тўлин ой нурлари
Олислаб кўчмоқда:
Тун қора камзулин
Оҳиста ечмоқда.
Қушлар-чи,
мастона, ҳайрона,

Қуёш-чи,
уфқда безовта...

Тоғларнинг чўққиси жилвада,
Узини сезмоқда энг юксак.
Боғларда, дарахтлар учида
Нур ўйнар,
Нур ўйнар,

нур — чечак.

Тонг саҳар...
Жилмайган деҳқон қиз,
Даланинг файзли дамлари.
Севинч бор,
Қўшиқ бор
Бир олам қувончга қонгани.
Чеки йўқ, кўз етмас далада
«Оқ олтин» — нур,

тонгдай турибди.

Шодлик бор,
Бахт бор —
Чаноқда пахта —
ой кулибди.

Тонг оппоқ,
Ер оппоқ,
Дил оппоқ,
«Олтин қўл» пахтасин термоқда.
Барчанинг дилида нашида,
«Зангори кема»лар бир зумда
Пахтанинг тоғини уймоқда.
Манглайда мунчоқ тер,

шўх кулги,

Пахтакор ёноғи қизилранг.
Юракда ҳарорат, соф туйғу,
Далани тўлдирган куй, жаранг...
Шундайдир қисмати деҳқоннинг,
Тонгданоқ далада, тинчимас.
Қадрини билади меҳнатнинг,
Ундадир буюклик ҳам ҳавас.
Бошида қуёш бор, зарҳалли,
Деҳқоним довлар ошмоқда.
Қўлида даврининг машъали,
Коммуна боғига шошмоқда.

Андижон.

Шоира Юсупова

ҲИКОЯ

III ошхон амма оқшом чоғларини ўчоқда милтиллаган олову қора қумғонсиз тасаввур эта олмайди. Учоқда калта-калта ёрилган ўтин қаланган ўт ёниб турса, қозондаги овқат милт-милт қайнаса. Учоқ оғзига қўйилган қумғон аста шиғирласа. Бу жуда сер-файз онлар... Қора қумғон шиғиллайди. У одам меҳрига ўхшаб кетади. Қўзга кўринмайди-ю, овозидан кўнглинг яйраб, таскин топади. Кампир ҳар оқшам шундай қора қумғон шиғиллашини тинглаб ўтириб, набираси Камолани кутади. У ҳар куни даладан қайтаётганида бир кириб ўтади.

— Буви, қаердасиз?— дейди набираси эшикдан кириши билан.

— Бу ёқдаман, келавер, — ошхонадан кампирнинг овози эшитилади.

Сўнг то набираси етиб келгунича ярим коса овқатни кўтариб чиқиб келади. Қорни очми-тўқми, Камола бу овқатни: «Мунча ширин, бувижон, худди ўзингизга ўхшайди-я», деб тотина бошлайди. Бу кампирга жуда ёқиб тушади. Мана, набирасини узатганига икки йил бўлди, ҳамон шу. Буни кўриб баъзилар: «Ҳай, бу нимаси, қиз бола борган жойида тиниб-тинчисин, бу нима қилганингиз», деб койишади ҳам.

Тўғри, кампирнинг ўзи ҳам шундай деб ўйлайди. Набирасини: «Бундай ҳадеб келаверма», деб койийди ҳам, лекин, ўзи кутаверади.

Қора қумғон шиғиллайди. У одам меҳрига ўхшайди. Шунинг учун ҳам кампир унга тикилиб ўтиришни яхши кўради. Шунда хаёлидан ўтмишидаги ширин-ширин онлар бир-бир ўтиши унга айниқса ёқади.

...Уша куни у кенжа қизи Қумрийни далага жўнатгач, хомтокни бошлади-да, чошгоҳга бориб, уйнинг олдидаги сўрини тугатди. «Бугунга шу ҳам етар,— деб ўйлади.— Қумримнинг даладан қайтадиган

пайти ҳам бўлиб қолди. Қорни очиб кетгандир. Эрта билан наридан-бери озгинагина қаймоққа нон ботириб еб кетганича юрибди».

Тошхон амма ошхонага кириб, қозонга ёғ солиб, олов ёқишга тутинди. Икки-уч тарашани қалаб, унинг тагига қўйилган қоғозга гургурт чақиб тутди. Бир неча кун офтобда қуриган тарашалар гуриллаб ёниб кетди. Она уларнинг устига таппи қалади-да, тандир тагидаги ўрадан уч-тўрттагина картошка олиб, арчишга тутинди. «Она-болага шу ҳам етади», деб ўйлади. Раҳматли чоли ўлгандан бери шундай озгинагина овқат қилади. У тириклик маҳалида шунақа оз овқат қилса, хафа бўлар эди. «Яхши ният билан овқатни кўп-кўп қил, кампир, ризқи-насибаси тортиб меҳмон келади. Эшикли уй, меҳмондан қўйма-син», дерди.

Раҳматли кўп меҳмондўст эди. Меҳмон келмаган куни қуюқ овқат бўлса, лаганга суздириб, суюқ бўлса, бир косага қўйиб, шундоқ уйларига туташган қабристон қоровулиникига чиқар эди. Ҳар оқшом бу ерга ҳеч бўлмаганда уч-тўрт мўйсафид тўпланишар, қишлоқ кексалари оқшом чоғлари қабристоннинг бир қоровул билан ёлғиз қолишини исташмас, қоронғи туша бошлаши билан фонус кўтариб, шу томонга йўл олишарди. Кейин тун оғиб, алламаҳал бўлгунича суҳбатлашиб ўтиришар, сўнг тарқалишар эди. Ота эса бундай суҳбатларнинг доимий иштирокчиси эди.

«Ҳа, ўша пайтлар ҳам бир давр экан. Ўтди-кетди». Тошхон амма чоли раҳматликни эслаб хўрсиниб қўйди. Яхши одам эди. Кампир ундан сира ёмонлик кўрмади. Пешонасида ўгил кўриш йўқ экан, фақат кетма-кет қиз туққанида ҳам баъзиларга ўхшаб таъна қилмади. «Борига шукр, — деди. — Оллоҳ супрасидан қуруқ қўймаганига шукр».

У қизларининг бирини Райҳон, иккинчисини Қумри деб атади. Эркалаб, ардоқлаб ўстирди. Қизлар отадан бирон марта қаттиқ сўз эшитмай ўсишди. Ота қизлари атак-чечак қилганида бир суюнса, тили чиққанида икки суюнди. Улар ҳовли супураман деб қўлларига супурги олганларида «баракалла, дастёрим» деб қувонса, биринчи марта ош дамлаб, олдига қўйганларида, қизларидан фахрланиб, неча кунгача биродарларига сўзлаб юрди.

«Шунақа дунё экан. Ҳаммаям бир-бир ўтаверар экан». Тошхон амма қозоннинг қопқоғини ёпиб, димлаб қўйди-да, Қумрихон келмаяптими экан, деб эшик олдига чиқди. Эрталаб қизи сув сепиб, супуриб кетган эди. Ҳалиям топ-тоза турибди. Ариқда сув шарқираб оқиб ётибди. Азалдан унинг озодаликда номи чиққан. Қишлоқда «Тошхоннинг эшигини олди бошқаларнинг уйдан тоза», деб гапириб юришади. Тошхон амма ариқ бўйида ўзи ясаган супасига ўтириб, йўлга тикилди. Йўлда ҳеч ким кўринмади. У енгларини шимариб, ариқдаги сувга юз-қўлини ювишга тутинди. Муздек сув онага тетиклик бағишлаб, енгил тортди. Бошидан рўмолини олиб артинар экан, узоқдан келаётган икки кишига кўзи тушди. Ким экан, деб тикилди. Дарров таний олмади. Улар анча яқинлашгачгина таниди. Икки кишининг бири қизи Қумриой эди. Унинг ёнида велосипед. Велосипедга қоп юкланган. Унинг нариги томонида бир йигит. Санджон шекилли. Тошхон амма икки қўрғон нарида турадиган Рухсора холанинг ўртанча ўғли Санджонни таниди. У яқинда армиядан келган. Энди Қумрихонларнинг звеносида сувчи бўлиб ишларди.

Тошхон амма уларни бирга кўриб, негадир юраги шиг этиб кетди. «Бир-бирига муносиб экан».

Сўнг ўрнидан туриб уйга кириб кетди. Негадир улар етиб келгунга қадар шу ерда ўтираверишга ийманди.

Бир оздан сўнг эшик олдида гангур-гунгур овоз эшитилди.

— Раҳмат, Саиджон ака. Қани, юринг уйга. Чой-пой ичиб борарсиз.

— Раҳмат. Уйга борай. Пешиндан кейин шийпон ортидаги картага чиқасизларми?

— Ҳа.

— Қайтишда кираман. Тошхон аммамга салом айтинг.

У эсини танибдики, онасини Тошхон амма дейишади. У етти акадан кейин туғилган ёлғизгина қиз эди. Бу етти аканинг ҳамма болалари уни Тошхон амма деб чақиришар эди. Шунинг учун бўлса керак, у барчага Тошхон амма бўлиб танилган эди.

Биз оз ўтмай Қумриой бошидаги бир қоп ўтни авайлаб эшикдан кириб келди-ю, оғилхона олдида уни тап этиб ерга ташлади.

— Ойи!

— Келдингми, болам, — Тошхон амма ошхонадан лаганда овқат кўтариб чиқди.

Қумрихон ҳам чанг-чунгини қоқиб, юз-қўлини ювиб, кийимини алмаштиргач, ойисининг олдида келиб ўтирди.

— Биров билан бирга келдингми?

— Ҳа, Саид ака ҳам келаётган экан. Велосипедада қопимни олиб келиб берди.

— Рухсора холангнинг ўғиллари яхши. Барака топсин.

— Ҳа, ёмон эмас...

Тошхон амма секин қизига кўз ташлади. Унинг ёноқлари лаъли рангга кирган эди.

Шу кундан бошлаб Тошхон амма ҳали ҳеч бир она журъат этмаган ишга қўл уришга аҳд қилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, оқ рўмолини у ёқ-бу ёғига ташлаган Тошхон амма Рухсора холаникига йўл олди. Рухсора хола эски қадрдонининг иззатини жойига келтириб кутиб олди. Боғининг этагида ўғиллари баланд қилиб қуриб беришган шийпонига кўрпачани қалин солиб ўтқазди. Дастурхонга яқинда кичик ўғли шаҳардан олиб келган анвойи меваларни тўкиб ташлади.

Сўнг икки кампир тоза суҳбатлашишди. Кимнинг ўғлию қизи бу йил мактабни битиргани, қай бири шаҳарга ўқишга кетгани, қай бири кириши мумкин-у, қай бири киролмаслиги, қай бирининг шаҳарда кими бору кими йўқлигидан тортиб, ўзларининг ёшликлари, кимнинг келини қанақалиги, кимнинг қизи жойига тушган-тушмаганлигидан тортиб ҳаммасини гапиришди. Ниҳоят, гап кимнинг кимга қуда бўлаётганлигига келиб тақалди. Ана шунда Тошхон амма ёрилди.

— Энди менинг келганимнинг сабаби, Рухсорабу, — деди юзи қизараётган бўлса ҳам, лекин ўнғайсизланаётганини сездирмай, — қадимдан одатки, совчиликка йигитнинг онаси боради. Лекин мен ахсинча иш тутдим. Сизникига ниятимни айтиб, маслаҳатлашгани келдим. Мана, менинг Қумриойим ҳам буй етди. Сўраётганлар кўп. Лекин мен сиз билан қуда бўлмоқчиман.

Энг қизиғи шуки, бу Рухсора холага сира ғалати туюлмади.

— Вой, — деди у, — сиз Қумриойдек қизингизни менга келинликка раво кўрар экансизу мен йўқ дейманми... Ўзим ҳам жуда кўп ўйлаганман. Лекин, бир томони бор. Мен ҳали тайёр эмасман.

— Биламан, эгачижон, Саиджон яқинда армиядан келди. Ҳали ишлаб, беш танга-ўн танга топгани йўқ. Бошида отаси бўлмаса...

— Лекин менга сизнинг нарсангиз керак эмас. Тўйни ўртада қиламиз.

Қийинчилик одамларни бирлаштириб, аҳил қилиши рост бўлса

керак. Ушанда, урушдан кейинги оғир йилларда, икки она ана шундай йўл топишган эди.

— Менинг уй-жойим, топган-тутганим шуларники, — деди Тошхон амма, — қоқилтириб қўймайман. Одам қиламан.

Тошхон амманинг аҳди маҳкам экан. Ҳар хил гап-сўзлардан ҳам чўчимди. Умри бўйи шу қизи билан куёвини одам қиламан деб уринди. Қўш сигир боқди, боғидан чиққан мева-чеваларининг донасини ҳам нобуд қилмади. Бозорда оладиганини бозорга олиб борди, олмайдиганини қоқи қилди, қишда сотди. Бунинг эвазига, «пишиқ кампир» номини ҳам олди. Ишқилиб, рўзгорини бут қилиб юрди. Ешларни сира қийнаб қўймади. Етти набирасини ўзи катта қилди. Шунинг учун, доимо унинг ардоғида юришгани бўлса керак, қизи билан куёви ҳали ҳам ёш куёв-келиндек.

...Қора қумғон шиғиллайди. Кампир қумғонга тикилади. Шу қумғони деб қўни-қўшнилар унинг устидан қанча кулишмади. Лекин кампир парво қилмади. Йўқ эмас, гази ҳам бор уйда. Куёви барака топкур ўтказиб берган. Лекин, нима қилсин, ўрганган кўнгил-да. Қора қумғоннинг шиғиллашини эшитиб, ошхонада ғимирлаб юришни ёқтиради. Қора қумғон шиғиллашини одам меҳрига ўхшатади.

Ҳа, шунақа экан... Ўтган йили кенжа набирасини узатадиган бўлишди. Лекин шу набирасини узатиш ҳақида гап бошланибдики, унинг юраги узиладиган бўлиб қолди. Гўё ундан ажралса, ўлиб қоладигандек. Кексайганинда овунчоғингга айланиб қолган севикли нарсангдан айрилиб қолиш қийин бўлар экан. Шунинг учун ҳам ёш боладай серхараша бўлиб қолди. Ҳали у ёқмайди, ҳали бу. Тўйдан бир ҳафтача олдин қизи Қумриой набираси Қамолага бир пальто олиб келди. Белгияники эмиш. Оти ҳам бир қийин-ей. Тошхон амманинг айтишга тили келмай, «белгили пальто», дейди уни.

Шу пальтони кўрди-ю, Тошхон амманинг бирдан гаши келди.

— Бундай пальтони куёв томон қилгувчи эди, — деди. — Нега энди қилмайди. Ё бизнинг қизимиз шунга арзимабдими?

Қумриой шунда:

— Бир олгим келди-да, ойи, — деб қўяқолди. — Куёв томондан келса, иккита бўла қолар. Ёшлигида кийгани қолади.

Тошхон амма афтини буриштириб, нари кетди. Тўй куни эса яна бир жанжал чиқарди. Эртага чарлар дейдиган куни кечқурун қўшнилари чиқиб, эртага пишириладиган чучвара, мохораларнинг масаллиқларини тайёрлаб бўлишгач, келиннинг сарпосини тахламоқчи бўлишди.

Тошхон амма ҳам ўша сарполар тахланадиган уйнинг ўртасига утириб олди, буни кўриб Саиджоннинг катта янгаси лабини бурди.

— Бу кампирга ёшларнинг орасида нима бор экан-а?

Тошхон амма эшитди-ю, эшитмасликка олди. Бу кеккайган келин ҳамиша уни камситишга ҳаракат қилади. «Бо худо, ўзи ким бўлибди. Сиддиқ керосинчининг қизи-да. Керосиннинг ҳидини ҳидлаб катта бўлган».

Бу орада қизи Қумриой сарполарни ўртага олиб ташлай бошладди. Атлас ҳам, кимхоб ҳам, шойи ҳам шу ерда. Лекин ҳалиги кеккайган янга:

— Кристаллингиз қани? — деб қолди.

— Мана, — Қумриой лампочка ёруғида товланиб турган матони унинг олдига сурди.

— Йўқ, ҳалиги... қалин хили бор-у... Арабистонники.

— Вой, унақасидан олмаган эдим-а, — деди Қумриой бўшашиб. —

Ким билади. Ушаниси менга ҳеч ёқмасди. Терининг ўзгинаси.

— Йўқ, — деди яна ҳалиги янга, — ҳар ҳолда, унинг кўримини бошқа, овсин. Бу сарпони қандай қўясиз. Ҳаммаси простой-ку.

«Э, ўпкасидан ел ўтмаган хотин, — Тошхон амманинг энсаси қотди. — Ахир ўзинг нечта кўйлак билан келган эдинг. У вақтлар энг кўпи билан етти сидра қилинарди. Нима, еттита кўйлак билан келиб кам бўлдингми. Болалик-чақалик, бир катта хонадоннинг бошлиғи бўлиб ўтирибсан».

— Ҳой, менга қаранг, Ойпошша, — деди момо охири чидай олмай. — Бу нарсаларнинг нимаси ёмон экан. Манави атласларнинг бир кийимини камида саксон-тўқсон сўмдан олганмиз. Мана бу кимхоб-чи. Ўзим дастлаб чиққанда бир юз эллик сўмга олганман-а.

— Энди сиз гапирмасангиз ҳам бўлади, — деди Ойпошшахон ўзини сиполикка солишга уриниб. — Камоланинг бошида ҳам онаси, ҳам бувиси бор. Бундай қизларнинг сепи жуда бошқача бўлади.

Тошхон аммага бу бувиликни эплай олмасиз, дегандек эшитилди-ю, у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. Ўтиб кетди-ю, янгани узиб олди:

— Сизнинг «катта кўзим»лигингиз ўзингизга, — деди. — Биз топганимизни қиламиз.

Бу гал ҳам Тошхон амманинг бу қилиғини пишиқликка йўйишди.

— Кампири тушмагур кўзлари жуда оч-да, — деди кимдир.

Эртаси, чарлар куни эса, у яна жанжал чиқишига сабаб бўлди. Моҳораи аввал маҳаллага тортасизлар деб туриб олди.

— Вой, — деди Ойпошша шунда, — қанақасиз ўзингиз, аввал қудаларга тортиб, обрўй олайлик, маҳалла-кейин бўлар.

— Йўқ, — туриб олди кампир, — аввал маҳаллага тортамиз, маҳалла керак.

Шунда Ойпошшахоннинг жони чиқиб, ижирғанди.

— Нима бало, гап кўряптими бу кампир?

Энди буниси бўлмай кетган эди. Кампир чидай олмади. Шимарилган енглари тушириб, уйга кирди-ю, келган меҳмонлар қаторида меҳмон бўлиб ўтираверди. Шу ўтирганича ҳовлига чиқмади. «Шунча қилган меҳнатининг эвазига эшитган раҳмати шу бўлдим. Э, ўғил-сизлик қурсин экан... Агар у ҳозир қизи билан эмас, ўғли билан бирга турганида, ўғли уни шундай турткилатиб кўярмиди... Э, қариганингиз суянадиганинг ўғил бўлар экан-да.»

Кампир шу ўйлар билан борми-йўқми бўлиб ўтираверди. Фақат меҳмонлар тарқалишаётганда кузатгани эшик олдига чиқди. Шунда ҳам қимтиниб, бир чеккада, ариқ бўйида ўсган, танаси чирий бошлаганидан ғовак бўлиб, энди куз қуёшида барглари сарғайган тол тагида тураверди.

Қудалар машинага чиқиб, келинни кутишарди.

— Ҳой, бўла қолинглар. Келинни олиб чиқинглар. Қайнонаси кутиб қолди-я.

Сўнг икки ёнида икки ёш жувон билан келин кўринди. Ҳамма у билан кўришиб, хайрлаша бошлади.

— Ҳўп, хайр, Камолахон, ишқилиб қўша қаригин...

— Бахтли бўлгин.

Қизнинг атрофини ўраган ёш келинчаклар эса қиқирлаб кулишарди.

— Куёвтўрага ҳам салом айтинг.

Лекин Камола бу гапларга эътибор бермас, кўзлари аллакимни қидиранди.

— Бувим... бувим қани?

Кейин унинг кўзи барглари шилдираётган тол тагига қадалди. У қидирган одамни топган эди. Югуриб унинг олдига борди. Қучоқлади.

— Хайр, буви...

Ана шунда Тошхон амманинг эрталабдан бери тўлиб турган ўпка-

си ёрилди-ю, йиғлаб юборди. Гўё булутли осмон чақмоқ чақиб, ёмғир ёғганидан сўнг ёришганидек кўнгли ёришиб кетди.

— Ойнинг ўргилсин...

— Бувижон, мен тез-тез келаман... Сиз ҳам борасиз-а?

Тошхон амманинг охирги кунларда тортган азоблари ҳам бир бўлди-ю, ҳозирги қувончи ҳам... Камоласи — унинг кенжатоғи ҳеч кимни эсламаса ҳам уни эслади-я...

Қора қумғон шиғиллайди. Тошхон амманинг хаёлида меҳри билан тирик азизларининг қиёфаси бир-бир жонланади. Ҳа, инсон меҳр билан тирик экан. Меҳрибонсиз қолишни кўрсатмасин. Шу пайт эса дарвоза очилади.

— Бувн, қаердасиз?

Бу ўша — унинг Камоласи...

Бибисора Туробова

ХАТИНГНИ КУТАМАН

Зориқиб-зориқиб кутаман хатинг,
Қўлимга теккан кун — кулади
борлиқ.

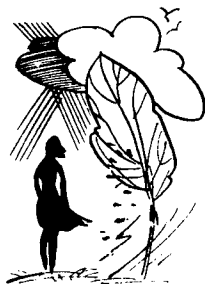
Охирги бандидан ўқийман отинг,
Кўксимга босаман, кўзларим ёниб!

Энтикиб-энтикиб очаман хатинг,
Ўзингни кўраман сатрлар аро.
Оппоқ қоғоз ичра қалбинг бор
тотли,
Кўзларинг жилмаяр чеҳрамга
қараб,

Севиниб-севиниб ўқийман хатинг,
Туманли ўйларим кетарлар учиб.
Сал олдин недандир дил эди
нотинч,
Қуёшга юксалдим, меҳрингни ичиб!

Ўйланиб-ўйланиб ўқийман хатинг,
Қонимда югурар бир эзгу туғён.
Хатинг ҳам ҳаётдай, ўзингдай
тенгсиз,

Умрингдай мазмунли, серзавқ
онажон!
Орзиқиб-орзиқиб кутаман хатинг...

Муҳсина Бобоева

Менга алам қилмас тошқин дарёлар
Ҳар ён оқиб кетса топиб йўлини,
Менга алам қилмас сокин дарёлар
Борлиқни ром этиб айтса куйини.

Дарёдан ажралиб қолдим ҷрмоқдай,
Қуриган чинорни кўкартирай деб.
Қалбимни мен унга тутдим булоқдай,
Сўлғин япроқларни яшартирай деб.

Кўлмакка айланиб қолсам ҳам узоқ,
Шу бемор дарахтни кетмадим ташлаб.
Мени кутса ҳамки саҳролар чанқоқ,
Аламдан турмадим кўзимни ёшлаб.

Кўкармас бўлса ҳам тутаман кўксим,
Ҳар баҳор тилайман унга яшиллик.
Ҳар баҳор тилайман унга яхшилик,
Мен учун тутганди совуққа ўзин.

Менга алам қилмас қолсам гар қуриб,
Минг гулга айланар мендаги юрак.
Менга алам қилмас шунча йил туриб,
Умидим ниҳоли отмаса куртак.

Сен келардинг ёнимга шошиб,
Дарёлардан сузиб ўтардинг.
Келар эдинг тоғлардан ошиб,
Қаҳратонда гуллар тутардинг.

Унғай йўлдан боряпсан энди,
Енгинамдан ўтиб жимгина.
Оғир йўлда мен топиб сени,
Енгил йўлда йўқотдим яна.

Баҳор Холбекова

ОСТОНАДА

Остонада турма, ичкарига кир,
Бу бахтдан ўзимни қўяй йўқотиб.
Интизор яшадим, кутиб кимнидир
Бугун сен турибсан эшигим қоқиб.

Бир оғиз сўз дема, ичкарига кир,
Мен тўлган юрагим сенга очайин.
Менинг ҳаётимнинг камини тўлдир,
Сенинг ним бахтинг ҳам тўлиши тайин.

Мен бугун қаршингда йиғласам, кулсам,
Эркаликлар қилсам кўтар барини.
Шундан сўнг майлига сўзлагин сен ҳам,
Фақат айта олгин дилда борини.

Токи ишонч деган буюк бир туйғу
Маҳкам ўрин олсин қалблардан бир-бир.
Менга ўшандай дўст кўпдан бир орзу,
Менга ўшандай дўст жуда зарурдир.

Гулистон.

Дилшода

СОҒИНЧ

Кеч кузакнинг қировлари оппоқ-оппоқ,
Юракдаги тилакларим улардан оқ.
Кўнгил мулкин шоҳи бўлсанг ҳолимга боқ,
Соғингандан сочларимга қўнмоқда оқ!

Боғлар узра қанот қоқиб учар кузак,
Парвозидан япроқчалар жони ҳалак.
Кеча япроқ ёнар эди мисли олов,
Бугун уни ўчирмоққа келди биров...

Эй, табиат, ноёб қудрат, енгилмас куч,
Бир галгина илоҳийлик даъвонгдан кеч.
Мен соғиндим, мен тўймадим гулларга ҳеч,
Яшил боғлар либосини ечма бу кеч!

Кеч кузакнинг қировлари оппоқ-оппоқ,
Юракдаги тилакларим улардан оқ...

Хуррият Жалилова

ҲИКОЯ

Кишлоққа аллақачон оқшом қўнган.
Чигирткаларнинг чириллаши, шолিপоялардаги қурбақалар қуриллаши оқшомнинг минг файзига яна бир файз қўшган.

Беланчакда ўғлим йиғлайди. Қўлимга оламан, бағримга босаман, яна овунади у. Бир оздан сўнг узун-узун киприклари бир-бирига чир-майиб мунчоқдек кўз гавҳарларини қоплайди. Ўғлимга термиламан. Шу термилишимда унинг сиймосида мен учун қадрдон бўлиб қолган чеҳра аксини кўрдим. Қизиқ, кимга қаттиқ меҳринг тушиб қолса, бўла-жак фарзанд ҳам ўша одамга ўхшайди, деганлари рост экан...

Ўшанда умрнинг энг гуллаган ўн саккиз ёшида эдим. Севги ба-ҳори!

Менинг қалбимда ҳам биринчи ва сўнгги муҳаббат шу даврда уйғонди. Мен ўша йили район кутубхоналаридан бирига практикага келдим. Кутубхона катта-катта тўрт хонадан иборат уйга жойлашган бўлиб, булардан бири ўқув зали эди. У ёзув столлари, креслолар қўйилган, китоблар тартиб билан терилган шинамгина хона эди. Кутубхоначи содда, меҳрибон аёл Дилбар опа мени ўз яқинидай кутиб олди. Мен яна бир яқин кишини — энг ширин хаёлларимнинг ҳамиша ғойибона ошнасини ҳам шу ердан топдим...

Бир кун хонадан бир даста китоб олиб чиқаётиб кимгадир ури-либ кетдим. Китобларим ер билан бир бўлиб сочилиб кетди. Шунда баланд бўйли, елкадор йигит менга ўғирилди. Мен унга «кечирасиз», деб оғиз жуфтламоқчи бўлдим-у, қотиб қолдим. Бу — ўша китобларда ҳам учрамаган, киноларда ҳам кўрмаган, фақат хаёлимда ва руҳимда-гина яшаган йигит эди. Қоп-қора кўзларини ҳимоя қилмоқчидай қуюқ киприклар, пайваста қошлар, жозибадор чеҳра... Ҳамон қотганимча турардим. Ноқулай ҳолат. Бундан қутулиш учун иккимиз ҳам энгашиб китоб тера бошладик. Кейин унга раҳмат айтдим-да, қўшни хонага кириб кетдим. Деворга суяниб, кўзларимни юмганча узоқ тин олдим.

У эртасига яна келди. Бу сафар бир ўзим эдим. У ўқув залига кириб мукка тушганча мутолаага берилди. Ахён-ахёнда нималарнидир ёзиб-чизиб қўярди. Мен унинг бу ҳаракатларини мароқ билан томоша қилиб ўтирардим. Кетаётганда у мендан карточкасини сўради. Қўлларим қалтираганча карточкасини қидира бошладим. Ва ниҳоят, топдим — мана унинг карточкаси: Олмоё Долимов.

У кетгандан кейин ҳам шу бир парча қоғозни юрагимнинг бир парчаси ўралгандай анча вақтгача ушлаб ўтирдим.

Кунлар шу тарзда ўта бошлади. Ҳафтанинг ҳар охириги кунини доим сабрсизлик билан кутардим, чунки у ҳар дам олиш кунини кутубхонага келарди. Мен эсам ёнбошдаги хонада жавондаги китоблар орасидан унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб юрардим. Уша биринчи учрашувдаёқ унинг ёниб турган кўзлари юрагимга чўғ ташлаган эди. Уни ҳар кўрганимда юрагим тубидаги чўғ қон томирларим бўйлаб тарқалаётгандек бутун баданимни куйдирар, мен худди телбадек бўлиб қолардим. У эса ҳеч нарсани сезмаётгандек фақатгина тубсиз китоблар уммонига шўнғиб кетгандек. Уша пайтларда «Биринчи муҳаббатим» қўшиғи янги куйга солинган бўлиб, мен уни магнитофон лентасига ёзиб олгандим. Кўп вақт хонамга кириб ичидан беркитиб олардим-да, магнитофон қўярдим. Қўшиқ садолари сокин хонада, очиқ деразадан бутун боғ оралаб тараларди:

Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда,
Зухро юлдуз милтираб хира ханда отганда,
Рухимда бир маъюслик, сокинлик уйғонганда,
Мен сени эсга олдим, биринчи муҳаббатим,
Эслаб хаёлга толдим, биринчи муҳаббатим.

Қўшиқ давомида унсиз-унсиз йиғлардим. Нега йиғлардим, ким учун, нима учун? Ҳаммасини билардим, ҳа, билардим, аммо унга изҳор этишга ботина олмасдим. Қалбимда икки ҳис, икки азоб мавжуд эди. Бири қизлик ғурурим бўлса, яна бири унга бўлган майл ҳисси. Мана шулар бадалига барча ҳаё ва ғурурни бир четга қўйиб, унга қалбимни тўкиб солсам дердим. Қаёқда дейсиз, бунини қилолмасдим. Мен унга очиқ айтишдан қўрқардим. Чунки унинг назарида ўз ҳис-туйғуларини, эътирозларини бошқара олмайдиган қизларга ўхшаб кўринишни истасдим. Мен шундай ўйлардим.

Мана, ҳозир кўкда ой қалқиб кетмоқда. Ой аста-секин кўтарилиб борар экан, барглар ортидан ер узра сон-саноқсиз «тангачалар сочадди. Бирдан эсан шабода эса бу «тангачаларни» супириб ташлар ва яна бодроқдек сочарди. Ушанда ҳам қалбимнинг туб-тубидан ойнанинг майини шу нурлари каби порлоқ бир нур сизиб турарди. Бу менинг биринчи муҳаббатим шуъласи эди.

Бир кун мени техникумга чақирдилар, чунки практикамиз муддати ҳам тугаб қолганди. Лекин мен кетмадим, уни кутдим. У эса бугун негадир кечикарди. Шундай бўлса-да, уни кутишга қарор қилдим. Ҳақиқатан ҳам, у кечга яқин келди. Бу пайт мен қўшни хонада жавондаги китобларни саранжомлаётган эдим. Эшик очилиши билан юрагим дукиллаб, ҳар бир уриши гўё «у, у», деб садо бераётгандай бўлди. Секин жавон ортидан мўраладим. Юрагим алдамаган экан. Лекин бу келишида менинг бутун орзу-ҳавасларимни, ширин ҳисларимни олиб кетди, қайтмас қилиб олиб кетди.

У Дилбар опа ҳузурига борди, нималар деди-я ўшанда... Қўлларимдан китоб тушиб кетди, ҳушим ўзимда эмасдай. Фақат Дилбар опа чақиргандагина уларнинг олдига чиқиб бордим. У менга ҳам уйланаётганлигини, бизларни тўйга чақириб келганини айтди. Мен эса зўр-базўр бугун жўнаётганимни айтиб хайрлашдим. Хайрлашаётиб қўлини маҳкам қисдим ва дедим: «Бахтли бўлинг!» Ташқарига отдим ўзимни.

Агар яна пича шу ерда турсам, йиглаб юборишим аниқ эди. Ташқарида ёмғир ёғар, булутлар паст-пастларда сузиб юргандай атроф қоронғилашган эди. Сочларимдан ёноқларимга думалаб тушаётган ёмғир томчиларини кўрган одам менинг йиғлаётганимни ҳам билмасди. Киприкларим, сочларим ёш ва ёмғирдан жиққа ҳўл бўлганди. Шу ҳолатда уйга бордим-да, каравотга ташладим ўзимни...

Бирдан ўғлим безовталаниб қолди. Унинг қучоғимда эканлиги шундагина эсимга келди. Авайлаб беланчакка соламан, алла айтаман унга термила-термила.

Хаёлимда яна у. Нега ўшанда журъатсизлик қилдим, иродасизлик қилдим? Аввал айтиш қиз боланинг иши эмас, дедим. Ахир муҳаббат кимнинг аввал айтишига боғлиқ эмас-ку!..

Бутун ҳовли бўйлаб, гулзор оралаб яна «Биринчи муҳаббатим» таралмоқда. Ана, музыка садосиданми, ўғлим ҳам уйғониб қолди. У ширин жилмайиб, дўмбоқ қўлларини менга чўзиб талпина бошлади.

Ўғлимнинг жилмайишини, жилмайганда ўнг юзида ҳосил бўладиган кулдиргичини кўриб, бутун борлигимни унутдим. Ую хаёлларим зеру забар бўлиб кетди. Беланчакка энгашиб уни бағримга босдим ва фақат гўдаклардагина бўладиган ўзига хос ширин ҳидидан тўйиб-тўйиб ҳидладим.

Мақсуда Эгамбердиева

ЁШЛИК

Ёшлик, ҳақсан қуёш сингари,
Гуллар янглиғ ҳақсан ҳар маҳал.
Сен ўзингсан поклик сарвари,
Сен ўзингсан толега маҳтал.

Ҳақсан, тунлар ўтганда бедор,
Тортганингда бағрингга ойни.
Бир ётоққа эмасдир бекор
Алишганинг баъзан саройни.

Ҳақсан, севдим, деганда ёниб,
Қайтмаганда йўлингдан, ҳақсан.
Эл кўзида бахтингдан тониб,
Бермаганда қўлингдан, ҳақсан.

Ҳақсан, ёшлик, баъзан одатга —
Билиб-бўлмаб бўлмаганда қул.
Чек қўйганда бебош тоқатга,
Баъзан яна танлаганда йўл.

Ҳақсан, чунки сенинг мақсадинг —
Эрур фақат бахту саодат.
Бор бисотинг ва бор савлатинг —
Юрагингда ёнган ҳарорат!

Муяссар Отажонова

Танбур навоси

Симлар тиграйди, тиграйди танбур,
Майин куйларидан тўкилар оҳлар.
Қимдир бош эгади, ёш тўкар кимдир,
Қанча маъно бордир, қанча оҳ-воҳлар.

Қария кўз юмиб чертмоқда танбур,
Балки, юрагида лим-лим аламлар.
Балки, куй баҳона эслайди бир-бир...
Баён қилмоқ учун ожиз қаламлар.

Етолмай муҳаббат деган юлдузга,
Етолмай муродга фиғон чеккандир.
Унинг фиғонлари балки ой юзга
Асрлардан кейин бориб етгандир.

...Йигит юрагида жўш урганда қон
Билаги ҳам кучга тургандир тўлиб,
Балки айёр тулки тўнида ҳоқон
Унинг юрагини олгандир тилиб.

Миллионлар қалбида бўлган шундай ғам,
Биров дош бермаган, биров берган дош.
Бироқ шундай бахтли замон бўлса ҳам
Кимлар юрагида ётар қаттиқ тош.

Хоразм сўзи олимларнинг тушунтиришича «қуёш маскани» деганидир. Дарҳақиқат, қуёш туфайли тупроғимиз гуллаб яшнайди. Қуёшли диёр Хоразм на фақат ўзининг мўлкўл моддий бойликлари билан, балки қалбида шуъла порлаб турган одамлари билан ҳам машҳурдир. Мен Хоразмга кўп маротаба сафар қилганман. Улуғ Хиванинг «Ичан қалъа»-сида бўлганман, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси қошидаги қудуқдан сув ичганман. Бу элнинг тўғри сўз, ҳалол одамлари билан кўп бора суҳбат қурганман. Кўпчилик қатори Хоразм-

Қария кўз юмиб чертмоқда танбур,
Аламли қисматин этолмай баён.
Бироқ куйларидан ерлар титрайди,
Бироқ куйларида қисмати аён.

«Ёр-ёр» садоси

Уйингдан таралар «Ёр-ёр» овози,
Мажолсиз қарайман ҳовлинг томонга.
Бир умрга хайр кўнглим ҳамрози,
Энди ширин сўзлар ўзга бир ёрга.

Кўллариңг силарми ўзга ёр сочин,
Бу кун юлдузим ҳам қолдим якка?!
Энди эгик қолди мағрур бу бошим,
Тасилли сиғмайди бу дам юракка.

Ўзим рад қилгандим севгингни шунда,
Ўзим тортмоқдаман жафосин энди.
Ушал сениңг сўзинг эшитган кунда
Бу соф юрагимда йўқмиди севги?!

Мен қайдан билибман бугунги ҳолга,
Бугунги қайғуга тушишим бир кун.
Бу кун сен шодонсан у билан бирга,
Мен эса қушдайман, қафасда тутқун...

Уйингдан таралар «Ёр-ёр» овози,
Қийнайди ҳасадми, билмам ҳавасми...

Илтифот этгандим

Илтифот этгандим, у қочди мендан,
Назарга илмади айтган сўзимни.
Бир оғиз лутфига зор этиб кўнглим,
Ешларга тўлдириб кетди кўзимни.

Илтифот этгандим, у қочди мендан,
Ишқ тўла кўзимга тикилди мағрур.
Ўзимни қийнайман ўшандан буён,
Интизор юрагим лахча чўғ эрур!

дан чиққан янги-янги истеъдод эгаларини ва уларнинг фаолиятини мароқ билан кузатиб бораман.

Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу шеърлар муаллифи ҳам Хоразм қизидир. Унинг исми Муяссар. Мен унга катта шеърятнинг ишончи муяссар бўлишини тилайман. Уйлайманки, бу меҳнаткаш ва истеъдодли қизимиз ўзига билдирилган ишончни оқлайди.

Абдулла ОРИПОВ.

Илтифот этгандим, у қочди мендан,
Гўё йўқотгандай бўлдим бахтимни.
Хокисор қалбимни тушунмади у,
Тан олмади менинг муҳаббатимни...

Бугун у қошимга келди бош эгиб,
Деди: «Сен ўзингсан мен излаган бахт».
Энди менга ўтди унинг мағрурлиги,
Энди мен илтифот қилмасман ҳеч вақт!

Урганч.

Эркатош Шукурова

ҚҶШИҚ

Бир қўшиқ янграр...
Боғдан эмас, жанг майдонидан;
Душманига санчмоқ-чун найза
Қўшиқ айтиб боради жангчи...
Лекин қўшиқ тинди бир лаҳза..

Мен ўша айтилмай қолган
Қўшиқнинг давомин бошладим.
(Қалб қатида армон бўлиб қолган),
Тўй бошида кўзлар ёшланди.

Ҳа, мен бу қўшиқни айтаман,
Қўшиғимга тўлсин ўрмонлар,
Шаҳд ўрнидан турсин ўғлонлар,
Орзу бўлиб кулсин армонлар.

Жангга гувоҳ ўрмонлар ҳаққи,
Шаҳид кетган ўғлонлар ҳаққи,
Дилда қолган армонлар ҳаққи,
Бугун бахтли давронлар ҳаққи
Қўшиқ айтаман!..

ЛАҲЗА

Бир лаҳза олдин дўст эдик бизлар,
Бир лаҳза олдин сирлашардик биз.
Бир лаҳза олдин гўзал эди олам,
Бир лаҳзада айрилдик эсиз.

Бир лаҳзада қотди севги жилоси,
Лаҳзада дилни танг этди миш-миш.
Бир лаҳзада қотди лабларда кулгу,
Ноёб бахтни топтади рақиб иғвоси,—
Бир лаҳзада...

Каттақўрғон.

Меҳринисо Ойдинова

ТОНГ ОПАЁТИ

Тунги ширин хаёл тарк этар дилни,
 Мижжа қоқмаган кўз сархуш сузилар.
 Дилда субҳидамга узатиб қўлни
 Мурғак ташвишчалар бир-бир тугилар...
 Тонгнинг мангдайида кезади хаёл,
 Тонгнинг оқ шуъласи орзуга маскан.
 Янги кун ташвиши беради савол:—
 «Юракда туғёнлар тинчимасмикан!?»
 Тонгнинг шўх сурури дилларда яна,
 Тунги сокинликни қувади еллар.
 Уфққа кўз тикиб турибман, ана,
 Олисдан янги кун энтикиб келар.

Самарқанд.

Раҳима Қосимхўжаева

Табриклайман

Қўшиқ

Азиз ўлкам, боғларингда сайраб тинмас булбуллар,
 Гулларингнинг хуш бўйидан чоғ бўлади кўнгиллар.
 Янгиерда янги очган боғингни табриклайман,
 Мўл ҳосилдан барпо бўлган тоғингни табриклайман.

Эй мўғтабар ва улугвор Совет Ўзбекистони,
 Бутун дунё қойил сенга, сендир «оқ олтин» кони,
 Меҳнат билан яратилган бахтингни табриклайман,
 Янги ижод, янги орзу — аҳдингни табриклайман.

Қайси бирин санаб етай, сендадир нефть, қоракўл,
 Гўзал боғлар, қорли тоғлар, меваларинг жуда мўл,
 Ҳар фаслда шодиёна тўйингни табриклайман,
 Кенг фазода янграб турган куйингни табриклайман.

Эй бебаҳо, эй муқаддас, севикли нурли диёр,
 Сенда чексиз бахт-саодат, сенда тинчлик барқарор,
 Истиқболи тўлиб-тошган тонгларинг табриклайман
 Меҳнатингдан топган шараф-шонларинг табриклайман.

Механизаторга

Саҳар туриб, рулингни буриб,
Даладасан кузу, ёз, баҳор.
Пахтазорда тинмай от суриб,
Она юртда бўлдинг бахтиёр.
Зангор кема капитанисан,
Кўзларингда ишқий бир сеҳр.

Сен Ватаннинг жони-танисан,
Юрагингда дунёча меҳр.
Чигитдан бахт кўкартирувчи
Афсонавий қаҳрамон — сенсан!
Ерни кўкка туташтирувчи
Ўзбек деган алп инсон — сенсан!

София Ҳайдарова

БАХТ ҚУШИҒИ

Мен — Момо ҳавоман, аёл меҳрини
Юлдузлар аршига кўтара олган,
Мисоли фаришта, бокира руҳни
Инсон юрагига олиб киролган.

Мен — Момо ҳавоман, дунё болалари
Шодлигига мудом олам бўлсин тинч.
Улар ер юзининг гўзал лолалари,
Бахтли ўссин улар, ғам кўрмасин ҳеч!

Мен — Момо ҳавоман, эрк қўшиғини
Жаҳон осмонида куйлайман омон.
Жажжи болакайнинг варрак қушини
Қафтимда қуёшга етказгум мудом!

Севги

Сен менга термилиб турасан,
Бўйсунмас руҳимга сиғиниб.
Менда иқболингни кўрасан,
Кўзларинг кулади севиниб.

Оҳудек сапчийди юрагим,
Кўксимни тўлдирар қаяжон.
Бир бўса — армонли тилагинг,
Уртада — оқибат, ишқ, имон.

Юрагинг сирлари ечилар,
Сўйлайсан бокира ишқингни.
Хаёлим амрингга бўйсунар,
Бузасан менинг ҳам тинчимни...

Қарши.

Маъсума Аҳмедова

БАЙРАМЛИК

ҲИКОЯ

Эрталаб Тошпўлат ака ишга кетаётганда хотини орқасидан жавраб қолди:

— Икки куннинг бирида ичиб юргунча, ана, май яқинлашяпти, болаларга лоақал кийим-кечак олсангиз-чи!

— Нима, болалар жуда яланғоч қолиб кетдими?! Бўпти, мана бугун оламиз-да, мояна тегса, — деб жавоб қайтарди у тезроқ қутулишга ҳаракат қилиб.

Кўм-кўк майса қоплаган қияликдан югуриб тушаркан, юқоридан хотинининг бақирғи қулоғига чалинди:

— Ҳой, нима олишни биласизми ўзи? Исломга шапка, Шоирага кўйлак...

«...Шокирга ботинка, Аҳмадга майка, Раҳимга шим...» дея йўл-йўлакай бармоқларини битта-битта бўкиб, санаб чиқди у.

Автобазада йигитлар, одатдагидек: «Бир-бир қилмаймизми, Тошпўлат ака?» дейишган эди, кўнмади. «Аввал чурвақаларни бир хурсанд қилайлик, кейин...» деди. «Э, сиз энди шундай десангиз, Тошпўлат ака, бошқалардан ёзда қор кутарканмиз-да», деб гина қилгандек бўлди Салим малла. «Майли, нима кутсанг — кутавер!» дея қўл силтаб, жўнаб қолди.

Маошни эринмай тахлаб, ҳамёнга жойлади-да, магазинга йўл олди.

«Исломга ботинка, Аҳмадга кўйлак, Шоирага майка... Ия, Шоира нима қилади майкани?...»

Магазинда бирорта ҳам харидор кўринмасди. Шундоққина эшик рўпарасидаги пештахтага тирсакларини тираб, пешонасига қўлларини қўйган кўйи қошлари туташ, кўзлари серкиприк қиз мудраб ўтирар эди. Нозик бармоқларини қўш узуклар безаган.

— Мамлакат!

Тошпўлат аканинг овози гулдираб чиқди, сотувчи чўчиб боши-

ни кўтарди. Уйқули кўзларида бир лаҳза қўрқувга ўхшаш нфода акс этди.

— Куёв бола дейман, жуда, а?...— Тошпўлат ака теварагига разм солганча яйраб кулди.

Мамлакат кўзларини ишқалади, оғзини кафти билан тўсиб, ҳомуза тортиди.

— Одам ҳам шунчалик қилиғи совуқ бўладими? — деди қовоғини уйиб, бўғиқ овозда. — Шунча ваҳимангизга яраша нима оласиз?

Тошпўлат ака турли-туман матолару газламалардан тортиб, тахта-чой, қанд-курс, гуручу ёғ, аёлларнинг ич кийимларию болалар шиппа-ги, эркаклар пальтосигача қалашган қаторларни бирма-бир кўздан кечирди. «Нима олмоқчи эди? Ҳа, Исломга шапка, Шоирага кўйлак, Комилга... Э, бошвоғингни йўқотиб қўйишинг ҳеч гапмас!»

Нигоҳи яна шифтдан полгача буюм тахланган товчаларни кезиб чиқди. Бирдан энг баланд қатор тепасида, ялтироқ қоғозга ўралган новвотранг матога кўзи тушди. «Ялтироқ қоғозга ўраб қўйибдики — зўр! — деб ўйлади қизиқсиниб тикиларкан.— Энди буни, бели қилдек, «пуф» деса, учиб кетадиган нозанинлар кийса керак-да».

— Олмайсизми оладиганингизни?!— деди сотувчи энсаси қотиб.— Олмайдиган нарсага намунча тикиласиз?

«Нега бақиряпти? Худди катта аммасидан бу дўконни мерос олгандек хўжайинлиги оламини бузади? Шуни айтадилар-да, бойникини бойтеват қизғонади, деб!»

Тошпўлат ака хўмрайиб, бармоғини бигиз қилди:

— Ол, кўрсат матоҳингни!

Сотувчи пештахта ортида қимирламай, кўзларини унга қадаб турарди. Тошпўлат ака унинг кўзларида калаканамо илжайишни сезиб, баттар тутақиб кетди:

— Нима деяпман, ол!

— Бақирманг! — Мамлакат жойидан қимирламай жавоб қилди.— Кеннайим олдига солиб қувламасин.

— Нега қувлар экан?! Жон-жон десин!

Сотувчи эринибгина стулга чиқди. Газчўп билан матони берироқ суриб, тепадан базўр пастга туширди-да, шахд билан пештахтага ташлади.

Тошпўлат ака йўғон бармоқларини шоша-пиша газлама тўпи ичига суқди. «Мато деган ҳам шунақа юпқа бўладими? Хотини уҳ деса, эт кўринадиган юпқа нарсаларни киймаганига, эҳҳе, қанча бўп кетди-ю! Бунақа нарсаларнинг ҳеч кераги йўқ унга. Болалар билан кия олади-ми буни? Қоматиям ўзи... — Унинг негадир кулгиси қистади. — Ҳа, майли, бўлар иш бўлди. Битта паранг кўйлакка арзимапими? Чурва-қалар билан қийналиб кетди».

— Бер!— деди Тошпўлат ака қатъий. — Ўлча! Тўрт метр!

— Нархини биласизми ўзи?— деди сотувчи писанда қилгандек.— Иннайкейин эни бир метру қирқ сантиметр. Шунчани нима қилмоқчисиз? Ун етти сўм олтмиш тийиндан...— У шарақлатиб чўт қоқа бошлади?

«Ўн етти сўм олтмиш тийин! Бир метрининг пулига битта арзонгаров костюм олиш мумкин. Эни-чи, ўзиям шу ердан чойхонагача боради-ёв!» Тошпўлат ака бир қарорга келиб:

— Уч метр! Уч метр ўлча! — деди.

Сотувчи харидорга кўз қирини ташлай-ташлай, эрмак қилаётган-дек матони ўлчаб, бир парча қоғозга ўради-да, унга тутқазди.

— Яна нима?

«Яна нима? Хўш, Шокирга кўк шапка, Исломга шим, Аҳмадга ботинка. Адашиб кетдим-ов...»

— Битта кўк шапка! — деди баланд овозда.

— Размери?

— Размерими? Тўрттинчи синфда ўқийди ўзи.

Мамлакат шапкани топиб, пештахтага ташлади.

— Яна?

— Тўртта кўйлак, ўғил болаларниқидан. Битта чиройлигидан бўлсин, қиз болаларниқидан. Иккита иштон, битта ботинка.

Сотувчи бир талай қилиб ҳаммасини пештахтага уйди.

— Тўртта кўйлак, тўртта шим, иккита майка, шапка, битта ботинка. Хўп, жами қирқ олти сўму қирқ тийин.

Тошпўлат ака харидини қўлтиқлаганича уйга йўл олди.

«Ия, бу ёғи қизиқ бўлди-ку!..»

Мамлакат кўйлаклик матони берди-ю, ҳисобни эсидан чиқарди. Шунақаям иш қиладимиз одам, келиб-келиб шунча машааша бўлган нарсани ҳисоблашни унутса-я! Ўн етти сўм олтмиш тийиндан, ў-ҳў, салкам эллик тўрт сўм бўларкан! Вой-бў, шунча пулга алданибди-я! Қайтсаммикан? — У бир дақиқача иккиланиб орқасига қаради. — Булар ҳиссасини чиқарволади одамлардан! Анув Тошмат дегани бўларди. Ўзиям беш йилда товонигача битиб кетса-я. Ҳар келгандан икки тийиндан ўмарганда ҳам ҳақини беш кунда чиқаради ҳали!»

Шундоқ кўчасига қайрилишда катта, усти очиқ машина турар, наstdа кимдир чийиллатиб сурнай чаларди. «Бешик тўйи эмиш, одамларнинг иши йўқ. Сурнайчининг нима кераги бор экан, ҳайронсан», дея ўйлаб, энсаси қотиб, қияликка кўтарилди.

«Бировга жавр бўлди-да, эллик тўрт сўм-а, бу деган савилга озмунча нарса келармиди? Э, шуниям ўйлаб ўтирибдими? Улар учун бу пул — пул бўлибдими? Ҳар битта нарсага ўн тийиндан қўйгандаям... Ўзи хотини ҳисобда йўқ эди», шундай деб ўзини юпатганча уйга кириб келди.

Аҳмад, Ислом, Шокир, Раҳим, Шоира, ана, Комилгача эмаклаб унга пешвоз югуриб келишди. Пешайвонни чангитиб супураётган хотини супургини «тап» этиб ерга ташлади.

У шолчага ёнбошлаганича ҳамманинг тегишини бирма-бир улаша бошлади: Шокирга ботинка, Исломга майка, Аҳмадга кўйлак... Шоира-гаям...

— Бу сенга, — матони хотини томон секин сурди.

Хотини ичидан уни чиқмай жимиб қолди. Матога худди бировниқидай қўл теккизса, куйдирадигандай тикилиб қолди.

Уни ҳам эслаб байрамлик олиб келмаганига қанча пайтлар бўлиб кетди-ю! Тўғри, бир нарса олиб беринг, деса, эри ҳеч қачон йўқ демайди, лекин ўзича қаторга қўшиб, эслашининг йўриғи бошқа экан. Хотиннинг ўпкасига нақд хандалакдек нарса тиқилиб қолгандай бўлди.

— Еқмадимми? — деди у хотинидан кўзини узмай. — Мамлакат айтувди ўзи, оборсангиз кеннайим олдига солиб қувлайди, деб. — Сотувчини тилга олиши билан юраги бирдан орқага тортди. — Мана ушлаб кўр, ўн йил кийсанг ҳам қилт этиб йиртилса, йигит ўлай!

— Вой! — деди хотини деярли шивирлаб. Унинг кўзлари намланиб турарди. — Нега ёқмас экан, сиз опкеласиз-у, ёқмайдими?

Негалигига сира ақли етмади-ю, хотинининг шу гапидан кейин у ўзининг титраб кетганини ҳис қилди. Бундай сўзларни эшитмаганига қанча йиллар бўлиб кетди. Эҳ-ҳ...

— Ўзиям японларники экан! — деди Тошпўлат ака завқини ичига сиғдиролмай баланд овозда. — Мамлакат айтди, энияма нақ икки метрча келаркан.

«Е тавба!.. Мен нима қилиб қўйдим-а! Эллик... эллик тўрт сўм! Эллик тўрт сўм-а... Йў-ўқ!» У бирдан ирғиб ўрнидан турди. Матони хотинининг қўлидан шартта олиб, қоғозга ўради. Исломдан шапкани, Шоира билан Аҳмаддан қўйлакни, Комилу Шокирдан ботинкаю майкаларни юлқиб олди-да, қўлтиғига қисди.

— Вой, бу нима қилганингиз? — деб сўради хотини ранги қув ўчиб.
— Ҳозир, ҳозир...

Магазинга қайтиб келса, тушлик пайти экан. Аниқ билади: Мамлакат магазиннинг ўзида овқатланади.

Эшик дастасини жон-жаҳди билан тортди, кейин илгакни тақирлата бошлади.

— Нима дейсиз?— Деразадан Мамлакатнинг нафис зар рўмоли, қоп-қора қошларию серкиприк кўзлари кўринди.— Ҳозир тушлик-ку, ахир!

— Оч, оч!— дея бақирди у сабри чидамай.

Унинг авзойидан чўчибми, сотувчи калитни узоқ шиқирлатиб, эшикни очди:

— Қайтиб опкеласиз, девдим-а... — деди ҳафсаласи пир бўлиб.

— Йўқ, мана!— Тошпўлат ака ҳансираб, тез-тез нафас оларкан, қўлидаги нарсаларни пештахтага сочиб юборди.

Қиз қўрқа-писа пештахтага яқинлашиб:

— Тинчликми?— деди.

— Менга сенинг бир тийин ҳам ҳаққинг керакмас, болаларим билан тинч ўтирай, ҳа...— Тошпўлат ака қўлларини орқасига қўйганча тап-туп қадам ташлаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. — Нотўғри ҳисоблабсан-ку! Мана буни, — у кийимликни кафти билан аста уриб қўйди, — эсингдан чиқарибсан.

Мамлакат шоша-пиша чўт қоқа бошлади:

— Уч метр материал ўн етти сўм олтмиш тийиндан эллик уч сўму саксон тийин. Бояғи қирқ олти сўм қирқ тийинга буни қўшсак, юз сўм йигирма тийин...

Тошпўлат ака киссасидан пул чиқариб, эллик тўрт сўм санаб, сотувчига узатаркан:

— Қайтими керакмас, — деди.

— Олинг, Тошпўлат ака!— Мамлакат миннатдорчилигини қандай изҳор қилишни билмай ўнғайсизланаётгани шундоқ сезилиб турарди — Қандоқ инсофли одам экансиз-а! Илоё болаларингизнинг роҳатини кўринг...

У байрамлик харидни маҳкам қўлтиқлаб, ташқарига чиқди.

Кўчани кесиб ўтиб, маҳалласига буриларкан, хотин-халаж тўла машина йўлини тўсди. Хотинларнинг ўртасида лунжини шиширганча сурнай чалаётган йигитга қараб қичқирди:

— Авжини баландроқ ол-эй, сурнайчи!

Насиба Нурмухаммедова

ДУГОНАМГА

Бир баҳорки, тенги йўқ, зебо,
Кўз ўнгимда — жилвали олам.
Шийпониди ўлтириб танҳо
Ўсма қўяр эди дугонам.
Ейилмасин дея авайлаб,
Тебратарди гоҳида бошин.
Оҳ, қанчалар ярашмиш унга,
Ҳавас қилдим ўсмали қошин.
Майли, ўсма қўйиб наврўзда
Учрашувга чиқсин дугонам,
Қошларини кўриб, севинсин,
Висолини кутган йигит ҳам.
Дугонажон, учрашувдан сўнг
Шу сўзларим мағзини бир еч.
Ўсма қўйиб тебрату бошинг,
Афсуслардан тебратмагил ҳеч!..

Бепарво ўтдим

Не учун севилдим, севмасам агар,
Не учун юрагинг ўртаб ўтдим мен.
Қувноқ кўзларингни ғамгин кўрсам ҳам
Ҳолингни сўрамай ўтиб кетдим мен.
Бесабр шамолдек тўлғанар фикрим,
Хаёл оғушида маст бўламан, маст.
Негадир бу қалбим йиғлайди унсиз,
Эҳтимол кимгадир қўйганман ҳавас...
Не учун севилдим, севмасам агар,
Не учун юрагинг ўртаб ўтдим мен.
Бу сафар юзингни сўлғин кўрсам ҳам
Негадир бепарво ўтиб кетдим мен.

Нега бердим дилинга озор,
 Нечун кўзларингни ёшладим.
 Юрагимда ниш урган ишқни
 Наҳотки мен юлиб ташладим?!
 Ишонмайман ўзимга ўзим,
 Лолман фақат, лолман қаршингда.
 Ўй босади... тилайман тўзим.
 Ҳаммаси бор зил қарашингда...
 Йиллар ўтар, баҳорлар ўтар,
 Ўз бахтингни топарсан шунда.
 Лекин сени ранжитган қизни
 Эсламасан у бахтли кунда...

Маҳбуба Ҳамроева

ВАТАН

Қуёш шалоласи сочади инжу,
 Кўзларимда ўйнаб югурар севинч.
 Энтикиб мен сендан ичгандим ёғду.
 Ватаним, энди сен ҳовучимдан ич.

Аллаладинг оппоқ қўшиқлар билан
 Менинг беланчагим қуёшга осиб.
 Улғайдим, қояга кўтариларман,
 Сени меҳр билан бағримга босиб.

Жамила Охунова

ҚУЁШ БОР

Фалакда қуёш бор — гўзалдир олам,
 Қуёш бор, яшаш бор — ҳаёт фусункор.
 Қуёш бор, шунинг-чун мавжуддир одам,
 Қуёшга сизинсам арзийди минг бор.

Сенинг кўзларингда ўтли қуёш бор,
 Шу қуёш туфайли очаман чирой.
 Шу қуёш туфайли қалбимда баҳор,
 Шу қуёш туфайли кезар тўлин ой.

Шу қуёш бўлмаса на баҳорим бор,
 На ёзим, на кузим, на қарорим бор,
 Қўлимда жарангдор ва на торим бор,
 Фақат шу Қуёшга қалбда зорим бор!

Сенинг кўзларингда ўтли қуёш бор,
 Шу қуёш туфайли қалбимда баҳор!..

Жамила Харасова

БИР ШЕЪР ЁЗАЙ

Бир шеър ёзай...

Гўдакнинг беғубор кулгуларин яширай унга,
 Ошиқнинг энг нозик туйғуларин яширай унга.
 Утиб кетар ўткинчи елларга, оғуш очмаган,
 Муҳаббат гулининг мангуларин яширай унга.

Бир шеър ёзай...

Ким ишқнинг қадрин билмаса зорлатиб қўяйин мен,
 Сўнг қалбига армон солиб чорлатиб қўяйин мен.
 Қилмаса гар у ҳаётда муҳаббатга хиёнат,
 Бахт қуёшин боши узра порлатиб қўяйин мен!..

Тошкент.

Георгий Марков

СИБИРЬ

Ҳасан ТҶРАБЕКОВ
таржимаси

РОМАН

ТҶРТИНЧИ БОБ

Акимовни Петроградгадан ҳам кўра кўпроқ Стокгольмда кутишмоқда эди. Тараққий топган бу порт шаҳарнинг тор кўчаларидан бирида кекса рус профессори Венедикт Петрович Лихачев истиқомат қиларди.

Профессор Лихачев умрининг эллик йилини Россиянинг Урал чўққиларидан шарқ ва шимол томонга қараб чўзилиб кетган кенгликларини ўрганишга бағишлаган эди. Ўз вақтида Лихачев Петербург кончилиқ институтини зўр муваффақият билан тугатиб, сўнгра энг йирик немис профессорлари ва инженерларидан металл эритиш ҳамда кон қидирув ишлари бўйича сабоқ олиш мақсадида беш йил Германияда яшаган эди. Гоҳ Россия академияси, гоҳ Россия географик жамияти, кўп ўринларда эса сибирлик олтин саноатининг хўжайинлари уюштирган экспедициялар билан Лихачев Енисей, Обь, Иртиш ва мана шу буюк дарёларнинг беҳисоб ирмоқлари соҳилларини ипидан-игнасиғача ўрганиб чиқди.

Лихачев деярли ҳар йили экспедицияга отланиб, илгари одам оёғи етмаган жойларгача кириб борарди.

Ёши бир жойга етиб қолганида Лихачев илм-фан учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган, улкан ва нодир манбаларни бир жойга

¹ Давоми. Боши журналнинг 2-сониди.

жамлаб қўйган эди. Экспедициялардаги ишлари натижасида юзага келган баъзи кузатувларини Лихачев Томск дорилфунунининг илмий ишлари мажмуаларида эълон қилдирди.

Лихачев топиб келган ўлка геологияси ва минералогияси ҳамда этнографияси ва археологиясига доир кўпгина экспонатлар Сибирдаги биринчи дорилфунун коллекцияларидан муносиб ўрин эгаллади. Профессорнинг илмий қизиқишлари ўсимликлар дунёсини ҳам ўз ичига оларди. У Сибирь табиатининг баъзи кўринишларини таърифлаб берибгина қолмай, балки дорилфунун гербарийси ва ботаника боғига айрим намуналар ҳам келтириб, бу соҳада ҳам илм-фанга ўз ҳиссасини қўшган эди.

Кўп йиллик илмий фаолияти ва улкан истеъдоди Лихачевни атоқли олимлар қаторига қўшиб қўйганди.

Лихачев Ломоносовнинг ҳамюрти бўлиб, шимолни яхши кўрарди ва шу боисдан ҳам Сибирга тезда кўникиб кетганди. Агар сиёсат билан боғлиқ бўлган баъзи муаммолар бўлмаганида, профессор бу ерларни сира ҳам тарк этмаган бўларди. Ҳар гал университетда тартибларни бирмунча эркинлаштириш — ўқув ишларига ўзгариш киритиш, олимларнинг ижтимоий вазифасини кучайтириш учун ҳаракат бошланганида, — Лихачев кескин ўзгаришларни талаб қилувчилар тарафини олиб чиқарди. Томск дорилфунуни ташкил этилганининг биринчи йилиёқ у ректор ўрнатган ғайри демократик тартибларга қарши студентлар стачкасини қўллаб-қувватлаганди. Маориф соҳасида энг реакцион қарашларнинг тарафдори бўлмиш ректор қуруқ академизмни рағбатлантириб, ҳар қандай эркин фикрга қарши уруш эълон қилганди. Профессорлардан у фақат ўқитувчи бўлишни талаб қилар, студентларни эса ҳар жиҳатдан тергайвериб, турли шубҳа-гумоңлар билан жон-қолларига қўймасди. Лихачев ректорнинг бу тутган йўлини маъқул кўрмас ва уни қўллаб-қувватлашни истамасди. Ҳамма жойда у студентларнинг мустақилликка бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқар, уларни илмий ақидаларга танқидий муносабатда бўлишга ўргатар, уларнинг дилида ижтимоий ҳаракатга қизиқиш уйғотарди.

Бир куни ректор билан округ маориф бўлимининг нозири — бу одам ўз қарашларининг реакционлиги билан ректордан ҳам ўтиб тушарди — соҳил томон чўзилиб кетган кенг қияликдаги сўқмоқларда сайр қилиб юришган эди. Шу тобда икковининг ҳам кайфияти тинч ва осойишта эди: ўқув йили тугаб бораётган бўлиб, худога минг қатла шукрим, биронта жиддийроқ тартиббузар воқеалар содир бўлмаганди. Бу орада эса Петербург, Москва, Қозон, Юрьевлардан аудиторияларда студентларнинг мажлис ва митинглари бўлиб ўтгани ҳақида хабарлар келиб турганди. Бу йиғинларда дорилфунунлардаги тартиблар танқид қилинибгина қолмай, ундан ҳам ташвишлироқ гаплар тилга олинганди: ҳукумат сиёсати қораланиб, император олий ҳазратлари тож-тахтининг муқаддаслигига шубҳа билдирилган эди. Сибирнинг совуқ ўлкаларига ушбу тўс-тўполонлар ҳартугул етиб келмади. Ректор билан округ маориф бўлимининг нозири бу осойишталикни ўз сай-ҳаракатларининг натижаси деб билардилар. Студентларнинг тийиқсиз тўполонлари йўлига ўз вақтида ва катта маҳорат билан шундай бир ғов қўйилдики, тартибсизликларнинг мудҳиш тўлқинлари ушбу ғовга урилиб, чилпарчин бўлди-қўйди. Ҳа, шундай бўлганди ва худо хоҳласа, келажакда ҳам шундай бўлаверарди.

Шу пайт бирдан дарахтзор ичидан ректор билан нозирнинг қулоғига студентлар орасида кенг тарқалган «Ўша йироқ, йироқ ўлкадан» қўшиғининг таниш оҳанги чалинди.

— Кўнгил очишяпти! — деди ҳомийларча бир хушфёшлик билан ректор.

— Ҳа, ёшликнинг олтин даври бу,— дея илжайди нозир.

Улар яна бир неча қадам юришди-да, кейин бирдан таққа тўхтаб қолишди. Қўшиқнинг оҳанги таниш бўлса-да, маънадор сўзлари мутлақо янги эди:

Ишонч ўти ёнар сийнада...
Енисейдан, Бийдан, Ленадан,
Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нурли ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерга!..
Лабда кулгу, эслаймиз хандон
Байкални ҳам, Олтойни бу он,
Бутун юртга йўллабон салом,
Қўшилингиз бизга дўст-ёрон
Деб чорлаймиз, хулласи калом.
Бунда барча тенгхуқуқ ўртоқ,
Жарангласин алёр ушбу чоқ,
Сибирь учун биринчи қадах —
Шукуҳидан дилларда фараҳ!
Иккинчисин олдик халқ учун,
«Олға!» деган сўз учун бутун!

Қўшиқ ҳадеганда тинай демасди. Ёшлар янгроқ товуш-ла қўшиқни охиригача айтиб бўлишгач, уни қайтадан бошлашмоқда эди. Қўшиқ он сайин кучга кириб, қўшиқчилар уни борган сари берилиб, эҳтирос билан куйлашмоқда эди.

— Ҳали шунақами... «Эркин дея, меҳнатни дея»... «Бунда барча тенгхуқуқ ўртоқ»... — дея лаблари гезариб шивирларди ректор нозирга олазарак бўлиб қарар экан.

— Университетимизнинг шаънига доғ туширади ахир бундай бемаза қўшиқлар! — деди хитоб қилиб нозир ва ҳали баҳор ёмғиридан қуриб улгурмаган ердан югурганича ўзини бутазор ичига урди.

Ректор унинг ортидан югурди.

Бир неча дақиқа ичида улар ҳаяжонланиб турган студентларга лиқ тўла ялангликка етиб боришди-ю, у ердаги манзарани кўриб, оғзилари очилиб қолди. Не кўзлари билан кўрсинларки, студентлар хорига профессор Венедикт Лихачев раҳбарлик қилмоқда эди.

— Қани, биродарлар, кўпроқ шижоат, кўпроқ ҳужумкорлик билан айтинглар, токи бўлажак ўзгаришлар руҳидан деворлар титрасин! — дея кўрсатма берарди қўшиқчиларга профессор, қўлларини шаҳдам қимирлатар экан. Студентлар ҳам, профессор ҳам қўшиққа шу қадар берилиб кетишган эдики, ректор билан нозирнинг пайдо бўлганини ҳатто сезмай ҳам қолишди.

— Жаноблар! Жаноблар! Тарқалишингизни сўрайман! Фаҳмлашимча, бу янги қўшиғингизда сизлар на худони, на подшоҳни эсга оляпсизлар... Уялсангиз бўларди. Венедикт Петрович, ёшларни йўлдан уряпсиз ахир! — Ректор чинқириб сўзламоқда эди. Унинг оппоқ, лўппи юзлари бўғриқиб, қисилган қовоқлари орасидан баджаҳл кўзлари устаранинг ўткир тиғи янглиғ ялтираб турарди.

Лихачев ректорнинг товушини эшитиб, улар томон ўгирилди-да, ажабланганидан экспедицияларда ишлайвериш қадоқ бўлиб кетган қўлларини икки ёққа ёйиб, елкасини қисди.

— Маъзур тутасиз, жаноб ректор! Қўшиқнинг ҳеч қандай айбситадиган жойи йўқ-ку! Унда фақат ўз ватанига фойда келтириш истаги изҳор қилиняпти, холос. Ёшлар студентларнинг баҳор байрамини ўз қўшиқлари билан нишонлашмоқчи эди. Бунинг нимаси гуноҳ экан?!

— Тақиқлайман ва император олий ҳазратлари томонидан менга берилган ваколатга биноан тарқалмоғингизни буюраман! — дея чин-

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

қирди ректор Наполеонга ўхшаб қўлларини кўксида қовуштирганича гўдаяр экан.

— Ҳа-ҳа, дарҳол тарқалинглар, — дея депсиниб ректорнинг гапини тасдиқлади нозир. — Сиз ҳақингизда эса, профессор, яқин соатлар ичида алоҳида гаплашамиз.

Нозир кўзойнаги тагидан Лихачевга ўқрайиб тикилар экан, малла мўйлови остидаги лаблари газабининг зўридан пир-пир учиб турарди. Лихачев эса хахолаб кулмоқда эди. У жингалак сарғиш сочлари қалин ўсган катта бошини орқага ташлаб, чорпаҳилдан келган бутун гавдаси билан силкинганича хандон ташлаб куларди.

Студентлар индамай туришарди. Аммо шу пайт оломон ичидан кимдир шўхлик билан хуштак чалиб юборди.

Ректор билан нозир шу заҳотиёқ жуфтакни ростлаш лозимлигини тушуниб қолишди. Улар икки-уч қадам орқаларига тисарилишди-да, қандай секин пайдо бўлишган бўлса, худди шу зайлда қайинзорга кириб кўздан йўқолишди. Уларнинг ортидан эса худди ўчакишгандек, ёшларнинг жарангдор овозлари эшитилиб турарди:

Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нурли ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерда!..

2

Эртаси кунни профессор Лихачев ўз ҳамкасблари суди олдида ҳозир бўлди. Мажлис ректорнинг кабинетига ўтмоқда эди. Эшиклар тақа-тақ беркитилган бўлиб, қабулхонага кираверишдаги эшикни дорилфунун қоровули қўриқлаб турарди.

Лихачевнинг ҳамкасблари қовоқларини солиб, бошларини қуйи эгганларича ректор билан ўқув бўлими нозирининг панд-насиҳатларини тинглаб ўтиришарди. Профессор Лихачевнинг хулқ-атвори унинг ҳамкасблари дидига унча ўтиришмай турарди. Шундай кўзга кўринган профессор хорда қўшиқ айтиб юрса-я! Биласизми, нари борса енгилтаклик дейишади бунинг отини... Лекин бу иши шунчалик гуноҳ эканми?! Маълумки, ишқибозлик айб эмас. Хўш, уларнинг ўзлари-чи, ҳеч нарсага ишқибоз эмасмилар? Биров рулеткани ўлгудай яхши кўради, бошқаси деярли ҳамма вақтини қартабозлик билан ўтказади, бошқа биров эса, черков ибодатларига қатнаб юриб кўнгил очади. Масалан, илоҳиёт профессорини олинг, у отларни яхши кўради. У катта йўл четида жойлашган татарларга от сотади ва бундай ишда ортилажаги муқаррар бўлган мўмайгина фойдадан сира ҳам ҳазар қилмайди...

Лихачевни суд қилиш ҳали авжига чиқиб улгурмасданоқ кабинетга жандармлар бошқармасининг бошлиғи отилиб кирди.

— Зоти олийлари, жаноб ректор, томингиз ёняпти ахир! — дея бўқирди полковник кутилмаганда бостириб киргани учун кечирим сўрашни ҳатто хаёлига ҳам келтирмай.

— Бу гапингиз билан нима демоқчисиз, жаноби олийлари? — ранги оппоқ оқариб креслодан турар экан сўради ректор.

— Студентларингиз бош аудиториянинг эшигини бузиб, митинг қилишяпти!..

— Алоҳа бизгача ҳам етиб келибди-да! — дея хитоб қилди нозир столга мушт урар экан. — Кўриб қўйинг ўша бегуноҳ қўшиқларингизнинг оқибати нима бўлишини, жаноб профессор! Европадаги барча революциялар ана шунақа арзимас нарсалар билан бошланган, аммо қон билан, ҳа, қон тўкиш билан тугаган!

Ректор муқаррар яқинлашиб келаётган даҳшатли воқеаларнинг

олдини олмоқ учун нима қиларини билмай ўзининг узун столи ортида типирчилаб турарди.

— Хўш, нега сусткашлик қиялпсиз, зоти олийлари?— деди жан-дармлар бошқармасининг бошлиғи.

Қўрқувнинг зўридан саросимага тушган ректор унга илтижо билан тикилди.

— Хўп, нима қилгин дейсиз? — дея сўради у товуши қалтираб.

— Профессор Лихачевни аудиторияга юборинг. У студентларга ҳеч ким уни қамоққа олмоқчи эмаслигини ва ҳеч кимнинг уни ишдан бўшатиш нияти йўқлигини айтиб қўйсин.

— Боринг, Венедикт Петрович! — Ректор қўлларини қовуштириб, Лихачевга хушомад билан тикилди.

— Бора қолинг, Венедикт Петрович, бўлмасам анови тентаклар лабораторияларга бостириб кириб, ҳаммаёқни яксон қилишади! Илтимос, тезроқ боринг!— Маориф бўлими нозирининг товуши энди бошқача бўлиб, майингина эшитилмоқда эди.

— Майли, мен бораман. Лекин огоҳлантириб қўяй: агар студентлар университетимиздаги ижтимоий муҳитни ўзгартириш ҳақида талаб қўйгувдек бўлсалар, бунга қарши бир оғиз ҳам сўз айтмайман. — Шундай дея Лихачев ўрнидан турди, бироқ ректор билан нозирга ўз шартидан зинҳор чекинмаслигини уқтириб қўймоқ учун дарҳол яна жойига ўтирди.

Шу пайт бирдан узун қоридорда кўплаб оёқларнинг тапир-тупири, ғала-ғовур товушлар эшитилди-ю, ректорнинг кабинетига студентлар делегацияси ёпирилиб кирди.

Она сути оғзидан кетмаган бу йигитчаларнинг шижоатини айтмайсизми! Уларнинг қарорлари худди пўлат шамширнинг тиғи янглиг кескир эди. «Биз талаб қиламиз!» «Бир қадам ҳам орқага чекинмай-миз!» «Илм-фаннинг эркин бўлишини, озод меҳнатни талаб этамиз! Бахт-саодат ватанга!»

Нозир жаҳл қилишга уриниб кўрди. У ер депсиниб, томирларни кўкариб кетган қўлларини мушт қилиб тугди-да, дағ-даға қилмоқчи бўлди. Бироқ қарорни ўқиётган студентнинг товуши янада кескинроқ оҳангда жаранглай бошлади.

— Биз энди ортимиздан жосуслик қилишларига бир лаҳза ҳам тоқат қилмаймиз ва студентларнинг инсонлик қадр-қимматини поймол қилувчи турли чеклашга жон-жаҳдимиз билан қарши чиқамиз. Зеро, бу ишларнинг бари мамлакатимиздаги жаҳолатпарастларнинг кўнгли учун ва монарх томонидан халқнинг маърифат сари интилишини бўғиш ҳақидаги буйруққа биноан қилиняпти.

Ректор Лихачевга илтижо билан тикилиб турарди. Зеро, унинг дилига даҳшат солаётган бу ёш ва жарангдор товушни фақат ана шу Лихачевгина тўхтата оларди. Бироқ профессор парвойи фалак, хотир-жам турар ва бу ҳам камлик қилгандек, унинг қарчиғайникидек юма-лоқ кўзларида қувлик, қандайдир бебошлик жилваданмоқда эди. Шу пайт ректорга бир лаҳза ҳозир профессор тамаки чекавериб сарғайиб кетган мўйлови остидаги катта оғзини очиб томоғидан:

Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нурли ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерга!..

дея қўшиқ отилиб чиқадигандек туюлди.

Ректор ўзининг бундай ваҳимага тушганини ҳамкасбларига сездирмаслик учун миясида, худди шайтоннинг васвасаси каби ҳосил бўлган бу мачзарадан қутулиш ниятида қўлини қорни олдиғача тушириб, аста чўқиниб олди. Аммо унинг кўнглига келганича бор экан.

Кутилмаганда охирги қаторда турган студентлардан бири баланд овоз билан қўшиқ бошлаб юборди:

Ишонч ўти ёнар сийнада,

Шу заҳоти дорилфунун йўлакхонасида турган студентлар бутун бинони гумбурлатиб, унга жўр бўлишди:

Енисейдан, Бийдан, Ленадан,
Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нурли ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерда!

Ректор қия очиқ турган деразадан кираётган тоза ҳавога юзини тутиб, оғзини каппа-каппа очганича баланд суянчиғига икки бошли бургутнинг тасвири туширилган ўз креслосига шилқ этиб ўтириб қолди. Нозир оғзини очганича серрайиб турарди. Профессорлар қовоқларини солиб, индамай ўтиришарди. Лихачев эса пахмоқ бошини баланд кўтарганича, юзлари ёришиб, студент йигитларнинг кучли, жарангдор товушларига қулоқ солмоқда эди. Шу тобда бу қўшиқлардан дорилфунуннинг қалин гиштин деворлари ларзага келаётгандек туюларди...

3

Ҳамма гап ана шундан кейин бошланди. Дорилфунун бошлиқлари Лихачевни кўргани кўзлари йўқ эди, студентлар эса уни ниҳоятда яхши кўришарди. Лихачев ана шундай шароитда яшаб ишламоқда эди. Реакцион профессорлар унга қўл кўтармоқчи бўлганлари заҳоти дарҳол студентлар галаёнга келишарди. Улар Лихачевнинг ҳимояси учун ҳар қандай ишдан ҳам тап тортмасликлари аниқ эди. Ректор ҳам, нозир ҳам бунга сира шубҳа қилишмасди. Шу боисдан ҳам улар Лихачевнинг дорилфунунда ишлаши туфайли содир бўлаётган барча тартибсизликларга қараганда анча жиддийроқ фалокатни бошларига орттирмаслик учун ўлганларининг кунидан унга ён беришга мажбур бўлардилар.

Тўғри, Лихачевнинг феълида бир хусусият, аниқроғи, кучли бир ҳавас бор эдики, ректор ҳам, нозир ҳам ўз аҳволларини енгиллатмоқ учун ана шундан фойдаланишга ҳаракат қилишарди. Лихачев тиним билмас саёҳатчи эди. У ўн йиллик саёҳатлар тартибини олдиндан оқ тузиб қўйганди. Шунинг учун ҳам бир экспедицияни тугатиши биланоқ бошқасига ҳозирлик кўра бошларди. Лихачевнинг душманлари, маълум бир муддатга бўлса-да, савлат тўкиб, тинчгина яшамоқ учун профессорни тупканинг тагига жўнатишга ҳам тайёр эдилар. Ректор бўлак заруратларга мўлжалланган маблағни қисқартирса ҳамки, экспедициялар учун пулни аямас, баъзида эса Петербургдан ва ҳатто катта сармоёга эга бўлган боёнлардан қўшимча маблағ ҳам ундириб берарди.

Бироқ Лихачевни сафарга жўнатиб, бир неча ой осойишта ҳаётга эришган ректор ҳар бир янги экспедиция олимга, мажозан айтганда, погонига янги юлдуз келтираётганини маъюслиқ билан қайд қилмай иложи йўқ эди.

Экспедицияларнинг хулосалари фақат Томскдагина муҳокама қилинмай, Лихачев Петербургга ҳам бориб маърузалар қила бошлаган эди. Аввалига у ерда олимга ишонинқирамай қарашди. Унинг маърузалари фақат Россия географик жамиятида тингланарди. Бу жамиятда эса сохта илм билан чинакам илмий кашфиётларнинг фарқига борадиган ақлли одамлар доим топилгувчи эди. Аммо чор ҳукумати томонидан ўз ерларининг шарқ ва шимол қисмидаги чекка жойларга қизиқиш кучайгани сайин Россия Фанлар академияси ҳам Лихачевнинг илмий

асарларига кўпроқ эътибор бера бошлади. Зеро, шундай пайтга қадар Фанлар академиясида Ломоносов руҳини бутунлай йўқ қилиш ҳали ҳеч кимнинг қўлидан келмаган эди. Бу руҳ гоҳ жала тагида қолган гулхан янглиғ сўна бошлар, гоҳ ёмғир тиниб, шамол тургач, яна ўт олиб кетган ўша гулхан каби гуриллаб ёнарди.

Илмий муассасаларда ҳам энди Лихачевнинг гапига қулоқ соландиган бўлиб қўлишганди. Шарқда турли корхоналар қуришга журъат этадиган корафта кишилар масаласига келсак, улар ўзларининг ўқи-маганликлари ва маърифатга бўлган нафратларига қарамай, Лихачевнинг йўлига кўз тикиб юришар, ундан маслаҳат сўрашарди. Профессор ҳам улардан ёрдамни аямас, ҳатто энг кийин масалаларда ҳам керакли маслаҳатни берарди.

Ўша кезлари Лихачев айрим корхона эгаларига башорат қилиб айтган гапларни, турган гап, ҳеч ким ёзиб бермаган эди. Бу башоратлар Сибирнинг жуда кенг районларини ўз ичига қамраб оларди ва саноатчилар билан оддийгина суҳбат тариқасида қисқагина қилиб айтилган бўлса-да, Суворовнинг хабар ва буйруқлари каби гоҳ мукаммал бўларди.

— Олтинни қураб олишни истайсизми? Шундай олтин Сибирда бор. У Енисейнинг юқори оқимида, унинг ирмоқлари соҳилида сочилиб ётибди. Сўнгра бу олтинни сиз Ўрта Енисейдан ва Ангаранинг қуйи оқимидан қидиринг. Бойиб кетганингиздан кейин эса куч ва маблағингизни аямай шимоли-шарқ томонга боринг. Тома дарёсининг юқори оқимидаги соҳил темир ва тошкўмирга жуда бой. Агар Сибирь ўз темир йўли, ўз металига эга бўлишини истасангиз, ўша ёққа боринг, хато қилмайсиз.

Лихачев фойдали қазилмалардан бўлак соҳаларда ҳам жуда билимдон одам эди. У Сибирнинг дарё ва кўлларини ҳаммадан яхшироқ билар, улардан бутун-бутун йўл очиш режалари, йўналишларини тузиб чиқарди. Бу ўринда у Сибирнинг у бошидан-бу бошигача кезиб чиққан сайёҳларнинг тажрибасини ҳисобга олиб, поёнсиз кенгликларда энг қисқа ва энг қулай йўлларнинг режасини тузиб қўйганди.

— Катта кемалардан ташқари таги ясси қайиқлар ҳам қуриб, кичик дарёларнинг юқори оқимигача сузиб ўтинг. У ерда улкан бойликларга дуч келасиз, энг муҳими эса, бошқа катта дарёларга ўтиб olasиз ва катта йўлларни бир-бирига улаб, Россиянинг қоқ юрагидан энг чекка жойларгача йўл олган бўласиз.

Сибирнинг олтин қон эканлигини сезиб қолган рус заводчилари ҳам, англо-француз саноатчилари ҳам Лихачевни ўзларига оғдириб олишга, ундан маслаҳатчи сифатида фойдаланишга урина бошлашди. «Бу китоб жинниси ердаги бойликни худди тайгадаги ҳайвонни исидан топган исковуч итдек, ҳидидан билади», дея мақтанишгучи эди рус боёнлари инглиз ва француз банкирлари олдида.

Бироқ уни ажнабий корхоналарнинг манфаатига хизмат қилиш учун кўндиришга бўлган барча уринишларни Лихачев қатъиян рад этарди.

— Гарчанд немисларнинг қўлида ўқиган бўлсам-да, лекин мен бутунлай рус кишисиман. Хорижий пулнинг иси келадиган жойда менинг қилар ишим йўқ.

Баъзида эса у бундан ҳам лўндароқ қилиб жавоб берарди:

— Қочинг йўлимдан. Мен Россиянинг гумаштаси ва илмининг қулиман, холос!

4

Еши етмишга тўлай деб қолганида Лихачевнинг дилида илму фаннинг маркази — академияга яқинроқ бўлиш истаги зўр келиб, у Петербургга кўчиб ўтди.

— Мен у ерга Сибирни унутиш учун кетаётганим йўқ, аксинча, унга илгаригидан ҳам кўпроқ хизмат қилиш учун жўнаёпман. Эсимни танибманки, қалбимда Михайло Ломоносовнинг: «Россиянинг куч-қудрати Сибирь орқали ўсади», деган сўзлари бонг янглиғ жаранглаб келади.

Бу сўзларни Лихачев уни узоқ йўлга кузатгани Томск вокзалининг платформасига тўпланган студентлар тўдасига қарата вагон зинасидан туриб айтган эди.

Петербургдаги ҳаёт биринчи кунданоқ у ўйлаганидан бутунлай бошқача бўлиб чиқди. Лихачев нарсаларини профессорлар яшайдиган катта квартирага жойлаштириб ва шалоқ вагонда узоқ йўл юриб келганидан сўнг мириқиб ухлаб олишга улгурмасданоқ пойтахтни мудҳиш бир хабар ларзага солди: кайзер Вильгельм Россияга тўсатдан уруш эълон қилган эди.

Бу янгиликни Лихачевга ҳаллослаб югуриб келган студент Ваня Акимов хабар қилди. Политехника институтининг сўнгги курс студенти бўлмиш бу йигит Лихачевнинг узоқ қариндоши бўларди. У профессорнинг эрта ўлиб кетган хотинига холавачча бўлмиш аёлнинг ўғли эди.

— Пойтахтга машъум бир соатда келибман, Ваня. Агар Томскда жойимни бошқа профессор эгаллаган бўлмаганида, у ерга жон-жон деб қайтган бўлардим. Ватанимизнинг илму фан билан шуғулланишга вақти бўлармиди дейсан энди.

Лихачев гангиб қолган эди. У хонада уёқдан-буёққа ҳаққалаб юрар, экспедицияларда йиғилган ноёб манбалар, кундаликлар, хариталар, ажойиб доҳиёна башоратлар айтилажак мақолаларнинг хомаки лойиҳалари тўпланган той-той қоғозлар олдига бориб, тўхтаб қоларди.

Ваня Лихачевдан уч марта ёш эди, лекин уларнинг дўстлигига баъзи тенгдошлар ҳам ҳавас қилса арзирди. Лихачев Ваняни икки марта ўзи билан экспедицияга олиб борган бўлиб, унга тирикчилик учун мунтазам пул юборар ва ўз фикр-туйғуларини яширмай хат ёзиб турарди. Уларнинг дўстлашувига аввало илмий қизиқишларининг умумийлиги сабаб бўлганди. Тўғри, Ваня Лихачевнинг кенг пешонали хум калласига жо бўлган билимнинг юздан бирини ҳам билмасди, лекин у илму фанни севар, рус ва хорижий олимлар эришган барча ютуқлар билан яхшилаб танишиб чиқишни истарди.

Лихачевга топиб келган хабаридан Ванянинг ўзи мутлақо ташвишга тушмаган эди. У жуда ҳаяжонланган бўлиб, қўй кўзлари ёшларга хос ҳали сарфлаб улгурилмаган ғайрат-шижоатдан чақнаб турарди.

— Бу дейман, Ваня ватанимизнинг бошига тушган бундай фалокатдан хурсанд кўринасанми? — дея сўради Лихачев жиянининг бундай хурсандчилигини маъқулламаган оҳангда.

— Нималар деяпсиз, Венедикт Петрович! Уруш — бу жуда катта офат! Ким ҳам хурсанд бўларди урушга?! — хитоб қилди Ваня қандайдир алоҳида ҳаяжон билан. Лекин Ваня қанчалик инкор этмасин, унинг товушида севинч бўлмаган тақдирда ҳам, йўқ деганда, тетиклик ва завқ-шавқ сезилиб турарди.

— Ҳар қалай нимадандир хурсандсан. Ҳа, хурсандсан! Башарангдан кўриб турибман-ку, ахир, — энди очиқ-ойдин таъна қилиб деди Лихачев.

— Ҳа, чиндан ҳам негадир жуда безовтаман, — дея тан олди Ваня.

— Эҳтимол жанг майдонида жасорат кўрсатишни орзу қилаётгандирсан? Фронтга бормоқчимисан? — сўради Лихачев йигитга диққат билан разм солар экан.

— Йўқ, Венедикт Петрович! Менинг ёзмишим мутлақо бошқа! — деди Ваня сира ҳам иккиланмай.

— Хўш, нима экан сенинг ёзмишинг? Севгими?— дея қўлларини кикки ёққа ёзиб сўради Лихачев.

— Сизга имон келтиргандек, бор гапни айтиб қўя қолай: урушнинг оқибатида революция бўлади. Мен эсам революция учун туғилганман. Ҳаяжонланаётганимнинг боиси ҳам ана шунда. — Ваня қаддини ростлаб ўз сўзлари учун жавоб беришга тайёр ҳолда, олимга қатъият билан тикилди.

— Ҳали шунақа дегин, — дея хитоб қилди Лихачев. — Сени шунақа... Робеспьер деб ўйламагандим сира.

Олим, чамаси, жилмаймоқчи бўлди-ю, бироқ жилмая олмади. Аксинча, юзи жиддийлашиб, катта-катта кўзларида ташвиш пайдо бўлди. Ваня унинг хаёлидан ҳозир нелар кечаётганини осонгина фаҳмлаб олди: «Революция учун туғилганман дегин... Лекин революциянинг нима эканлигини биласанми ўзинг? Буни сен ҳам, мен ҳам билмаймиз».

— Уруш чоризмни муқаррар равишда портлатиб юборади. Зеро, уруш халққа келтиражак барча азоб-уқубатлардан қутулишнинг ягона чораси революция бўлиб қолади. Ишчилар синфи ана шу синовларда тобланиб, ўзининг мамлакатни социал эркинлик йўлига олиб чиқувчи куч эканлигига ишонч ҳосил қилади...

Лихачев креслога ўтирди. Ўзининг узоқ умри давомида у одамларнинг ҳаётини қайта қуриш тўғрисидаги турли-туман фикрларга дуч келган эди. Бироқ улардан биронтаси ҳам унинг кўнглига ўтиришмаган, уни ўз-ўзига ром қила олмаган эди. Кўпгина назарияларга у шубҳа билан қарар, баъзиларидан эса ҳатто нафратланарди ҳам. «Сафсата буларнинг ҳаммаси, қадрли жаноблар! Фирт сафсата! Бор гап шу. Россияни янги йўлга солиб юбормоқ учун буни халқнинг ўзи истамоғи даркор. Мужик эса қайсар, у сизларнинг «озодлигингизни» истамайди, шунинг учун ҳам уни жойидан қўзғата олмайсиз».

Мана ҳозир ҳам, Ванянинг оташин нутқини тинглаб бўлгач, Лихачев аввало шу тўғрида ўйлади.

— Уруш... революция... озодлик... Чиройли, жарангдор эшитиларкан! Лекин буларнинг ҳаммаси бизлар учун, саводхон, зиёли одамлар учун тўғри. Аммо соқоли патак мужик, ўша мазлум ва жаҳолатга ботган мужик бу ҳикматларни хиёл бўлса-да, тушунармикин? — деди Лихачев, дилида навқирон дўстининг ёшлигига қарамай, чамаси, анчайин «мяси бутун» йигит эканлигини қайд қилар экан. У сира тортинмай, ўзини оддийгина тутаяпти, демак, ўзига ишонади, турли маҳмадонларнинг оғзига анграйиб қараб ўтирмайди.

— Соқоли патак мужик, Венедикт Петрович, чиндан ҳам мазлум ва жоҳил. Лекин у жуда тезлик билан маърифатга эришиши шубҳасиз. Унинг илм чўққиларини нақадар шитоб билан забт этишини кўриб, ажабланасиз ҳали!

— У алифбони билмайди! Имзо чекиш ўрнига бармоғни босади. Сен бўлсанг илм чўққиси дейсан! — лаблари алланечук қийшайиб, алам билан илжайди Лихачев.

— Биз турли нарсалар тўғрисида гапиряпмиз, Венедикт Петрович. Сиз абсолют билимлар соҳасидаги илм чўққиларини назарда тутаясиз, мен эсам революция ва кураш илмининг чўққилари тўғрисида гапиряпман. Бу ўринда эса ўша мазлум ва жоҳил мужиклар одамлар ўйлаганчалик мазлум ва жоҳил ҳам бўлмай чиқаяпти. Ҳар қалай, у бешинчи йил воқеаларидан сўнг анча тажриба орттирган.

— Мудҳиш тажриба: подшоҳ саройи олдида тўкилган гуноҳсиз одамларнинг қони, Узоқ Шарқда уқувсизлик билан бошланган ва шармандаларча мағлубиятга учралган қонли уруш, иш ташлаш ва қўзғолонлар... Аммо охир оқибатда буларнинг бари меҳнаткаш халққа сира ҳам энгиллик келтиргани йўқ...

— Аччиқ мактаб ва аччиқ сабоқлар. Улар бекор кетгани йўқ, — дея олимнинг гапани бўлди Ваня.

— Илгари ҳам аччиқ сабоқлар бўлган, Ваня, лекин унутилган. Булар ҳам унутилади.

— Булари унутилмайди, Венедикт Петрович! Энди ўша сабоқларни хотирасида сақлаб қолган ва лозим бўлганида аввалги хатоларни такрорламаслик учун уларни эслатиб қўядиган куч бор.

— Қанақа куч экан у? Бизнинг зиёлилар эмасми мабодо? Бу кучга унча ишонмайман мен! Бир хилларини қўрқитишади, бошқаларига дурустроқ пул тўлашади, учинчи хил одамлар эса, ризқи рўздан ажраб қоламан, деб чўчишади! Уёқдан-буёққа қалқимаслиги учун бу кучга мустаҳкам тиргович керак.

— Мен бошқа кучни айтяпман, Венедикт Петрович. Пролетариат! У тарихий жанглар майдонига чиқди энди.

Шаҳар уруш ҳақидаги машғум хабардан қаттиқ изтиробга тушган эди. Катта ва кичик кўчаларни ерга қапиштириб қўйгандек туюлган бир неча соатлик оғир сукунатдан сўнг ҳаммаёқни инсон қайғусини ифодаловчи бақириқ-чақириқ, қий-чув тутиб кетди. Профессор квартирасининг очиқ деразасидан уруш таҳликасини ўйлаб, ўз қайғу-аламларини арақ билан босмоқчи бўлган маст одамларнинг қийқириқлари эшитила бошлади.

— Мана ўша пролетариатинг! Бугун хириллаб ашула айтяпти, эртага худди шундай хириллаб йиғлашга тутинади, индинига эса унисини ҳам, бунисини ҳам унутиб, ўзи каби одамларни ўлдира бошлайди. Нега шундай қилаётгани тўғрисида ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмайди...

— Лекин шундай бир кун келадики, бу қайғу-алам ва бу мутелнк бошқа нарсага — дунёни ўзгартириш, ўзни ўзгартириш эҳтиёжига айланади. Ҳа, албатта, шундай бўлади. Маълум даражада, бу ҳол ҳозирнинг ўзида ҳам содир бўляпти. Минглаб кишилар учун бир нарса аён бўлиб қолган: бу урушда фақат шундай қилиш керакки, Россия

мағлубиятга учрасин. Чоризм мағлубиятсиз қуламайди. Бу махлуқнинг жони сабил жуда.

Лихачев сапчиб ўрнидан турди-да, бақувват қўлларини орқасига қилди.

— Мағлубият, дейсанми! Бу сўз менинг қулоғимга худди снаряд-дек уриляпти. Мен русман ва она ватанимнинг немис кайзери оёғи остида хокисор бўлиб ётишини истамайман.

— Тушунинг ахир, Венедикт Петрович, фақат чоризмнинг мағлубиятигина мамлакатимизни ахлатдан тозаловчи революцияга олиб келиши мумкин.

— Хўрланган ва тор-мор этилган ватан мурдага ўхшаб қолади. Шунда уни революциялар ҳам қутқара олмайди.

— Халқ эмас, чоризм учрайди мағлубиятга.

— Йўқ, йўқ! Ватаним учун мен ҳамма ишга тайёрман! Шунинг учун ҳам Иван сенинг манови гапларингни эшитишни истамайман. Мағлубият деган сўзни хаёлингдан чиқариб ташла! Биз душманни енғмоғимиз даркор. Фақат мағрур ва кучли мамлакатнигина революция муҳтожлик ва азоб-уқубатдан халос этиши мумкин.

Ваня олимга унинг қаерда адашаётганини исботлаб бермоқчи бўлган эди, бироқ профессор унинг гапини тинглашни истамади. У газаб билан оёқларини бир-бирига урганича нариги хонага чиқди-да, эман ёнғоғидан ясалган оғир эшикни маҳкам ёпиб олди.

Ваня жуда дангал гапириб юборгани учун ўзини-ўзи ёзғирганича олимнинг ортидан қараб қолди. «Ҳай, майли, жаноб профессор, ҳозир мен сизга исботлаб беролмаган нарсани бир кун келиб ҳаётнинг ўзи исботлаб беради сизга», дея ўзига-ўзи таскин берарди Ваня, олимнинг жаҳлидан тушишини кутсаммикин ёки бошқа қулайроқ фурсат келгунига қадар уйдан чиқиб кетсаммикин, деган хаёлда буёғига нима қилишини билмай ўтирар экан.

Ваня ҳали бир қарорга келиб улгурмасдан ҳалиги эшик очилиб, ичкаридан салобатли юзига сира ўтиришмайдиган қандайдир гуноҳ-корона табассум билан Лихачев чиқиб келди.

— Ҳе, жин урсин ўша сиёсатингни, Ваня! Мен уни ёшлигимда-ноқ ёқтирмасдим, қариганимда-ю, энди мутлақо керак эмас менга у. Кел, брусника мураббоси билан чой ичамиз,— деди бўғиқроқ товуш билан Лихачев.

— Ҳай, майли, чой ичиш ўтин ёриш эмас-ку, деган экан машойхлар, — дея илжайди Ваня,— лекин ҳақиқат йўлида шунини айтиб қўймоқ керакки, Венедикт Петрович, эҳтимол сиёсатни ёқтирмагандирсиз, ammo бошқаларни ушбу иш билан шуғулланишга рағбатлантиргансиз.

— Нимага шама қиляпсан?— яна жаҳли чиқиб сўради Лихачев.

— Ҳеч қандай шама йўқ бу ерда, фақат фактлар, холос. Шу тобда сизнинг реакция профессорлар билан доимий тўқнашувларингиз эсимга тушиб кетди.

— Ҳали бу сенга сиёсат бўлдими, биродари азиз?! Шунчаки менинг юрагим адолатсизликни кўрса сиқилади. Илму фан руҳинг эркинлигини талаб қилади...

— Ҳа, баракелла,— дея олимнинг ростгўйлигини маъқуллаб бош ирғади Ваня.

— Сен ярамас яна мени йўлдан оздириб, ҳукуматга қарши гапир-тирмоқчи бўляпсан. Нима бало, сени бу ерга махфий жандармерия бошқармаси йўлламаганми ишқилиб?!— деди мушт ўқталиб Лихачев, бурчакдан қоп-қора кўзларини ялтиратиб ўтирган жияни устига бостириб борар экан.

— Тинчланинг, тоға!— деди таслим бўлгандек қўлларини кўтариб

Ваня.— Мени йўллашгани йўқ, балки топшириқ билан олдингизга юборишди. Студент-большевиклар юборишди мени. Ижозат этсангиз, эртага меҳмонхонангизда кичик бир суҳбат ўтказсак. Жуда мушкул аҳволга тушиб қолдик. Биз яширин шароитда иш олиб боряпмиз, қийин бизга, вазият эса ниҳоятда жиддий, у аниқликни ва ҳаракатни талаб қилади.

Лихачев муштини пастга тушириб орқага чекинди-да, худди биров итариб юборгандек, гурс этиб креслога ўтириб олди. Креслонинг чарм қопламаси тагидаги пружиналар унинг оғирлигидан аянчли ғирчиллаб кетди.

— Оббо васвасачи-ей, оббо бадкирдор-ей! Уша шумтакаларингни рухсат сўрамасдан ҳам йиғавермайсанми! Йўқ, бу кишим яна одоб сақлайдилар!

— Эртага соат нечагача уйда бўлмайсиз?— деб фурсатни қўлдан бермай сўради Ваня.

— Туғилган куни зиёфатига бораман. Ярим кечада қайтаман. Анча кайф қилиб қайтсам керак ўзиям. Мезбоннинг саксон ёшга тўлиши нишонланади. Чоли тушмагур жуда меҳмоннавоз одам, кейин ўзи ҳам ичишни ўрнига қўяди.

— Маза экан!— дея тилини тақиллатиб ҳитоб қилди Ваня.

— Дарпардаларни ёпиб қўйганларинг маъқул. Кўчада ҳар хил ярамас одамлар дайдиб юрибди.

— Бу ёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин,— деди кулиб малайларга ўхшаб таъзим қилганича Ваня.

— Масҳарабозлик қилма, жиян! Қани, дастурхон ёнига ўтир, чой ичамиз! Неонила Терентьевна!— дея қичқирди Лихачев ярим очиқ эшикдан оқсочга қараб.— Ваня икковимизга самоварча билан брусника мураббоси ва ширин кулча олиб келсангиз!

— Опкетяппа-ан, барин, опкетяппа-ан!— деган хушоҳанг товуш эшитилди уй ичкарасидан.

5

Эртаси куни профессор Лихачевнинг уйда большевикларнинг мажлиси бўлди.

Венедикт Петрович ярим кечада қайтиб келди. Суҳбат айни қизиган пайти эди. Профессорни кўриб, баъзи одамлар хижолат ичра ўринларидан туришди. Наҳот кетиш лозим бўлса? Уй эгаси остонада тўхтади. Барча Ваняга тикилиб қолди.

— Ижозат этсангиз, тоғажон, суҳбатимизни тугатиб олсак. Сиз балким ётоқхонага кириб, дамингизни оларсиз?— деди Ваня ярим савол, ярим маслаҳат берган оҳангда.

— Нима бало, сирларингизни ошкор қилиб қўйишимдан қўрқаясизларми?

— Йўғ-е, нега энди? Сиз эҳтимол, толиққандирсиз, шунинг учун ухлагани ётсангиз бўлармиди, дейман-да, — Ваня шу тобда профессорнинг қўлтиғидан олиб, уни ҳурмат билан қўшни хонага кузатиб қўйишга ҳам тайёр эди.

— Қани, менга стул бер-чи. Бирпас ўтириб, сизларнинг нималар тўғрисида гапираётганингизни эшитмоқчиман.

Профессор таклифни кутиб ўтирмай, Ванянинг ёнига бориб ўтирди. Ҳаммаёқни тамаки тутуни қоплаган хонага сукунат чўмди.

— Бўпти, ўртоқлар, давом этамиз. Венедикт Петрович бу ерда большевикларнинг яширин мажлиси бўлаётганидан хабардор,— деди Ваня қандайдир таваккалчилик билан.

Профессор аввалига юзида истеҳзоли табассум билан нотикларнинг гапини инонинқирамай, паришонхотир тинглаб ўтирди. «Россиянинг шўринг қургур халоскорлари! Болаларнинг вижир-вижири буларнинг ҳаммаси! Пуфак қучоқлаб сузиш дейдилар «бунинг отини!»— дея дилидан ўтказарди у.

Бироқ тортишув кескин тус олгани сайин Лихачевнинг студентларга нисбатан бўлган инонмаслик туйғуси худди баҳор кези офтобрўяда қолган қор янглиғ тезда эрий бошлади. «Гўдаклару, лекин қайсар гўдаклар. Чоризми қулатиш қўлларидан келмайди албатта. Аммо подшони бир қўрқитиб, қўйишлари мумкин», дея ўз мулоҳазасини юмшатди Лихачев.

Профессор кескин мунозаранинг моҳиятини унчалик илғаёлмай ўтирган эди. Унинг онгига фақат айрим жумлаларгина етиб келарди.

— Омма! Оммани ўз томонимизга оғдиришимиз керак! Бўлажак революциянинг асосий масаласи ана шу,— дея дўрилларди студентлардан бири.

Бошқа гапларга Лихачев қулоқ солиб ўтирмади. «Эҳ: гўр болалар! Омма, омма, дейсизлар! Россиянинг халқ оммаси саводсиз, мазлум эканлигини, унинг ижтимоий тараққиёт йўлида улкан харсангтош янглиғ чўзилиб ётганидан хабарингиз борми ўзи. Ана шу харсангтошни жойидан қўзғатмоқ учун энг камида мустаҳкам чиғириқ керак. Сиз гўдаклар, ўша чиғириқ вазифасини бажармоқчи эмасмисиз мабодо?!»— дея ўзича баҳслашарди студентлар билан профессор.

— Халқ оммасининг революцион онги ниҳоятда тез ўсади. Уруш ҳозирнинг ўзида миллионлаб кишиларнинг ҳаётини алғов-далғов қилиб юборди. Энг муҳими, ишчи ва деҳқон бир оқопда ёнма-ён турибди. Ҳаётнинг ўзи шунақа: ҳозирги замонда тарихий тўфонлар келажакда ижтимоий курашнинг ҳал қилувчи табақаларини биргаллашиб ҳаракат қилишга ундайди, уларни ўзаро яқинлаштиради...

Бу жиянининг қўнғироқдек ёқимли овози эди. Жуда стратег чиқибди-ку жияним тушмагур! Ҳамма унга ҳурмат билан қараётганини айтмайсизми?! Бу дейман, Ванька, мен ўйлаганчалик тўпори эмасга ўхшайди-ку», дея хаёлидан ўтказарди профессор.

Лекин бу кеча унинг ҳар қалай анча кайфи бор эди. Зиёфатда ичилган фанцуз коньяги ўз кучини кўрсатаётганди. Унинг кўз ўнгида студентларнинг пахмоқ бошидан тушаётган соялар липиллар, мис занжирга осилган қандиллар чайқалаётгандек кўринар, тўқ қизил гулқоғоз ёпиштирилган деворлар аста тебранаётгандек туюларди.

— Ҳай, майли, менга деса, бу ерда эрталабгача гап сотинглар, камина бориб дамимни олай энди. Эшикни қулфлаб қўйишни унутма. Иван. Неонила Терентьевна ухлагани ётганлар!..— дея тўнғиллади профессор ва хонадан чиқиб кетди.

Бир неча кундан кейин эса, эртами-кечми содир бўлиши лозим бўлган воқеа юз берди: олимнинг севимли жияни ва пинҳоний умиди Ванька Акимовни қамоққа олишди. Қамоққа олишгандаям тўппа-тўғри лабораториядан олиб кетишди.

Ўша кунни кечқурун профессор Лихачевнинг олдига бир студент келди. Маълум бўлишича, бу йигит олимнинг уйида бўлган ўша мажлисда халқ оммасини ўз томонларига оғдириб олиш ҳақида берилиб мулоҳаза юритган товуши дўриллаган студент экан. Студент анчайин хижолат чекиб, ҳаяжонланган ва ҳатто саросимага тушиб қолган эди. У профессордан емакхонага киришга ва столни йиқитиб, тагини кўришга ижозат сўради. Столнинг тагидаги тахтани ўйиб, у ерга, студентнинг айтишича, жуда-жуда муҳим революцион ҳужжатлар яшириб қўйилган экан.

— Иван билан алоқа ўрнатишимиз мумкин. Ибтидоий қамоқхона-

да ўз одамларимиз бор, — деди студент дўриллаган товушини хиёл тийишга ҳаракат қилиб.

Лихачев тутақиб кетди:

— Ванькага айтиб қўй, аблаҳ экан ўзиям! Бунақа барзанги қамоқда подшоҳликнинг текин нонини еб ётмай урушга жўнаши керак эди.— Шундай дея чол эшикни шарақлатиб ёпганича хонадан чиқиб кетди.

Бир аснодан сўнг профессор қайтиб кирди ва бирмунча мулоимроқ товуш билан деди:

— Манови пулни олинг. Юз сўм... Иложи бўлганда ўша ярамас Акимовга бериб қўярсиз. Яна унга айтиб қўйинг, қамоқда бўшашмасин. Агар сургунга тушиб қолса, илм билан шуғуллансин — зеркиши ва кўпчиб ухлашга қарши энг яхши даво ана шу.

— Ҳамма гапингизни айтиб қўяман,— дея ваъда қилди студент.

Ингит қоғозларни студентлар киядиган камзулининг яширин чўнтагига солди-да, чуқур таъзим қилганича чиқиб кетди. Лихачев бир зум энди Иван билан ўқтин-ўқтин учрашувларсиз қандай яшашини тасаввур қилиб кўрган эди, юраги увуша бошлади. «Экспедицияга жўнашим керак. Обь дарёсининг қуйи оқими томон бораман. Океан соҳилини Енисей томондан текшириб кўраман... Бизнинг аждодларимиз Мангазеядан шимоли-ғарб ва шимоли-шарқ томонларга юришган. Ҳаммасини ўз кўзим билан яхшилаб кўришим керак», дея мулоҳаза юритарди Лихачев. Бироқ бу гаплар хомхаёл эди.

Гап шунда эдики, экспедициялар учун, буниг устига, шундай узоқ ва серхаражат экспедициялар учун пул сарфлайдиган ишқибозлар аллақачон йўқ бўлиб кетган эди. Ҳукумат илгарилари ҳам илм-фан учун пулни қисиб-қимтиб ажратарди, энди эса, ҳарбий ташвишлар билан бўлиб, буни ҳатто хаёлига ҳам келтиришни истамасди. Шундай катта сарф-харажатни ўз зиммасига олиши мумкин бўлган ҳалол корчалонни топиш эса жуда амримаҳол эди. Тўғри, бу кори хайр учун Россия бойликларига нисбатан йилдан-йилга иштаҳалари карнай бўлиб кетаётган англо-француз компаниялари жон-жон деб пул беришлари мумкин эди-ю, бироқ хорижийлар манфаати йўлида хизмат қилиш ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ Лихачевнинг қонини қайнатиб юборарди.

«Ҳаддингдан ошаверма, Венедикт Петрович, бунақа пайтда ҳеч қаерга бормайсан. Ундан кўра столга ўтириб, ўша Сибирга қилган экспедицияларинг материалларини тартибга солгин-да, бундан қандай хулосалар чиқиб келиши ҳақида ўйлаб кўр. Бу ҳам жуда керакли иш ва уни сен учун ҳеч ким бажариб бермайди», дея ўзига-ўзи таскин берарди Лихачев.

Шундан сўнг у Сибирь экспедицияларининг архиви солинган ва устига оқ тунука қопланган катта сандиқни титкилаб, шундай ишни бошлаб юборди.

У ишга киришиб кетган ана шундай кунларнинг бирида Лихачевнинг олдига кутилмаганда ўша товуши йўгон йигит келиб қолди.

— Иван сизга хат бериб юборди, Венедикт Петрович,— деди студент қўйининг аллақаеридан найча қилиб ўралган бир варақ қоғозни олиб узатар экан.

— Демак, тоғасини унутмабди-да!— мамнуният билан хитоб қилди Лихачев.

— Унутгани йўқ, у доим сизнинг ташвишингизни қилади,— дея тундлик билан илжайди йигит.

Лихачев кўзойнагини бурнининг устига қўндирди-да, қоғоз найчани авайлаб очиб, лабларини қимирлатганича уни ўқий бошлади.

«Азиз тоғажон! Ўзим тўғримда ёзмайман. Менинг бутун фикр-

хаёлим сизда. Сизнинг бошингиз узра қора булутлар тўпланяпти. Ишимиз аввалига биз ўйлаганимизга қараганда анча пачавароқ бўлиб чиқди. Сизнинг бизга хайрихоҳ эканлигингиз, ишларимизда ёрдам берганингиз уларга маълум экан. Шунингдек, Сибирдан сизнинг ҳукуматга қарши студентлар уюштирган намойишларда қатнашганингиз тўғрисидаги материалларни юборишни талаб қилишибди. Бу ишларнинг оқибати яхши бўлмайдиганга ўхшайди. Тезроқ Стокгольмга жўнасангиз яхши бўлармиди? Сизни у ерга маъруза ўқиш учун таклиф қилишган эди-ку ахир. Ҳозир ўша ерга жўнашнинг айна вақти келди. Илтимос, сафарга чиқишни пайсалга солманг, тезроқ жўнанг! Сизни қучиб қолувчи садоқатли дўстингиз ва шогирдингиз Иван».

Лихачев жиянининг хатини индамай ўқиб чиқди-да, сўнг дераза ёнига бориб, қўлларини орқасига қилганича осмоннинг аллақерига тикилиб қолди.

— Жавоб ёзмайсизми? Биз уни Иванга эртадан кечиктирмай бериб қўйишимиз мумкин эди,— деди студент.

— Илтимос, кутиб турсангиз.—Лихачев стол ёнига ўтирди-да, жиянига хат ёзди:

«Ваня! Дарҳол йўлга отланадиган бўлдим. Сибирь архивининг энг зарур қисмини олиб кетаман. Агар мен ўйлагандан тезроқ қутулиб чиқсанг, уйимга кўз-қулоқ бўлиб тур, токи ота-онасиз, ёлғиз ўзим йиққан мол-мулким бегоналар қўлида талон-торож бўлиб кетмасин. Саломат бўл! Тоғанг».

Лихачев қисқагина хатни устидан ўқиб чиқди-да стол тортмасидан ичига қора қоғоз ёпиштирилган шилдиरोқ конверт олиб, мактубини авайлаб унинг ичига жойлади.

— Мени кечиргин-у, профессор, лекин конвертнинг кераги йўқ. Сизнинг хатингиз булка нон ичига солиб пиширилади, — деди хиёл илжайиб йигит.

— Майли керак бўлмаса ташлаб юборарсиз! Эскидан адресатни ҳурмат қилиш одатим бор шунақа,— дея тушунтирди Лихачев ва конвертни оғир пресс-папье билан текислаб, уни студентга узатди.

6

Орадан кўп вақт ўтмай Лихачев Стокгольмга жўнади. У зинадан юриб швед компаниясига қарашли кемага чиқиб олгунига қадар, бу ердан жўнаб кетишига унчалик ишонмаган эди.

Сафарга чиқиш арафасидаги ана шу бир неча кун ичида у қаерга бормасин, ўзининг қаттиқ қузатув остида эканини сезиб юрди. Айғоқчилар ҳатто уйда ҳам уни ўз диққат-эътиборларидан холи қўйишмасди. Улар сурбетлик билан унинг деразалари остида айланиб юришар, оқсоч аёл Неонила Терентьевнани кўчада тўхтатиб, ундан профессорнинг нима иш билан машғул эканини сўраб-суриштиришарди.

Лихачев кутилмаганда ўзини қамоққа олишларидан чўчиб юрди. Бироқ бу ўринда у бир оз ваҳима қилган эди. Ҳеч кимда уни қамоққа олиш нияти йўқ эди. Аксинча, жўнаш ҳақидаги ниятидан қайтиб қолмаса гўрға эди, дея чўчишаётганди. Маъмурлар, майли, тезроқ қорасини ўчириб Россиядан узоқроқ жойга жўнасин, бўлмасам революционерлар уни ўз томонларига оғдириб олишлари ва ўз ишларига жалб этишлари мумкин, дея фикр юритишарди. Бундай одамга қарши курашишнинг ўзи бўлмайти ахир, зеро, уни бутун Петроград танийди...

Лихачев сўнгги дақиқагача сергак тортиб юрди. У материалларни ўғирлаб кетишларидан хавфсираб, барча чамадонларни ўз каютасига

жойлаштирди ва бутун йўл давомида уларни тинимсиз қўриқлаб борди. Чунки бу материалларсиз унинг Стокгольмга қилаётган сафари бутунлай маънисини йўқотган бўларди.

Стокгольмда Лихачевни унинг олий унвонига яраша иззат-икром билан кутиб олишди. Юз-кўзини ажин босган, узунчоқ бошидаги сочлари сарғайиб кетган, қоматини худди хода ютгандек тик тутадиган, ўзини Упсала шаҳри эски дорилфунунининг профессори ҳамда Швеция Фанлар академиясининг академиги деб таништирган озгин бир чол қисқагина нутқ сўзлади.

— Мен ўз ҳамкасбларим номидан Россия фанининг шундай атоқли намояндасини табриклайётганимдан ниҳоятда бахтиёрман. Сизнинг Швецияга келишингиз рус императори ва Швеция қироли хомийлигида тараққий топаётган илму фанларимиз орасидаги дўстона муносабатнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

«Бу дейман, ҳомийлик масаласида хиёл ошириб юбординг-ку, отагинам! Ҳукмдорлар олдида ялтоқлик қилиш дейдилар бунинг отини», дея дилидан ўтказди Лихачев, швед профессорининг қоқ суяк қўлини қисар экан.

Стокгольмда ҳаёт ниҳоятда зерикарли бўлиб чиқди. Ҳафтасига бир марта Лихачев минбарга чиқиб, навбатдаги маърузасини ўқирди. Ҳафтанинг бошқа кунларига эса у бутунлай ўз ҳолича юраверарди. Бошида унга фақат ўзигина шундай ёлғизликда ҳаёт кечириётгандек туюлди. Унинг ватани қачон ва қандай тугаши номаълум бўлган уруш ҳолатида яшайпти. Шведлар эса эҳтиёткор халқ, шу боисдан ҳам улар чет эллик киши бўлмиш Лихачевга алоҳида эътибор беришга шошилишмаяпти. Бироқ тез орада Лихачев бу ерда барча профессорлар шундай ёлғизликда ҳаёт кечиришларини тушуниб қолди. Улар бир-бирларидан бегонасирашаётгандек туюлар, ўзаро муносабатлари ҳам хизмат вазифаларидан нарига ўтмасди. «Ҳаммаёқ диққатбозлик, Ваня! Бу ерда сиқилганинган ичавериб, ақлдан озмаганинг тақдирда ҳам бари бир уйга соғ-саломат қайтишинг қийин»,— дея жияни билан хаёлан суҳбатлашарди Лихачев.

Аввалига Лихачев эрталабдан-кечгача вақтини шаҳарни саёҳат қилиш билан ўтказди. Бу ерларни у ипидан-игнасигача томоша қилиб, ҳаммаёқни кезиб чиқди. Шаҳар, гарчи Россия пойтахти каби гавжум бўлмай, қош қорайган заҳоти жимиб қолса-да, нимаси биландир унга Петроградни эслатарди. Бироқ орадан икки-уч ҳафта ўтмасданоқ Лихачевнинг Стокгольмда томоша қиладиган жойи қолмади. Тез орада порт ҳам жонига тегди, зеро у ерга борса, ватанини қўмсаб, юраги қаттиқ сиқиларди. Баъзан бу ерда русча номланган кемалар кўзга чалиниб қоларди. Бу кемалар осмону фалакка қарата паға-паға тутун чиқарганича уфқ томон йўл олишганида, айниқса унинг жигар-бағри эзилиб кетарди. Ахир ана шу уфқ ортида унинг қадрдон Россияси яшаб, азоб чекмоқда, кураш олиб бормоқда эди-да.

«Барча эҳтиёткорликка тупураман-да уйга қайтаман. Нарн борса, Наримга сургун қилишади, у ерда эса мен хароб бўлмайман. Экспедицияларда бажариб улгурмаган ишларни охирига етказаман» дея мулоҳаза юритарди Лихачев умидсизликка тушган кезлари.

Лекин Петроградга қайтиш ҳар қалай хавфли эди. «Ҳеч бўлмаганда Ванькадан бирор хабар келишини кутмоқ керак», дея ўзига-ўзи таскин берарди Лихачев. Ниҳоят шундай хабар келди ҳам. Тўғри, хатни Ванька Акимов эмас, чамаси, яна ўша товуши йўғон студент йигит ёзганди. Маълум бўлишича унинг исми шарифи Александр Петрович Ксенофонтов экан. Лихачевга квартирасидаги нарсалар аввалгидек жой-жойида эканлиги, оқсоч аёл Неонила Терентьевна соғ-саломат юрганлиги тўғрисида хабар қилгач, Ксенофонтов ҳарбий цен-

зурада шубҳа туғдирмаслик учун худди гап орасида айтгандек қилиб, энг муҳим нарсани ёзган эди: «Иван тўрт йил муддат билан Наримга жўнабди. Унинг ўзини, яъни Лихачевни уйдагилар жуда соғинишганмишу, лекин, начора тез орада уйга қайтишни кутишмаётган эмиш. Зеро ўша бегона юртда зарур ишлари кўплиги, бу ишларни хоҳлаган пайтда ташлаб кетавериш мумкин эмаслигини яхши тушунишармиш. Бу ишорадан Лихачев ҳали Россияга қайтиш пайти келмаганини англади.

Ксенофонтов хатининг охирида Лихачевга ўз адресини хабар қилиб, хатларини шу адресга йўллашни сўраган ва ўзи ҳам тез-тез жавоб ёзиб туришни ваъда қилган эди. Петроградга тезда қайтиш ҳақидаги умидларини чиппакка чиқарган ана шу хатни олганидан сўнг кекса олим ўзининг Сибирь архивини очди-да, қоғозларини ёйиб ишга киришди.

Хонада ўтириб, жиддий ишламоқ учун эса Стокгольмда шароит жуда яхши эди. Лихачев Қироллик кутубхонасининг шундоқ ёнгинасида жойлашган дорилфунунга қарашли қулай уйда истиқомат қиларди. Бу кутубхонанинг китоб жавонларида эса жаҳоннинг турли тилларида ёзилган жуда кўп маълумотномалар жам қилинганди. Кутубхонанинг қўлёзмаларидан Сибирнинг океан соҳили районларига доир баъзи нодир манбалар ҳам топилди. Лекин бундан ташқари, Стокгольмда илмий ишнинг унумли бўлмоғи учун яна бир муҳим шароит мавжуд бўлиб, бунинг отини ёлғизлик, бутунлай ёлғизлик дея аташ мумкин эди.

Манбаларни керагича тўплаб, улардан хулосалар чиқариш, ҳақиқатларни баён этиш фурсати келганида эса, Лихачев доим ёлғиз қолишни яхши кўрарди. «Югур-югур ва шошилич пайти энг ақлли калладан ҳам бамаъни фикр чиқиши қийин. Ўзинг кўрган, билган, ҳис этган нарсаларинг тўғрисида тинмай ўйламоғинг, узлуксиз бош қотирмоғинг даркор», дея тайинларди у шогирдларига.

Энди бу ерда, Стокгольмда, кўчанинг шовқин-суронидан чорак чақирим келадиган эман ва арғувон дарахтларидан девор қилиб паналанган осойишта уйда профессор шошилмай, ҳовлиқмай ишлаши, мияси дош берганича ўйлаши мумкин эди.

Узоқ йиллар ишлаш натижасида Лихачев ўзининг шахсий усулини ишлаб чиққан эди. У ўзидан аввало манбани буткул, тўла-тўқис билиб олишни талаб қиларди. У ёки бу фараз қанчалик доҳиёна бўлмасин, олим манбани тўла эгалламагунча, уни миридан-сиригача билиб олмагунича (Лихачевнинг севимли ибораси!), ўз савқи табиийсининг парвозини батафсил тасдиқламагунча уни ҳақиқат деб ҳисоблашга ҳақи йўқ, дея ўйларди профессор.

Лихачев, авваллари ҳам Сибирь тўғрисида анчагина наrsa ёзган эди. Унинг дорилфунунлар, география жамияти ва академиянинг илмий мажмуаларида чоп этилган ҳамда шунчаки архивларда сақланаётган асарларида геология, минералогия, климатология, ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёсига тааллуқли хилма-хил масалалар ўртага ташланганди. Бироқ энди у Фарбий Сибирь пасттекислиги ҳақида жуда муҳим ишни бошлаб юборганди. Лихачев бунинг ўз ҳаётидаги энг асосий иш деб биларди. Ер майдони бешта Францияга тенг бўлган, икки ярим миллион квадрат километрдан иборат кенглик ҳозирча инсоннинг ақли етмайдиган барча сир-асрорлари билан хаёлан унинг кўз ўнгида ястаниб ётарди. Лихачев ер куррасининг ана шу бепоён водийсида содир бўлаётган геологик жараёнларга, қатламларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятларига доир кўплаб мураккаб саволларга жавоб бермоғи лозим эди.

Бир неча кун давомида олим ҳар бир ёзувини диққат билан ўқиб,

намуналарининг сурати ва рельеф ҳамда қатламларнинг чизмасини бирма-бир кўздан кечирганича архивини тартибга солди. Бу сурат ва чизмалар шоша-пиша чизилган бўлиб, кўпгина саҳифаларда ёмғир томчилари ҳамда шимолнинг совуқ ва нам шамолининг изи сақланиб қолганди. Узоқ сафарларнинг бу излари Лихачевни алланечук ҳаяжонга солгувчи эди. «Ҳар қалай ўзим ҳам анча жаҳонгашта мужик бўлганман-да», дея ўйларди у ўзи ҳақида.

Бу иш ниҳоясига етиб, архив дафтар ва хариталардаги манбаларнинг муҳимлигига қараб шкаф токчаларига териб чиқилгач, Лихачев Қироллик кутубхонасига равона бўлди. У ерда олим каталоглар қутиси ёнига ўтирди-ю, бояқиш кутубхоначилар стеллажлар териб ташланган махфий жавонхоналардан унга китоб етказиб беришга улгуролмай қолишди.

Ешлигида Лихачев француз тилини ўрганган эди. Германияда яшаб юрган кезлари у немис тилини мукамал билиб олди. Ана шулар ва она тили бўлмиш русчадан бўлак у яна инглиз ва итальян тилларини ҳам дурустгина биларди. Швед тилини ҳам у осонгина, деярли йўл-йўлакай ўзлаштириб олди.

Қироллик кутубхонасининг ходимлари ҳар хил олимларни кўра-вериб, кўзлари пишиб кетганди. Ўзларининг швед олимларидан ташқари уларнинг кутубхоналарида дунёнинг турли мамлакатларидан, жумладан, океан ортидан ҳам кўплаб алломалар келиб туришарди. Бироқ улар шундай хилма-хил соҳалар бўйича адабиёт талаб қилаётган одамни биринчи марта кўришлари эди.

Лихачев берилиб, жадал ишламоқда эди. У бутунлай ҳолдан тойиб қолмаслик учун ўзига кун тартиби белгилаб олган бўлиб, бу тартибга қатъиян амал қиларди. Олим эрталаб еттида уйқудан турарди-да, русчасига тўйиб овқатланиб оларди ва соат тўртга қадар тинмай ишларди. Сўнг тушлиқ овқатни тановул қилар ҳамда шошилмайгина газета ва журналларни кўздан кечириб чиқарди. Соат олтида у ўрнидан турарди-да, ташқарида ҳавонинг қандай бўлишидан қатъи назар, шаҳар бўйлаб сайр қилгани жўнарди. Шу зайлда у камида икки соат сайр қилиб юрарди. Кечки овқатдан сўнг у яна ёзув столи ёнига ўтириб, ярим кечага қадар ишларди. Уйқуси қаттиқ бўлса-да, одатда кам ухларди. Дарвоқе, ёшининг бир жойга бориб қолганига қарамай, у ҳеч қачон кундуз куни ухлаган одам эмасди, зеро кундузги уйқу кишини шалвиратиб, мияни анчага довур ланж қилиб қўяди, деб ҳисобларди.

Бироқ Лихачев ишга қанчалик шўнғиб кетган, ўз машғулотлари билан бўлиб вақтнинг ўтишини қанчалик унутиб қўйган бўлмасин, бари бир, Ивандан хавотир олар, унинг тақдирини ўйлаб ташвиш чекарди. Олим жиянидан хат-хабар келишини сабрсизлик билан кутар экан, Ксенофонтговга ўзининг ташвишланаётганини икки марта эслатиб ҳам қўйди. Аммо Ивандан ҳамон дом-дарак йўқ эди.

«Чамаси, бекорга ташвиш чекмаяпман. Ахир Ванькани курьер поездида олиб кетишаётгани йўқ-ку. Петрограддан Томскка қадар улар ўнлаб авахталарда тўхташади. Ҳар жойда — текширув, оворайи сарсонгарчилик. Кейин Томскдан Наримга ҳам етиб олиш керак-ку ахир. Ҳали роса азоб чекади йигити тушмагур. Очиқ баржада олиб кетишади уларни. Ҳаво иссиқ бўлсаю баҳарнав-а, лекин изғиринга тўғри келса-чи? Ана ўшанда онасини кўради бу Робесьпьер. Революция фақат жарангдор шиорлар, гала-говур намойишлар, оташин нутқлардангина иборат бўлмай, балки азоб-уқубат, оғир меҳнат ҳам эканлигини англаб олади. Бу навқирон жасур сухандонларнинг озмунчаси шоҳ миршаблари билан бўлган тенгсиз курашда ёки қамоқхоналарнинг

унсиз деворлари орасида абгор бўлиб кетдим! Ана декабристларни олайлик — ҳазилакам қаҳрамонмиди улар, ахир ўшалардан ҳам баъзилари тавба-тазарру қилиб қолишди-ку!» — дея ўзича мулоҳаза юртарди Лихачев.

Ана шундай хаёлга чўмган кезлари у Акимовнинг тақдирига ачиhib кетарди. Ахир Ваньканинг жуда ақлли илмбоп калласи бор эди-да. «Боласи тушмагур бутун истеъдодини бефойда сиёсий баҳсларга сарфлаб юборадиган кўринади», дея хўрсинарди Лихачев.

Лихачев Ванька билан бирга Кета дарёси бўйлаб Енисейга қадар қилган саёҳатини эслади. Ушанда улар уч ой вақтларини бирга ўтказишган эди. Иван эндигина биринчи курсни тугатган бўлиб, ҳали жўжахўроз пайти эди. Лекин ўшандаёқ йигитчанинг илм бобида ниҳоятда тиришқоқ эканлиги сезилиб турарди.

Қирғоқдаги ўпирилган жойларда очилиб қолган қатламларни ўлчаб бўлишгач, Кетанинг ўрта оқими соҳилининг рельефи ҳақида мулоҳаза юрита бошлашганида Акимовнинг қандай қизиқ фикрлар айтганини Лихачев бир умрга эслаб қолганди. Иван ўшанда Енисей бўйлаб саф тортган тоғ тизмаларининг Кета водийси билан ўзаро алоқадорлиги хусусида қизиқ фикрлар баён қилганди. Лихачев у билан баҳслашди, қалтис саволлар бериб кўрди, бироқ Иван ўз фикрини шу қадар жўшқинлик билан ҳимоя қилдики, ҳатто товуши ҳам бўғилиб қолди. Кечқурун тунаш жойида дала кундалигини тўлдириб қўяр экан, Лихачев Иваннинг фикрларини батафсил қоғозга туширди ва шу саҳифанинг ўзидаёқ ушбу фикрларни И. И. Акимов баён этганини қайд қилиб қўйди. Унинг ўзи, яъни Лихачев ҳам Акимовнинг бу фикрларини илмий жиҳатдан асосли ва мукамал баён этилган, дея ҳисоблаши ҳам илова қилинди.

Олим кун бўйи бўлажак китобнинг боблари устида ишларди-да, кечқурунлари бу хомаки саҳифаларни қайта-қайта ўқиб чиқарди. Ана шундай пайтларда Лихачев: «Қани энди буларнинг барини Ванькага ўқиб берсам, баъзи нарсаларни у билан муҳокама қилиб олсам, баҳслашсам-да, кейин у манови саҳифаларига кўз югуртириб чиқса», дея шивирларди. Гарчи Лихачев баъзан эси оғиб қолгунга қадар берилиб ишлаётган бўлса-да, лекин ҳар қалай ёлғизлик унинг қалбини борган сайин кучлироқ ўртамоқда эди. Уртаганда ҳам худди тутқундаги ҳайвон ўзи қамалган қафаснинг панжарасини ғажигани янглиғ муттасил ва аёвсиз ўртаб келарди.

7

Лекин кутилмаганда Лихачевни қуршаб турган зулмат ичра ярқ этган бир нур кўринди. Петрограддан Стокгольмга Қазимир Эмильевич Осиповский деган аллақандай одам етиб келди. Осиповский келганининг биринчи куниёқ Лихачевнинг уйида ҳозир бўлди. Осиповский олимга таниш профессорлар ва шогирдларидан салом айтиб, Лихачевнинг уйида ҳамма нарса жой-жойида эканлигини хабар қилди-да, сўнг-ра унга Неонила Терентьевнанинг совғаси — профессор жонидан яхши кўрадиган бир банка брусника мураббосини топширди.

Осиповский ўзини археология соҳаси бўйича мутахассис, доцент эканлигини айтиб, маълум даражада Лихачевга шогирд бўлишини маълум қилди. Зеро, у Қозон дорилфунунида таҳсил кўриб юрган кезлари профессорнинг маърузаларини тинглаган экан. Ушандан буён анча вақт ўтган бўлиб, дорилфунунда одатдагидай тўқнаш келадиган одамларнинг қиёфаси ва исм-фамилиясини яхши эслаб қололмайдиган Лихачев Осиповскийни эслай олмади.

Лихачев ишини йиғиштириб қўйиб, Осиповскийнинг биронта ҳам сўзини эшитмай қолишдан чўчиганича унинг Петроград ва Россия ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини бир неча соат давомида тинглаб ўтирди. Казимир Эмильевич гапга чечан, сухандон одам экан. Сўзлар унинг оғзидан бир маромда, равон оқиб чиқарди. Россия ҳаётининг у билмаган, тилга олмаган томони қолмади! Унинг билмаган иши, аралашмаган соҳаси йўқ экан.

Масалан Россияда ишчиларнинг аҳволи хусусида гап кетди дейлик. Осиповский бит кўзларини аланг-жаланг қилиб, ўзининг гўштдор эгри бурнига қадалганича тинмасдан бидирлай бошларди:

— Ишчиларнинг аҳволи, муҳтарам Венедикт Петрович, жуда чатоқ. Иш ҳақи ўша-ўша, аммо нарх-наво осмону фалакка чиқиб кетган—одамнинг белини синдиради. Кейин қана, аям ишчи бўлсин улар? Заводларда ўсмирлару хотин-халажгина ишляпти. Мастеровой зоти фақат моҳир қўллар зарур бўлган қуролсозлик корхоналаридагина сақланиб қолган.

Лихачев деҳқонлар ҳаёти билан ҳам қизиқиб кўрди. Осиповский бу тўғрида ҳам гўё кечагина Смоленщина ёки Поволжьедан келган одамдек барча икир-чикирлари билан батафсил гапириб берди.

— Ҳаммаёқ хароба! Қишлоқ бутунлай таназзулга юз туган! Отсизлар сони кундан-кун кўпайиб боряпти. Экин майдонлари қисқариб кетган. Уйлар вайронага айланяпти. Қишлоқларда қаҳатчилик изғиб юрибди. Одамлар шўра билан йўсинни ея бошлашган. Бевалар билан етим-есирлар сони кун сайин ортиб боряпти.

— Хўш, ҳукуматимиз билан подшоҳ отахонимиз бунга қарши бирон чора кўришяптими? — сўради Лихачев.

— Ҳамма умид Гришка Распутиндан,— дея хахолаб кулди Осиповский ва унинг киборлар доирасида ҳукм сураётган қилиқ ва одатлар тўғрисидаги ҳикоясидан башарасини бужмайтириб, инграб ўтирган Лихачевни сира аямай Петроград салонлари ва меҳмонхоналарида эшитган барча гапларни оқизмай-томизмай профессорга сўзлаб берди.

— У ҳолда, демак, ягона чора революция экан-да? — сўрагандан ҳам кўра кўпроқ тасдиқлагандек қилиб деди Лихачев. — Бундан ҳам ортиқ таназзул бўладими. Ҳар нарсанинг чеки бор-ку ахир! Жаҳолатпараст ва муттаҳам бир одам шундай давлатга бошчилик қилиб ўтирса энди! А?— дея меҳмонга савол назари билан тикилди у.

Осиповский қуш қаноти янглиғ серҳаракат қўлларини икки ёққа ёзиб хитоб қилди:

— Қандай хоҳласангиз, шундай тахмин қилаверинг!

— Нимасини тахмин қилиш керак экан бунинг?! Тахмин-пахминсиз ҳам ҳаммаси равшан-ку,— деди қўполроқ қилиб Лихачев.

— Чоризмнинг куни битяпти,— дея яна қўлларини ёзди Осиповский.

— Тезроқ тўнғиз қўпсин-ей! — деди Лихачев муштини силтаб.

Лихачевнинг ниҳоятда таъби тирриқ бўлиб кетганди. Меҳмонни кузатиб қўйгач, у бурчакларига тўп-тўп китоб ва даста-даста қоғоз уйиб ташланган хонада анча вақтгача уёқдан-буёққа юриб турди. «Бунча имиллайсизлар ахир, жин ургурлар?! — дея хаёлан Иванга мурожаат қилиб мулоҳаза юритарди Лихачев.— Лўттибоз ва аблаҳ бир одам аркони давлатга устозлик қилиб ўтирса энди?! А?! Биласизми, бориб турган разолат-ку бу ахир! Уни гумдон қилсаларинг бўлармиди? Йўқ, Венечка, илгарилари революционерлар ҳам сенлардан бо-тирроқ бўлишгучи эди! Улар рус мужиги жаҳолат уйқусидан қачон уйғонаркин, дея кутиб ўтиришмас, қўлларини булғатишдан қўрқмай ўзлари ҳаракат қилишаварди...»

Осиповскийнинг Россия ҳаёти тўғрисидаги ҳикоялари Лихачевнинг

юрак-бағрини шу қадар эзиб юбордики, у эртаси куни мутлақо ишлай олмади. Профессор гоҳ рус-герман frontiдаги воқеалар тўғрисида хабарлар босилган газеталарни кўздан кечириб, диванда чўзилиб ётар, гоҳ курагининг таги санчиётганини ҳис этгунича қайноқ қаҳва ичиб ўтирар, гоҳ стол ёнига бориб, Обь-Енисей канали харитасини кўздан кечирарди. Ана шунда у, қани энди мен ҳам мана шу ерларнинг бирор жойида, масалан, Кета соҳилидаги манови Зимаревкада оддий балиқчи ёки овчи бўлиб яшасаму жафокаш ватанимнинг юракни эзадиган барча азоб-уқубатларидан беҳабар тинчгина юраверсам—қандай яхши бўларди-я, деб ўйлаб қоларди... «Ресторанга бориб, ўлгудай ичсаммикан?»— дея кўнглидан ўтказди Лихачев дилидаги ҳасратдан қандай қутилишнинг чорасини топа олмай.

Бироқ Осиповский унинг дилидан нелар кечаётганини билгандай иш қилди. Пешин чоғи эшик тепасидаги қўнғироқ жиринглади-ю, хонага бедана юриш қилиб петроградлик археолог кириб келди.

— Хўш, муҳтарам Венедикт Петрович, кайфиятлар қалай? Яхши ухлаб, яхши дам олдингизми? Ишлар дуруст кетяптими?— дея бидирлаганича ҳол-аҳвол сўрай кетди Осиповский.

— Ҳаммаси расво,— деди жавобан тўнғиллаб Лихачев, ҳар қалай Осиповский унинг эътиборини оғир хаёллардан четга тортаётганига ўзича хурсанд бўлиб.

— Нима бўлди? Тобингиз қочдимми?— дея сўради меҳмон.

— Россия,— деди чуқур хўрсиниб Лихачев.

— Қўйинг, Россияни деб бунча ташвиш тортасиз! Балоям урмайди унга. Агар ҳукмдорларимизга ўзларининг ақллари етмаса, хорижийлардан ақл ўрганишади. Бунақаси кўп бўлган.

— Ҳа, бўлган! Лекин энди бўлмаслиги керак!— деди деярли ўшқириб Лихачев.

— Мен бу ерга сиз билан баҳслашмоқ учун келганим йўқ, Венедикт Петрович, — деди мурасасозлик билан Осиповский. — Камина қулингиздан бир илтифотингизни аямасангиз. Бугун «Континенталь» ресторанида таниш-билишларни тўплаб, кичик бир зиёфат бермоқчи эдим. Янги одамлар билан тезроқ танишиб олсам дейман. Акс ҳолда, одам бу тўқ ва фаровон мамлакатда ёлғизликдан ўзини ўзи осиб қўйиши мумкин.

— Ҳам шундай аҳволга тушяпман шекилли, — деди ҳамин тўнғиллаб Лихачев ва бир четга тикилганича: «Ҳай майли бир оз кўнгил очиб келарман», дея кўнглидан ўтказди.

Орадан уч соат ўтгач, Лихачев ресторанга етиб борди. Дастурхон немисчасига тузалган бўлиб, стол устида идиш-товоқ дегани уйиб ташланганди, егулик-ичкиликни официантлар келтириб туришарди. Улар тарелкага бир паррак колбаса қўйиб, ингичка найчали идишдан тиқини орқали қадаҳга қиттай арақ қуйишарди-да, кейин дарҳол ҳаммасини ичкарига олиб кетишарди. «Аттанг! Қани энди ҳозир ноз-неъматлару ичимлик дегани уйиб ташланган рус дастурхони ёнида ўтирган бўлсам!»— дея ўйларди Лихачев меҳмонларни паришон кўздан кечирай экан.

Йиғилган меҳмонлар жуда хилма-хил экан. Қотмадан келган иккита инглиз аёл, чамаси, қари қизлар бўлишса керак, тинмай жаннатмакон Элладанинг оролларида бирида аллақандай жаноб Смитнинг ноёб қазилмалари тўғрисида сўзлашарди. Уларнинг ёнида ўтирган швед археологи кўринишидан ўлгудай хафагезак ва индамас бир чол бўлиб, чамаси, у тўқсонларни уриб қўйганди. Даврада ўтирган яна бир одам тийраклиги ва ғайрати билан бирмунча Осиповскийнинг ўзига ўхшаб кетадиган йигит эди. Бу одам француз Гюстав Мопассан экан.

— Исми шарифим ила французларнинг икки классигини бирлаштириш шарафига муяссар бўлганман: «исмим Флобернинг исми, фамилиям эса Мопассан, — пошналарини бир-бирига уриб ўзини таништирди француз.

Зиёфат жуда зерикарли ўтди. Инглиз хонимлар билан швед ҳамон бахти чопган жаноб Смитнинг қазилмалари тўғрисида суҳбатлашишар, француз билан Осиповский эса Парижнинг ажойиб ресторани, кийим, ноз-неъмат, ҳузур-ҳаловат бобида дунёда тенги йўқ парижлик хонимлар тўғрисида гап сотишарди.

Лихачев қайнайвериб маза-матраси қолмаган гўшти эринибгина чайнар экан, кайфияти борган сайин бузилаверди. «Бу ерда дўстларимнинг ўзи йўқ эди, лекин манови вайсақилар ҳам менга дўст бўла олмайди», дея ўйларди у эшикка қараб-қараб қўяр экан.

Бу оқшом Лихачевнинг бир умр эсида қоладиган бўлди. Уйига етиб бормасданоқ у ўзини шу қадар ёмон ҳис эта бошладики, кўз ўнгидан учқунлар сачраётгандек туюлди. Гўё аллақандай кўринмас бир одам унинг кўкраги устига темир плита қўйиб, кураги остига найча санчгану ана шу найчадан темирчининг дами билан ўпкасига иссиқ ҳаво ҳайдаётгандек эди. Қош ва кўзлари устидаги совуқ терни арта-арта, бармоқлари кенг ёйилган кафти билан деворни ушлаганича Лихачев бир амаллаб уйига кирди-да, гурс этиб полга қулади.

Оқсоч аёл врач қақирғунига қадар Лихачев бандаликни бажо келтиришига сал қолди. Ҳушига келган дақиқаларда у ўзининг ёзув столига назар ташларди-да, юраги баттар сиқиларди. «Ҳаммаси барбод бўлди... Бутун ҳаётимни бағишлаган ишим-а... Шведлар қоғозларимни печларига тутантириқ қилиш учун олиб кетишади... Ванькага бериш керак... Ушанинг, ҳа, фақат ушанинг ҳақи бор бунда».

А Аммо Лихачевнинг ажали етмаган экан. У нафасини ростлаб олди. Бироқ швед врачлари чолга таскин беришмади: у камида бир ой, лозим бўлса, эҳтимол икки ой ҳам кўрпа-тўшак қилиб ётиши керак экан. Лихачев умрида биринчи бор ҳасрат-надомат чекиб, йиғлаб юборди. «Қайси гуноҳларим учун бундай жазо тортяпман ахир?! Шунча ишни мен учун ким бажаради?! Бу ишни бажармай ўлиб кетиш эса етмиш икки йиллик ҳаётни барбод қилиш билан баробар-ку».

Бироқ ҳасрат чекиб, кўз ёш тўкиш, ишни ўйлаб ташвиш тортишдан Лихачевга сира наф йўқ эди. Аксинча. Фақат хотиржамлик, дунёдаги жамики нарсаларга бепарволик, қатъий режим... У фақат шунга амал қилмоғи керак эди. Уч ҳафта давомида Лихачев яшамади, балким ўрмалаб юрган қумурсқа, даладаги гиёҳ янглиғ кун ўтказди. Шундан сўнг у оқсоч аёлдан экспедицияларнинг дала хариталари ёйилган столни яқинроқ суриб беришни илтимос қилди. Аёл аввалига қаршилиқ қилмоқчи бўлди-ю, бироқ врач беморнинг истагига монелик кўрсатмади.

— Профессорнинг юраги хастароқ, лекин мияси бақувват. Майли, бемалол ўйлайверсин, — деди швед.

Лихачев бир вақтлар ўзи турли белгилар билан тўлдириб ташлаган хариталарни олдига ёярди-да, оқсоч аёлни ҳам, уни парвариш қилаётган ҳамширани ҳам ҳайратга солганича уларга соатлаб тикилиб ўтирарди.

Ночор аҳволга тушиб қолган қария учун бу энг бахтиёр соатлар эди! Бу пайтларда у курагининг остидаги огриқни ҳам унутиб, тинимсиз ҳаракат билан ўтган ўша йироқ йилларни эслаб кетар, хаёлан ўз ишининг аллақандай муҳим томонларини хомчўт қилиб кўрар, ўша кунларда аниқлаган тафсилоту далилларни ўн йиллар давомида шакланган кенг билим доираси билан таққосларди.

Осиповский олимни эътиборсиз қолдирмади. У Лихачевнинг уйига ҳар куни келиб турарди. Врачлар уни анчага довур беморнинг олдига киритишмади. Шу боисдан ҳам у унчалик қисталанг қилмай, фақат Венедикт Петровичга албатта саломини етказишни ва тезроқ соғайиб кетиш ҳақидаги тилагини айтиб қўймоқни илтимос қилиб юрди.

Орадан бир ой ўтгач эса, Осиповский ниҳоят, олимнинг маълум муддатга касалхона бўлмасига айланган хонаси остонасини ҳатлаб ўтишга ҳам муяссар бўлди.

— Э, муҳтарам Венедикт Петрович! Ўз айбимни ўйласам, ҳамон дилим ўртанади. Ҳар қалай бу воқеа менинг дўстларим билан бўлган ўша машъум учрашувдан сўнг содир бўлди,— дея бидирлай кетди Осиповский.— Қандай изтироб чекканимни билсангиз эди! Келиб-келиб худди ўша оқшом мазангиз қочиб қолганини қаранг-а!

— Қўйсангиз-чи, Қазимир Эмильевич! Сизда нима гуноҳ! Ҳамма айб менинг хаста юрагимда,— деди унга тасалли бериб Лихачев.

Бир куни Осиповский Лихачевниги яна бир одамни бошлаб келди. Даҳлизда ичкари кириш учун ижозат кутиб Гюстав Мопассан турган эди. Лихачев уни ичкарига таклиф этди албатта. Француз назокат билан таъзим қилди-ю, бироқ олим ётган тўшак ёнига келишига журъат этмади. Лихачев саломлашмоқ учун унга ўзи қўл узатди.

У меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди.

— Хўш, жаноблар, бир гапириб беринглар-чи, ёруғ дунёда нима гаплар бўляпти ўзи?— дея сўради у одамлар билан мулоқотда бўлиш имкониятидан хурсанд эканлигини яширмай.

Осиповский қувлик билан французга қараб қўйди.

— Гюстав, балким сиз профессорга кайзер Вильгельм ҳақидаги янги латифани айтиб берарсиз?— деди француз тилида Осиповский.

Гюстав башарасини бужмайтирди:

— Маъзур тутасиз, бемалол айтиб берардим, лекин одобсиз гапларга профессорнинг қандай муносабатда бўлишини билмайман-да. Бундай гапларсиз эса латифа латифа бўлмай қолади.

— Айтаверинг,— дея унга қараб маънодор кўз қисди Лихачев.

Шундан сўнг Гюстав Вильгельм ва рус подшосининг немис хотини тўғрисида Парижда тўқилган янги латифани айтиб берди.

Лихачевнинг гавдаси силкиниб, каравот ғичирлаб кетди, олим кулгисини босмоқ учун оғзини пахмоқ сочиқ билан ёпиб олди.

Чамаси, бу кулги жуда шифобахш экан! Уша кундан эътиборан Лихачев ўзини анча енгил ҳис эта бошлади. У тўшакда уёқдан-буёққа ағдарилиб, бошини осонгина ўгирадиган, тирсагини ёстиққа тираб гавдасини хиёл кўтарадиган бўлиб қолди.

Осиповский билан Гюстав ҳар уч кунда уни кўргани келиб туришди. Профессор уларни сабрсизлик билан кутарди. Зеро, бу одамлар билан унинг хонасига сўнги янгиликлар, латифаю ҳазил-мутоиба гаплар кириб келгандек бўларди.

Улар чиқиб кетишар экан, қария гарчи бу учрашувдан бирмунча толиққан бўлса-да, лекин, сўзсиз, анча соғайган ҳолда кузатиб қоларди.

Бир куни ана шундай касални кўргани келишганида Осиповский билан Гюстав ҳазил-мутоибаю латифалардан сўнг Лихачевдан бўлажак китоби тўғрисида сўзлаб беришни илтимос қилишди. Профессор манови даста-даста кундаликлару хариталарни бекорга олиб келмаган-ку ахир. Лихачев илмий мушоҳадаларини бегона одамларга олдиндан айтиб беришни ёмон кўрарди, бироқ бу гал у меҳмонлар чиқиб кетиб, ёлғиз қолишни истамагани туфайли, ўз қондасидан чекинган ҳолда, қидирув ишлари тўғрисида ҳикоя қила бошлади.

Осиповский унинг ҳикоясини унчалик диққат билан эшитмади. У ҳатто бир-икки марта кафти билан оғзини яшириб эснаб ҳам, олди. Бироқ Гюстав кўзларини катта очганича профессорнинг бир оғиз ҳам сўзини эътибордан четда қолдирмай тинглаб ўтирди. У ё чиндан ҳам бу анча зерикарли мавзуга ғоятда қизиқар, ё жуда моҳирлик билан ўзини профессорнинг ҳикоясига ниҳоятда қизиқаётгандек қилиб кўрсатарди.

Осиповский билан Гюстав мазмунли суҳбати учун Лихачевга миннатдорчилик билдириб, одатдагидан кечроқ чиқиб кетишди. Лихачев эса ёлғиз қолгач: «Ванька! Қани энди ҳозир у билан гаплашиб олсам», дея хўрсиниб қўйди.

8

Ванькадан эса ҳамон хабар йўқ эди. Стокгольмда яшай бошлаган ана шу давр ичида Лихачев Акимовдан бор-йўғи бир донагина хат олди. Ушанда ҳам бу мактуб Ксенофонов орқали жўнатилган экан. У уч ой йўл юриб мактубни ҳўкиз аравада олиб келишганга ўхшайди. Наримдан чамаси, биронта одамдан бериб юборилган бу мактуб фақат Петрограддан Стокгольмгачагина почта воситаларида олиб келинибди.

Бироқ Акимов юборган хабар Лихачев томон яқинлашиб келмоқда эди. Ушбу хабар профессорга жуда гаройиб бир йўсинда етиб келди.

Бир куни эрталаб оқсоч аёл Лихачевга врачнинг ташриф буюрганини айтди. Лихачев ҳайратга тушди. Зеро, ўша куни врачнинг келадиган куни эмасди.

— Ҳай майли, жаноб Ярингни буёққа таклиф қилинг. Киравер-

син,— деди ўзини мунтазам даволаётган врач келган бўлса керак, дея хаёлга борган Лихачев.

— Лекин бу гал бошқаси келди. Қандайдир нотаниш врач,—дея тушунтирди оқсоч аёл.

— Бари бир, кираверсин,— буюрди Лихачев эшик томон қизиқиб қарар экан.

Хонага эгнига оқ халат кийган, малла тусдаги соқоли қалин, баланд бўйли бир киши кириб келди. У кўзойнаги тагидан Лихачевга қараганича унинг ёнига келиб бузуқ швед тилида саломлашди. Оқсоч аёл хонадан чиқиб кетгач, врач каравот ёнида турган стулга ўтирди.

— Танишиб қўяйлик, Венедикт Петрович,—дея рус тилида сўзлай бошлади у.— Прохоров Сергей Егорич. Акимовнинг маслакдош ўртоғи бўламан.

Улар қўл қисишиб кўришишди.

— Қаёқларда юрибди ўзи у ярамас? Бу ерга келганимдан бери ундан атиги бир дона хат олдим, ўшандаям бор-йўғи ўнтагина жумла ёзибди,— деди чеҳраси ёришиб Лихачев.

— Аввало ижозат этинг, ўзимни охиригача таништирай,— савол беришга шошилаётган Лихачевни тўхтатиб, деди Прохоров.— Сизнинг олдингизга мени Стокгольмда муҳожирликда яшовчи эсдек-большевиклар гуруҳи юборди. Сизнинг бу ерда истиқомат қилишингизни биз анчадан буён биламиз, аммо ортиқча шубҳа остига қўймаслик учун сиз билан алоқа боғламасликка ҳаракат қилдик.

— Буни қаранг-а,—деди ҳайратга тушиб бу ерда, бегона ўлкада Иваннинг маслакдошларини учратаман деб сира хаёлига келтирмаган Лихачев.

Прохоров халатининг остидаги аллақайси чўнтагидан анча гижимланган бир конвертни олиб, Лихачевга узатди. Лихачев шоша-пиша мўғиз гардишли оғир кўзойнагини тақди-да, жиянининг хатини ўқиб чиқди. Иван соғ-саломат экан. Наримга анча кўникиб қолибди. Приставнинг рухсати билан бир неча бор Кетанинг юқори оқими томон борибди. У ерда ғалати ўпқонларга дуч келибди. Улардан бирини диққат билан кўздан кечираётиб; темирчилик мосламасининг изларини кўрибди. Барча белгиларига кўра, тунгус қабилаларининг мосламасига ўхшар экан. Ҳамон ўша муаммо: тунгуслар рудани қаердан олишганикин? Сургунда вақтни бекор ўтказмоқчи эмасмиш. Кўп мутолаа қилиб, метеорологик кузатувлар олиб бораётган эмиш. Энди бошлиқлардан рухсат сўраб, Тимга бормоқчи ва унинг қўйилиш жойидан юқори оқимигача юриб, ҳеч бўлмаганда юзаки тасвирини ёзиб олмоқчи экан, Бундан ташқари икки тил билан шуғулланаётган эмиш: француз тилида бемалол гаплашадиган бўлиб қолибди, инглиз тилида эса хиёл оқсаётганмиш. Бу ерда сургундаги ўртоқлардан ташкил этилган партия ташкилотчилари мактабида «Россиянинг табиий ресурслари» мавзунда бир неча маъруза ўқибди. Ибтидий қамоқхонага Ксенофонтдан бериб юборган юз сўм пулини сўнги тийинигача олибди ва энг зарур нарсаларга харажат қилибди. Тоғасидан бир умр миннатдор эмиш.

— Баракалла, Ванька, офарин! Руҳи тушмабди, қадди эгилмабди,— дея шивирларди Лихачев дўрдоқ лабларини қимирлатиб. Сўнгра у Прохоровга қаради-да хўрсиниб деди:— Ванька бу ерда менга жуда керак бўляпти-да! Қариб қолдим, жаноб Прохоров. Юракнинг мазаси қочган, ўқтин-ўқтин кўзим хиралашади, иш эса, отахоним, ошиб-тошиб ётибди, ўн йилга етади. Печнинг устига чиқиб олган чолга ўхшаб ёлғиз яшаяпман. Яхшиямки, жаноб Осиповский келиб туради. Ўзи археолог, жуда дилкаш ва хушхулқ одам. Эҳтимол, танирсиз уни? Прохоров бир оз гангиб, эшикка зимдан назар ташлади-да, товушини пасайтириб деди:

— Худди ана шу Осиповский ҳақида айтиб қўйиш топширилган менга: у археолог бўлиш билан бир қаторда махфий полиция бош бошқармасининг агенти ҳамдир. Унинг ихтисоси Скандинавия мамлакатларидаги рус муҳожирларини кузатишдир. У Стокгольмга Копенгагендан келган. Эҳтимол, уни бу ерга ўтказишларига сиз сабаб бўлгандирсиз.

— Айтинг-чи, яхши йигит, бу маълумотлар тахминийми ёки уларнинг бирор далил-исботи борми?— дея жиддий оҳангда сўради Лихачев Прохоровга паришон тикилганича.

— Маълумотлар жуда аниқ, Венедикт Петрович.

— Ҳм, қизиқ. Чиндан ҳам инсоннинг макрини ҳеч нарсага таққослаб бўлмайди.

— Гюстав Мопассан тўғрисида ҳам сизга баъзи нарсаларни айтиб қўймоқчиман,— дея давом этди Прохоров ҳамон ўша равон товуш билан.— Ушбу француз инглизларга яхши хизмат қилади. Ҳозир у русинглиз банки, тўғрироғи, «Лена Гольдфильде» компаниясининг топшириғига биноан шведлар билан аллақандай битим тузмоқчи бўлиб юрибди. Ушбу мусъе илмий қизиқишлардан ҳам холи эмаслар, айниқса бу қизиқишлар Россияга тааллуқли бўлса. Маълум бўлишича, у хусусан, аниқроғи, ўзидан ҳам кўра кўпроқ унинг хўжайинлари сизнинг Сибирь тўғрисидаги тадқиқотларингизга қизиқиб қолишибди. Лондондан Гюставга сиз билан савдо музокараси олиб бориш ҳақида буйруқ келибди. Лондонлик корчалонлар сизнинг асарларингизни таг-туғи билан сотиб олишмоқчи эмиш. Худди ана шунинг учун ҳам сизни огоҳлантиришга шошилдик, Венедикт Петрович.

Лихачев ўз қулоқларига ишонмай қолган эди.

— Менинг асарларимни сотиб олишмоқчи? Лондондан буйруқ келди, дейсизми?— газабининг зўридан унинг овози бўғилиб қолди. У кучи борича бақирмоқчи эди-ю, аммо товуши томоғига тикилиб қолганди. Чол лаблари қалтираганича аранг шивирлаб гапирмоқда эди.

— Ҳа, ҳа, худди шундай,— дея бош иргарди Прохоров.

— Мен ўша Осиповскийни ҳам, ўша Гюставни ҳам кетига тепиб

чиқараман. Уларга шундай бир Лондонни кўрсатиб қўяйки абадул-абад фамилиямни эслолмайдиган бўлиб юришсин!— Лихачевнинг товуши борган сайин кучга тўлиб борарди.

— Йўқ, йўқ, Венедикт Петрович. Аввало тинчланинг. Сизнинг ҳаяжонланишингиз мумкин эмас. Фақат заруратгина сизнинг тўла соғайиб улгурмасингиздан аввал ҳузурингизга келишга мажбур этди мени.

— Хўш, нима қилгин дейсиз менга? Нима қилай ахир? Дарҳол Россияга қайтайми?— Стулда хотиржам ўтирган Прохоровга ташвиш билан тикилди Лихачев.

— Агар бизнинг гапимизга киришни истасангиз, маслаҳатимиз бундай: бутунлай соғайишингиз керак, Венедикт Петрович. Бу биринчидан, иккинчидан эса, Осиповский билан Гюставга уларнинг ҳақиқий башарасини билишингиз хусусида сира ҳам сир бой бермаслигингиз лозим.

— Ахир одам жирканади-ку, яхши йигит! Улар бундан кейин ҳам менга ўзларини дўст қилиб кўрсатишади!— кўзлари ёниб хитоб қилди Лихачев.

— Сизга нима? Кўрсатишса кўрсатишаверсин!— деди кулиб Прохоров ва ўрнидан турди.— Хўш, ижозатингиз билан мен борай энди. Уйлайманки, сизнинг соғлигингизга менинг аралашувимнинг ҳожати йўқ. Мен педиатрман.

— Афсус, болалик ёшидан ўтиб қолганман,— деди бир оз чеҳраси очилиб Лихачев.

Прохоров профессорнинг қўлини қисди-да, бир-икки бор жилмайиб ўгирилганича оҳиста юриб хонадан чиқиб кетди.

(Давоми бор).

Султон Акбарий

КўКАН *Шўро*

ДОСТОН

«**Б**ор экан-да, йўқ экан»лаб чўпчак қилиб,
Араванинг тўғиница гўпчак қилиб,
Утган турфа гурунглари бошлаймикин,
Хом терини сувга пишиб ошлаймикин!..
Бор гапми бу, йўқ гапми бу — кимга қандай,
Елғон билан чин аралаш тўқигиндай,
Жиндаккина лоф-у, оз-моз олди қочди,
Шўйтиб шоир ўстиради соқол-сочди...

Биринчи боб

«Синфий онгсиз бекор йўғон учов-пўкан,
Коммунизм қуришга ҳам керак Кўкан».

Увуз эти ув бўп, жигар-бағир сув бўп,
Луқмакашлик қилаверсам ёшим дув бўп,
Фалон йили, ер депсиниб турган ойда,
Арпаоя деган боғли, сувли жойда
Утган экан бир бедилхон соҳиб тадбир,
Фазлу камол билан улуг, ажиб тақдир.
Қалами ҳам саодатли, бурро экан,
Тўти сўзли, лутфи «Яша, Шўро!» экан.
Лақмаларни тузлаб жўжа очираркан,
Афандини бир чўқилаб қочираркан.
Собит оға, Берди бобо — қизиқ олам,
Ичаклари узиларкан «Оббохолам!..
Мажлисиди Шукруллоси ибни Хотиб,

Ҳамидхони Уторуддек қутли котиб,
Сайдахмади ёндан чиққан ён қозиги,
Ҳазил-ҳузул, мутойиба — жон озиғи,
Дуторчиси Аҳмаджоний заргар экан,
Атрофида Юсуфчаси паргар экан.

Бир куни денг, Фафур ака чувиб ўйни,
Гўсам каби эргаштириб овсар қўйни;
Сувлатгандай тиниқ кўнгил булоғига,
Бирка тақиб қўйган экан қулоғига:
«Гапнинг ўғил боласини айтсам, Султон,
Умр деган бамисоли дурриғалтон.
Бир думалаб кетса, чиқар жони-понинг,
Валийни ҳам аямас вақт тегирмонинг.
Мана, аканг қарағай ҳам бошни қашиб,
Чолдеволнинг орқасида шўх донлашиб,
Бўйдоқликнинг елкасига хуржун солди,
Бола очган ғуррак каби орқа-олди.
Бири самбит десам, яна бири сарви,
Чап ёпишиб олган худди чакачарви.
Увоқ-ушоқ, йириги йўқ, бари майда,
«Вақ-виқ» қилган бақа каби ҳовузчада.
Дўппини бир айлантирсам, кунлар калта,
Бегим куни, бозор куни қўлда халта.
«Зиндаги бор гардан афтодан хуржун кўндаланг,
Шод бояд кўндаланг, ношод бояд кўндаланг»¹.
Вақтики ал-Ғуломинг ҳам мункайибдир,
Даврон қўлдан кетган янглиғ руҳ заифдир.
Пилла қуртдай ўз устига ипак ўраб,
Ўтиб кетар юлдузлардан муччи сўраб.
Ҳали-бери ўладиган аҳмоқ йўқ-ку,
Тағин қайдам кечалари бежо уйқу.
Афлотун ҳам билолмаган чарх ўйинин,
Ҳар эҳтимол, тўсолмасдан дард қуюнин,
У-бу бўлиб, паққос ўлиб-нетиб қолсам,
Бу хокдондан ризолашмай кетиб қолсам,
Кўканчанинг қолган қисми ўзингга тан,—
Давримизда бойитилган асл маъдан.
Синфий онгсиз бекор йўғон учов-пўкан,
Коммунизм қуришга ҳам керак Кўкан.
Лаб-лунжингни овқат билан шиширмагин,
Уни тарих саҳнасидан туширмагин.
Ўз ролини ўйнаб турсин хуллас калом,
Ассалому вассалом!»

**«Нега кўзинг пахтасини чиқарасан?
Адабиёт майдонида фуқаросан».**

*Пишган қимиз ичаман деб қимрон ичиб,
Нордон нарса еб қўйгандай бошим қичиб,
Кавшанганча қолган эдим лунжимдагин,*

¹ «Тирикчилик хуржунни бўйинга тушгандан кейин хурсанд бўлсанг ҳам тушмайди, хурсанд бўлмасанг ҳам тушмайди» (Тожиқча байт).

Уқиш учун чиқаролмай қўнжимдагин.
 От тепкисин от кўтарар, ҳанги эмас,
 Йилқичининг гапи эски, янги эмас.
 Фафур Фулом қайқда-ю, сен қайқда,
 Тоза майна бўласан-ку эл-аймоқда!
 Андишанинг тўнин неча ечиб кийдим,
 Ғаниматда «вит» деб қўяқолмоқчийдим,
 Иродасиз нигоҳлардан фикрим ўқиб,
 Тош туллакдай ташладилар чўқиб-чўқиб:
 «Ҳе саними, ундоқ қилай, мундоқ қилай,
 Бешотарнинг тепкисига қўндоқ қилай.
 Боққан моли уч-тўртта-ю, «қуррайи» зўр,
 Кечалари оркестрдай хуррайи зўр.
 Зот-потингда ўтганмиди латта чайнар,
 Қаллаварам, қора декчанг қачон қайнар?
 Қичаштириб сенам улоқ олсанг-чи бир,
 От устида тақимлашиб қолсанг-чи бир.
 Қачонгача Фафурингғи ишлар боши,
 Оқмачитнинг ҳалимими санга оши.
 «Ва қатрун ило қатрин изо интизамат наҳру,
 Ва наҳрун ило наҳрин изо ижтамаат баҳру»¹.

Оғзим куйган, мудом тутун қайтармасдим,
 Халпанада халфа бўлган Ҳайдармасдим.
 Машойихлар деганлардек, сукут — ризо,
 Тус ўзгариб, гўё мени қилиб мирзо,
 Кўнгил қушин матрапсиз хуш овладилар,
 Эски аттор қутисини ковладилар:
 «Вэй чапақай жаҳл қурсин, хумори нос,
 Парқинингга бир сув пуркаб қўйдим, холос.
 Катталар иш буюрганда «лаббай!» деб тур,
 Тартиб шундай, тақинчоқмас, одоб зебдур.
 Ип чийланиб ўралади ғалтак билан,
 Бизнинг мулла бўлганимиз калтак билан.
 Лойдан ясаб, офтобда қуритишган,
 Онгимизни ерга қўмиб чуритишган.
 Сенга нима, жин урмаган, тўрт мучанг соғ,
 Бўталоқдай бўксангда ним қадоқча ёғ.
 Еган-ичган, ўйнайдирган яхши замон,
 Дангасадан бошқасига дориломон.
 Ақлинг тўла, битиргансан катта ВУЗни,
 Тилинг билан юргизасан паравузни.
 Ёз дегандан кейин — мажбур, ёзмай кўр-чи,
 Томирдошмиз, манам қўрчи, санам қўрчи!..»

Жувоз тортсам чиқармикин сўзнинг ёғи,
 Илҳом дўсти, руҳнинг гижинг арғимоғи
 Сўлуқ чайнаб қолмасмикин ярим йўлда,
 Достончанинг ҳомакиси ўлда-жўлда.
 Таваккал деб шахт урардим нақш эгарни,

¹ «Қатра қатрага қўшилиб дарё бўлур,
 Дарё дарёга қўшилиб денгиз бўлур».
 (Саъдийнинг «Ғулистон»идан. Сайфи Саройи таржимаси).

Шернинг тиши орасидан гўшт тегарми,
 Нима фойда менга машхур «Кўкан»идан,
 Ранг ортарми бешикчининг дўканидан...
 Узрим айтиб гўлдирасам алланима,
 Исиб-совиб уқтирдилар: «Бе, ғам ема!
 Туя ўтган ерда қолар янтоқ гули,
 Ёбинга¹ ҳам топилар бир тўрва сули.
 Гафурингда қатқорин йўқ, нафси кичи²,
 Тошкент суви, эзибички тўла ичи.
 Ёз, чиқмаса жири агар мен тўловдор,
 Отни боққан сайис³ билар ё жиловдор,
 Кўканвойнинг фалсафаси, оқ соқоли
 Сендақанинг сон мингасин боқар ҳали.
 Кўқайингни кесма, қани носдан узат,
 Мўлғонига ўхшамасдан рангни тузат.
 Нега кўзинг пахтасини чиқарасан,
 Адабиёт майдонида фуқаросан.
 Кимга осон — Шайхгами, Гафургами,
 Қуйма қулоқ, қани менинг гапирганим.
 Ё деволга танбур чертиб турувмидим,
 Шербоз чиқиб кетган сурув сурувмиди.
 Тошга чега қоқиш ўзи бўлармишми,
 Шеър турганда заргарлик ҳам ҳунармишми!
 Йўқ десангми пўлат асаб, тобу тоқат,
 Туякашлик қилиш десанг минг бор роҳат,
 Тўрт томонинг қибла, ҳайто, тошингни тер,
 Ёзувчилик билетини қайтариб бер.
 Чиқиб қолар бошқа тўни келишгани,
 Унча-мунча ютуқларга эришгани».

«Назм қасрига кираркансан сажда учун,
 Беш шартимга амал қилгин сен инчунун».

¹ Ёби — хашаки от.

² Кичи — кичикнинг чўччайтириб айтиладиган хили.

³ Сайис — отбоқар.

Жон-ҳолимга қўймай ваъда олган бўлиб,
 Ихлос билан ўликка дам солган бўлиб,
 Дедиларким; «Кўса десам, ёш экансан,
 Бир қайнашда очилувчи мош экансан.
 Назм қасрига кираркансан сажда учун,
 Беш шартимга амал қилгин сен инчунун:
 Биринчиси — ҳаммом қилиб, сувга бош тик,
 Мирсанжалий ўригидай ярақлаб чиқ.
 Қошни силаб юрадилар теккизмай гард,
 Бир ироқи совун билан кетар кўп дард.
 Юнонликлар танни асраш шараф демиш,
 Тоза одам паришталик бўлар эмиш.
 Лойчигамас, ғаввосларга учрар ақиқ,
 Харом-хариш юришларни қилгум таъқиқ.
 Иккинчиси — юртни тана, дунёни кез,
 Шоирликнинг тариқатин қилиб тез-тез.
 Дала айлан, гузарга чиқ, бозорга туш,
 Тоғ ўтини яхши билар зирафуруш.
 Бу — наботот, бу — доривор, келар пором,
 Ўсма — кўзга қувват, райҳон — руҳга ором.
 Тўрт оташли гулоб борки, ўткир атир,
 Қорамолнинг уч яшари жувонадир...
 Учинчиси — хотинчалиш бўлма, бола,
 Гап деганни майдалама, босма мола.
 Тили ғалча билан бўлма ҳамхужра ҳам,
 Ҳикматлидир нуқтадонга бўлиш ҳамдам.
 Гарчанд йўқдир суханворлик учун план,
 Гулни гулга қўшадилар «ёр-ёр» билан.
 Таъбир, тамсил бўлмаса гар олам ғариб,
 Халқ тилини ўрган мисли кон ахтариб..
 Тўртинчиси — виждонингга қарши борма,
 Қизимаган тандир учун хамир қорма.
 Ёпган нонинг оқиб тушар бўртмай туриб,
 Пишириб ол бошда, қалам туртмай туриб.
 Эррайимлик қилмай, фақат билганинг ёз,
 Сўнали кўл томон учар суралай ғоз.
 Қалбларни гар ишғол қилса дили тамкин,
 Йигирма хил оҳанг билан чалиш мумкин.
 Бешинчиси — яхшилик қил, сувга ташла,
 Сув билмаса балиқ билар, бошни қашла.
 Кўрмагандек қизғанма кўл қамишини,
 Ҳавас қилгин бармоқдан бол томишини!..»

У дедилар, бу дедилар элаб-элаб,
 Неча усул билан болу парга белаб,
 Гарданга зил вазифани юкладилар,
 Сўнг ўзлари жуда қаттиқ ухладилар.

Эвоҳ, қуйинг бир саҳбойи жунун¹ лим-лим,
 Қайтиб юшкоқ болишдан бош олмадилар,

¹ Саҳбойи жунун — телбалик майи.

Уйнаганми эканлар тун билан «дим-дим»,
 Гулиқаҳқаҳ париға¹ кўз солмадилар.
 Табиатнинг саркашлиги етмасмиди,
 Қоржонтовнинг синган бели битмасмиди!
 Кўзларда ёш ғилдир-ғилдир, хаёл тарлон,
 Гардуни дун шевасидан замин сарсон!..
 Келаверди «вой отам»лаб, «вой бўтам»лаб,
 Чоллар турар оқ соқолин лол тутамлаб.
 Хатм ошига етиб келди Қўкани ҳам,
 Икки бети сўлиб тушган, қовоқлар нам.
 Бўзлар эди: «Томиримдан айрилдим» деб,
 «Учганимда қанотимдан қайрилдим» деб.
 «Кимим билан энди қаҳ-қаҳ кулишаман,
 «Сен же, мен же» қилиб иззат бўлишаман.
 Чуст халқига нима дейман «Қани?» деса,
 Холпош араз терс ўгирилиб овқат еса.
 Қани Пўлат, Ойпахтанинг амакиси.
 Аччиқ экан шоирларнинг тамакиси!..
 Мен ўшанда Қўкан билан келган эдим,
 Қирқ кунгача фошиҳадор бўлган эдим...

(Дэвоми келгуси сонда).

¹ Гулиқаҳқаҳ пари — қаҳ-қаҳ уриб кулганда оғзидан гул-лолалар сочиладиган ғоят сулув, оқила, мўъжизакор париваш. Бу ерда Ғафур ақанинг аёллари Мукаррамахонимга ишора.

Босит Халилов

ГУЛБАҲОР ҚАНИ?

**ТҮРТ КҮРИНИШЛИ
МУЗИКАЛИ КОМЕДИЯ**

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Гулбаҳор — Илҳом билан севишган қиз.
Марҳамат — Гулбаҳорнинг ойиси.
Қосим — Гулбаҳорнинг дадаси.
Илҳом — ишчи, Гулбаҳор севган йигит.
Фозил — ишчи, Илҳомнинг ўртоғи.
Ҳошим — заводда смена мастери.
Хадича — Фозилнинг хотини.
Оммавий саҳналарда Илҳомнинг ҳамкасблари — ишчилар иштирок этадилар.

Биринчи кўриниш

Саҳна — ҳовли. Бир томонда ойнабанд айвон ва уйнинг деразалари кўришиб туради.

Музика.

Гулбаҳор.

Навбаҳор бўлса ҳар дам яйрамоқ истар кўнгил,
Булбули гўё каби сайрамоқ истар кўнгил.
Лолазор, қўйнингни оч, айлагин кўнглимни хуш,
Ёр учун гулдасталар бойламоқ истар кўнгил.
Кел баҳорим, лолозорим кўнглими оромисан,
Доимо севгувчиларнинг сен гули райҳонисан.
Ошиқ аҳлин овутган ҳамдами — дostonисан,
Ёр учун гулдасталар бойламоқ истар кўнгил.

Марҳамат киради.

Марҳамат. Вой бўй, турдингми? Қўйиб берсам, тушгача ухлайсан-а. Сен дарров катта уйни йиғиштириб чиқ, тез бўл! Мен кетишим керак.

Гулбаҳор. Хўп ойи, ҳозир йиғиштираман.

Чиқади ва қайтиб киради.

Уйни қулфлаб қўйибсиз-ку, ҳамма уйда. Очиқ турса нима қилади?

Марҳамат. Қўп алжирамай ишингни қил. Ма (калитни беради), йиғиштириб бўлганингдан кейин калитни менга бер (Гулбаҳорнинг устига қараб). Вой, уйда шу қўйлагингни кийиб юрибсанми? Дарров ечиб қўй! Ҳеч кийим аяшни билмайсан-а.

Гулбаҳор чиқади. Қосим киради.

Қосим. Марҳамат, бет артишга сочиқ борми?

Марҳамат. Ҳозир, ҳозир (Эски сочиқни узатади). Мана.

Қосим. Бу нима, пайтавами, уйда шунча сочиқ туриб, шуни берасанми? Баракалла сенга-э!

Марҳамат. Ҳозирча шунга артиб туринг. Ҳеч нима қилмайди. Сандиқнинг калитини тополмаяпман.

Қосим. Қадимги мутафаккирлар молпарастларни ипак қуртига ўхшатишган. Пилла қурти қимматбаҳо ипагини ўраб-ўраб, ўзи ўртасида қолиб ўлиб кетар экан. Сен унақа қилма. Тузукроқ яшашни ҳам ўйла.

Марҳамат. Ёмон яшаяпманми?

Қосим. Шу ҳам яшашми? Сенинг бу қилиқларинг жонимга тегди. Ё бошимни олиб кетайми?

Марҳамат.

Нега уйдан қочасиз,
Кимга кўнгил очасиз?
Топиб мендан бошқани,
Балки меҳр сочасиз?

Қосим.

Тилингдир ўткир қилич,
Тинчлик йўқдир эрта-кеч.
Уйми бу ё дўзахми,
Тушунмайман сенга ҳеч.
(Чиқади).

Марҳамат. Ҳар куни икки мартадан соқол оладиган бўлиб қолганидан ҳам билувдим-а!

Гулбаҳор. Ойи, бир парча латта учун дадам бечоранинг дилини сиёҳ қилдингиз.

Марҳамат. Майли қўявер, хафа бўлса бўлар, даданг фақат ўзининг ҳузурини ўйлайди.

Гулбаҳор. Нега унақа дейсиз, кечаю кундуз тинмай ишлайди, топганини сизга беради. Бундан ортиқ нима қилсиң.

Марҳамат. Бўлди, бас! Мана, сен институтингни битирдинг. Дадангга, қизингизни шаҳарда қолдиришга ҳаракат қилинг, десам, иложи йўқ, бўлмайди, мен бундай йўлдан юрмайман, дейди. Тавба, даданг тополмаган иложни мана мен топаман. Министрнинг олдига ўзим бораман.

Гулбаҳор. Ойи сиз бекорга овора бўласиз. Борманг, ҳеч иложи йўқ. Мени ишга юборишмоқчи. Ахир институтни битирганлар икки йил қишлоқда ишлаши керак-да.

Марҳамат. У ёққа бориб ишлаш учун сендан бошқалар ҳам топилдиб қолади. Сен ҳеч қаёққа бормайсан, тушундингми, бормайсан!

Гулбаҳор. Ишга бормаганларга диплом беришмас эмиш.

Марҳамат. Бермаса бермасин, кераги йўқ.

Гулбаҳор. Ойи, қизиқсиз-а, ахир, мен шунча йил бекорга ўқидимми?

Марҳамат. Дипломсиз оч қолмассан (*устига қараб*). Вой, менга қара, ҳали ҳам кўйлакни ечмадингми? Дарров ечиб қўй, дейман сенга, бўл тез!

Гулбаҳор. Мунча қистадингиз?

Марҳамат. Унақа дем. Мана сени унашиб ҳам қўйдим.

Гулбаҳор. Нима?

Марҳамат. Ҳадемай тўйингни қиламиз, сенга атаб қанча кўйлак, қанча нарсалар қилиб қўйганман. Келин бўлганиндан кейин хоҳлаганингни — эрталаб биттасини, тушда биттасини, кечқурун биттасини кияверасан. Ҳозир устингдагини ечиб қўй!

Гулбаҳор (*тутоқиб*). Менга, сиз топган куёв ҳам, қиладиган тўйингиз билан кийимларингиз ҳам керакмас, тушундингизми?! Керакмас! Агар йўқ, десангиз шу уйдан чиқиб кетаман.

Ечиб чиқиб, улоқтиради.

Олинг матоҳингизни!

Марҳамат. Бу қақажоннинг гапини қаранг. Топган куёвингиз ҳам, қиладиган тўйингиз ҳам керакмас, кетаман эмиш. Мен сени уйдан бир қарич чиқариб бўлман. Аввал юборсам ҳам, энди сени ҳеч қаёққа қўймайман. Мен ҳозир ўша ишга юборадиган катталарингни олдига бориб гаплашаман. Сени шаҳарда қолдирмаса, идорасидан чиқмайман.

Шошилганча чиқади.

Музыка.

Гулбаҳор (*ашула айтиб турганда Илҳом билан Фозил секин кириб, қулоқ солишади*).

Гул териб йўлингга чиқсам, севган ёрим келмадинг,
Тешнадирман васлингга мен, танда жоним келмадинг.
Шодлигим, бахтим, десам, сен билмадинг ҳолим сўраб,
Олдинг охир ҳам оромим, ҳам қарорим келмадинг.

Шулмиди сендан умидим ғамга ёр этдинг мени,
Лоақал бир бор келмай васлингга зор этдинг мени.
Қолмади танда мажол, йўлингга хор этдинг мени,
Олдинг охир ҳам оромим, ҳам қарорим келмадинг.

Илҳом (*тўсатдан*). Гулбаҳор?

Гулбаҳор. Ие, Илҳом ака, келдингизми?

Фозил (*қўл бериб*). Мен Илҳомнинг ўртоғи Фозил Қурбонович Қурбонов. Касбим оддий ишчи, уйланмаганман.

Гулбаҳор (*кулиб*). Гулбаҳор...

Илҳом. Биз сизни...

Фозил. Табриклагани келдик. Врачлик дипломингиз муборак бўлсин!

Гулбаҳор. Раҳмат.

Пауза. Гулбаҳор тескари қараб турганда Фозил Илҳомга «дадил бўл, гапир!» деб имо қилади.

Илҳом. Биз ҳалиги... (*дудуқланади*).

Фозил. Сиз билан гаплашиб олсак, яхши бўлармикин... гапир, Илҳом!

Музыка.

Илҳом:

Узоқ элдан саломим бор,
Менинг айтар каломим бор.
Умидимсан, юлдузимсан,
Сенга етиш армоним бор.

Ваъдани сен этма поймол,
Умидимиз топсин камол.
Қулоқ солгин соҳибжамол,
Сенга етиш армоним бор.

Фозил. Гап ана шундай (*пауза*). Сал хафарақ кўринасиз, нима бўлди?

Гулбаҳор. Хафа эмасман, хаёл суриб қолибман.

Фозил. Ҳойнаҳой, Илҳомни ўйлаб, хаёл суриб тургандирсиз-да?

Гулбаҳор. Йўғ-э. Биз—ёшлар баъзан ўйламай, ёшлик гурури билан гапириб юборамиз, оқибат нима бўлишини билмаймиз.

Фозил. Э-э, Гулбаҳор, сиз нималар деяпсиз? Ёшлик бу қудратли энгилмас куч. У янги ҳаёт, космосни эгаллаш, чўли биёбонларни забт этиш демакдир. Ёшликка ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Сиз қўрқманг, дадил бўлинг (*Гулбаҳор кулади*). Ие, нега куласиз?

Гулбаҳор. Шундай ўзим.

Фозил. Тўғри, Илҳом тортинчоқроқ. Ичимдагини топ, деб юра-веради. Шунинг учун ҳам олдин сизнинг розилигингизни олиб, кейин дадангиз, ойингиз билан гаплашгани келдим. Гаплашсам, майлими?

Гулбаҳор (*ноҳуш*). Билмадим.

Фозил. Агар мендан уялаётган бўлсангиз, гапингизни Илҳомга айтинг. Мен чиқиб турай (*чиқади*).

Илҳом. Гапиринг, нима қилайлик?

Гулбаҳор. Илҳом ака, мени қийнаманг. Яхшиси, ҳеч қандай гап сўраманг. Ойимнинг розилигисиз, мен ҳеч нарса дея олмайман. Энди у билан гаплашиб ўтиришнинг ҳам фойдаси йўқ.

Илҳом. Фойдаси йўқ? Нега? Очиқроқ гапиринг.

Гулбаҳор. Илҳом ака, гап сўраб, мени қийнаманг.

Илҳом. Сиз илгариги Гулбаҳор эмассиз. Эҳтимол, энди мен сизга ёқмай қолгандирман Ҳа, шундайми?

Гулбаҳор. Илҳом ака...

Илҳом (*сўзини бўлиб, кесатади*). Рост, мен энди сизга тенг эмасман. Сиз ўқиб, олий маълумотли бўлдингиз, мен эса ҳамон оддий ишчи...

Гулбаҳор. Илҳом ака...

Илҳом. Бўлди, бўлди. Мен сизни нима демоқчи бўлганингизни тушуниб олдим. Гап тамом!

Гулбаҳор. Илҳом ака, сиздан бундай таъналар эшитаман, деб сира ўйламаган эдим. Наҳотки, сиз аҳволимни тугчунмасангиз. Мен ҳозир ўз қонимга ташнаман (*йиғлайди*).

Илҳом. Нега?

Гулбаҳор. Ойим мени унашиб қўйибди. Сиз бўлса қаёқдаги гапларни айтасиз.

Илҳом. Унашиб қўйди? Ойингизни ҳам эс-ҳуши бордир. Сиз хўп, деб рози бўлгансизки, унашган-да (*дарвоза тақиллайди*).

Гулбаҳор. Вой ўлмасам, ана ойим келдилар, қочинг.

Илҳом. Келса-келар. Менга энди бари бир. Ҳеч қаёққа қочмайман. Майли, ойим қиз, ойингиз келаверсин, қочмайман.

Қосим (*ташқаридан*). Гулбаҳор, ҳо Гулбаҳор.

Гулбаҳор. Вой ўлмасам, дадам экан, дадам келдилар.

Илҳом (*чўчиб*). Дадангиз?

Яширинади. Қосим киради. У айвонга ўтаётганда Илҳом қочиб чиқаётиб, челакни ағдариб юборади.

Қосим. Гулбаҳор, қизим, у ким?

Гулбаҳор. Уми, у... дадажон кечиринг мени... (*йиғлаб чиқади*).

Қосим. Бу қандай гап бўлди? Тавба. Наҳотки... Йўқ, йўқ.

Балки у...

Фозил (*кўчадан*). Қани, мен билан юр энди. Гулбаҳорнинг дадаси билан дангал гаплашиб, ишни ё уёқлиқ, ё буёқлик қиламиз. Илҳом. У ерга кирмай қўяқол, энди гаплашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Гап тамом!

Фозил. Фойдаси борми-йўқми, сенинг ишинг бўлмасин.

Қосим. Булар ким бўлди? (*дарвоза тақиллайди*). Ким у?

Фозил. Мумкинми? (*киради*). Ассалому алайкум.

Қосим. Ваалайкум ассалом, келинг-келинг, меҳмон. Мен сизни танимий турибман.

Фозил. Ростдан ҳам танимайсиз, сира кўрмагансиз. Асли Фарғонаданман. Ҳозир Янгиободдан келдим. Чўлда янги шаҳар қурыпмиз. Унга ўзимизча «Янгиобод» деб ном қўйиб олганмиз. У ерда бир ўртоғим бор. Кўп ажойиб, жонон йигит. Одобда ҳам, меҳнатда ҳам ҳеч ким унинг олдига тушолмайди. Во йигит! Кўрсангиз суқингиз киради. Улай агар заводимизда энг пешқадам ишчи. План бажаришда ҳаммиша бошқалардан олдинда юради. Ахир, у бир беш йилликда икки беш йилликни бажармоқчи. Рост гап, ишонаверинг, новатор, рационализатор, социалистик меҳнат зарбдори. Хуллас, тенги йўқ, жуда бебаҳо, лобар йигит.

Қосим. Уҳ-ҳў, меҳмон! Ўртоғингизни жуда мақтаб юбордингизку, ёки сотмоқчимисиз?

Фозил. Йўғ-э, мен даллол эмасман. Совчиман. Сотгани эмас, олгани келдим. Оламан-у, олдирмайман. Мен таърифлаган ўртоғим асли шу ерлик.

Қосим. Шу ерлик? Кимнинг ўғли экан?

Фозил. Нариги маҳалладаги Баҳодир акани.

Қосим. Э-э... Анави марҳум ишчи Баҳодир аканинг ўғлими? Бир кўрганман, у ҳам отасига ўхшаган хушфезъл кўринарди. Ҳозир отасининг ўрнида заводда ишляпти, деб эшитган эдим. Чўлга кетиб қолган экан-да?

Фозил. Ҳа, у қизингиз Гулбаҳор билан мактабда бирга ўқиб юрган вақтларида бир-бирларини севишиб, умрбод бирга бўламиз, деб аҳд-паймон қилишган эканлар. Йигитнинг ҳеч кими йўқлиги учун мен икки ёшнинг яхши ниятлари рўёбга чиқармикан, деган умидда келдим.

Қосим. Жуда яхши қипсиз.

Фозил. Лекин Гулбаҳор ўртоғимга, ойм мени унашиб қўйган, депти. Шу гап ростми?

Қосим. Шунақа денг?

Фозил. Шунақа.

Қосим. Севиш-севилиш айб эмас. Севишиб турмуш қуришга нима етсин.

Фозил. Ҳа, баракалла! Ҳақ гапни айтдингиз. Лекин мен ҳалиги «унашиб қўйган» деган гапга ҳайрон бўлиб қолдим.

Қосим. Мен ҳам.

Фозил. Ростданми?

Қосим. Бу жуда нозик масала. Тўсатдан ойиси бемаслаҳат шунақа иш қилиб қўйибди. Шунинг учун бир нарса дейишга ҳайронман.

Фозил. Қиздан бир оғиз сўрамай-а? Ахир улар бир неча йилдан бери... Эҳ, аттанг!

Қосим. Сабр қилиш керак.

Фозил. Сабр...

Пауза. Қосим ерга қараб хаёл суриб турганда Фозил чиқади.

Қ о с и м. Эҳ, ёшлик-ёшлик! Ёшликни жиловлаб бўладими? Демак, ҳалиги қочиб чиққан йигит — Баҳодир аканинг ўғли экан-да. Нима қилиш керак? Онасининг феъли-атвори маълум.

Ёшлик эрур оқар сой,
Кўкда сузган тўлин ой.
Сайрайди қушлар каби,
Ё булбулми, ё тўрғай.

Музыка.

Ёшлик марди майдондир,
Қудрати ҳам зиёндир
Умиди зўр беқиёс,
Тилаги бепоендир.

Марҳамат йиғлаб кириб, қўлидаги нарсаларни зарда билан улоқтиради.

Марҳамат. Илоё қиз туғмай мен ўлай. Бу қиз бошимга битган бало бўлди. Бирор киши, уни шаҳарда қолдиришга ёрдам берай, демайди. Мана энди қудалар олдида шарманда бўлдим.

Қ о с и м. Уйламай қилган ишнинг охири ҳамиша вой бўлади. Қизинг нега эрга тегмас эмиш, бир оғиз сўрадингми?

Марҳамат. Йўқ, нега тегмас эмиш?.. Билган бўлсангиз гапиринг...

Қ о с и м. Етиғи билан секин ўзидан сўра, кўнглидаги гапни бил, кейин шунга қараб иш қилиш керак.

Марҳамат. Нима гап ўзи, очикроқ гапиринг!

Қ о с и м. Айтдим-ку, ўзи билан гаплаш деб, тамом! (чиқади).

Марҳамат. Тавба, бу нимаси?! Унинг эрга тегмайман, деганида ҳам бир гап борга ўхшайди. Мен у бебошнинг бир таъзирини бериб қўймасам юрган эканман (чақиради). Гулбаҳор, ҳо Гулбаҳор!

Гулбаҳор киради.

Ҳой, менга қара, сен ўзинг нималар қилиб юрибсан?

Гулбаҳор. Нима қилибман?

Марҳамат. Қилғилиқни қилиб қўйиб, тагин нима қилибман дейди-я. Қанақа йигитга сўз бергансан? (Гулбаҳор индамайди). Гапир дейман сенга! У ким? (индамайди). Сенга айтяпман, у ким? Гапир дейман сенга! У ким?!

Гулбаҳор. Ким бўларди, туппа-тузук одам.

Марҳамат. Нима-нимаси?! Вой шўрим. Бетинг қурсин сен тасқаранинг. Кўчаларда қаёқдаги қаланғи-қасанғилар билан гаплашиб, бизни шарманда қилмоқчимисан?

Гулбаҳор. Мен юзингизни эрга қаратадиган иш қилганим йўқ.

Марҳамат. Бундан ортиқ бўладими эрга қаратиш.

Гулбаҳор. Ойижон, менинг наҳотки бахтли бўлишимни ўйла-масангиз... мен ахир... (йиғлайди).

Марҳамат. Сенга атаб қанча мол-дунё қилиб қўйдим: Ун иккита кўрпа, ўн иккита якандоз, катта сандиқ. Ўзингга йигирмата қўйлак қилдим. Тагин гилам, гарнитур, холодильник, кир ювадиган машиналаргача, самовар, чойнак, пиёла ҳатто самоварнинг карнайигача олиб қўйдим. Булар сенинг бахтли бўлишингни ўйлаш эмасми?

Гулбаҳор. Йўқ, сиз бошимдан зар қуйсангиз ҳам мен кўнглимга ёққан киши билан бўлмасам — бахтиқаро бўламан. Менга сизнинг бу нарсаларингизни кераги йўқ.

Марҳамат. Бўлмаса, сенга ўша бетайин йигит керакми?

Гулбаҳор. Нега бетайин бўлар экан?

Марҳамат. Нима? Бекорларни айтибсан! Эшитганлар нима дейишади? Мен сени унашиб қўйганман.

Гулбаҳор. Ойижон кўп қийнаманг, мен ўлсам ҳам, ундан бошқани демайман (йиғлайди, музыка, ашула).

Ўзгалар кулса нетай ёрим шудир,
Йиғлабон кутган менинг норим шудир.
Бу муҳаббат мевасидир найлайин,
Юракда жаранглаган торим шудир.

Ўзгани ёр демагай ишқ аҳли ҳеч,
Ёғса ҳам бошига тош қайтмагай ҳеч.
Хаёлимда удир танҳо эрта-кеч,
Юракда жаранглаган торим шудир.

М а р ҳ а м а т. Вой беномус, вой мен ўлай! Энди нима қиламан?
 Бу бебошнинг дастидан дод! Йўқол, кўзимга кўринма, шарманда!
 Гу л б а ҳ о р. Ойижон, бу гуноҳкор бадбахт қизингизни кечиринг,
 раҳм қилинг. Наҳотки, унинг орзу умидларини тушунмасангиз?
 М а р ҳ а м а т. Йўқол, беномус, кўзимга кўринма!

Қосим киради.

Қ о с и м. Ҳой-ҳой, оғзингга қараб гапир. Нималар деяпсан, тилингни тий!

М а р ҳ а м а т. Тилимни тиймайман, йўқолсин кўзимдан!
 Менинг ундай фарзандим йўқ.

Г у л б а ҳ о р (қичқириб). Ойижон, ойижон дейман!.. Мени ҳайдаманг.

М а р ҳ а м а т. Йўқол, беномус!

Гулбаҳор саросимада узоқ қараб туради.

Музыка.

Гулбаҳор:

Майли, мен уйдан кетай, бундан кетай,
 Қўймасангиз мен бугун буткул кетай.
 Кўзларимда бўлди ёшим шашқатор,
 Охири бўлдим бегона мен нетай.

Алвидо, эй меҳрибоним, жон дадам,
 Сиз эрурсиз мен учун энг муҳтарам.
 Едлагайман унда сизни дам бадам,
 Охири бўлиб бегона мен нетай (чиқади).

Қ о с и м. Гулбаҳор, Гулбаҳор дейман, тўхта!! (шошиб чиқади).

Парда.

Иккинчи кўриниш

Саҳна. Заводаги бир цех, иш тугай деган пайт. Станокларнинг гуриллагани эшитилиб турибди. Бир томонда қизил бурчак, стол-стул, телефон... Тепада «Коммунистик меҳнат бригадаси номини олиш учун курашингиз!» деган шиор осилган. Цех озода, гуллар қўйилган. Телефон жиринглайди.

Б и р и ш ч и. — Эшитаман. — Қаердан гапиряпсиз? Редакциядан...
 Ҳа, Ҳошим Қаримов бошлиқ асбобсозлик цех аъзолари бундан уч кун илгарни саккиз ойда бир ярим йиллик планни бажариб, рапорт берган эдилар. Бугун шу бригада аъзоси Илҳом Баҳодиров саккиз ою уч кунда икки йиллик планни бажариб, энг юқори кўрсаткичга эришди. Бригада аъзолари коммунистик бригада номини олиш учун ана шундай мардонавор меҳнат қилмоқдалар.

Цех ичкарасидан Ҳошим билан Фозил чиқади.

Ф о з и л. Ўҳ-ҳў, бизни жуда мақтаб юбордингиз-ку!

Ҳ о ш и м. Ишлаганимиздан кейин мақташади-да. Бекорга ҳаракат қиляпмизми.

Ф о з и л. Тўғри-ку, тагин талтайиб кетма, деб қўрқаман.

Ҳ о ш и м. Хавотирланма. Биз пуф, деса учиб кетадиганлардан эмасмиз. Бу гапларни қўй. Сен ҳозир дарров бир даста гул топиб кел.

Ф о з и л. Гулни нима қиласан?

Ҳ о ш и м. Иш тамом бўлиши билан Илҳомнинг бугунги ғалабасини тантанали нишонлаймиз. Сен келгунча мен парткомга, завкомга хабар қиламан.

Ф о з и л. Мана, бу ишингга қойилман, оғайни. Сен бекорга бригадир бўлмагансан. Бошинг ишлайди. Бу олтин бош, олтин! (бошини сулайди). Ҳозир ернинг тагидан бўлса ҳам гул топиб келаман.

Чиқади. Ҳошим телефон қилади.

Ҳ о ш и м. Алло, парткомданми? Партком қани? Ташқарига чиқди. Илтимос, ҳозир бизнинг цехда кичкинагина йиғилиш бор. Шунга тез етиб келса, завкомга ҳам айтиб қўйинг, хўпми, илтимос, кутамиз.

Ишчилар қўлларини артиб ишдан хурсанд ҳолда ашула айтиб чиқишади.

Йигитлар, кетманглар, гап бор.

Телефон жиринглайди. Ҳошим трубкини олади.

Эшитаман, парткомданми? Вахтёр, ҳа нима гап? Бир хотин Илҳомни қидириб кепти, дейсизми? Қанақа хотин экан? Тошкентдан кепти, қариндоши бўлса керак дейсизми? Ундай бўлса жуда соз, дарров кири-тиб юборинг. Айни муддао бўлди (*трубкини қўяди*). Илҳомни табриклаш маросимига қариндоши иштирок этса, нур устига нур бўлади.

Марҳамат киради. Осма кранни кўриб кўрқади.

Келинг холажон, ассалому алайкум. Буёққа!

Марҳамат. Менга Илҳом деган йигит керак.

Ҳошим. Илҳом? Хўп-хўп, холажон. Бирпас ўтира туринг. Ҳозир. Сиз айни вақтида келдингиз. Энди сиз ҳам биз билан барабар хурсанд бўласиз. Айтганча, хола, Илҳом сизга ким бўлади, қанақа қариндоши-сиз?

Марҳамат. У менга ҳеч қанақа қариндош эмас.

Ҳошим. Қариндош эмас? Бўлмаса нега уни қидириб юрибсиз?

Марҳамат хўнграб, йиғлай бошлайди.

Ие-ие, холажон, нима гап, нега йиғлайсиз?

Марҳамат. Илоё мен ўлай, қандай балоларга қолдим. Кап-ката қизимдан ажралиб қолдим, дод! Қизимнинг ўлигидан ҳам, тиригидан ҳам дарак йўқ. Қидирмаган жойим, суриштираман одамим қолмади. Вой, шўрим қуриб қолди. Олдин дадаси Қўқонда, холасиникида бўлса керак деди. Кейин билсам у ерда йўқ экан. Охири ўтган кунни одамлардан қизингиз Илҳом билан гаплашиб юраркан, шу олиб кетган бўлса керак, деб эшитдим.

Ҳошим. Сиз Илҳомни танийсизми ўзи?

Марҳамат. Йўқ, сира кўрмаганман. У муғомбир қизимнинг бошини айлантириб, шу ёққа олиб кепти. Бўлмаса қизим қаёққа кетди. Вой, мен ўлай, боламдан ажралиб қолдим!

Ҳошим. Хола, эҳтимол сиз янгилишаётгандирсиз. Мен шу бригаданинг бошлиғиман. Қизингиз келган бўлса кўрардик ё эшитардик.

Марҳамат. Йўқ, йўқ, сиз билмайсиз, у жуда ичидан пишган муғомбир эмиш. Қизимни авраб юриб, йўлдан урибди. Унинг ўзи қани? Мен ҳозир у билан бўлганимча бўламан. Менинг қизимни топиб бермаса сочларини битталаб юламан. Ёқасидан судраб шармандасини чиқараман (*цех ичкарасига кирмоқчи бўлади*).

Ҳошим. Холажон, у ёққа кириш мумкин эмас. Станоклар, темир...

Марҳамат. Майли, ўша станоклару темир-терсақларингиз мени янчиб ташлай қолсин. Бу кунимдан ўлганим минг марта яхши.

Яна киришга интилади. Ҳошим йўлини тўсади.

Вой-дод! Қиз ўғриларнинг дастидан дод!! Ҳаммаларингизнинг тилингиз бир экан. Мен сизларга кўрсатиб қўяман, борадиган жойимга бораман, дод дейман, устиларингдан арз қиламан!

Чиқади.

Ҳошим. Тавба, бу қандай гап бўлди? Энди ҳаммага дoston бўлиб шармандамиз чиқади. Илҳом юзимизга қора чаплади.

Ҳамма хафа бўлиб турганда Фозил гул кўтариб, Илҳом билан кулиб киради.

Фозил. Мана ўртоқлар, мусобақа ғолиби—Илҳомни ғалаба билан тарбиклашларинг мумкин. У бугун саккиз ою уч кунда икки йиллик планни бажарди. Шунинг учун сизларнинг номларингиздан унга шу гулдастани тақдим этишга рухсат бергайсизлар!

Илҳомни қучоқлаб ўпади, гул беради. Чапак чалади. Лекин ҳеч ким оққишламайди. Аксинча ҳамма Илҳомга ҳўмрайиб қарайди.

Ҳа, нима бўлди, нега ҳўмраяпсизлар?

Ҳошим. Ҳўмраймай кулайликми?

Фозил. Нималар деяпсан?

Ҳошим. Коммунистик бригада номини олиш учун фақат планни ошириб бажаришгина етмайди. Ахлоқ, одобда, юриш-туришда ҳам бошқаларга ўрнак бўлиш керак. Илҳом бўлса бунинг ўрнига ҳамма-мизни ерга қаратадиган иш қипти.

Фозил (*бу гапга ишонмай*). Эй, бўлди-бўлди, ҳазил ҳам эви билан-да! Одамнинг юрагини сиқмай, тезроқ ишни бошла. Нима, сен тўйда аза қилмоқчимисан?

Ҳошим. Ҳа, ҳозир ҳазиллашадиган пайт эмас, иснодга қолгани-миз учун аза тутиш керак, аза билдингми?!

Илҳом. Нима-нима? Мен иснод келтирадиган қандай иш қилибман? Очикроқ гапир!

Ҳошим. Қилар ишни қилиб қўйиб, тагин нима иш қилибман, дейсан-а! Уялмайсанми? Қанақа қизнинг бошини айлантириб юрибсан? Нега ота-онасининг розилигини олмай, ўғринча иш қилдинг?

Илҳом. Нималар деяпсан, бу қандай бўҳтон?

Ҳошим. Бўҳтон эмиш. Бўҳтон бўлса, қизнинг онаси Тошкентдай жойдан бу ерга келармиди? Уша сен бошини айлантириб юрган қизнинг ҳозир ўлигидан ҳам, тиригидан ҳам дарак йўқ эмиш.

Илҳом. Қаёққа кетибди?!

Ҳошим. Буни биз сендан сўрамоқчимиз: қиз қани? Онаси айтяптики, сен олиб қочиб кетибмишсан. Ҳаммангизни шарманда қиламан, деб додлаб юрибди.

Илҳом (*ҳаяжонланиб*). Бас, бас, бас! Гапирма, етар!..

Ҳошим. Бу қандай гап? Уртоқларимнинг юзини ерга қаратиб қўймасмиканман, деб ўйламадингми? Сен шу қилигинг билан бригада-мизга иснод келтирдиг. Мана, энди йил бошидан бери қилган ҳамма ҳаракатларингиз шамолга учиб кетадиган бўлди.

Илҳом. Бас дедим, сенга! Бас, етар.

Фозил. Ҳой, Ҳошим, қизишмай, гапга қулоқ сол, унда айб йўқ.

Ҳошим. Бу айб эмасми, сен адвокатлик қилмай қўяқол. Ишимиз расво бўлди, расво!

Чиқади.

Фозил. Ҳошим, тўхта, гапга қулоқ сол, дейман!

Ҳошимнинг орқасидан чиқади. Ҳамма тарқалади. Илҳом ёлғиз қолади.

Илҳом. Эҳ, Гулбаҳор, Гулбаҳор!.. Мендан юз ўгириб, кимни ихтиёр этиб, қаёқларга ғойиб бўлдинг?

Музыка.

Ёр десам, жонон десам, ёлғон экан,
Ёр эмас, дилдор эмас, армон экан.
Қилмаса ёринг вафо ўз аҳдига
Очилиб турган дилинг вайрон экан.

Ёр десам, жон десам ул билмади,
Лоақал ёр арзи ҳолим сўрмади.
Бир қиё боқиб назарга илмади,
Боқмаса ёринг, дилинг вайрон экан.

Парда.

Учинчи кўриниш

Саҳна. Ишчилар ётоқхонаси. Бир каравотда Илҳом ёлғиз.
Музыка

Илҳом.

Куйла торим, келсин ёрим,
Сенсан менинг дил оромим.
Дилгинамга ҳузур берган,
Ҳам ёзимсан, ҳам баҳорим.

Ёр йўлига тиксам кўзим,
Сарғаяди оппоқ юзим.
Бевафо ёр дардида мен
Йўқотдим бор ақлу ҳушим.

Илҳом жойига чўзилиб ётганда Фозил киради.

Фозил. Илҳом, тур ўртоқ, кинога борамиз. Илҳом дейман! Нима, қўлогингга пахта тикиб олганмисан, унинг чиқмайди?! Тур, ётаверганинг билан фойда йўқ. Энди ўша бевафо Гулбаҳорингни бутунлай унут. Аслида ошиқ бўлиш осон эмас. Мана, мен ҳам Хадичаҳон дардида озмунча югурмаганман. Менга қара, бир ошиқ нима деганини айттайми, эшит:

Қўлига тор олиб, хиргойи қилади.

Ёр ишқида ёниб ҳайрона бўлибман,
Ҳижрон куйида дил вайрона бўлибман.
Найлайки иложим йўқ, эй ёри жонона,
Ҳажринг алами бирла девона бўлибман.

Тор чалиб алла айтади.

Ёр ҳасрати ёмондир, алла,
Ошиқнинг ранги сомондир, алла...

Илҳом сакраб туриб, Фозилнинг ёқасидан бўғади.

Илҳом. Бас қил майнавозчиликни, бўлмаса, бир уриб жағингни эзиб ташлайман.

Фозил. Ие-ие, сенга нима бўлди, эсинг жойидами ўзи?.. Хўп, агар, шу билан аламдан чиқадиган бўлсанг, мана уравер (*елкасини тутади*). Истаганингча ур, гинг десам, одам эмасман. Мен шу аҳволда ётганингга раҳмим келганидан гапиряпман. Ростини айтсам, у қиз бевафо экан.

Илҳом. Бевафо?!

Фозил. Ҳа, бевафо. Қўй, бекорга қайғурма, ундан кўра, юр, кинога борамиз, бир оз ёзилиб келасан, юр.

Илҳом. Йўқ, бормайман.

Фозил. Юрсанг-чи! (*қўлидан тортади*).

Илҳом (*жеркиб*). Бормайман дедим-ку сенга! (*тескари қараб олади*).

Фозил. Хўп, ана бормасанг борма. Менга деса, шу ерда кўмилиб ётавер.

Ҳошим (*ташқаридан*). Фозил, ҳо Фозил! Бу ёққа чиқ (*киради*). Фозил, бормисан ўзинг? (*Илҳомга қараб*). Нимага жаҳоб бермайсан десам, уни аллалаб ўтирган экансан-да. Бир хил одамларни новатор, рационализатор, деб сал мақтаб қўйсанг, бурни осмонга қўтарилиб, ҳеч кимни менсимай қўяди.

Илҳом (*сакраб туради*). Нималар деяпсан?!

Ҳошим. Бировнинг қизини йўлдан уриб, бригадамизга иснод келтирганингни айтаяпман. Биз билан ишламоқчи бўлсанг, оёғингни биллиб бос, бўлмаса...

Илҳом. Бўлмаса нима, очикроқ гапиравер?.. Кет, жойни бўшат, демоқчимисан. Ниятинг шу бўлса, мени ҳайда, ўрнимга хоҳлаган кишингни олавер, тузукми?

Ҳошим. Оламиз, ўзингни тарозига солаверма. Сен кетсанг, завод тўхтаб қолмайди. Бу ерда чидаганлар ишлайди. Чий деганлар, вой деб кетаверади.

Тез чиқади.

Фозил. Нима? Ҳошим, менга қара, сен ахир...

Чиқади.

Илҳом. Чидамаганлар?.. Ие, нималар бўляпти ўзи, у ёқда Гулбаҳор мендан юз ўгирди, заводдагилар бўнақа деб таъна қилишяпти. Наҳотки, мен шундай аҳволга тушиб қолган бўлсам. Эҳ, Гулбаҳор...

Музыка, ашула.

Диллашай десам, бугун ул дилором келмади,
Зулфини ёзиб хиромон, дилга ором келмади.

Хушламас балки у ёр бирга лола сайрини,
Куйдириб дилларни ул дилозорим келмади.
Диллашишга мен нетай, дилга дармон топмадим,
Куйлашишга найлайин, бир хиромон топмадим.
Интизорлик ҳаддан ошди, кўпдир армон, топмадим,
Куйдириб дилларни ул дилозорим келмади.

Почтальон (киради). Ҳеч ким борми, Илҳом Баҳодиров шу ердами?

Илҳом. Ҳа, шу ерда. Нима гап?

Почтальон. Мана, ука, сизга телеграмма бор.

Илҳом. Телеграмма бор?

Почтальон. Ҳа. Қани, мана бу ерга қўл қўйиб юборинг (*Илҳом қўл қўяди*). Ҳа, баракайла, саломат бўлинг, хайр.

Чиқади. Илҳом телеграммани ўқийди.

Илҳом. «Илҳом ака, соат бешда мени аэропортда кутиб олинг, Гулбаҳор». Кутиб олинг, ие... Гулбаҳор!!

Севиниб сакрайди, соатига қараб.

Вой-вой, соат олти бўлибди-ку!

Шошиб чиқаётганида Ҳошим билан Фозилга тўқнашиб кетади. Ҳошимни бир ўпиб, тез чиқади.

Фозил. Ажабо, нима бўлди? Шунча тур десам, қимирламаган одам эчкидай сакраб кетаяпти. Нима бўлдийкин?

Ҳошим. Ким билади...

Фозил. Оғайни очигини айтсам, сен бригада бошлиғи бўлсанг ҳам, гоҳо ўйламай пала-партиш гапираверасан. Илҳомнинг дардини билмай туриб, чакки хафа қилдинг.

Ҳошим. Дарди бўлса айтмайдими, ёрдам берардик.

Фозил. Бу сен ёрдам берадиган дард эмас. Илҳом ёшлигида севишиб-аҳдлашиб қўйган қизнинг онаси бошқа йигитга унашиб қўйибди. Буни эшитиб, Илҳом бутун умидини узиб, бир олам дард билан қайтиб келди. Шундан кейин қиз ҳам афтидан уйдан чиқиб кетган бўлса керак. Онаси бўлса, қизимни Илҳом олиб кетган, деган гумон билан бу ерга даъво қилиб келган. Бу етмагандай сен ҳам суриштирмай захрингни Илҳомга сочдинг. Ахир, унинг севиш-севилишга ҳаққи йўқми?

Ҳошим. Мен унинг ичидаги дардини қаёқдан билай?

Фозил. Узинг яхши йигитсан-ку, гоҳо гапнинг тагига етмай, бирдан повиллаб ёниб кетганинг ёмон.

Ҳошим. Шуларни биларкансан, нега бир оғиз айтмадинг?

Фозил. Гап келганда айтай, десам, адвокатлик қилма деб қулоқ солмадинг-ку! Ҳа, майли, бу гапларнинг энди фойдаси йўқ.

Пауза. Фозил хиргойи қилади.

Кўрмайин босдим тиканни, тортадирман жабрини,
Кўрсам эрди, босмас эрдим, тортмас эрдим захрини.

Ҳошим. Яна нима бўлди, ҳасратингдан чанг чиқаяпти?

Фозил. Мен ўзимни эмас, Илҳомнинг дардини куйлаяпман. Мана, унинг комсомол путёвкаси билан бу ерга келганига неча йил бўлди. Шундан бери бу чўли-биёбон шаҳарга айланди, катта завод, фабрикалар қурилди. Илҳом тенги йигитлар уйлик-жойлик, хотин, бола-чақалик бўлиб кетишди. У бўлса... (*Илҳом бўшашиб киради*). Ие, ана дашти-биёбонларни кезиб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Мажнуни шайдо келдилар. Эҳ, Илҳом сенга шунча беҳуда оворагарчиликлар нима учун керак?

И л ҳ о м. Фозил, ҳазилингни қўй. Ҳозир юрагимга қил ҳам сифмайди.

Ф о з и л. Нима бўлди? Яна ўша Гулбаҳорнинг дардими?

И л ҳ о м. Ҳа...

Ф о з и л. Эй ўша қизни нима қиласан яна тилга олиб. Бошқа йигитга унашиб қўйишибди-ку.

И л ҳ о м. Ундай дема. Гулбаҳор келди.

Ф о з и л. Нима-нима, Гулбаҳор келди?

И л ҳ о м. Ҳа, мана (*телеграммани беради*).

Ф о з и л. «Илҳом ака, соат 5 да аэропортда кутиб олинг». Гулбаҳор кепти-ку! Нега юрагимга қил сифмайди, дейсан?

И л ҳ о м. Меҳмонхонага кирсак, жой йўқ, бошим қотиб қолди.

Ф о з и л. Шунгами? Ана холос. Ташвиш тортма, сен тез бориб Гулбаҳорни шу ерга олиб кел. Ҳозирча у бизникида Хадичахон келин ойиси билан тураверади. Бор бошлаб кел, келин кутиб қолмасин.

И л ҳ о м. Подадан олдин чанг чиқарма.

Илҳом чиқади.

Ҳ о ш и м. Демак, қиз Илҳомни қидириб, ўзи кепти-да, энди нима қиламиз.

Ф о з и л. Нима қилардик тезроқ жой-пой тайёрлаймиз. У ёқ-бу ёқларни йиғиштириб дастурхон тузаймиз. Вассадом! Сен ўз айбингни ювиш учун полни ювасан.

Ҳошим пол ювишга беўхшов киришэди. Фозил каравотларни тузатади.

Ҳ о ш и м. Пол ювиш ҳам қийин бўлар экан-ку.

Ф о з и л. Сен осон деб ўйлаганмидинг, икки марта пол ювсанг, фаррошларнинг қадрига етадиган бўласан. Мен қўшни хоналардан у-бу топиб чиқаман. Сен тезроқ бўл, тагин ивирсиб ўтирма (*чиқади*).

Ҳ о ш и м. Хўп-хўп, хўжайин. Гапини қаранг, тез бўл эмиш. Олдин флаттани қўлга олиб кўр...

Фозил бир йигитнинг бошига чойшаб ёпиб, ўртоқлари билан ёр-ёр айтиб стол кўтаришиб киради.

Ф о з и л.

Дарёга тош отманглар,

Ботар кетар ёр-ёр.

Ироққа қиз берманглар,

Олар кетар, ёр-ёр.

Йиғлама қиз, йиғлама,

Тўй сеники, ёр-ёр.

Остонаси тиллодан,

Уй сеники, ёр-ёр.

Улар стулларни қўйиб дастурхон ёзиб, пул қўйишади.

«Ёрнинг гули келди, ўзи келмади ёра» Энди оғайнилар, топган-тутганларингни ўртага ташлайверинглар. Мен ҳозир магазиндан у-бу олиб келаман.

Ҳ о ш и м. Шошма (*пул чиқариб*). Ма, мана буни ҳам ол.

Қолганлари ҳам пул узатишади.

Ф о з и л. Бошқа пулларинг йўқми?

Ҳ о ш и м. Бор, яна керакми?

Ф о з и л. Йўқ. Ҳозирча етарли. Кўпроғи — ҳали катта тўй қилганимизда керак бўлади.

Чиқади, йигитлар у-бу олиб келиб, стол тузай бошлайдилар.

Ҳ о ш и м. Дастурхон тузатишни хотинларга чиқарган-да. Бизга туя қилиш бўлса...

Ф о з и л (*майда-чуйда кўтарган ҳолда шошиб киради*). Қани, тез бўлинглар, ҳалиям ивирсиб ўтирибсизларми? Тезроқ мана бу нарсаларни ҳам столга қўйинглар.

Келур бугун уйга меҳмон,
Ёзинг чиройли дастурхон.

Қўйинг олма, pista, бодом,
Бўлинг чаққон, бўлинг чаққон.

Меҳмонимиз жуда азиз,
Таом қилинг, бўлсин лазиз.

Бизлар бормиз, кўркманг ҳаргиз,
Бўлинг чаққон, бўлинг чаққон.

Ҳамма шошиб қолади.

Мен кўчадан хабар олиб тураман.

Чиқади, бир оздан кейин шошиб қайтади.

Келишяпти. Ҳамма нарса тайёirmi?

Ҳ о ш и м. Тайёр.

Илҳом билан Гулбаҳор уялишиб, ўнғайсизланиб киришади. Йигитлар ёр-ёр айтишади.
Ҳамма Гулбаҳор билан кўришади.

Ф о з и л. Илҳом, дўстим, ростини айтсам бекорга куйиб-ёниб юрмаган экансан. Гулбаҳор сен куйганча ажойиб қиз экан. Ҳаммадан ҳам сени ҳурмат қилиб бу ерга келгани бизни ҳам беҳад қувонтириб юборди. Раҳмат, синглим. Яхши ҳам бахтимизга сиз келиб қолдингиз, бўл-маса Илҳом аламига чидаёлмай мени бўғиб ўлдирай деди (*кулги*).

Г у л б а ҳ о р. Ростданми?

Ф о з и л. Гулбаҳор, қаерда эдингиз? Ойингиз, қизим йўқолиб қолди, топиб берасанлар, деб даъво қилиб келдилар.

Г у л б а ҳ о р. Уртоғимникида эдим.

Ф о з и л. Уни-бунни қўйинг, ўзингиз эсон-омон, йўлда чарчамай келдингизми?

Г у л б а ҳ о р. Раҳмат. Илҳом акам индамасалар ҳам дадам йўл кўрсатиб, кузатиб қолдилар. Эрта-индин ўзлари ҳам келиб қолсалар керак.

Ф о з и л. Рост, Илҳом бировга йўл кўрсатиш ўрнига ўзи қочиб юради.

Ҳ о ш и м. Ҳой, Фозил ҳазилни бас қил! Қани ўртоқлар, дастурхонга марҳамат.

Ҳаммалари стол атрофига ўтиришади.

Ф о з и л. Гулбаҳор ўқиб, шифокор бўлиб етишибди. У ҳатто қўл тегизмай даволайдиган шифокор экан. У киши бу ерга қадам қўйишлари билан бир неча йиллардан бери дард чекиб юрган дўстимиз бир зумда шифо топдию оёққа туриб, эчкидай сакраб кетди. Шунинг учун бош эгиб шифокорларимизнинг қадамларига ҳасанот деймиз.

Ҳ о ш и м. Қойил-қойил! Мен бошқа бир гапни айтмоқчиман. Азиз меҳмонимиз Гулбаҳорни ишчилар кулбасига қадам ранжида қилиб келганлари, бизнинг хонадонимизни ўзларига муносиб кўрганлари, биз билан бир қаторда ўтирганлари учун беҳад миннатдоримиз.

Ф о з и л. Биласизларми, мен кимман?

Ҳ о ш и м. Ким бўлардинг, Фозилсан-да!

Ф о з и л. Йўқ, ҳозир Илҳомман. Гулбаҳор менга қаранг, Тошкентдан қайтиб келганимдан кейин мен—яъни, Илҳом буларга нималар деганини эшитинг (*музика*):

Сой бўйида соҳибжамол,
Турар суриб анда хаёл.
Берсам савол индамади,
Билмам, жоним, қандай бу ҳол?

Жумбоқларинг ечолмадим,
Севгимдан мен кечолмадим.
Висол майин ичолмадим,
Билмам, жоним, қандай бу ҳол?

Тўғрими ўртоқлар? (*ҳамма кулади*).

Ҳ о ш и м. Сен ҳозир буларни тергов қилмоқчимисан. Қўй, бу гапларни, мундай кўнгил очиш учун ўйин-пўйин қил.

Ф о з и л. Бу гапинг ҳам тўғри. Қани бўлмаса бошладик.

Музика, ҳамма баравар айтади.

Айлаб ситам ул нозли ёр,
Дийдорига айлаган зор.

Удир бугун меҳмонимиз,
Айтайлик биз энди ёр-ёр.

Ер-ёрга биз эдик хумор,
Севинч бошлаб келди дилдор.

Қувончимиз ошди-тошди,
Қани, дўстлар бошланг алёр.

Ҳамма чиқа бошлайди.

Музика. Илҳом ва Гулбаҳор бир-бирига қараб.

Жумбоқларинг ечолмадим,
Севгимдан мен кечолмадим.

Висол майин ичолмадим,
Билмам, жоним қандай бу ҳол?..

П а р д а.

Тўртинчи кўриниш

Воқеа орадан бир оз ўтгач, давом этади. Саҳна — Гулбаҳорнинг уйи.

Фозил. Энди бизга қандай хизмат бор?

Гулбаҳор. Раҳмат, Фозил ака, бу ёғини ўзим қиламан. Энди ўртоғим Хадичахонни айтиб юборсангиз бўлди.

Фозил. Хўп-хўп. Хадичахоннинг ўзи ҳам тезроқ бориб ўртоғимга қарашай деб шошиб турган эди. Ҳозир келиб қолса керак. Гулбаҳор, Илҳомдан дарак йўқ-ку... Уйига меҳмон чақириб, ўзи заводда юрса қизиқ бўлар экан.

Гулбаҳор. У киши ҳамма нарсани менга ишонадилар.

Фозил. Бизнинг хотин бўлса, уйдаги ишларнинг ярмини сиз қиласиз, ярмини мен қиламан деб ажратиб қўйганлар. Мен сенга ишонаман ҳаммасини ўзинг қилавер, десам ҳам кўнмайди денг.

Гулбаҳор. Ҳали Хадичахон келса шу гапларингизни айтиб бераман.

Фозил. Йўғ-э унда мен Хадичахондан балога қоламан-ку!

Гулбаҳор. Хадичахондан шунча қўрқасизми?

Фозил. Қўрқмайман-ку, ҳурмат қиламан, бир гапини икки қилгим келмайди. Лекин баъзан Хадичахон тушмагур тошни сал оғирроқ қўйиб юборди-да.

Гулбаҳор. Сизга ишонгани учун шунақа қилади-да.

Фозил. Ундай бўлса тузук, Гулбаҳор. Бўлмаса мен кетдим, тезда қайтиб келаман. Хўпми?

Гулбаҳор. Хўп-хўп.

Фозил чиқади. Гулбаҳор столга дастурхон ёзиб, нарсаларни қўяди.
Ишчи кийимида Илҳом киради.

Илҳом. Салом, Гулбаҳор.

Гулбаҳор. Келдингизми...

Илҳом. Уҳ-хў... Ҳамма нарсаларни тахт қилиб қўйибсиз-ку?

Гулбаҳор. Ҳа, ҳамма нарса тайёр. Энди сиз кийиниб олинг.

Илҳом. Олдин ишларни битирайлик. Кейин кийинарман.

Гулбаҳор. Сиз қиладиган иш қолгани йўқ. Мен дарров бир жойга бориб келаман. Тез бўлинг, сиз кийинмасангиз, мен кетмайман.

Илҳом. Хўп-хўп (*Илҳом кийиниб чиқади*). Мана, мен тайёр.

Гулбаҳор. Яхши кийиниб олдим, деб яна бирортасини кўрган-да қийшайиб кетманг.

Илҳом ҳазиллашади. Эркаланади.

Кўп ҳаддингиздан ошманг (*эслаб*). Айтганча ҳозир ўртоқларим келиб, ошхонадаги ишларни қилишади. Кўрсатиб қўйсангиз бўлди, хўп мен кетдим.

Гулбаҳор чиқади. Илҳом суюниб сакрайди, ашула айтади.

Гуллар ичида Гулнорим ўзингсан,
Бахтим-баҳорим, наҳорим ўзингсан.
Етдим тилагимга, йўқдир армоним ҳеч,
Менга кулиб боққан, иқболим ўзингсан...

Ез келдию кўнгилдаги ғам кетди,
 Қувончларим кўзларимни нам этди.
 Ҳижрон ўти билан дард-алам кетди,
 Гулгун чаман ичра ниҳолим ўзингсан.

Суюниб, ўйнаб турганда Хадича киради.

Хадича. Ҳорманг, Илҳом ака?

Илҳом. Ие-ие (*ўнғайсизланиб*). Келинг-келинг, Хадичахон. Келганингизни сезмай қолибман.

Хадича. Гулбаҳор уйдаими?

Илҳом. Ҳозир келаман, деб чиқиб кетди.

Хадича. Яхши. Мен бўлмаса, бу ёқдаги ишларни қилиб тураман.

Илҳом. Сиз бугун меҳмон бўлиш ўрнига хизмат қилар экансизда?

Хадича. Илҳом ака, сиз учун ҳар қанча югуриб-елиб, хизмат қилсак ҳам оз.

Илҳом. Раҳмат, Хадичахон

Пауза. Эшик тақиллайди.

Ким келдийкин, мен қарай-чи.

Хадича. Майли, майли.

Илҳом чиқади. Хадича иш билан банд, ошхонага кириб-чиқиб туради.
 Илҳом шошиб киради.

Илҳом. Хадичахон, бу ёққа қаранг, жуда қизиқ бўлди.

Хадича. Қизиқ бўлди?

Илҳом. Ҳа, Гулбаҳорни қидириб қайнонам келди.

Хадичахон. Қани, қани, бу ёққа бошлаб кирмадингизми?

Илҳом. Қайнонамни мен узоқдан кўриб юрганман. У киши мени сира кўрмаганлар. Мендан Гулбаҳор қаерда туради, деб сўраб қолдилар. Мен нима дейишимни билмай сизларникини кўрсатдим. У ҳали ишдан келгани йўқ. Гулбаҳор келгунча бизникига кириб туринг, дедим. У киши шу ерда пойлаб ўтираман, деб унамадилар. Мен ялиниб бўлса ҳам, ҳозир бошлаб кираман. Сиз ҳозирча менинг қаллиғим бўлиб турасиз, хўпми?

Хадича. Нима-нима?

Илҳом (шошиб). Кечирасиз. Мен ундай демоқчи эмасдим. Ёлғондан ҳозирча унга иккалаамиз худди эр-хотиндек бўлиб кўринсак, демоқчиман, майлими?

Хадича. Нимага, тўппа-тўғри, мен сизнинг куёвингиз бўламан, деявермайсизми?

Илҳом. Агар шундай десам, у киши ўлса ҳам бу уйга кирмайди, тушундингизми?

Хадича. Тушундим-тушундим. Бошлаб кираверинг.

Илҳом чиқади.

Буларнинг иши жуда қизиқ. Гулбаҳорнинг ойиси қизидан аразлаб ҳозиргача келмаган, тўйини ҳам дадаси бош бўлиб ўтказиб кетди. Охири ахтариб кепти-да.

Чиқади. Илҳом Марҳаматни бошлаб киради, Марҳамат тортиниб у ёқ-бу ёққа қарайди.

Илҳом. Аяжон келаверинг, тортинманг, қизингиз ишдан келгунча бемалол дам олиб ўтираверинг.

Марҳамат ҳайиқиб ўтиради.

Марҳамат. Омин, қадам етди, бало етмасин! (*пауза*). Уйларибга меҳмон келадими дейман. Мен бу ерда ўтирсам, қанақа бўларкин?

Илҳом. Ҳа, бугун уйимизга меҳмонлар келади. Аяжон, сиз бизнинг ҳаммадан азиз меҳмонимиз бўласиз.

Марҳамат. Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Мен қизим келгунча бирпас ўтириб тураман, холос.

Илҳом. Сиз бизникида қанча турсангиз бемалол.

Марҳамат. Уйларингда ҳеч ким йўқми?

Илҳом. Бор, бор, ҳозир (*чақиради*). Гулбаҳор, ие Хадичахон бу ёққа қаранг. Меҳмон келди.

Хадича (*киради*). Вой, холажон, келинг, эсон-омон юрибсизми?
Сўрашади.

Марҳамат. Мен қизим Гулбаҳорни қидириб келган эдим. Уғлим, қизингиз ишда, у келгунча бизникида дам олиб ўтиринг, деб қўймасдан бошлаб кирдилар.

Хадича. Жуда яхши қилибдилар-да. Ахир Гулбаҳор менинг жонажон ўртоғим, у йўқлигида сизни кўчада қолдирсак, уят бўлади-ку!

Марҳамат. Раҳмат, барака топинг. Гулбаҳорнинг ўзи эсон-омонми, мусофирчиликда бир аҳволга тушиб қолгандир.

Хадича. Гулбаҳор ўйнаб-кулиб юрибди.

Марҳамат. Уй-жойлари тузукми?

Хадича. Ҳа, ёмон эмас. Яшаса бўлади.

Марҳамат. Сизларникидан яхши эмасдир. Айтганча, эри ким бўлиб ишлайди.

Хадича. Эрим, яъни куёвингиз-да?

Марҳамат (*энсаси қотиб*). Ҳа, ўша!

Хадича. Заводда ишчи. Нима, куёвингиз сизга ўзини қаерда ишлашини айтмаганмиди?

Марҳамат. Йўқ... Мен айтмай, сиз эшитманг. Ҳеч банданинг бошига менинг куним тушмасин. Бу қизимнинг доғи-ҳасратида куйиб кул бўлдим. Қизимга минг жойдан совчилар келиб, остонамизни чуқур қиливорибди. Охири насиба экан, катта бозор директорининг ўғлига унашдим. Уғли жуда ўқимишли, ўзини қора «Волга»си ҳам бор экан. Шунга орзу-ҳавас билан катта тўй-томошалар қилиб узатсам, деган ният билан унашиб қўйган эдим. Ниятимга етолмай армонда қолдим. Яшамагур ўша йигит қизимнинг бошини айлантириб, йўлдан уриб, шу ёққа олиб қочиб келди.

Хадича. Ростданми?

Марҳамат. Рост бўлганда қандай, айланай. Қўни-қўшнилари, таниш-билишлар олдида номусдан бошимни кўтаролмай қолдим. Шунинг учун куввериб, кул бўлдим. Бўлмаса денг, қанча-қанча уй-жойлари тузук, машинаси бор ман-ман деган йигитлар ҳам совчилар юборибди. Қизимнинг кетидан хўп юришибди, йўқ деганининг «Жигули»си бор эди.

Хадича (*кулиб*). Қизингизни югурган эмас буюрган илиб кетибди-да. Уша йигитни кўриб юрармидингиз.

Марҳамат. Бир умр кўрмаганман. Турқи қурсин унинг. Хотинлар сингари соч қўйиб юрадиган бир нотавондир-да. Уша бадбашара йигит билан кетгани учун қизимнинг юзини кўрмайман, деган эдим, онайи зор — чидамас экан. Йиғлаб-йиғлаб, яна қизимни қидириб келдим. Она, болам деб ўзини ўтга, чўққа урар экан.

Хадича. Тўғри айтасиз, бир парча гўштни тарбиялаб одам қилиш, вояга етказиш осонми?!

Дастурхон ёзади, Илҳом чой дәмлаб чиқади.

Қани нондан олинг.

Марҳамат. Ҳозир томоғимдан овқат ҳам ўтмайди. Кишининг ўйлагани сира бўлмас экан.

Хадича. Холажон, тақдир-да, тақдир!

М а р ҳ а м а т. Тақдир ҳам ўлсин. Мен олдин билганини қилсин, деб индамай юрган эдим. Энди астойдил киришдим. Қизимни у ўлгурдан ажратиб оламан. Ҳали у менинг совунимга кир ювмабди. Қачонга-ча қизим ота-онасидан ажралиб мусофирликда юзлари сарғайиб юради.

Х а д и ч а. Холажон, тагин, ўзингиз биласиз-ку, Гулбаҳор ҳозир оғир оёқ, ҳадемай неваралик бўласиз.

М а р ҳ а м а т. Майли, бари бир қизимни ундан ажратиб оламан. Мен бу ерга шу ниятда келдим. Хўп айланай, мен энди турай, омин-облоҳу акбар! Гулбаҳор ҳам ишдан келгандир.

И л ҳ о м. Йўқ-йўқ, аяжон, сиз ҳеч қаёққа бормайсиз. Гулбаҳор ишдан тўғри шу ерга келади. Агар чарчаган бўлсангиз, анови уйга кириб дам олинг.

М а р ҳ а м а т. Сизлар меҳмонларингизни бемалол кутиб олинглар. Мен бориб қизим билан гаплашаман-у, гостиницага бораман. Унинг уйида ўлсам ҳам ётмайман. Эрининг юзини кўрмайман. Турқи курсин.

И л ҳ о м. Аяжон, илтимос, сиз бизни хафа қилманг. Шунча уй туриб, сиз меҳмонхонага кетсангиз, уят бўлмайдими? Одамгарчилик шунақа ҳам бўладими? Ана шу уй сизники хоҳлаганингизча тураверинг. Доим бирга турамиз, десангиз ҳам бош устига, аяжон. Кетаман, деб бизни хафа қилманг. Мени ўз ўғлингиздай кўрсангиз бас. Сизни бошимга кўтараман аяжон.

М а р ҳ а м а т. Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Бу ерга бекорга кирмаган эканман. Мана, ўғил ҳам топиб олдим. Бу яхшиликларингизни у дунё—бу дунё унутмайман. Айниқса, мусофирчиликда бир оғиз илиқ сўз ҳам кишининг кўнглини тоғдай кўтариб юборар экан (*Хадичага*). Қизим, сиз жуда бахтли экансиз.

Х а д и ч а. Мен ўз бахтимдан нолимайман.

М а р ҳ а м а т. Қани энди мен ҳам шундай хушмуомила, культурний куёвлик бўлсам.

Х а д и ч а. Хафа бўлманг, холажон, киши бир нарсани орзу қилса, албатта, орзусига етади. Аяжон, юмшоққина диванга ўтира қолинг.

М а р ҳ а м а т. Йўқ, жуда яхши ўтирибман. Мен ҳам қизимга атаб, яхши буюмлар қилиб уйини сизникига ўхшатиб гулдай безаб қўйган эдим. (*Ердаги гиламга қараб*). Меҳмонлар келишса бекорга бу гилам оёқ ости бўлади. Олиб қўйсаларинг ҳам бўлар экан.

И л ҳ о м. Бу гилам, аяжон, сиз учун бизнинг поёндозимиз.

Кўнғироқ жиринглайди, Илҳом чиқади.

М а р ҳ а м а т. Айланай, ўртоғингиз жуда яхши экан.

Х а д и ч а. Бу кишими? Асти сўраманг, ростми-ёлғонми ҳамма мақтайдику. Илоё кўз тегмасин.

М а р ҳ а м а т. Рост, мақтаганларича бор экан. Бир зумда одамни ром қилиб, ўзига ийдириб олар экан. Жуда мулойим, хушмуомала йигит экан.

Х а д и ч а. Ҳа, бу киши шунақа сеҳргар.

М а р ҳ а м а т. Нима қилса ҳам ширин сўз, одамгарчиликли, хушмомала бўлган яхши-да.

Илҳом бир даста хат, телеграмма олиб киради.

И л ҳ о м. Ўртоқларимдан шунча хат, телеграмма кепти.

Х а д и ч а. Вой-бўй, мунча кўп.

М а р ҳ а м а т. Ҳой, қизим, нега улар бунча кўп хат ёзишади?

Х а д и ч а. Бу кишининг бошига бахт қуши қўнган.

М а р ҳ а м а т. Ростанми, қандай бахт қуши?

Кўнғироқ жиринглайди.

Илҳом. Хадичахон, биров келди шекилли (*чиқади*).
 Марҳамат. Хат келди, хат.
 Хадича. Холажон, йўлдан келгансиз, бир ювиниб олмайсизми? Тайёр иссиқ сув...
 Марҳамат. Яхши бўларди, ўзимнинг ҳам кўнглимга келган эди-ю, сўрашга ийманиб турувдим.
 Хадича. Холажон сира тортинманг, бу уй ўзингизники. Қани юринг.

Иккаласи чиқади. Илҳом билан Фозил киради.

Фозил. Яна қандай кам-кўстлар бор. Буюр, оғайни, тайёрлаб қўйяйлик.

Илҳом. Раҳмат дўстим! (*ўйлаб*). Энди сенга битта илтимосим бор: хотининг Хадичахон шу ерда. Лекин сен у билан менинг хотиним билан учрашгандек муомала қил.

Фозил. Нима-нима?! Ақлинг жойидами ўзи, ё ҳаддингдан ошяпсанми, бу нима деганинг?!

Илҳом. Гап бор: Тошкентдан қайнонам келган.

Фозил. Қайнонанг келган бўлса нима бўпти?

Илҳом. Қайнонамнинг феъли қанақалигини ўзинг биласан-ку?

Фозил. Ҳа, айтганча. Тушунарли...

Илҳом. Қайнонам Хадичахонни менинг хотиним деб ўйлапти.

Фозил. Бўлмаса, сен буёғини менга қўйиб беравер. Холам билан ўзим гаплашаман.

Хадича билан Марҳамат киради.

Ассалому алайкум, холажон, эсон-омон, соғ-саломат юрибсизми?

Марҳамат. Раҳмат, болам, раҳмат.

Хадича. Холажон, қани бу ёққа ўтиринг. Кўрпача солиб берайми?

Марҳамат. Йўқ-йўқ, овора бўлманг.

Фозил. Хадичахон, холам билан мени таништирмадингиз ҳам.

Хадича. Холам Гулбаҳорнинг ойилари, Тошкентдан келганлар.

Фозил. Шунақама, бўлмаса холамини куёвдан бахтлари бор эканда.

Марҳамат. Нима-нима?

Фозил. Куёвдан ҳам бахтингиз бор экан, дейман, тўғрими?

Марҳамат (*кесатиб*). Ҳа, айланай, куёвдан жуда-жуда ёлчиганман.

Фозил. Ана-ана, оғайни, эшитдингми, мен сира ёлғон гапирмайман. Холажон, мен Гулбаҳорнинг ойиси куёвини жуда яхши кўради, десам, булар сира ишонмасди. Энди ўз оғзингиздан эшитишди.

Марҳамат. Қўйинг айланай, бошимни айлантирманг, менинг унақа куёвим йўқ, тушундингизми?

Фозил. Холажон, жуда устаси фаранг экансиз. Лекин булар сизнинг ҳазиллашаётганизни билишмайди.

Марҳамат (*бўғилиб*). Вой тавба, бу қанақа йигит. Ўзига сира гап юқтирмайди-я!

Фозил. Мен Гулбаҳорнинг дидига қойилман. Ишчиларнинг сардорини танлаб турмушга чиқибди.

Марҳамат. Сардори эмиш...

Фозил. Мен куёвингиз билан таништириб, сиздан кўрмана олмоқчиман.

Марҳамат. Уни кўраман, деб менинг кўзим учиб тургани йўқ, тушундингизми? Қўйинг, гапни чўзманг, одам деган ҳам шунақа эзма

бўладими? Ҳеч бўлмаса мана бу ўртоғингиздан ўрнак олсангиз бўлмайди? Қаранг, қандай оғир, бамаъни.

Фозил. Холажон, сиз мақтаётган бу йигит минг югурса ҳам, менга етолмайди. Мен қаёқдаю у қаёқда. У заводда оддий ишчи.

Марҳамат. Ишчи бўлса ҳам бамаъни, иззат-ҳурматни жойига қўядиган, одамшаванда йигит экан-ку. Шу ишчидан айланай.

Фозил. Унинг меҳригиёси борми дейман, дарров сизга ёқиб қопти.

Марҳамат. Қизим, юринг анави уйга кирайлик. Бу йигит миямни қоқиб қўлимга беради.

Хадича билан Марҳамат чиқади.

Илҳом. Фозил жуда қаттиқ кетдинг-ку, оғайни, ҳазил ҳам эви билан-да.

Фозил. Қайнанаңг ҳақиқатан ҳам жуда қайсар, тутган жойидан кесадиган хотинга ўхшайди. Шунинг учун жўрттага «қитиғига» тегдим.

Илҳом. Тағин қош қўяман, деб кўз чиқариб қўйма.

Фозил. Асло, бу гапларнинг фойдаси бор, кейин биласан, оғайни.

Гулбаҳор чарчаган ҳолда нарса кўтариб киради.

Гулбаҳор. Илҳом ака, машинадаги нарсаларни олиб киринглар. Югуравериб чарчаб кетдим... уф!..

Илҳом. Хўп-хўп қани юр, Фозил.

Иккиси чиқади, Хадича киради.

Гулбаҳор. Вой, ўртоқжон, келдингизми?

Хадича. Мен келсам, сиз энди кетган экансиз.

Гулбаҳор. Ўртоқжон, туриб-туриб хафа бўлиб кетаман. Бунақа хурсандчилик кунлар ҳамиша бўлавермайди. Ҳамма таниш-билишлар, ҳатто бир умр кўрмаган одамлар Илҳом акамни табриклар хат, телеграммалар юборишяпти. Шундай кунларида (*йиғламсираб*) ойим лоақал бир энлик хат билан йўқламаганларига куйиб кетаман. Наҳотки, биз шундай кечириб бўлмайдиган гуноҳ қилган бўлсак. Ишчининг айби нима? Яхши ҳам бахтимга дадам бор. Унинг розилиги билан гурмушга чиқдим. Ойим бўлса ишчига тегди, деб ҳали ҳам мендан аразлаб юрибди.

Музыка.

Соғиниб жоним — онамни ёдлагайман эрта-кеч,

Кўзлари кўзимдадир интизорман эрта-кеч.

Ҳеч унутмасман онам меҳригиёси дилдадир,

Не қилай, йўқдир иложим, ҳайронадирман эрта-кеч.

На гуноҳим бор эди, мунча озор айлади,

Йўлларида зор этиб, мунча хумор айлади,

Кутдириб охир мени кўп ғамларга ёр айлади,

На қилай, йўқдир иложим, ҳайронадирман эрта-кеч.

Хадича. Хафа бўлманг, ўртоқжон, ҳали шошмай туринг, оингиз жаҳлдан тушса, ўзи шу ерга югуриб келади.

Гулбаҳор. Сиз ойимнинг феълени билмайсиз. У бу ерга сира ҳам келмайди. Бир энлик хат ёзишни лозим кўрмаган одам бу ерга келармиди?

Хадича. Келади, ўртоқжон, келади. Мени айтди, дерсиз, онанинг ғазабидан меҳри кучли. У албатта, келади.

Гулбаҳор. Келмайди.

Хадича. Келади дедим келади.

Гулбаҳор. Келмайди.

Илҳом билан Фозил нарса кўтариб киради.

Фозил. Ҳой, сизлар нимага ҳеч нарса қилмай, имиллаб ўтириб-сизлар. Ҳализамон меҳмонлар келишиб қолади. Тезроқ кам-кўстларни тўғрилаш керак.

Гулбаҳор. Хўп-хўп, ҳозир.

Нарсаларни қарагач, Фозил, Илҳом нарсаларни кўтариб. ичкарига ўтиб кетишади. Вой... эсим қурсин, гул олишни эсимдан чиқариб келаверибман. Мен ҳозир келаман.

Шошиб чиқади. Фозил. Илҳом киради.

Фозил. Хадичахон, энди холамни чақиринг, бу ёққа чиқсинлар. Хадича. Хўп ҳозир чақираман.

Хадича чиқади.

Фозил. Сенинг жойинг бу ер, қимирламай ўтирасан бу ёнингда Гулбаҳор, бу ёнингда холам ўтирадилар.

Илҳом. Биз тўрга чиқиб олсак меҳмонларни ким кутади.

Фозил. Ундан хотиржам бўл. Холажон, қани тўрга марҳамат. Сиз ўтирадиган жой мана шу ер.

Марҳамат. Йўқ-йўқ, тўрга чиқмайман, бу ер ҳам бўлаверади.

Хадича. Вой холажон, бу нимаси, сиз бугун ҳаммадан ҳам азиз меҳмонимизсиз. Туринг, жойингизга ўтиринг.

Марҳамат. Жуда қизиқ бўлди-ку элдан бурун тўрга чиқиб оламанми?

Хадича. Ҳозир ҳамма йиғилиб келади.

Марҳамат. Тавба, бу нимаси?

Фозил. Бу ерга ўзингиз айтгандай сеvimли ўғлингиз, мана бу йигит ўтиради.

Марҳамат. Майли ўғлим шу ерда ўтирса, мен ҳам унинг ёнида ўтираман.

Фозил. Ана холос, олам гулистон—она-бола топишдиларинг, тўғримми, холажон?

Марҳамат. Тўғри-тўғри.

Меҳмонлар ашула айтиб киришади. Музыка.

Меҳнат ила донг таратган,
Зарбдор бўлиб нишон таққан.

Хизматлари элга ёққан,
Ботир ўғлон шон муборак,
Шоди хуррам он муборак.

Сенсан энди бизнинг полвон,
Елкангдадир қизил алвон.
Йўлларингни тўсмас бўрон,
Ботир ўғлон шон муборак,
Шоди хуррам он муборак.

Меҳмонлар гулдасталар тақдим этиб, Илҳомнинг елкасига қизил алвон тақишади.

Фозил. Қани, дўстлар, энди дастурхонга марҳамат.

Ҳошим. Дўстим, Илҳом, сенга энг юксак — Социалистик Меҳнат зарбдори унвони берилиши билан чин қалбимдан табриклайман!

Марҳамат. Социалистик Меҳнат зарбдори?!

Фозил. Шундай, холажон, ўғлингизга шундай юксак, шундай мўътабар унвон берилди. У беш йиллик қаҳрамони, газета журналларда расмлари чиқди. Телевизорда кўрсатишди. Шунинг учун бугун тўй.

Марҳамат. Вой болам, жонимни қоқай сизга, келинг, мен ҳам пешонангиздан бир ўпай (*ўпиб елкасига қоқади*). Илоё олинг, олдирманг, бахтли бўлинг, қўшганингиз билан қўша қаринг.

Фозил (*чапак чалади*). Яшанг холажон, айтганингиз келсин. Дўстим қўшгани билан қўша қарисин. Қани, холамнинг шу қимматли, энг яхши тилаклари учун бир қадаҳ кўтарайлик.

Ҳамма қадаҳ кўтаради.

Ҳошим. Холажон, агар рухсат этсангиз, заводимиз коллективни номидан ўғлингизга мана шу совғани тақдим этсам.

Музыка ва хор
Шараф билан шон келди,
Нишон тақиб ўғлон келди.
Завққа тўлди дилларимиз —
Ишчи йигит полвон келди.
" (Хор қайтаради)
Будир бизнинг полвонимиз,
Шон-шухрати дostonимиз.
Минг-тасанно бўлсин сенга,
Элда марду-майдонимиз.

Марҳамат. Ўғлим, Гулбаҳор келмади-ку?
Илҳом. Аяжон, хавотирланманг. Гулбаҳор албатта, келади.
Уйин давом этиб турганда бир даста гул кўтариб Гулбаҳор киради.
Гулбаҳор. Илҳом ака, мана...
Илҳом. Ая, ана Гулбаҳор келди.

Гулбаҳор ойисини кўриб, кўрққанидан ҳаяжонланади.

Марҳамат. Гулбаҳор, қизим, жонгинам, кўзимнинг нури.
Гулбаҳор. Ойижон, ойижонгинам! *(иккиси қучоқлашиб кўришади)*.

Марҳамат. Сени ҳам кўрар кун бор экан. Мунча мени зориқтирмасанг. Кўзларинг ҳам киртайиб қопти, рангларинг ҳам бир аҳволда нима бўлди?

Гулбаҳор. Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ойижон, соппа-соғман.

Марҳамат. Нега ишдан кеч қолдинг?

Гулбаҳор. Бугун ишга борганим йўқ.

Марҳамат. Сени ишда, деб мени бу ёққа бошлаб келишди-ку?

Гулбаҳор. Шунақами?

Илҳом. Шундай, аям сизни кўчада қидириб юрган эканлар, тўғри уйга бошлаб кирдим.

Фозил. Холажон, мен умримда ёлгон гапирган бола эмасман. Сизга нима деган бўлсам ҳаммаси тўғри. Куёвингизни жонингиздан ҳам ортиқ севишингизни айтдингиз-а?

Марҳамат. Яна нималар деяпсиз? ..

Фозил. Сиз айтган гапни такрорляяпман, холос *(Илҳомни кўрсатиб)*. Бу кимингиз?

Марҳамат. Ўғлим.

Гулбаҳор *(бирдан севишиб)*. Ойижон, ойижонгинам, мен қандай бахтиёрман, сиз бугун менинг бошимни осмонга етказдингиз *(ойисини қучоқлаб ўпади)*. Раҳмат ойижон: кўнглимдаги ҳамма доғларни бир йўла ювиб, дилимни равшан этдингиз.

Марҳамат. Нималар деяпсан?

Фозил. Холажон, мени кечиринг, сиз ёмон кўриб қизимни бермайман деган куёвингиз ҳам, яхши кўриб ҳавас қилган ўғлингиз ҳам...

Илҳом. Мен бўламан.

Марҳамат *(Илҳомга тикилиб)*. Нима, шундайми?..

Илҳом. Шундай, аяжон.

Марҳамат. Сиз ҳам, ўғлим, анойи эмас экансиз. Индамай уйга олиб кирганингизни қаранг *(эркалатиб)*. Ёмон экансиз *(пешонасидан ўпади)*. Айтганча Хадичахон сизга қим бўлади?

Фозил. Кечирасиз, холажон. Хадичахон бизнинг бойвучча бўладилар.

Марҳамат. Вой тавба, мен бўлсам...

Кўнғироқ жиринглайди. Гулбаҳор чопганча чиқади ва суюниб Қосимни бошлаб киради.

— Ойижон, Илҳом ака, дадам келдилар, дадам.

У кириб ҳамма билан сўрашгач, Илҳомни табриклайди.

Қосим. Илҳомжон, ўғлим ғалаба муборак бўлсин! (Марҳаматни кўриб). Ие, сен Қўқонга тўйга бораман, деб бу ёққа кебсан-да?

Марҳамат. Ўзингиз-чи, ўзингиз мени Қўқонга кетди, деб бу ёққа қараб чопибсиз-да.

Фозил. Дўстлар, бугунги қувончларимизга қувончлар, шодлигимизга шодликлар қўшилиб кетди. Мана шу ўртоғимиз—ишчи йигитнинг оилавий бахт-саодати учун, тўйларимиз бундан кейин ҳам шодлик билан ўтиши учун қадаҳ кўтарамиз!

Ҳамма ўрнидан туради. Қадаҳ кўтарилгач, ашула.

Сенсан энди бизнинг полвон,
Елкангадир қизил алвон,
Йўлларингни тўсмас бўрон,
Ботир ўғлон, шон муборак,
Шоди хуррам он муборак.

П а р д а.

Мирмуҳсин

Илдишлар ВА ЯПРОҚЛАР

РОМАН

XXVIII боб

Фикр ўзгариши

Чўли баъзан шу томонларга келганда машинасини райком биноси олдида тўхтатиб, ичкарига кириб чиқарди. Иккинчи қаватга кўтарилишдан аввал этигини яхшилаб артиб, битта-битта зиһнапоярлардан кўтарилар, кейин биринчи секретарь қабулхонаси эшигидан мўраларди. Онахон банд, телефонда гаплашаётган бўлса, бир муддат тўхтаб, қип-қизил гилам поёндозларни босиб ўтгиси келмай, ийманиб турарди. Кейин Онахонга салом бериб, яна орқасига қайтиб кетарди. Бу дўлвор йигитнинг қилиғи аввал уни ажаблантирди. Энсаси қотди. Кейинчалик эса саломига бош қимирлатиб, алик оладиган бўлди. Бу одам қизиқ, дерди ўзига-ўзи. Бирон гапи бўлмаса нега эшикда серрайиб туради? Жиннилар ҳам ҳар хил бўлади, деб эшитган эди. Чўли ака ширин жиннилардан бўлса керак. Бировга озори бўлмагандан кейин... Нима иш буюрса қилади, уруғим деб сал-пал суйкалишидан уялиб, Онахон одамлар олдида ўзини тортарди. Уч йил армия сафида хизмат қилиб, унда ҳам машина ҳайдаганини, хизмат муддатини аъло ўтаганию мақтов қоғози олгани ҳақида ҳам бир куни шама қилган эди... Бу гапларга Онахон эътибор бермаган ва умуман Чўлининг ўз атрофида пашшахўрда бўлишини истамасди. Бир куни Жўмард билан қетишаётганида Чўли узоқдан уларни кузатиб, аҳрамон девдек

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

жўмрайиб турганини сезган. Бундан сал аввалроқ, тушга яқин деразадан кўчага қараб турган Онахон, Шўрчи томондан машинасида физилаб келган Чўли машинани райком биниси олдида тўхтатиб, иккинчи қаватга кўтарилганини кўрди. Эшикни очиб, Онахонга салом берди: «Термиздан келаётган эдим, босиб ўтгим келмади. Сизга бир салом берай деб кирдим», деди... «Раҳмат, Чўли ака», сўзидан кейин у хурсанд бўлиб, яна зинапоялардан тўқ-тўқ пастга тушиб, машинасини келган томонга буриб, жўнаб кетди. У Термиз томондан эмас, ёлғон айтди, атай Шўрчи томондан келиб, Онахонни бир кўриб кетаётганини деразадан кузатиб, Онахон беихтиёр кулди:

— Жинни!

Ўтники ўтга, сувники сувга, қолди қатиқнинг пули... бўлиб, Онахону Жўмард ўрталари бузилиб кетгач, бунинг устига Тойлоқовдек фирибгарнинг қабихлигидан... дили вайрон бўлиб юрган кезларида яна кунлардан бир кунни Чўли эшикда пайдо бўлди. У одатдагидек салом бериб, «Ҳа, майли...» деб чиқиб жўнаётган эди, Онахон чақирди:

— Чўли ака, тўхтанг!

— Лаббай? — Чўли эшик олдида бир лаҳза тўхтаб қолди.

— Бу ёққа келинг.

— Йўғ-е, мен шундоқ салом бергани келган эдим... Термиздан кел-япман, — у ўзига-ўзи ишонмасди.

— Ҳа, майли! Бу ёққа кириг!

— Этигим сал лойроқ, — унинг этиги дарҳақиқат лой эди.

— Келаверинг, ҳеч нарса бўлмайди!

— Хўп-хўп, — эҳтиёткорлик билан пойандозни босмай, четдан юриб Онахонга яқин келди. — Ассалому алайкум!

— Чақирсам келмайсиз. Мунча тортинасиз, Чўли ака? Қалай, ишлар яхшими? Бардамсиз? — Онахон унга қўл узатди.

— Раҳмат, раҳмат! — Чўли қадоқ бўлиб кетган темир кафти билан Онахоннинг нозик қўлларини авайлаб ушлади-да, бу камлик қилгандай чап қўлини кўксига қўйиб, яна салом берди. Онахон кулиб юборди.

— Ишлар қалай?

— Тилло!

— Тилло деганингиздан нимани тушунса бўлади?

— Планни бажардик. Ҳиммати бир дунё дала баҳодирлари эл дастурхонига ўн бир минг тонна «оқ олтин» тўқди. Кўкламда барака уруғининг дурдоналарини ерга қадашда пешқадамлик қилган эдик...

— Э, мен сиздан уни сўраётганим йўқ. Ҳамманглар ҳам радиотелевидение тили билан гаплашадиган бўлиб кетибсизлар! Планни сиздан бошқа айтадиганлар ҳам бор! Ўзингизнинг аҳволларингиз қалай деяпман?

— Мен? — Чўли довдираб қолди. Унинг аҳволини сўрайдиганлар бўлмасди. Бунинг устига Онахоннинг бундай саволи унга илтифот бўлиб туюлди. — Мана, юрибман. Аҳволим қанақа бўларди — саховат камарини боғлаган азамат халқнинг аҳволи қанақа бўлса, меники ҳам шунақа. Бизнинг Сурхондарё халқи ҳаммадан аввал планни бажариб... — (райкомдагилар билан фақат шу тилда гаплашиш керак, деб ўйларди).

— Ха-ха-ха-ха-ха! Оббо, Чўли ака-ей! Сиз жуда қизиқ одамсиз!

— Раҳмат, Онахон, каттадан-катта раҳмат! — бу сўзларни ҳам Чўли мажлисларда ўтириб, нотиқлардан, телевидениедан ўрганган эди. У ўзини сиёсий саводли бир одам эканлигини билдириш мақсадида «план» сўзини Ҳанифа Бегимкуловага ўхшаб кўп гапирар, машина кабинасига эса газета-журналларни сочиб қўярди. Баъзан шу газетадан йиртиб олиб, тамаки ўраб чекиб юрарди ҳам, — эл дастурхонига оқ олтин тўқяпмиз...

- Қаёққа кетяпсиз? «Эл дастурхонини» қўйиб, менга шуни айтинг.
- Колхозга.
- Мени ҳам олиб кетмайсизми?
- Жоним билан.
- Ун минут кутиб тура оласизми?
- Бўлмасам-чи! Қанча десангиз шунча кутаман! — Чўли хурсанд бўлиб кетди.

Чўли тўқ-тўқ юриб, қабулхонадан чиқиб, пастга тушиб кетди. Онахон ғаладондан бюро аъзоси Ҳанифа Бегимқулова имзо чекиши лозим бўлган қарор лойиҳасини олди. Бу иш унга топширилган эди. Бундан ташқари, бир фикр хаёлини чулғаб олган, у Ҳанифа Бегимқулова билан юзма-юз учрашишни ўйларди. Ушандаги аччиқ гаплар ўринсиз эканини, тезлик қилиб, қаттиқ гапириб юборганини ўйлаб хижолат бўлиб юрарди. Ҳанифа опа ҳақидаги ўз тасаввурига ишонгиси келмасди. Одам таниш жуда бир мураккаб нарса экани, у яхши деб юргани Тайлоқов ярамас кимса бўлиб чиққани уни ўйлатиб қўйди. Кичиклар каттанинг ёнига боради. У кичкина, нима бўпти унинг ёнига борса? Иккиламчи, у райком иши билан бораяпти.

Онахон беўхшовроқ бўлса ҳам иссиқ пальтоси, тивит рўмолини ўраб, сумкасини кўтарганча пастга тушди. Йўл-йўлакай Райкомхон опа Итолмасовага колхозга кетаётганини айтиб, Чўли билан бирга «Чағаниён» колхозига жўнади. У энди ҳеч нарсадан бад олмас, Жўмард кўриб қолса рашк қилади, деб ўйламасди. Юрак сиқилиши, хафагарчиликлар ҳам ўтиб кетди, у ҳар замон-ҳар замонда, Жўмард беихтиёр эсига тушганида, бир хўрсиниб қўярди-ю, миқ этмасди. Илгаригидай қувноқлик, сўзамолликлар йўқ...

Улар колхоз идорасига келиб, раиса Ҳанифа Бегимқуловани топиша олмади. Чўтмат ака раисанинг эрталабдан идорада бирпас ўтириб, уй-жой бинолари қурилаётган массивга кетганини айтди. Онахон билан Чўли қайтадан машинага ўтириб, ўша томон жўнашди. Чўтмат ака қулоғи тепасида сариқ қалам, бошида рапида шапка, енг устидан енг кийиб, идорани обод қилиб ўтирарди. Ҳамма нарсага қизиқар, баъзида ингичка — хотинчалиш овози янграб қоларди. Пианино чалгандай чўтни чиройли шақиллатар, айна бир пайтда ҳам чўт солиб, ҳам суҳбатдоши билан бемалол гаплашавериши кишини қойил қолдирарди.

Йўлда Чўли шу қурилаётган колхоз уйлари битгач, опа битта котеджнинг ярмини унга ваъда қилганини айтиб, Онахонга мақтанди.

— Албатта, олиш керак, — деди Онахон.

— Лекин, опам битта шарт қўймоқдалар.

— Қанақа шарт?

— Уйлансанг уй бераман, деяптилар...

Онахон ялт этиб Чўлига қаради, ўзини тутолмай кулимсиради.

— Уйланиб олинг. Нима, бу уй солишдек қийинми?

— Уйланишнинг ўзи бўладими, Онахон, сиз шундоқ дейсиз-да!

Кимни оламан?

— Наҳотки битта кўзлаганингиз бўлмаса? — деди кулимсираб Онахон.

— Йўқ, тўғриси айтсам ҳеч ким йўқ, — деди Чўли ғамгин бир оҳангда, — эҳтимол ўзим ёмондирман. Анави Санобарни танийсиз, ўшани айтишган эди, хоҳламадим... Урушқоқ, пучуқ, новча...

— Уҳ-ҳў-ў!

— Эҳтимол мен ўзим Санобарга ёқмасман. Бунинг аҳамияти йўқ, — деди Чўли Онахонга қараб. У умрида биринчи бор юрак ютиб, яна Онахонга гап қотди: — Сиз менга тегармидингиз. Биламан, тегмайсиз. Мана. Аслини олганда мен сизни яхши кўраман...

Онахоннинг ранги оқариб кетди:

— Машинангиздан тушиб кетаман! Бу нима деган гап?!

Машина кенг далада вағиллаб борарди. Шудгор қилинган карталар, олис-олислардаги каллакланган, боши тўмтоқ қатор тут дарахтлари қиш изғиринида жунжикиб ухларди...

— Кечиринг! — Майли, тегмасангиз ҳам майли. Ҳар замон-ҳар замонда райкомга кириб узоқдан бир кўриб қўйсам етади. Мен бир саводсиз кишиман, менга тегармидингиз. Мен буни тушунаман. Менга ким ҳам тегарди? Кўнгил-да. Дарҳақиқат, менга тегиб бахтсиз бўлиш сизга нега керак? Мен сизни узоқдан бир кўриб кетсам, шунинг ўзи кифоя. Биров кўриб қолса, шофёримиз десангиз ҳам хафа бўлмайман. Сиздек бир қариндошим борлиги билан фахрланаман. Ёлғон гапирган эдим, ҳалиги Санобар деган қиз ҳам менга тегмаган.

Онахон: «Ўҳ-ҳў, юрагингизда шунча гап бор экан!» — демоқчи эди-ю, бу сўзни тилига чиқармади, миқ этмай ўтираверди. Чўли бўлса қизариб «кераксиз гаплар»ни тўхтатди. Онахон бунақа гапни ҳеч қачон ундан кутмаган эди. Бу гаплар астойдил юракдан чиққанини сезди. Улар қишлоқ кўчасига киришгач, Онахон сукутни бузиб гап қотди:

— Чўли ака, тез ҳайдаманг, болалар кўп экан!

Хаёл билан кетаётган Чўли ўзини қўлга олди. Уйқуси ўчган кишидек у ёқ-бу ёққа қараб, ўзига келди.

— Мана шу ердан бошланади массив. Анави уйларга бир қараб қўйинг! Опамлар қуряптилар. Опамлар зўр!

Онахон Чўлига қараб қўйди. Бу гап киноями ёки самимий айтил-яптими, билишга қизиқарди.

— Етмиш хўжалик шу ёз кўчиб киради, деяптилар опам.

— Яхши,— деди Онахон,— опа дарҳақиқат зўр ишлар қилаётган эканлар. Кўчанинг икки томонига чиройли тушибди. Икки қаватлими?

Янги уйлардан бирининг ёнида машинани тўхтатиб, усталардан Ҳанифа Бегимқуловани сўрашди. Қурувчилардан бири опа эрталабдан бери шу ерда бўлганини, бундан чиқиб, трактор ремонт паркига бораман дейётганини айтди. Улар яна машинага ўтириб жадал трактор паркига жўнашди.

Қорасовуқ, физгизон бўлишига қарамай, паркда ремонт кетарди. Уртага гулхан ёқиб қўйиб, совқотганлар бориб бир дақиқа исинар, қўлларига куҳлашар, яна бориб трактор деталларини бурашарди. Қўл, бурун қорамой... Раиса бунда бўлгани, трактор ремонт қилаётганлар билан гаплашгани, кимнингдир трактори мотори ишламай диққат бўлиб турганида Ҳанифа Бегимқулова енгини шимариб, унналиб, моторни гуриллатиб юборганини, бу бир тасодиф эканини гапириб, кулишиб ўтирганида Онахон билан Чўли паркка кириб келишган эди. Бу ердаги йигитлар Чўлига «Опанинг омади борлиги»ни гапириб кулишарди. Бир йигит Онахонга эшиттирмай, раиса келганида моторлар ҳам ишлаб кетганини шипшиди. Яна бири: «Опа — ҳукумат. У айтганини қилдирмай қўймайди»,— деди. Опани кўриб қимирламай ётган мотор ҳам гуриллаб кетганига кулишарди. Бўлмаса бу моторга қўл урмаган одам қолмади. Опа келиб, беш минутча унналиб, гуриллатиб юборди. Механизатордан чиққан-да, деди яна бир йигит. «Турсуной Охунова ҳам шунчамиш-ку,— деди яна бир йигит,— машинани яхши билар экан. У минганда терим машинаси домла имомнинг эшагидек бошини солиб юрармиш...»

Йигитлар кулишди.

Ҳанифа Бегимқуловани бу ердан ҳам топиша олмади. Йигитларнинг фикрича, опа ё мол фермасига, ё зовур-дренаж қазилаётган ерга, экскаватор ёнига кетган бўлса эҳтимол, дейишди.

Чўлининг эски Газиги яна далама-дала чопиб, физиллаганча кетди. Бирон ўн километрни босиб ўтганда, узоқда тумшугини кўтариб тупроқ

уюмлари ёнида турган экскаватор кўринди. Бунда чуқур зовур қазиланган эди. Лекин экскаватор шовқини йўқ, у филга ўхшаб хартумини ерга осилтирганча турарди. Атрофида икки-уч киши бир нима қилиб гимирашарди. Экскаватордан сал нарироқда кўк «Москвич» машина ҳам турарди.

— Опани топдик, — деди ёнида ўтирган Онахонга Чўли, — шу ерда эканлар. «Москвич» ўзлариники, шахсий. Ўзлари ҳайдайдилар.

Улар машинадан чиқиб, одамлар ёнига келиб, салом беришди. Чуқур каналга тикилишди.

— Опамлар қанилар? — Чўли бунда Ҳанифа Бегимқулова кўринмагач, дарҳол сўради.

— Ҳа, Чўливой, мен бундаман, нима гап? — экскаватор кабинасида унинг ричакларини бир нима қилаётган Ҳанифа Бегимқулова ўтирган ерида гапирди. Машинадан чиқиб, қўлида папка ушлаб турган Онахонга қараб қўйди. Онахон экскаваторда ўтирган Бегимқуловага бош иргаб салом берди. Райком ходими, ўз сўзли, «ҳақгўй» Онахоннинг бу ерга келиб, салом бераётганини кўрган Ҳанифахон секин экскаватор кабинасидан чиқиб, ерга тушди. Қорамой бўлган қўлини латтага, ундан сўнг устига кийиб олган қавима пахталик-телогрейкасига артиб, Онахонга қўл узатди. Онахон, бу — Ҳанифа Бегимқулова эканига ҳеч ишонмасди.

— Келинг, синглим, салом! Яхшимисиз?

— Салом! Мени иккинчи секретаримиз мана бу лойиҳага имзо чектириб келинг, деб юбордилар. Колхоз машинаси райкомга бориб қолган эди, бирга келдим.

— Жуда яхши-да! — деди ранса. У гулдор шол рўмоли билан бошини ўраб олган. Телогрейка ичидан қорамтир узун кўйлак, оёғида этик... Атлас кийиб, костюм кўксига қатор орденлар тақиб, чиройли қоматини кўрсатиб юрадиган Ҳанифахон эмас эди бу гал.

— Бу азаматлар ҳойнаҳой экскаваторни тўхтатиб қўйиб, иссиқ уйларида ётган бўлсалар керак, деб ўйлаган эдим. Ўйлаганим тўғри чиқди, — деди Ҳанифахон йигитларни кўрсатиб, — келсам ҳеч ким йўқ! Мана аҳвол! Югурганимча бориб учала йигитни ҳам уйларида бўғиб олиб келдим. Уят сизларга! Экскаваторни юргизиб бермагунимча кўнглим тинчимайди. Бу паҳлавонларим яна бир нарсани баҳона қилиб, қошиб қолишадими, деб қўрқяпман!

— Кечирим сўраймиз. — деди йигитлар, — биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, опажон, безовта бўлманг.

— Биз ингичка толали пахтага ўтмоқчимиз. Сув кўп керак, сув оляпман. Азаматлар бу қўшимча канални қазимаса, сув қаёқдан келади?

— Опажон, келинингизнинг кўзи ёриган эди... Туғуруқхонага кетган эдим.

— Хабарим бор. Анави икки ўртоғингизни ҳам туғуруқхонага олиб кетганмидингиз?

— Улар ишга чиқиши керак эди, хумпарлар! Уларнинг кўзи ёришига ҳали анча бор.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Ҳа, бўпти. Бу ёғини тезлаштириб юборсангиз, хижолатбозлик қолмайди, — Ҳанифа опа Онахонга қаради: — Шунақа, синглим, булар ўзи жуда яхши йигитлар-у, сал-пал шунақа одатлари ҳам бор. Лекин яхши ишлашяпти. Ҳотам Жўрақуловичдан хат-хабар борми?

— Ҳотам Жўрақуловичдан сизга салом, — деди Онахон. — Телефон қилди. Аҳволлари яхши эмиш. Жуда яхши дам оляпмиз, бу ердаги врачлар жуда зўр, деди. Ҳамма ўртоқларга салом айтишимни тайинлаган...

— Саломат бўлсинлар! Ҳотам Жўрақуловичнинг юраги ёмон бўлиб қолди-да. Уни эҳтиёт қилишимиз керак. Яхши секретаримиз бор,— деди-да, раиса яна йигитларга қаради,— Нормамат, чиқинг кабинага. Шу ердалигимда бир юргизиб, ишга тушинг! Кейин кетаман!

Нормамат бир сапчиб, экскаватор кабинасига кирди. Бир муддат унналиб, совиб қолган моторни гуриллатиб юргизиб юборди-да, ерга тегиб ётган хартумни кўтариб, осмонда осилтириб чуқур каналга ташлади. Ерни ўйиб, канал четига тупроқ тўка бошлади. Ҳанифа Бегимқулова, Онахон, Чўли бир муддат экскаватор ишини томоша қилиб туришди. Ҳанифахон Бегимқулованинг бунақа ишбилармон раҳбар эканини кўриб, Онахоннинг оғзи очилиб қолди. Уни «малика» ва «этагингизни кўтариб юрадиган чўрингиз эмасман», деганидан пуншаймон бўлди. Бегимқулова экскаваторчи йигитларга топшириқ бериб бўлгач, Онахонни ўз машинасига таклиф қилди:

— Келибсиз, энди бизникида бир пиёла чой ичиб кетасиз. Мен совқотиб кетдим. Қоғозга уйда имзо чекаман. Қани, ўтиринг, Чўливой, сиз машинангиз билан бизникига бораверасиз!

Олдинда «Москвич», унинг кетидан «Газик» далама-дала кезиб, колхоз марказига келишди. Правление олдидан ўтиб, катта йўл четига даги ҳовлилардан бири эшигида машиналарни қолдириб, ичкарига киришди. Чўли дарҳол ўзини ошхонага урди. Райком секретарлари, Термиздан, Тошкентдан келадиган азиз меҳмонлар ойнабанд айвондан ўтиб ичкаридаги зал уйга олиб кирилди. Ҳанифахон Онахонни ҳам бошлаб ўша уйга олиб кирди. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деганларидек, яқинда тил ханжарини санчиб, бағрини қоп-қора қон қилган Онахонни Ҳанифахон энг ҳурматли меҳмони сифатида юқорига, духоба креслога ўтқазди. Чўли бўлса Ҳанифахоннинг ошхонасида жазбуз қилаётганлар ёнида, чой қўйиб, қизларга қарашарди, Ҳанифахон бир муддат Онахонни ёлғиз қолдириб, ичкари уйга кирди-да, кийимларини ўзгартириб, ювиниб чиқди. Қўл ювадиган жўмракни Онахонга ҳам кўрсатди. Бегимқулованинг катта қизи ҳам жуда ўзига ўхшаш чиройли экан, у нон, чой ва кетма-кет қовурдоқ олиб кирди. Ҳанифахон тортиниб турган Чўлини ҳам чақирди. Об-ҳаво, умуман, ҳеч кимга даҳли йўқ гаплардан кейин Ҳанифахон қарор лойиҳаси остига имзо чека туриб, ипак пахта истиқболи ҳақида гап бошлади.

Ҳанифа Бегимқулова янги йил арафасида Тошкентга, Қурултойга бориб келганини ҳаяжон билан гапириб берди. Унинг ҳикоясини Онахон диққат билан тингларди.

...Санъат саройи пахтакорлар билан тўлган: зиналар, коридору кираверишдаги заллар ғоятда гавжум. Юқоридан туриб, кенг залга кўз ташлаган киши беҳисоб дўппилар беқиёс гўзаллик касб этганлигини сезмай илож йўқ эди. Ора-чора рўмол, ўраган, парча-парча гулли кўйлак кийган сурхондарёлик аёллар, хонатлас кийган фарғоналиклар ўтиришарди. Бош кийимлар ичида энг қулайи ва гўзали дўппи эканлиги ҳаммага аён бўлиб турарди. Дунёда турли-туман бош кийимлар кўп, лекин Урта Осиё шароитида тўрт гаримдорили дўппидан қулайи йўқ. Айниқса дўппи ўзбекларнинг миллий кийими бўлиб қолдики, киши фахр этади! Дўппи кийган заҳматкаш кишиларни айниқса ҳурмат қилгинг келади. Залга қараб завқланасан, кўкраклари орден ва медалларга тўлган дала заҳматкашлари, пахта усталари ҳар йили бир йиғилиш-анъанага айланган бу Қурултойга жуда ҳам ясан-тусан бўлиб келишган эди. Қурултой баҳонаси билан Тошкентда — пойтахтда эски ёр-дўстлар жамолини кўриш, мулоқот, бўш вақтларда магазин-магазин кезиш, невараларга совға-салом олиш кўпроқ ёқарди. Ҳанифа Бегимқулова ўртоқ Рашидовнинг жуда мазмунли доклади ҳақида ҳам, ўз колхозий тилга олингани тўғрисида ҳам ҳаяжонланиб гапирди.

Қош қорайишига яқин Онахон уйига кетди. Чўли элтиб қўйди. Ҳанифа Бегимқулова қизи тенги Онахонни эшиккача кузатиб чиқди.

Кўрган эшитгандан афзал. Расмий жойларда, йиғилишларда ялтираб юрган Ҳанифа Бегимқулова иш жойида бошқача экан. Онахоннинг фикри ўзгара бошлади. Опанинг бутун одам эканлиги, бекорга колхозчилар уни яхши кўрмаслигини энди пайқади.

Онахон уйига келиб ҳам Ҳанифа Бегимқулова ҳақида ўйлар, унинг «тасодифан» моторни юргизиб юборгани, экскаваторчиларни уйларидан олиб келгани, қўллари қорамой, юзлари совуқда кўкарган ранса дала кезиб юргани кўз олдида келаверди.

XXIX боб Талваса

Остонақулов прокурорга чақирилди. У ўзининг нега чақирилганини, сўроқда қандай саволлар тушишини тахминан биларди. У район прокурори рўпарасида пинагини бузмай ўтирарди.

— Ҳотам Жўрақулов курортга кетаётганида, аэропортда, у кишини кузата туриб, чўнтагига беш минг сўм пул солгансиз?

— Жўрақуловнинг чўнтагига соладиган менинг беш минг сўм пулим йўқ. Нега мен унинг чўнтагига шунча пул солиб юборар эканман?

— Шуни билмоқчимиз.

— Бу, туҳмат! Менинг ортиқча пулим йўқ, мен жўжабирдек жонман.

— Мана пулингиз!— у стол тортмасидан қоғозга ўроғлиқ ўша эллик, юз сўмликлар пачкасини олиб, стол устига қўйди,— бу нима? Пулингизни танидингизми?

— Йўқ, таниганим йўқ! Укажон, ёш прокурор экансиз, ўйлаб сўроқ қилинг! Бу, фитна! Бармоқларим изи йўқ, қўлингизда экспертиза маълумоти ҳам йўқ. Бунча пулни Жўрақуловнинг чўнтагига фақат эсини еган одам солади. Исбот керак! Агар мени жодига солсангиз ҳам бўйнимга қўёлмайсиз, бу менга қарши фитна!

— Фитна эмас, ҳақиқат! Тўғри, сизни ўша лаҳза ушлаш керак эди. Бўпти, ҳозирча гап тамом... Сизга рухсат, кетишингиз мумкин.

— Бу, фитна! Икки дунёда ҳам бўйнимга олмайман! Минг томонни текширганингиз билан ҳам хато тополмайсиз.

— Биз хатони эмас, жинойтни кўраемиз!

Остонақулов қовоғи солиқ, ўзини «озор чеккан кимса» қилиб кўрсатиб, район прокурори кабинетидан чиқиб кетди.

Жазосиз қолган жинойт жуда ҳам хавфли, у яна бошқа жинойтни туғиши мумкин. Тойлоқов баъзан ғарқ бўлаётган одамдай, ҳар бир «сомон парчасига» ёпишарди, баъзан пинҳоний талвасада чор атрофга алангларди. Ҳар қалай у кўйлак ичида, бағримизда исиниб ётган чаёнга ўхшарди. Сал-пал ҳаракат қилинса ниш уриб, заҳар солишга шай турарди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, Жўрақулов ҳам ўз иши билан банд эканини кузатиб, секин кўйлак ичидан чиқиб, «беозор» пашшага айланарди. Пашша бўлганда ҳам семиз куз пашшаси бўлиб, дам лабга, дам кўзга, дам бурунга ўзини урарди. Сурбетлик билан пасткашлик бир-бирига омухта бўлиб, у, Жўрақулов кўзига мўлтиллагани мўлтиллаган. Аммо асосий гап бу эмас, асосий гап бошқа! У район раҳбар-

ларининг бир-бирлари билан ола бўлиши, масъул кишилар «сен катта-ми, мен катта» бўлишиб, бир-бирларининг пайини қирқишини истарди. Шунда у тинч бўлади. Жўрақулов билан Бойбўсинов ўрталаридан илгари ола мушук ўтганини топиб, буни яна авж олдирмоқчи бўлди. Шунга доир гапларни олтинга сотиб оларди. Масъул кишиларнинг бири бири билан олишуви — Тойлоқовнинг бахти, улар ёқалашса Тойлоқов тинч бўлади. Қадим икки бойнинг олишуви қозикалон чўнтагини пулга тўлдиреди деганларидек, бошқалар жанжали Тойлоқовга айниқса ҳозир жуда зарур эди. Лекин у афсусланар, унинг илгари йлтираб кўринган баъзи «фойдали ишлари» асли сохта экани сезилиб, бу қилиқлар Керенский пулидек беқадр бўла бошлади.

Сиртдан қараганда, хокисор Тойлоқов киши раҳмини келтирадиган йўталишлари билан кейинги пайтда бошини қуйи солиб юрарди. Унинг бир қўлида гул, бир қўлида ханжар ушлаб юришини ҳам биладиганлар бор. Фақат бу одамнинг шунчалик маккор, хирп бўлиб кетганига сабаб нима эканига тушунишмасди, холос. Яқин кишиларидан бири ишратбозлик, шахвоний ҳирсга берилиб кетиши натижасида ва доимо ўйнашлари макрига бардош бериши, бад олиши... шунга олиб келган. Нечоғлик ёпишқоқлиги билан заготскот бошлиғи — мансаб эгаси бўлиб олган эди. Қўчқорвой аканинг айтишича, уни қанақасига ташласангиз, шунақасига олчи тураверар экан. Район газетасида ишлайдиган бир йигитча билан тил бириктириб, Жўрақулов таржиман ҳолини ковлаштириш учун тоғ оралиғи — Бойсунга юборган.

Овқатни у лунжидан бу лунжига олиб, секин, эринмай чайнарди. Чой хўплаб, кейин шу хўплаган чойи билан оғзини чайқагандек, тишлари орасидан ўтказиб, кейин қулт этиб ютарди. Ёнида турган кишининг кўнгли озарди. Ҳамсуҳбатига тошбақанамо бошини солиб, тикилиб қараб қоларди. Тили ботир, баъзан кишини таҳқирловчи сўзларни ҳам шартта чиқариб юборарди.

Заготскотни халқ контроли текшираётгани, унинг миси чиқаётгани райкомга маълум бўлди. Лекин Тойлоқов бу ишда Жўрақуловнинг қўли бор, Онахон сирни Жўрақуловга очиб қўйди, деб гумон қилди. Онахон бўлган воқеани унга айтмаслиги мумкин эмас, деди. Вақтни бой бермай ҳаракатингни қилиб қол, деб ўзининг баъзи ошнолари билан гаплашиб, содадил Гулжаҳон опага Ҳотам акамларга билдирманг деб икки кийимлик хонатлас, аллақаёқдан юракка даво деб шиша банкада беҳи суви ташлаб кетди. «Ҳаммамизнинг бахтимизга акамлар саломат бўлсинлар...» деб кўзига ёш олиб, кўп қийинчиликлар тушганда саломат олиб ўтганлар, айбсиз парвардигор, ҳаммамизнинг ҳам гуноҳимиз бор. Иш бор жойда камчилик ҳам бўлар экан, ишқилиб Ҳотам акамлар омон бўлсинлар...» деб Гулжаҳон опанинг раҳмини келтирди. Йигит кишининг бош эгиб турганини кўрган Гулжаҳон опанинг кўнгли бўшашди. Илтимосига кўра бу гапни дарҳол Ҳотам Жўрақуловичга вақиллаб гапирмади. Чунки асабийлашса юраги ёмон бўлишини биларди.

Булар ҳам унча натижа бермай, комиссия ишни чуқурлаштира бошлади.

Кунлардан бир кунни, райкомга келолмай далада Жўрақулов билан юзлашган Тойлоқов уни четроққа тортиб, мурожаат этди:

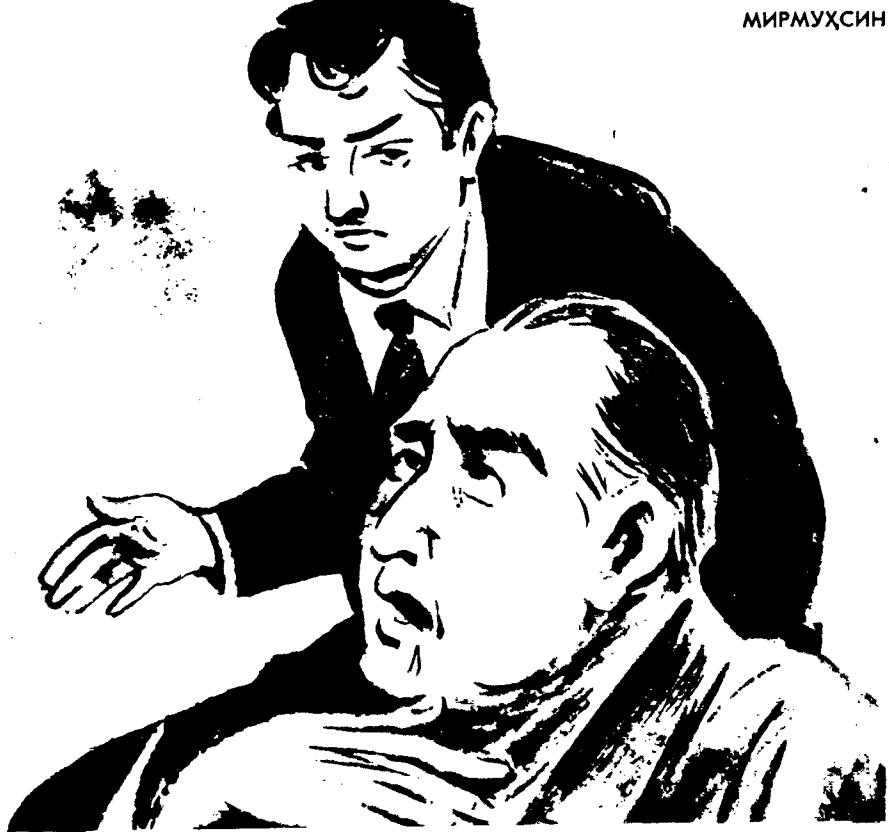
— Халқ контроли ўн беш кундан бери босиб ўтирибди. Жуда эзиб ташлади. Айтиш керак эмасмикан, Ҳотам ака. Бас-да энди.

— Биз уларнинг ишига аралашмаймиз.

— Халқ контроли заготскотни босганидан хабарингиз борми?

— Йўқ.

— Райкомнинг санкциясини олмасдан қандай қилиб улар алғов-далғов қилишяпти?

— Ишингиз тўғри бўлса нимадан қўрқасиз! Текширса текшира-вермайдами!

Тойлоқов ўйланиб қолди. Бюро бу ишни қўзғаган-у, лекин Жўрақулов ўзини гўлликка соляпти, деди. Анойи йўқ, Ҳотам Жўрақулович, сизнинг қирриқ, пихини ёрган киши эканингизни биламиз, деди ичида Тойлоқов. Онахонга босқинчилик қилгани учун ҳам заготскотга халқ контроли келдимикан, деб хаёл қилди Тойлоқов. Бу энди ўта нодонлик эди. Маккорлик ақллилик деган эмас, бунинг тескариси.

Жўрақуловдан нажот бўлмагач, ҳап саними дедию, бари бир уни кўрса титрар, ўзини минг оҳангга солиб, ликилларди, безовта бўларди.

Ишонч томирлари узилган жойда хушомадгўйлик илдиз отади. Баъзан мажлисларда ғалтак ютиб, узундан-узоқ маъруза қиладиганлар ҳам Тойлоқовни танқид қила бошлади. Тойлоқовнинг товуши баъзан мойи қуриган арава гупчагининг ёқимсиз ғийқиллашига ўхшаб кетарди. У кучаниқ билан гапириб, юқорида ўтирган Жўрақуловга ғилайланиб кетган кўзларини қадаб қўярди. Лекин стол устига қараб, қўлида уч-тўрт қаламни асабий ғижимлаб, шақирлатиб ўтирган биринчи секретарь гоҳо-гоҳо Тойлоқовга кўз ташлар, бу кўз қараши билан уни оз-моз безовта қилиб қўярди. Жўрақуловнинг ичмаслиги ҳаммага маълум. Юрагининг баъзида «нағма» қилиши сабабли бу маишатдан маҳрум. Врачларнинг маслаҳати ҳам шу. Ҳоятда ҳурмат қиладигани бир врач унга агар ичсангиз дўволаш ишларимизнинг ҳаммаси шамолга соврилади, саломатлигингиз учун жавоб беролмаймиз деган эди. «Ҳар рюмка коньяк бир кам олтмиш йилдан буён гурс-гурс уриб, ишлаб келаётган юракка урилган бир ханжар!»— дерди у. Жўрақулов шу ишдан воз кечди. «Худонинг нозу неъматларидан бири — ичкиликдан кечганмиз...» деб қиқирлаб куларди. «Ичкилик ичиб бировнинг шохи чиқибдими?! Туппа-тузук одамларнинг шу йўлга кириб, охири

бебурд, беобрў бўлиб, ўлиб кетганини ҳам биламиз...» дерди. «Ўлжаҳон, баъзан соатлаб қилинган лекциялар, панду насиҳатлар, ақлли китобу мақолалар эмас, ишонган кимса, қадрли дўстнинг битта сўзи инсон ҳаётини бошқа изга солиб юбориши мумкин», дерди унинг ўзи. «Жуда ҳам фаришта бўлаверманг, Жўрақулов, бундай бўладиган бўлса хонақодаги зоҳиддан фарқингиз қолмайди. Хонақо эмас, райкомдаги «зоҳид» бўлиб қоласиз», дерди Бойбўсинов. «Ичмасангиз, чекмасангиз, юрмасангиз... бу дунёга нега келгансиз?»— деган эди Тойлоқов. «Бўлмаса, анави бир шоирга ўхшаб папирос қутчаси йиғиб, ҳалво еб юраверинг!» Бу дашному оғули кинояларга ҳам чидаб, баъзан кулги, баъзан сукут билан терс жавоб қиларди Жўрақулов. Оғзига сўз олган, қаттиқ туриб, қарорини бузмасди. Жўрақуловнинг бу ишидан оила аъзолари мамнун. Секретарнинг бир обрўсига икки обрў қўшилди. Зиёфатларда у дастурхон устидаги нозу неъматлардан «гуногун тановул этар», лекин чиройли рюмкалардаги «беш юлдузли»лар сўмрайганча қолиб кетаверарди.

Кунлардан бир кун, Термизда, исполкомнинг меҳмонхона боғида Тошкентдан азиз меҳмон келиб, бирон соатлардан сўнг зиёфат бўладиган эди. Шу муносабат билан Жўрақулов барвақтроқ боққа келиб миллиард ўйнай бошлади. Диққати соққаларда. Жуда берилиб ўйнади. Бир-икки қарсиллатиб тушган соққа унинг шавқини оширган, рақибини «ноль»да қолдириш учун ғайрати жўшиб кетганди. Атай ҳид билиб келган Тойлоқов, Жўрақулов тарафдори бўлиб, ҳа-ҳалаб турди. Шундай ҳаяжонли пайтларда секретарь бир пиёла кўк чой ёки бир стакан қатиқ ичишини, баъзан стаканни қўлида кўтариб юриб, гапиришни ёқтиришини биларди. У дераза пирамонида, чиройли патнусада устига оппоқ сочиқ ёпилган икки стакан қатиқ турганини кўрди. Тойлоқов атай бориб улардан бирини олиб ича бошлади. Бунга кўзи тушган Жўрақулов ҳам бориб, бир стакан қатиқни олди, чиройи очилиб кетди: «Оҳ-оҳ, қатиқхон тўра-ку! Юрагим куйиб турган эди, оҳ-оҳ, зўр иш бўлди!». Жўрақулов стакандаги қатиқни симира бошлади-ю негадир шу лаҳза томоғига етганда ўқчиб бурчакдаги туфдонга қайтариб ташлади. Тиши ғижирлаб, тили устидаги юпқа шиша парчаларини чимчилаб олди. Бармоқларига озгина қон теккани, шиша парчалари тилини тилиб юборганига ҳайрон бўлиб қолди. Тишлари орасида ҳам майда нарсалар ғижирларди. У бармоқлари билан ойна синиғини ушлаб, саросимада турганида Тойлоқов ҳайратланиб, яқин келди: «Нима, нима бўлди, Ҳотам Жўрақулович? Кефир ёмон эканми?» Жўрақулов бош чайқади. Туфдонга тупук аралаш қон тушди. Тойлоқов Жўрақулов қўлидан стаканни оламан деган эди, у бермади. «Бошқасини берайми, Ҳотам Жўрақулович, буниси тозароқдир. Қил тушган эканми?» Жўрақулов ҳайрон бўлиб қолди. Қил эмас, шиша, деди Жўрақулов. Биллиард атрофидаги одамлар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди. Нега шиша бўлади! Тепадаги лампочка синган бўлса парчаси тушдимикан? Ана, люстрада битта лампочка синиб ётибди. Ана, қаранг! Қисталоқ фаррошлар қатиқнинг устини беркитмаган эканлар-а! Фаррош хотин жуда ҳам бефарқ экан! Жўрақулов стакан ичига бармоғини тикди, қатиққа аралаштирилган майда шиша парчалари бармоқ учларига тегди. Агар лампочка синиб тушганида бунчалик майдаланиб кетмас эди-ку! Унинг юрагига шубҳа тушди. Дарҳол стол устидаги графинни олиб, бўш стаканга сув қуйди-да, оғзини чайқади. Юпқа шиша парчасини туфдонга ташлади. Тили устидаги майда шиша синиқларини рўмолчаси билан артди, томоғини ғар-ғара қилиб чайди. Шу пайт икки бор мурожаат этиб, қўлидаги стаканни сўраган Тойлоқовга кўзини олайтириб, бермади. Учинчи бор Жўрақуловни алаҳситмоқчи бўлиб, яна стаканни олмоқчи бўлганида уни сўкиб берди: «Нима қиласиз! Қўй-

сангиз-чи, ўз ҳолимга!» Жўрақулов стаканни кўтарганча ранги оқариб, коридорга чиқди-да, бўш хоналардан бирига кириб, ичкаридан эшик илгагини солди. Юраги тинмай урарди. Бу нима гап? Бу ишни ким қилди экан? Наҳотки у шундай аблаҳ кимса?! Менинг ўлимим унга шунчалик керак бўлиб қолдими? Нега керак бўлиб қолди? Мен кимга ёмонлик қилдим? Бу ярамас сарсон бўлиб юрганида мен уни ишга таклиф этдим. Кейинчалик менинг тавсиям билан заготскотга борди. Яхши характеристикалар бердим. Унга суяндим, ишондим... Нега унга менинг ўлимим керак бўлиб қолибди? Наҳотки, у қўйнимда кулча бўлиб ётган илон бўлса?! Наҳотки у юз тубан пасткашликка тушиб кетди? Наҳотки шу даражада иблис! Менинг болаларимни, невараларимни етим қилиб қўйиш унга шунчалик керакми?

Хона ўртасида туриб, рўмолчаси билан тинмай оғзини, лунжи, тишларини артаётган, баъзан-баъзан туфлаб, икки кўзини дераза олдида турган стакандан узмаётган Жўрақулов хаёл сурарди: «Пада-рингга лаънатларга мен нима ёмонлик қилибман?! Нечун жонимга қасд қилади? Номард! Эҳтимол, менга ўхшаган кўнгли бўш, нодонларга бу ҳам кам! Оз бўлмаса душман мени тобутга солиб қўяр экан. Қайси бир ишим, қайси бир норасида неварам бахтига омон қолдим», деди ўзига-ўзи кексаларга ўхшаб.

Жўрақулов хонага кириб, эшикни илгаклаб қўйганини билган Тойлоқов оёғи куйган товукдек коридорда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бир нима дейишини ҳам билмади. Қочиб қолсамикан? Йўқ, унда сир очилади. Агар Жўрақулов илгаригидай ҳамма нарсани кечириб, одатдагидек бунга кўп аҳамият бермаса яхши бўларди, деди. Агар юраги кенгликни бир томонга сидириб, ишни чаппасига айлантирса, унда бу ишга прокурор аралашуви, масъул раҳбарга суиқасд — оғир жиноят! У ҳамма гапни тушуниб турарди-ю, аммо пинагини бузмай, ҳеч нарса бўлмагандай кулиб, ҳазиллашиб қўярди. Бу ҳам катта санъат, ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди. Бундай устомонлик — артистлик ҳам йиллар мобайнида «ихтисослашади». Фаррош хотиннинг «эйтиборсизлиги орқасида стаканлар усти ёпилмаган... ва шифтдаги лампочкалардан бирининг ёрилиб тушиши оқибатида майда шиша синиғи стаканга тушган... Хўш, нега бошқа стаканга тушмаган? Бу, тасодиф...» Мана шундай фикрлар унинг бошидан ўтарди. Тулки, менинг ўттиз тўққиз найрангим бор, лекин шулар ичида энг яхшиси пусиб ётиш деган экан. Жўрақулов сал ҳовуридан тушганича у дамни ичига ютиб пусиб ётмоқчи бўлди.

Жўрақулов бир муддат стаканни ушлаб турди-да, бир лаҳзадан кейин уни тумба ичига яшириб ташқарига чиқди. У ҳеч нима бўлмагандай, пинагини бузмади. Меҳмонларни қолдириб медпунктга кириб, чақа бўлган тилини кўрсатди. Ҳамшира қиз тезда поликлиникага бориб врачга учрашишини маслаҳат берди. Яна бирон майда шиша ичига кетиб қолмаслигини, ҳар қалай юраги бир оз уриб турганини айтди. Жўрақулов медпунктдан чиқиб, коридорда бир-икки қадам юргач, билинар-билимас кимгадир эшиттириб фаррош хотиннинг бепарволиги бу, деди. У машинасига ўтириб, стационарга жўнади. Шофёрга ҳам ҳеч нима демади. Врач уни вақтида таъкидлаб, лунжи ва тишлари ёнидан яна шиша майдалари топиб, тозалаб чиқарди. Ундан сўнг, йўл-йўлакай столда соатим қолибди баҳонаси билан райкомга кириб, кимгадир телефон қоқди. Бўлган воқеани айтиб, шиша майдаси қўшилган қатиқ, 6-хонада, тумбочкада эканини ҳам қўшди. У ёқдан «бизнинг одамлар» эҳтиёткорлик билан бориб стаканни олади, дейишди. Зиёфатга тайёрланган бошқа ичимлик ва нозу неъматларга ҳам эҳтиёт бўлиш кераклигини, шубҳани ҳеч кимга сездириб қўймасликни илтимос қилди. «Шофёр», «электромонтёр» бўлиб, икки киши 6-хона тумбочкаси-

даги стаканни олишмоқчи бўлиб, хонага киришган эди, лекин афсус, стакан тумба ичида йўқ... Йигитлар хонага жуда ҳам бегидир, бешубҳа киришган эди. Уларнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, бу ҳақда тезда бошлиққа хабар қилишди. Стакан ғойиб бўлганини телефонда Жўрақуловга маълум қилиб қўйишди. Жўрақулов тутоқди. Лекин унинг безовта бўлмаслигини, тумба эшикчасида, хонага кираверишдаги эшик зулфинида қолган бармоқ излари плёнкага кўчириб олинганини, стакан боғ орқасидаги чуқурликка отиб юборилганини айтиб қўйишди. Бу ишлар ҳаммаси талвасада изни йўқотиш учун қилинганини билишарди. Бу, мутлақо тасодиф эмас, зимдан тайёрланган суиқасд экани очиқдан-очиқ маълум бўлди, Жўрақулов кўз олдида совуқ бир башара пайдо бўлди. Ўзининг анчадан буён анқов бўлиб қолганини ҳам фаҳмлади. Табиатни муҳофаза қиламан, деб жанг қилганлари, районда яхши, мўътадил атмосфера яратаман, ҳеч кимнинг дилини оғритмайман, ҳаммага бир хил яхшилик қилавераман, одамларнинг ёмони йўқ, ўзинг яхши бўлсанг — ҳамма яхши, деган гаплар унчалик тўғри эмаслигини ҳам фаҳмлади. Ҳали ичимизда қаллоблар, лўттибозлар бор экан, ҳаммага ҳам яхши бўлавериш тўғри эмас, деди. Оз бўлмаса ўзи ўлиб кетаёзди.

Жўрақулов ўз кабинетидаги креслода иягини икки кафтига қўйиб хаёл ичида ўтирарди.

XXX боб

Ўртоқ Рашидов Сурхон пахтакорлари ҳузурида

Сурхон-Шеробод канали битиб, ишга тушириш маросимида ўртоқ Шароф Рашидов иштирок этади, деган хабарни сурхонликлар мамнуният билан эшитишган эди. Ингичка толали пахта экаётган бир неча районларда, Термиз яқинидаги насос станциясида, янги совхозлар ташкил этилажак Бандихон даштида ҳам бўлишлари кўзда тутилган. Районлардан келган Сурхоннинг азамат пахтакорлари, механизаторлар Термизда тўпланиб, гулдаста кўтарган мактаб болалари, студентлар ва турли ташкилот ходимлари ҳурматли меҳмонни кутиб олмоққа тайёргарлик кўришарди. Лекин, кутилмаганда, бу тайёргарликдан эртароқ обком бюро аъзолари даврасида Шароф Рашидов аэропортдан шаҳарга кириб келди. Кексалар унинг халқ ҳурмати-ни қозонган сирларидан бири мана шундай камтар инсонлиги деб билишарди. Рашидовнинг характерини яхши биладиганлар учун бу янгилик эмас эди.

Улар шаҳарда кўп бўлмай, Сурхон-Шеробод канали бош тўғони томон йўл олишди. Рашидов кутиб олган эски қадрдонлари, танишлар ва баъзи янги ходимларнинг ҳаммаси билан қўл қисиб омонлашди. Кимнидир қидиргандек ҳам бўлди. Кимдир бу йиғинда йўқ эди...

Термиздан чиққач, икки томон пахтазор, тасмадек асфальт йўлда машиналар қалдирғочдек сузиб борарди. Биринчи машинада икки раҳбар ёнма-ён ўтиришарди. Шофёр ёнида Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Қаҳназар ота виқор билан борарди. Бобони атай гаплашиб кетамиз, деб таклиф этишган. Рашидов ҳар гал Сурхонга келганда бу ернинг машҳур кишилари билан бир пиёла чой устида ёки машинада суҳбатлашар, одамлар билан гаплашишни яхши кўрарди.

— Ҳаво тоза қизияпти, — деди Рашидов пешонасидаги терни артиб.— Термиз мисоли қизиган тандир!

— Айниқса шу кунларда!— деди Қаҳназар ота шикоятмуз, қайрилиб қараб.

— Бун қаранг, аксига!— деди Қаримов, гўё бу иш раҳбарнинг кутиб олинишига халақит бераётгандай.

— Бизга мана шу керак! Яхши ҳам Сурхонимиз бор! Яхши ҳам Сурхон тандири бор. Вақтида ҳароратнинг кучайгани жуда яхши-да. Ипак пахта учун бу ҳарорат жон-ку!

— Тўғри, — деди Қаримов, ўзини ўнглаб олиб.

— Тўғри айтдингиз,— деди тортиниб турган Қаҳназар отага жон кириб,— бизлар мана шунга ўрганиб кетганмиз. Ёзда саратон, иссиғини танимизга бир олмасак, қишда касал бўламиз. Ҳа, шундай. Лекин, худо хоҳласа (бу сўз беихтиёр оғзидан чиқиб кетди. У бирдан тўхтаб, кўзлари ола-кула, гўлдирай бошлади), бу йил тоза пахта бўлади... Ҳа, пахта йили... Бу йил беш милён икки юз минг тонна берамиз...

Рашидов билан Қаримов хахолаб кулиб юборишди. Қаҳназар ота Марказком секретари олдида «худо» сўзини айтиб юборганидан хижолат бўлди. Лаб-даҳанини енги билан артди. Кўкрагидаги Олтин Юлдузга ҳам қараб қўйди.

— Агар пахтаимиз бу йил сиз айтгандай тоза яхши бўладиган бўлса, «худо хоҳласа» сўзини тортинмай айтаверинг. Ҳеч қачон сиз билан биздан эшон чиқмайди.

— Ха-ха-ха-ха, — Қаримов отага тикилди.

— Ўрганиш-да, ўртоқ Рашидов, бўлмаса мени қора босиб, бу сўзни сизларнинг ёнингизда айтиб юбораманми! Ўзим эски партизан бўлсам... Хом сут эмган инсонимиз... Тил ўлгур бесуяк...

— Қўрбошини Кофирниҳонда ушлаган мана шу отамиз бўлади,— деди Қаримов кулиб,— аммо сал-пал қўрқоқроқлар. Мана шу гапни гапириб қўйдилар-ку, энди бугун туни билан ухламай чиқадилар...

— Биламиз отани. «Чағаниён» колхозини тузиб вояга етказиб, шу колхозлик Ҳанифа Бегимқулова деган қизга топширганлар...

— Ҳанифа Бегимқулова ёш қиз эмас. Лекин, дарҳақиқат, ота колхозни топширганларида қиз бола эди. Балойи азим қиз! Лекин, тўғри, ҳозир ҳам Сурхонда тенгсиз чиройли аёл шу десам, хато бўлмайди.

— Мен эмас, ўртоқ Қаримов, туни билан сиз ухламай чиқасиз,— деди хўроз бўлиб, кулиб Қаҳназар ота,— бу, Ҳанифа Бегимқулова кўпларга уйқу бермайди. Қҳи-қҳи-қҳи-қҳи...

— Ҳей, отахон,— Қаримов вино ичгандай қип-қизариб кетди.

— Омон бўлсин, жуда яхши аёл. Қизимдан ҳам аъло кўраман. Олов, олов...— ота ўз хатосини тўғрилади.

— Митингни бир соатдан оширмаймиз, ўртоқ Қаримов. Иссиқни кўряпсизми?

— Хўп, Шароф ака.

— Қаҳназар ота ҳам сўзга чиқсинлар.

— Сўз берамиз, лекин ўн минут. Отанинг бир соат вақтни олиб

ўтлаб кетадиган одатлари бор. Йигирманчи йиллар, Ибройимбек босмачи тўдаларига қарши жанг тафсилотини бу митингда айтмасинлар!

— Унда сўзга чиқмасам ҳам бўлар экан, ўртоқ Каримов, қўрқманг, айтмайман. Сиз ҳам қариганингизда кўрамиз, бизники «босмачига қарши кураш» бўлса, сизники «ингичка толали пахта». Қҳи-қҳи-қҳи-қҳи...

Отанинг кулиши Рашидовни ҳам беихтиёр кулдириб юборди.

— Сўзимизни қоғозга ёзиб келмасак, обкомдаги ўртоқлар бизни минбарга чиқаришмайди, ўртоқ Рашидов. Вақтида ўқимаганмиз... Ҳозир ҳам қоғозга ёзилган сўзим йўқ.

— Қоғоздаги эмас, дилдаги гап керак, ота! Қоғозлар муҳим, лекин юракдан айтилган гап жуда ҳам муҳим,— деди Шароф Рашидов.

— Кўп яшанг!— бу гапни эшитган Ҳақназар отага жон кирди. У Каримовга «мана, кўрдингизми», дегандек кинояли қараб қўйди. Тошкентда баъзи раҳбарлар ҳамма нарсага қоғоз-ҳужжат талаб қилишлари, бу қоғозларга қараб аҳвол-ҳақиқатни билишга уринишларини Ҳақназар ота эшитган эди. Лекин Шароф Рашидов киши дилидагини беқоғоз билади. Бу унинг партия ва давлат арбоби бўлиши билан бирга катта адиб экани сабаблими, ҳар қалай, у ҳужжатга эмас, киши юрагига кўз ташлайди. Юракдаги бор гапни кўради ҳам. Унинг Сурхондарёга, канал очилишига, ипак пахта масаласи билан келиши, фақат шу масалаларнинг ўзи эмаслигини доно кишилар сезиб турарди. Яна нимадир бор... деб ўйлашарди. Кейинчалик бу тўғри чиқарди. Рашидовнинг ҳеч нарса ёдидан чиқмаслигини, бир айтган сўзи албатта бўлишлигини ҳам билишарди. Бу, раҳбарга одамларнинг эътиқодини оширади. Бу, ҳар қандай ҳужжатлардан ҳам муҳим.

Канал бўйида, далада митинг бўлди. Атроф колхозчилардан келган мингларча одамлар, қурувчилар бу ерга тўпланган. Минбар, қизил алвонлар... одатдагидек, пахтакордан бир киши, қурувчилар номидан бир киши, комсомол-ёшлардан бир қиз, кекса авлод номидан Ҳақназар ота сўзга чиқди. Гулдурос қарсақлар остида минбарга Шароф Рашидов чиқди. У, қўл ишораси билан давом этаётган қарсақларни тўхта-тиб, ҳаммабоп жайдари тилда гап бошлади. Унинг сўзлари ширали, ўхшатишлару кулги қўзғайдиган қочирим гаплар билан тўла. Бундай қизиқ мисоллар билан қилинган доклад бир соат бўлса ҳам кишини зериктирмайди. У жуда эркин, юрагида бор гапларни очиқ гапирарди. Ўзбекистон партия Марказий Комитети олиб бораётган ишлар, режалар, ҳатто яқин ойлар ичида қилинадиган ишлар ҳақида ҳам гапирарди.

Ҳамма нарсани сир тутадиган, шундай қилса одамлар унинг «раҳбар киши» эканлигини кўпроқ эътироф этиб, ҳайиқиб туришини истайдиганлар ҳам бор. Аслида улар нўноқ бўлиб, ичидан бир бемаъни гап чиқиб кетмаслиги учун бўзрайиб юришади.

Гап, канал — ипак пахтадан ташқари, одамлар ҳақида ҳам борарди. Яқинда ипак пахта истиқболи ҳақида Марказий Комитет ҳамда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети қабул қилган қарор ҳақида ҳам борди. 1981 йилга бориб, ипак пахта бериш 540 минг тоннага етиши, шу жумладан Сурхондарё области 250 минг тонна ипак пахта беражаги, бу ажойиб область — ипак пахтанинг асл макони экани ҳақида ҳам Рашидов гапирди.

— Ипак пахта, дарҳақиқат, Ҳақназар ота айтганидай, бошимда офтоб, оёғимда Сурхон суви турсин, дермиш. Фақат Сурхондарё суви бўлсин дермиш,— деди Рашидов — (бирдан гурра кулги кўтарилди).— Мен, ўртоқ Каримовдан областда аҳвол қалай, деб сўрасам, олтин, дедилар. Шунга ишонса бўладими? (Яна жонланиш, кейин мингларча кишилар баланд овозда: «Шундоқ, ўртоқ Рашидов», дейишди. Кейин бирдан чапак чалиб юборишди).

«Сурхондарё областимизни Ҳақназар ота, Жуманазар ота, сариосиёлик Омонов, Хуррамова, Ҳанифа Бегимқулова, Бозор Раҳмонов, Ускан Аҳмедов, Истомин, Шоймардон Қудратовларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Улар чинакам ипак пахта усталари. Мен ипак пахта экилаётган районларимиз раҳбарларидан Ҳотам Жўрақулов ва Чориев ўртоқлар номини ҳам ҳурмат билан тилга олардим. Бу ўртоқлар ишни жуда ҳам яхши ташкил этишган. Улуғ Ватан уруши иштирокчиси, синалган партия ходими ўртоқ Жўрақуловнинг катта тажрибага эга экани, унинг принципиал раҳбар ходим экани, районда ишлар борган сари яхши бўлаётганини биз биламиз...»

Халқ бирдан қарсақ чалиб юборди, лекин президиумда ўтирган бир киши ўзини ноқулай сезиб, ранги оқарди. Жўрақулов устида гап борлиги, баъзан шикоят хатлари, қоғозлар Тошкентга ҳам жўнатилганидан, у яқин ўртада ишдан олинишини кутаётганлар ҳам бор эди. Улар гўё Рашидов бу гапларни билмай, Жўрақулов ишига яхши баҳо бериб юборди, деб ўйлашди. Аслида Рашидов ҳамма гапдан хабардор бўлиб, атай унинг номини тилга олган эди. Жўрақулов юрак дарди билан стационарда ётарди. Тухматга учраб, боши берк кўчага кириб қолган кишиларни йўлга солиб, йиқилган еридан тургазиб қўйиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бундай одамлар умр бўйи ундан миннатдор бўлади. Ҳақназар ота Рашидовни яқин йигирма йилдан буён Ўзбекистон Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлиб хизмат қилаётгани сирларидан бири ҳам шу деб билди. Пахта ва бошқа иш бажариляпти. Буни одамлар қиляпти. Одамлар билан ишлашнинг энг муҳим томони — меҳрибонлик, одиллик деб билди. Дарҳақиқат, у ниҳоятда адолатли, ҳақгўй ва камтар инсондир.

Ҳақназар ота Рашидов нутқиға жон қулогини тутарди. «Пахтакорлик ишида бизга ҳалол, мард кишилар керак! Ўпкаси йўқлар ҳам йўқ эмас орамизда», деганида яна қарсақлар гуриллади. «Бойлик орттиришга муккасидан кетган, ҳамма нарсани пул билан ўлчайдиган кимсаларга пахтазорда ўрин йўқ!» (Яна гулдурос қарсақлар янгради).

Митингдан сўнг Рашидов ҳаваскор санъаткорлар концертини охиригача мириқиб томоша қилди. Кейин хайрлашиб, Қаримов яна бир неча раҳбар кишилар билан биргаликда колхозларга йўл олишди. Ураб олган одамлар уни ҳеч қўйиб юбормас, гаплашгилари, уни кўргилари келарди. Кишиларда ҳаяжон, у билан қўл бериб кўришиб, ниҳоятда мамнун бўлишарди.

Рашидовнинг Сурхондарёга келганини стационарда ётган Ҳотам Жўрақулов эртасига газетадан ўқиб билди. Шу кунининг ёнига Ҳанифа Бегимқулова ҳовлиқиб кириб келиб, митингга бўлган ҳамма гапларни муфассал гапириб берди. Жўрақуловнинг кўзидан ёш чиқиб кетди. Қасалхонада юрагини чангаллаб ётган одамни политбюро аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари яхши сўзлар билан эл олдида эъозлаб эслаши — ҳазилакам гапми? У ётган еридан дик туриб кетди. Ҳанифа назарида, Жўрақуловнинг кўзида ёш пайдо бўлганга ўхшади. Буни кўзойнак орқасидан унча сезиб бўлмас эди.

Жўрақулов шу куниеқ стационардан чиқиб, уйига келди. Врачлар ҳам ҳайрон. Эртасига эрта билан, одатдагидек, соат тўққизда райкомга, кабинетига кириб келди. Унинг юраги соғ, отнинг юрагидек гурссагурсса урарди. На волидол ва на валокордин керак! У яна юз йил яшайдиган одамдай енг шимариб, иштиеқ билан ўз ишига киришиб кетди. Райкомда яна ҳаёт қайнай бошлади. Майда гап, ифвогарларга яна сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди...

XXXI боб

Жўмард бахтлими?

Жўмард билан Марҳабонинг никоҳ тўйи жуда ҳам зўр — гумбур бўлиб ўтди, Моҳитобон хоним ҳамма «орзу-ҳавас»ларини қилди. Тўй янгича бўлиб янгича эмас, эскича бўлиб эскича бўлмади. Тўйдан кейин бир-бирига ўхшаш кунлар бошланди. Бойбўсиновларнинг икки қаватли уйи — атрофи баланд гиштин девор билан ўралган коттеджнинг уч хонадан иборат биринчи қавати келин-куёвга берилди. Дадаси, ойиси ва Чиннихол юқори қаватга чиқишди. Ошхона пастда ва «Менинг кабинетим» деб Моҳитобон хоним бунда кўп вақт ўралашар, унинг пазандалиги наинки хонадонда, қариндош-ўруғларга ҳам маълум эди. Сурхондарёликлар аксар гўшт қовуриш, шўрваю гўжага ўхшаган таомларга уста бўлар, лекин Моҳитобон хонимнинг эри Тошкентда ишлаган ва ўқиган йилларида йигирма йилча бунда тургани сабабли хамир овқатларни — уграю лағмону мантини яхши ўрганиб олган эди. Баъзиларнинг айтишича, Сурхонга қизил паловни фарғоналиклар олиб келган бўлса, хамир овқат тошкентликлардан борди. Лекин сурхонликларнинг арча кабобини ҳар қандай пазандалар ҳам тайёрлолмаса керак. Дунёнинг ҳеч бир ерида Дашнавотчалик анор бўлмаганидай, ерўчоқда арчага пиширилган қўзи фақат Сурхонда бўлади. Сурхон водийсида, айниқса, Шеробод томонларда татарлар ҳам кўп. Моҳитобон хоним улардан парамач, чакчак ва шунга ўхшаш ширин таомларни ўрганиб олган. Баъзида ҳазин гармон оҳангларини тинглаб, юраги эрир, раҳматли бувилари Галия боғунинг иссиқ бағрини, невараларига меҳрибон бир муштипарни эсларди. Пазанда Моҳитобон хонимнинг яна қон босими ошиб, иккинчи бор Тошкентга, стационарга кетиши Бойбўсиновлар хонадонини ҳувиллатиб қўйди. Ошхонада унча-мунча онасига қарашиб юрадиган Чиннихол ҳам онаси билан жўнади. Узини ёмон сезса ҳам Моҳитобон хоним эрининг юпқани яхши кўришини биларди. Икки-уч кунга етадиган юпқа пишириб кетди. Бойбўсинов ҳар куни эрта билан еб, кечгача шунинг қуввати билан юрарди. Жўмард тушликни мактабда қиларди. Лекин икки-уч маҳал иссиқ овқатга ўрганган Марҳабо бу ҳолга чидалмади. У бир-икки кун онасиникига қатнаб, у ерда қорнини тўйгазди. Эрига ва қайнатасига ҳам бир тоғорачада ош олиб келди. Бу иш ҳам узоққа бормади, ошхонага кириб ўрганмаган Марҳабо бир куни эрта билан Жўмарднинг илтимоси билан бирлари чой, бирлари қўймоқ пишириб столга қўйиш, ундан кейин отани чақиришни маслаҳатлашишди. Жўмард «қийини» қўймоқни эплаштирди, лекин Марҳабо ошхонада иссиқ чойгумни ушлаб, қўли куйиб ташлаб юборди. Сервиздан ажратиб олиниб, Бойбўсинов учун тутиладиган чиройли катта чойнакнинг ҳам кеча тумшугини учуриб юборди. Марҳабо ошхонага кирса тарақ-туруқ кучайиб кетарди. Илгари ҳам бир пиёла қўлидан тушиб синганида Моҳитобон хоним «келган бало-қазо шунга урсин...», деб Марҳабони юпатиб қўя қолган эди. Унинг ҳеч қанақа овқат пиширишни билмаслигини сезган қайнатаси бир куни ўғли қўлоғига шивирлади: «Келинимиз овқат пиширишни билмас экан, шунинг учун уни кўп қийнаш керак эмас. Керак нарсаларни синдириб бўлди, аянг келганида хафа бўлмасин десанг, унга кўп иш буюрма». Жўмард ота айтганини қилди, улар эру хотин шаҳардаги ошхонага қатнашарди. Лекин Марҳабо кимлардандир ошнинг «рецеп-

ти»ни ёзиб олиб, қоғозга қараб ош дамламоқчи бўлди. Мутлақо бўлмади, ўзи ҳам оғзига ололмади. Шавла бўлиб шавла эмас, бир бало бўлди. Ундан негадир қўланса бир ҳид келарди. Бойбўсинов оғзига олганини ҳам секин ўрнидан туриб, умивальникка ташлади. Хулласи калом, овқат тайёрлаш билан шуғулланмаган, умрида фақат «вай, ширин бўпти» деб еб ўрганган Марҳабонинг қўлидан бу иш келмади. Қайнатаси, эри хизматга кетгач, қўш қаватли каттакон уйда ёлғиз қолган Марҳабо соат ўн бир, ўн иккиларда эринчоғлик билан каравотидан туриб, сочлари тўзиган ҳолда ички комбинашка билан бўйи шифтга етадиган тошойна ёнига келар, керишар, ўзининг у ёқ-бу ёғини ойнага солар, шундан кейин елкасига пижамасини ташлаб юз ювишга кирарди. Кўп вақт совун кўпиртиришга эриниб, жўмракдан шариллаб тушган совуқ сувга бармоқларини номига теккизиб, юзидаги упалар, қошдаги бўёқлар оқиб тушмаслиги, сунъий киприкларига путур етмаслиги учун деярли «таянум» қилиб қўя қоларди. Шундан кейин Жўмард столга тайёрлаб кетган таом устидаги оқ сочиқни олиб ташлаб, устига қалин қалпоқ ёпилган чойнакдан биллур стаканга чой қўяр, бирваракайига уч-тўрт чақмоқ қанд ташлар, оппоқ нон устига сариғ ёғ суриб еб оларди. Бугун эса кечагидан қолган овқат совиб қолгани сабабли афтини буриштириб, қошиқ урмади. Асал солинган идиш қопқоғини очаман, деб қўлидан тушириб юборди. Стол атрофида турган пашшалар ҳам гўё шуни кузатиб, ҳайрон бўлишиб тургандай, бирдан учишди. У бу жониворларга озор бериб ҳайдамасди ҳам. Марҳабо наридан-бери чойни ичиб, ўрнидан туриши билан беш-ўнта пашша ўзини ширинликка урди. Ҳамма таомнинг усти очиқ қолгандан кейин нега улар ўзини урмасин! Уларда ҳам нафс бор, ёпишадилар-да! Овқат егандан сўнг устини ёпиб кетиш, ювқисизларни ювиш нариги ҳовлида Зебохон опанинг иши эди. Шу сабабли Марҳабо бунга одатланмаган. Кечгача стол устида нонлар сочилиб ётарди. У баъзи кунлари тамоман уйдан ҳовлига чиқмас эди, юз-қўлини ҳам одеколонда ювиб қўя қоларди. Коридор бошидаги ваннахонага бориб ўтирмай, баъзан хонага олиб кириб қўйгани тувакдан фойдаланар, эрта билан деразаларни очиб, уй ҳавосини янгилаш ҳам одат эмас эди. Марҳабо яна тошойна ёнига келиб пардозни бошлади. Қўнглига ёққан кийимларини гардеробдан олиб, кийиб кўрди, турли ипак кийимларни диван устига уйиб ташлади. «Винзавод» директорининг «ёлғиз» қизи, облисполком раис муовинининг «ёлғиз» келини, бахту маржонга кўмилган Марҳабо эрталабки нонуштадан сўнг тошойна билан гардероб оралиғида бўзчининг моксисдай бориб келарди. Шундан сўнг у белларини сиқиб турадиган импорт пальтони кийиб ташқарига чиқди-да, зинапояда бир лаҳза ўйланиб қолди: онаси ёнига борсамикан ёки маиший хизмат кўрсатиш уйига — тирноқларини бўятиш учун Лаълихонга учрашсамикан? Бу гал онаси ёнига жўнади. Жўмард каравоти, шундоқ бетартиб, чойшаблари очилганча қолди. Уша кун, тўй арафасида ҳовлида баъзан ялтиллаб кўриниб қоладиган Марҳабога иттифоқо бир ёш бола каттакон гулчамбар олиб келиб, тақдим этди. Бу йигитчани Марҳабо танимади. У ҳовлида ўтирди; чой ичди. Бу ерда хизмат қилаётганларга ёқмаса ҳам, анча ўтирди. Бу гулни акаси бериб, табриклаётганини, акаси кимлигини айтмади. Аксининг кимлигини Марҳабо билган эди-ю, аммо қариндошлари олдида буни тан олмади. Ўзини билмасликка солган эди. Негадир бу иш ялт этиб хаёлидан ўтди. Йўл-йўлакай магазинга кирди, таниш кишилар билан саломлашди. Кимгадир уйи телефони номерини бериб, бир лаҳза у билан кулишиб гаплашиб турди. Бирон импорт нарса келиб қолса хабар қилишини илтимос қилди. Магазиндан чиқишда мактабда бирга ўқиган йигит билан ҳам учрашиб, чақчақлашди. Агар бу ҳолатни Жўмард кўрса, тоза фиғони чиқарди. Лекин Марҳабо эрининг ўта рашкчи

эканини ҳали яхши сезмасди. Фақат: «О, жаноб! Сиз мактабда ўралашиб қолавермай, кандидат бўлишни ҳам эсдан чиқарманг! Ҳамма нарсада адамлар сизга ёрдам берадилар. Тошкентга борайлик, қанча пул керак бўлса олиб келаман... деган эди бир куни...

— Эсингизни едингизми!— деган ўшанда Жўмард,— мен ўзим тарихни яхши кўрсам, диссертацияни ҳам ёзиб қўйган бўлсам. Нега пул билан иш қилишимиз керак? Бизнинг уйда бунақа гаплар ҳеч қачон бўлган эмас!

— Жаҳлингиз бурнингиз учида туради-я, Жўмард ака, лекин бари бир пулсиз иш қилиб бўлмайди. Адамлар муллажиринг нималарга қодир, деб юрадилар.

— Э, қўйинг!

— Мен ишга кираман! Уйда зерикдим!

— Жуда яхши. Онам келсин, озгина сабр қилинг. Қаерга кирмоқчисиз?

— Мени обкомга секретарь қилмайдилар, тўғрими?

— Тўғри! Шу фикрингиз билан обкомнинг эшигига ҳам яқинлаштириб бўлмайди!

— Ха-ха-ха-ха-а! Жўмард ака, ҳозир ҳамма ёшлар мендақа! Фақат битта сиз бошқачароқ чиққансиз. Сиз эски-тускилар, вайроналар билан қизиқяпсиз. Ҳозир йигирманчи аср... кибернетика... Вайроналарни қўйинг!

— «Йигирманчи» эмас, ҳижрий бўйинча ўн олтинчи аср. Бунинг аҳамияти йўқ. Будда бўйинча юзинчи аср. Гап асрда эмас.

— Нимада бўлмаса? Мен сизнинг ўз шахсий ишончингизга қарши бўлолмайман. Бу инсоний ҳуқуқ. Лекин ўтмиш асрларга эмас, келгуси асрларга қараш керак!

— Бу тўғри гап. Келажакка қарашимиз керак. Лекин ўтмишни билмаганлар келажакка ҳам қаролмайди. Ўтмиши йўқларнинг келажакги ҳам йўқ.

— Но-о, Жўмард ака! Бу жуда кескин гап. Буни сиз менга айтяпсизми?

— Сизга ҳам, ҳаммага ҳам!

— Ҳа, майли. Қани иш ҳақида гаплашайлик. Онамлар келганларидан кейин сиз мени қаерга ишга киритмоқчисиз? Ишнинг катта-кичиги бўлмайди, деган эдингиз тўғрими?

— Тўғри.

— Қаерга кираман?

— Қаерга кирмоқчисиз? Сизнинг хоҳишингиз муҳим.

— Сен, денг!

— Ҳа, сен.

— Мен қаерга кирардим?

— Ҳамма ерга.

— Қаерга киришни билмайман. Озодароқ жой бўлиши керак. Менинг икки дугонам универмагда ишлайди. Шу ерга кирсам нима дейсиз?

— Мен сени механизаторлар тайёрлайдиган олти ойлик курсга кириб ўқийман, ундан сўнг машина ҳайдайман, деб айтасанми, деб ўйлаб турувдим.

— Жинни бўлдингизми?

— «Йигирманчи аср», «кибернетика...» ҳақида гап айтган одам ўзини универмагга урадимми?

— Дугоналарим бор, деяпман у ерда! Уйда ўтиравериб юрагим сиқилиб кетди.

Бўлиб ўтган бу гап-сўз ҳозир Марҳабо ёдидан ўтди. Универмагда-

ги дугоналари, ундан кейин Анвар деган мўйлаб қўйган шўх бир йигит ҳам Марҳабонинг кўз олдига келди. Бу йигит анчадан буён оҳ уриб юрарди. Универмагга кириб қолган Марҳабони бир лаҳза чеккага чақириб: «Ҳокимлар бир-бири билан қуда бўлиб кетавераркан, камбағал минг яхши кўрса ҳам эзилиб қолавераркан-да! Кичкина одамларнинг муҳаббати ҳамма вақт поймол бўлавераркан-да!» деб, ўзини «Меҳробдан чаён» романидаги Анварга ўхшатарди.

— Жинни бўлманг, менга бунақа гапларни гапирманг, мен сиз таклиф қилган жойга бормайман!— деган Марҳабо жаҳли чиқиб,— биз сиз билан мактабдош ўртоқ бўлиб қоламиз.

— Майли. Куйиб, сени ўйлаб юришдан бошқа иложим йўқ.

Марҳабо шу ердаги дугоналаридан ҳамда қисман Анвардан Жўмард илгари Онахон деган қизга уйланмоқчи бўлганини, у билан анча юрганини, у қиз Қумқўрғон райкомида ишлашини, у билан бирга келиб универмагдан пальто ва бошқа нарсалар сотиб олишганини ҳам эшитган. Бу гапларни Марҳабо дилида тутарди. Эрининг қизганчиқ, рашкчилигини оз-моз сезарди. Агар Онахон ҳақидаги гап оғзидан чиқса, Жўмард буни у кимдан эшитганини суриштирмай қўймасди, шунда кетидан осилиб юрган Анварни ҳам билиб, жанжал чиқаришидан қўрқиб, Марҳабо Онахон ҳақида оғиз очмади. Дарҳақиқат, бунинг нима кераги бор! Оламан, деб айниб кетибди, демак, Онахон ёмон. Етган илоннинг бошини қўзғаш нега керак! Лекин бари бир имконияти бўлганда ўша Онахонни бир кўришни кўнглидан ўтказиб қўйди.

Шу куни Марҳабо онаси ёнига борди. Бунда бирон соат ўтириб, овқатланиб, яна пальтосини кийиб кўчага чиқиб кетди. У ўзидан-ўзи боши оғиб, яна универмагга кириб қолганини билмай қолди. Қадрдон дугоналари, нештахта орқасидаги турган эпчил йигитлар уни очик чехра билан кутиб олишди. Бунда яна бирон соат гаплашиб, чақчақлашиб, кейин уйига қайтиб келди. Чўнтагидаги калитни олиб, катта эшик томондан ичкарига кирди. Шаҳар айланиб, анча бити тўкилган Марҳабо ҳали-замон эри келиб қолиши, у айтмаган бўлса ҳам, бир нарсани пишириб, «сюрприз» қилишни кўнглидан ўтказди. Негадир унинг кайфи чоғ эди. Дугоналари ва улар ёнида турган Анвар жуда ҳам яхши илтифот ва хушомад қилгани қалбига ором берди. У уйга келиб, овқат тайёрлаб эрини хурсанд қилмоқчи бўлди. Ечиниб, наридан-бери пиёз тўғраб, сабзи арчди. Холодильникдан гўшт олди. Плитани ёқиб, қозонга икки капирг ёғ ташлади. Ёғни обдан қизитиб, ундан кейин пиёз, гўшт ташлашни бир неча дақиқадан кейин сабзи босишни ҳам ёзиб олган эди. Илгари қилган бир овқатида ёғни сал исига, гўшт ташлаб, ўлгудек бемаза қилгани эсига тушиб онасининг ўргатганича ёғни яхши доғ қилиш учун плита оловини баландроқ кўтариб, бир муддат қўйиб берди. Шу лаҳза телефон жиринглаб, коридорга чиқди. Бу Анвар экан... Улар анча вақтгача ҳар тўғрида гаплашиб қолишди. Боя, одамлар олдида айтмагани, аслида импорт кийимлар, яхши туфлилар борлигини айтди Анвар. Марҳабо оғзининг таноби қочди. Анварга илтимоснамо, алинганнамо гапира бошлади. Бир муддатдан сўнг, ошхона томондан қора тутун бурқиб, ёғ ҳиди анқиди. У дарҳол телефон трубкасини қўйиб, ошхонага чопди. Қозондаги ёғ лоппа-лоппа ёниб, деворда турган қийма-тахтаю дарпарда ҳам қўшилиб ёнаётган эди. Ошхона тутун ва олов. Марҳабо дод солганча кўчага чиқди. Унинг ранги оқариб кетган, оёқяланг, ички кийимда эди. Кўкраклари очилиб, комбинашкада юрган жувонни кўрган ўткинчи кишилар югурганча уйга бостириб киришди. Қўшилар ҳам бу бақирикни эшитиб, чиқа солиб ўт ўчириш командасига телефон қоқишди. Кимдир шолчаю намак кўтариб, олов устига ёлди. Кимдир ҳушёрлик қилиб газни ўчирди. Идиш-товоқлар ерга тушиб синди. Бошқа хоналарга ўтишининг

олдини олиб кўпчилик жонбозлик кўрсатиб, бир оз тинчителишган бир пайтда сигналларини дамо-дам бақиртириб ўт ўчириш командаси ҳам етиб келди. Ошхона ва бошқа уйлар кўздан кечирилиб, фалокатнинг олди олинди. Ўт ўчириш командаси қайтиб кетиш олдидан акт тузаётган бир пайтда Жўмард кириб келиб қолди. Унинг капалаги учиб кетди. Лекин фалокатнинг олди олинганини кўриб, ўзини босди. Қўшнисиникидан отасига телефон қоқди. Симлар ҳам узилиб кетган эди.

— Жўмард ака, жон ака, мен сизга ош дамлаб қўяман, деган эдим. Сизни хурсанд қиламан, деган эдим. Буни қаранг, фалокат... Бўлмаса мен шундоқ шу ерда турган эдим... Ёғни обдан қиздирмоқчи бўлдим...

— Ишқилиб ўзингизга зарар қилмабди-ю, Марҳабохон. Эҳтиёт бўлиш керак.

— Уришиб берасизми, деб қўрққан эдим,— деди Марҳабо эрини кучиб.

— Нега уришаман! Бу, фалокат. Эҳтиёт бўлиш керак. Энди онамлар келгунча ошхонага кирмай қўя қол. Консерва еб турармиз.

Марҳабо бу фикрга қўшилгандай мамнун бир тарзда эрига боқди. Шу-шу унга овқат қилдирмадилар.

Лекин орадан бирон ҳафтала ўтгач, иттифоқо, телефон жирингладия югурганча бориб уни кўтарган Марҳабо суҳбатдоши билан узоқ ва шартли белгилар билан гаплашгани ичкари хонада ўз иши билан машғул ўтирган Жўмард диққатини жалб этди. У ҳар қанча зеҳн солса ҳам. суҳбат мазмунига тушунмади. Гап кийим-кечак, об-ҳаво ҳақида кетди. «Бу эзма кимса Марҳабонинг дугоналаридан», деб ўйлади Жўмард. Аслида Анвар эди...

Йигирма тўрт кун деганда Моҳитобон хоним стационардан чиқиб, ўз уйга келди. Уни Бойбўсиновнинг ўзи бориб олиб келган эди. Қизи билан бирга уйга кирган ая хоналарни айланиб чиқиб, бир хўрсиниб қўйди. У келини, ўғли дилини оғритгиси келмади-ю, лекин секин вайсагандек бўлди:

— Ўлларинг, исқиртлар! Ҳаммаёқнинг кирини бошига чиқариб-санлару! Даданг боёқиш қандай чидади экан! Сенлар қўлингга куҳлаб ҳидлайсанлар! Пашшаларнинг семириб кетганига қаранглар! Қозонтовоқларнинг қотиб ётганию коридорлардаги пайтава-пайпоқларга қаранглар! Вой, ман касал бўлмай ўлай! Йигирма беш кун кетганимга шунча исқиртлинг-а!

— Шукр қил, онаси!— деди Бойбўсинов,— оз бўлмаса шу исқирт уйингга ўт кетиб, ёниб кул бўлишига оз қолди.

— А?

— Шунақа.

— Вой, мен касал бўлмай ўлай! Худо бир асради денг!

— Мен сенинг ошхонангу гардеробингнинг куйгани эмас, шифту деразаларингнинг куйгани эмас, стол тортмасида муҳим ҳужжатларим бор эди... Шундан қўрқдим.

Моҳитобон хонимнинг оғзи очилиб, донг қотиб қолди.

— Тавба! У кўзинг бу кўзингни ўяман дейди-я!

Гап шу ерга етганда Бойбўсинов Моҳитобонни тўхтатиб, асабни бузмасликни маслаҳат берди. Кейин уйга олиб кириб кетди.

Кунлардан бир кун пойтахтдан Мукаррама Турғунбоевнинг «Баҳор»и Сурхондарёга келди. Катта концерт бўлди. Бу концертга Жўмард ҳам хотини билан тушди. Марҳабо эрининг шунча қаршилигига қармай, қиммат баҳога сотиб олишгани тор америкача «жинси» шимини кийиб тушди. У атай ўзининг белу орқасини таманно қилиб театр фойесида эри билан қўлтиқлашиб юрди. Бу концертга Термизнинг

машҳур кишилари, атрофдаги яқин районлардан, райком, райжироком ва бошқа раҳбарий ташкилотлар ходимлари ҳам келиши ҳаммага маълум эди. Билет топиш қийин бўлган концертга ҳамма тушарди. Бу концертга Марҳабо Онахоннинг келишини ҳам кутган — универмаг қизлари албатта бир йўлини қилиб Марҳабога Онахонни кўрсатишмоқчи бўлди. «Қоп-қора, лўлига ўхшайди...» дейишган. Аммо бунга қарамай, унинг жуда ҳам Онахонни кўргиси келди. У Жўмардда қаттиқ из қолдирган, бир кун тушида «Онахон, Онахон...» деб алаҳлаб, уйғониб кетган Жўмард каравотда, ёнида ёстиққа тирсагини қўйиб, ўзини кузатиб турган Марҳабодан қўрқиб кетган эди. Жўмарднинг баъзида узоқ хаёл суриши ҳам уни ўйлатиб қўярди. Уша кун алаҳсираб уйғониб кетган Жўмард юз хил ёлғон баҳоналар билан Марҳабони тинчитган бўлса ҳам, бари бир бу босинқираш Марҳабонинг эсидан чиқмасди.

Дарҳақиқат, театрга Онахон тушди. У Райкомхон опа Итолмасова ва яна бир неча дугоналари билан ёнма-ён ўтирарди. Ложада Жўрақулов, Гулжаҳон опа ва бошқа раҳбар кишилар ҳам бор эди. Концерт бошланишига яқин қолганда музқаймоқ олиб келаман, деб Марҳабо димоғдорлик билан ложа атрофида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Одамлар ичида ўтирган Онахонга тикилди. Дугоналаридан бири: «Иккинчи қаторда, ўнгдан тўртинчи...» деб кўрсатишди. Онахон театрга Жўмард тушганини ҳам сездди. Унинг ҳам юраги жиз этиб кетди. Лекин бир ўлиб тирилган, гўё бор-йўғидан ажралиб, қуруқ жисми ўтирган Онахон узоқдан Жўмардга кўз ташлаб қўйди. «Жинси» шим кийган, чиройли бир қиз қўлидаги музқаймоғининг бирини Жўмардга узатди, у бу ишларни ҳаммага кўрсатиб қиларди. Бу Марҳабо эканини Онахон билиб, юраги шигиллаб кетди. Ҳа, демак, шу экан. Лекин ложада ўтирган Ҳотам Жўрақулович бу чиройли қиз Бойбўсиновнинг келини эканини билмай, ёнида ўтирган Гулжаҳонга қаради:

— Кимнинг қизи экан? Бунақалар биз томонда ҳам пайдо бўлиб-да! Еш бўла туриб, орқасини тўппайтириб кўрсатиш унча яхши тарбиядан дарак бермайди. Гўзаллигим ҳам, ақлим ҳам, бари шу «жинси» шим ичида деб юрибди. Офарин!

— Фигон бўлманг, сизга нима!

— Сирасини айтаман-да! Шу қиз комсомол аъзоси ҳам бўлиб чиқади. Ҳа, албатта, аъзо бўлиб чиқади.

Концерт сурхонликларга ёқди, карнай-сурнай қилинмай ташкил этилган бўлса ҳам, одам тикилиб кетди. Бу гал ҳам ҳиндча, дам кавказча яхши куйларни бўтқа қилиб обрў оламан, деганлар эмас, ўзбекнинг беқиёс нафис рақсини ижро этадиган «Баҳор» қизлари билан дуторчилар, мақомчилар келган эди. Бу, Марҳабога унча ёқмади. У бўғилиб кетган бўлса ҳам эрининг ҳурмати учун дам сақлаб ўтирди. Бундан кўра уйига бориб магнитофон қўйгани маъқул эди.

Эртасига, душанба кун Жўмарднинг дарси бўлмаганлиги сабабли уйда қолди. Шу кун Марҳабо ҳам онамларни кўриб келаман, ундан бичиқчиникига ҳам ўтаман, деб ясаниб кўчага чиқиб кетди. Жўмард нонуштадан кейин китоб ўқишга тутинди, лекин негадир эти увишиб, яна кўрпа орасига кирди. Оз-моз шамоллаганга ўхшарди. Эндигина бошини ёстиққа қўйиши билан телефон жиринглаб қолди. У ўрнидан туриб бориб, трубкани кўтарди:

— Ал-ло, эшитаман,— у томондан садо бўлмай, кимдир жим турарди,— эшитаман! Ким керак?— яна овоз бўлмагач, Жўмард телефон трубкасини қўйиб, жойига келиб ётди. Ҳайрон бўлди. Кейинги ойларида кимдир уларнинг уйларига телефон қоқарди-да, Жўмард кўтариши билан жим турарди. Шундай бўлавергач, у трубкани олмай, Чиннихол уйда бўлса унга буюрар эди. Телефон қоққан кимса уларга ҳам сукут

сақларди. Илгари бундай ҳол бўлганини сира эслолмайди. Бу иш ҳам Жўмардни жуда ўйлатиб қўйди. Лекин бу ишда бирон ёмон гап борлигини мутлақо хаёлига келтирмади. Эҳтимол биронта дугонаси гаплашмоқчидир, Марҳабонинг овозини эшитмагач, уялиб жим тургандир... Марҳабо кўп вақт дугоналари билан узоқ гаплашарди. Ҳатто телефон аппарати симини узайтириб, каравотигача етадиган қилиб олган эди. У кўп вақт ўрнида ётиб гаплашарди. Булар Жўмардга ёқ-маса ҳам, у кўника бошлади. Сириб кийилладиган «жинси» шим ҳақида ўша куни театрда шивир-шивир гап бўлганини ҳам дилидан ўтказди, лекин тишини-тишига қўйиб, чидади. Чидамай иложи ҳам йўқ: бирикки марта раъини қайтариб, жеркиган эди, Марҳабо ўрнига ётиб йиғлади. Икки кун Жўмард билан гаплашмади. Кейин отасиникига кетиб қолди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Моҳитобон хоним: «Бу нимаси, мен сизни ҳам келиним, ҳам қизим деганман. Кечиринг, эр деган баъзан шунақа сиёсат ҳам қилади. Нима, сизни урибдими, сўкибдими! Фақат камроқ тентира, қаёқларда юрасан, дебди. Бу, арзимаган гап! Эр бўлгандан кейин тергайди-да!» деди бориб. Шундан сўнг уни машинага солиб, уйга қайтариб олиб келишди. «Хоҳлаган еримга бораман. Бораман! Уйда ўтирсам юрагим сиқилади!»— деб кунлардан бир куни Марҳабо бақириб, кўкракларини йиртиб «ультиматум» қўйди. Жўмард тилини тишлаб, индамади. Моҳитобон ая ўзини тутолмай: юрса юрар, майли, уришма, қўявер! Халакунинг итидай тилини осилтириб юриб-юриб келади, деди. Бу гап ҳам Жўмардга ёқмади. Марҳабонинг кайфи чоғлигида қилиқлари ширин... эканлигини дилидан ўтказарди-ю, аммо «халакунинг итидай санғиб юриши»ни ёқтирмасди. Қаерларга боришини ҳам билмасди. Мана бу қилиқ Жўмардни васвасага сола бошлади. Кейинги ҳафтада Марҳабо Жўмардни кўярда-қўймай бир синфдошининг тўйига олиб борди. Бу тўйда Марҳабо рақсга тушди. Қандайдир бир чиройли йигит Марҳабога ҳам, Жўмардга ҳам илтифот кўрсатиб, хизмат қилиб юргани, Марҳабонинг у билан жуда яқин кишилардек гаплашиши, табассуми... Жўмардга ёқмади. Унинг юраги сиқилиб, тезда хотинини олиб, тўйдан чиқиб кетди. Жўмард кўп ўйлайдиган бўлиб қолди — нима бўлаётганини ўзи ҳам билмасди. Баъзан, ёлғиз қолиб, хаёл сурганида негандир кўз олдига Онахон келарди. Машинада шофёр билан ёлғиз кетаётганини сабаб бўлиб, оралари бузилди. Бунда ҳеч қандай шубҳа қиладиган гап йўқ эди. У кейинчалик тушуна бошлади. Бу бир арзимаган нарса, дафъатан қараганда англашилмовчилик орқасида пайдо бўлган рашк экан. Марҳабонинг қилиқлари олдида бу бир ҳалво. Мана шубҳаю рашкларнинг кони! Эрталаб чиқиб, белгисиз томонларга кетиш, кечга яқин ишга борган одамдай чарчаб келиш, ҳар хил баҳона... Мана, рашк қиламан, деган одамга етарли асослар. Жўмарднинг боши қотиб юрган кезларида, улфатлар ичидаги бир сўхбатда баъзи суюқоёқ хотинлар ҳақида гап кетди. Ошналаридан бири бошини сарак-сарак қилиб, баъзиларни моддий жиҳатдан ва кийим-кечак билан таъмин қилиб қўйишнинг аҳамияти йўқ, қадамини чакки босишга бир ўрганган жувон эрининг ҳар қанча яхшилиги, кучлилиги, олижаноблигига ҳам қарамайди, эри кўзига чўп ташлайди. Чакки юради, бу бир таръяк мисол ўрганиб олгандан кейин ташлолмайди, деди. Бундан ваҳимали гапларни эшитган Жўмард кейинги кунларда жуда хомуш юрарди.

Душанба куни ёлғиз ўтирган Жўмарднинг кўзи иттифоқо жавони ичида жиягига олтин ҳарфлар билан муаллифи номи ёзилган китобга тушди. Бу китобни Жўмард туғилган кунига Онахон совға қилган эди. Бу китобга шубҳа шу маҳалгача Марҳабонинг кўзи тушмаган, агар унинг ичидаги ёзувни ўқиганида, тоза жанжал кўтариши аниқлигини ўйлади. Китобдаги бир шеър Онахонга жуда ёқарди. Шеърни Жўмард ҳам бир

неча бор ўқиган, ҳаяжонланган эди. Ҳозир у китоб саҳифаларини очиб, Марҳабо йўқлигида яна ўша шеърни ўқиди. Унинг рўпарасида Онахон пайдо бўлди.

Мағрур ўсган саҳро кушидек
Қалб бўйсунмас эди, ёввойи...
Гўдакларнинг ширин тушидек
Кулар эдим, йўқди парвойим.

Баҳор эди... боқдинг кўзимга,
Кўлларинг-ла тутдинг кўлимни.

Ишонмадим ўзим-ўзимга,
Туташ қошлар тўсди йўлимни.

Севиб қолдим сени жон каби,
Ўзинг қалбим, ўзинг сўлмас гул.
Мен севгимдан қайтсам, бу юрак
Бир қоракўл кўзичоқ каби
Кўз очмасдан кетгани маъқул!

XXXII. боб

Бешик ва қабр

Бугун, эскича «катта ҳайит» куни, тонг қоронғисида баркашдаги юпқани бошига кўтариб олган букчайган бир кампир катта йўлда қабристон томонга йиғлаб, фарёд чекиб кетиб борарди. Бечоранинг фарзанди ўлган, чидай олмай оҳ ураётгани шундоқ сезилиб турарди. У катта йўлни кесиб ўтиб, чироқлар шуъласидан нари, илон изи йўлга тушиб, кенг дала ўртасидан олисдаги қабристонга борарди. Бундай кунларда кўплар ўз жигарларини, оға-иниларини эслаб, турли таомлар пишириб, қабристонга келиши мозийдан таомил. Гўрковларга, бундаги ғарибларга хўрак улашиб, жигари қабри тепасида бир муддат йиғлаб-сиқтаб, кўнглини бўшатиб, қайтиб кетишар эди. Кампир ҳам баркашдаги юпқасини кўтариб, ҳаллослаб, йўл-йўлакай, «Вой, бодем, во-ой-й, жоним бодем. сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиди-е! Сени ўлдирганларнинг ўзи ўл-се-е-ен!»— деб фарёд чекарди.

Она қабристонга етиб келиб, гўрковларнинг кичик ҳужраси ёнида бир лаҳза тўхтаб, қўлидаги тугунни берди. Эскигина шолча ташлаб қўйилган супа четига ўтириб, тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортиб, мазористон четига сўқмоқ йўл бўйлаб, ичкарига кириб кетди. Катта гиштин сағаналар, пасту баланд қабрлар, мрамартош қўйилиб, атрофи панжара билан иҳота қилинган қабрлар ёнидан ўтиб, энг чеккадаги пастқамликда, қайрағоч дарахти тагидаги кўримсизгина янги қабр тепасига келиб, тонг қоронғисида бу қабрни қучиб, зор-зор йиғлади. Кетма-кет келиб, бир оз нарида кузатиб турган кекса гўрков бу кампир яқинда фожиали ўлган Тойлоқовнинг онаси эканини пайқади. У фарзанди қабрини қучоқлаб, оҳ уриб, йиғлаб ўтирган она ёнига келиб, унга тасалли берди. Яна дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Шундан сўнг, кекса гўрков ўрнидан туриб, ўз ҳужраси томон юрди. Она бўлса бунда қолиб, қабр тепасида тупроққа беланиб йиғлаб ўтирарди. Бу қабр тепасига бундан буён ҳеч ким келмайди, онадан бўлак унга ачинадиган кимса йўқлигини ҳеч ким билмасди. Марҳумнинг тириклигида қилган қилмишларини унинг асло билгиси ҳам келмас, бу менинг фарзандим, бу менинг ўғлим, деб она зор-зор йиғларди. Бу қабр ичида болалигида тўпписига уқпар тақиб юрадиган, йигитлигида ўқиб мулла бўлган, кейинчалик «катта ишларда» ишлаб, костюм кийиб, галстук тақиб, машинада юрадиган фарзанди ётарди. Гўрков Тойлоқов воқеасини эшитган, ҳамма гапдан воқиф эди. Бечора онага ачиниб, кетаётган ерида узоқдан яна бир қайрилиб қараб қўйди. Бешикдан то қабргача шу онага ташвиш орттириб келган ўғил тепасида онаизор яна оҳ уриб йиғлаб ўтирганига ачинди.

Фожиа мана бундоқ юз берган эди: Тойлоқов қилмишлари устидан маъмурий ташкилот иш қўзғаб, текшираётганидан хабари йўқ, босди-босди бўлиб кетди, деб юрарди. Уша кунлари у қочмоқчи ҳам бўлган эди. Илгари қилиб юрганидек, бу ишни ҳам тинчитиб юбораман, дерди. Лекин ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, у шу кунлари ҳам ўзининг фақш ишларини қўймади. У кейинги кунларда бир жувонга элакишиб юрарди. Баъзи кунлари кампири ёнига ярим тунда келарди. Болалар унинг ҳолидан хабар олмасди. Билаклари, кўкси тишланиб, кўкарганини кўриб қолган кейинги хотини ҳам эрининг бузуқлигидан қуйиб, жанжал кўтарган бўлса ҳам фойда бўлмагач, ташлаб кетган, бу тўнғизни тарбиялаш мумкин эмаслигини билган эди. Тойлоқов янги бир жувонни топиб, серқичиқ бу жувонга муккасидан кетган. Болаларини ҳам тамом унутган эди. Уларни бориб кўрмас, қайрилиб қарамас, нафақа ҳам ташламасди. Болалари турган ҳовлининг налогини ҳам тўламасди.

Маълум бўлишича, Тойлоқов хотини билан дон олишиб юрганини сезган эри — заготзерно ходими уларни жиноят устида ушлаб олиш учун икки бузуқнинг пайига тушган. Кунлардан бир куни тоғ оралиғига — Вахшивор томонларга кетдим, индинга келаман, деб уйдан чиқиб кетган йигит «машинада кетиб», ярим соатлардан кейин қайтиб келиб, универмаг ёнидаги кўчага кириб, ошнасиникида ўтирган. Ораддан бир неча соат ўтгач, овлоқ кўчада Тойлоқов пайдо бўлиб, шундоқ кўча юзидаги бир эшикни калит билан очган. Эшиги кўчага қараган бу кичкина хонада илгари бир тикувчи-машиначи турарди. У кўчиб кетгандан кейин бир муддат сартарошхона бўлди. Ҳозир негадир бўш ётарди. Тойлоқов ичкарига кириб кетгач, рўпарадаги уйда дераза пардасини сал қия қилиб, мўралаб турган йигит ораддан яна бирон соатлар ўтар-ўтмас рўмол билан юзини обдан ўраган ўз хотини кўча четидан жадал, шатиллаганича келиб, ўша хона эшигини тақиллатмай кириб кетганини кўрган. Хотинининг жадал келишидан у бу хонада узоқ турмаслигини сезган йигит беш минутлардан сўнг титраб, югурганча бориб ўша хонанинг юпқа тахтадан ясалган, унча бақувват бўлмаган эшигини зарб билан тепиб илгагини бузиб ичкарига кирган. Ярим яланғоч хотини билан Тойлоқов ёғочкаравотда бақадай бир-бирига ёпишиб ётганини кўриб, жойларингдан силжима, ифлослар, дегану этиги қўнжидан пичоқ суғуриб олиб, икковининг қоқ юрагига санчган. Шундан кейин у титраб, оқариб тўппа-тўғри милиция идорасига келиб, бўлган воқеани ғудурлаб айтиб берган...

Она бечора аза очди. Жанозага уч-тўрт одам келди, холос. Лекин ажралган хотини бу воқеани эшитиб, атай келиб, ҳақиқатни яширманглар, мен милиция идорасида бўлдим, ҳамма гапни эшитдим. Нариги кўчада турадиган бир жувон билан қўлга тушиб, эри пичоқ уриб ўлдирибди. Тўғри қилган! Судда ҳам ўша йигитни ҳимоя қиламан, дебди. Жанозага келган бир неча одамлар бирин-сирин кетиб қолишибди. Хотинининг гапини участка милицияси ҳам тасдиқлаган. Ҳақиқатни бузмай, тўғри айтиш керак! Унинг фақш ишлари ўз бошига етди. Унинг бошқа жиноятлари ҳам бор эди, дебди. Бир неча қариндош-уруғлари иштирокида жаноза ўтган. Маъмурий ташкилот унинг жасадини катта қабристонга эмас, чеккароққа кўмилсин, дебди. Агар уруғлари уни туғилган томонига олиб кетамиз, деса, Сурхондарёдан олиб чиқиб кетиша қолсин, дейишибди.

Бу фожиани эшитган Ҳақназар ота билан Ёрлақаб оталар кўз олдига «вакил» бўлиб келган, кўп шўриши гафғоларнинг сабабкори, жингалак соч, тугмача мўйлаб, овчарка итдай серҳаракат, удабуррон

Тойлоқов келди. Битта одам бутун райкомни така-така қилганини эслашди. Бунақаларнинг қисмати беш кун олдин бўлмаса, беш кун кейин, албатта шундай бўлади, дейишди.

— Ерлақаб-бой, ҳой, Ерлақаб-бой?

— Лаббай?

— Таҳоратингиз борми? Юринг, анави Тойлоқов ўлибди, борайлик.

— Э, унга бетаҳорат борса ҳам бўлаверади!— деди Ерлақаб ота.

Икки чол оғзига нос ташлаб, ўша «бу дунёнинг кайфу сафосини тортган» содда одамларни алдаб, хотин-қизларни бузиб, ишрат қилмоқчи бўлган лўттибознинг жанозасига боришмади.

— Шу одамлар зиёлиман деб, ўзини пардалаб, кўп қабих ишлар қилишяпти. Бир раисга ҳам суйкалиб, ўзларининг ифлос ишларини унга билдирмай, уни йўлдан оздирмоқчи бўлди. У ўз наздида бу ишларни ҳеч ким билмайди, деб ўйлаган. Мана, кўриб турибмиз-ку! Қафтида кири йўқ, покман, деб юрган ким бўлиб чиқди!

Ёмон гап тез тарқалади. Жўрақулов ҳам, Бойбўсинов ҳам Тойлоқов фожиасини шу кун эшитишди. Улар телефонда гаплашишарди:

— Чумоли филга ошиқ бўлиб, дадасига: тез шуни олиб берасиз, дебди. Филни олибди-ю, кўп ўтмай фил ўлибди. Шунда чумолининг дадаси Чумолижонга: «Мана, жон-ҳолимга қўймай олишга олдинг, ўлди. Энди ўлгунингча гўр қазийсан», дебди. Биз Тойлоқовни ишчанликда бир фил деб ўйлардик. Аксинча, унинг ҳаром ишлари филчалик катта экан. Энди бу шармандалик то қиёматгача эсимиздан чиқмайди,— деди Жўрақулов.

— Ёмон гап бўлди,— деди Бойбўсинов,— катта шаҳарнинг йўли бошқа, аммо биз чегара ер бўлганимиз сабабли бундай нотаин кимсаларнинг изғиб юриши яхши бўлмади-да! Уртоқлар ташвишда, комиссия келса керак,— деди у Жўрақуловнинг юрагига таҳлика солиб. Чунки у шахснинг Жўрақуловга яқинлигини яхши биларди.

— Текшириш керак,— деди Жўрақулов,— лекин гавҳартош қидирган Чингизхоннинг кун келмасин. Чағаниёни босиб олган Чингиз қимматбаҳо жавоҳирларни талаган. Бир бой катта гавҳарни ютиб юбориб яширганини эшитадилар. Шундан сўнг унинг қорнини ёриб, гавҳартошни оладилар. Бундан шубҳаланган Чингизхон бошқа ҳамма эркакларнинг ҳам қорнини ёриб, гавҳар тош қидирган экан, деди қаттиққўллиги билан ном чиқарган Бойбўсиновнинг гапига жавоб қилиб.

XXXIII боб

Инсон осмонга ҳар қанча кўтарилгани билан бари бир ерга тушади

Кишининг ёдидан кўтариладиган нарсалар кўп. Лекин киши дунёга келиб, ўла-ўлгунча унутмайдиган нарсалар ҳам жуда кўп, инсон юрагида чуқур из қолдириб, эркалайди, ибрат тимсоли бўлиб, яхши йўлга бошлайди. Лекин ўн тўққиз яшар қиз — шу ниҳолнинг ҳам ўзига ярашур кечмиш-кечирмишлари бор, биз, катталар, баъзида шу ёшларни ҳам камситмаслигимиз керак. Еримиз ниҳоятда кўҳна бўлгани билан дунёга келган ҳар бир ёш уни янгидан бошланди, деб ўйлайди. Неча бор ўта тараққиёт, неча бор қиёмат-емирилишлар бўлиб ўтганини

билмайдилар, улар учун дунё янги. Бу руҳ табиатнинг инсонга бағишланган беқиёс тухфасидир. Шу сабабли ҳам чарчаган, баъзан зериккан боболар кўз олдида неваранинг елиб-югуриши, ўз дунёсини яратмоқ учун тиришиб-тортишиши ҳаётнинг абадул-абадлигидан далолатдир. Онахонга аввал унча ёқмаган кибору маданиятли кишилар билан гаплашишни ёқтирадиган, истараси иссиқ Ҳанифа Бегимқулова кейинчалик бошқача бўлди. Аввал тушунмади. Шоир айтганидай, «маҳлиё бўлиб орденига, босмай қўйди олдинга...» бўлиб кўринди. Лекин шу Ҳанифа Бегимқулованинг қорасовуқ — изғиринда юз-қўллари мой, устига пахталик қавима фуфайка кийиб, экскаваторни юргизаётгани, йигитларни уй-уйларидан ҳайдаб олиб келганини, ремонт бригадаси унга қойил қолиши — техникани яхши билиши... Онахонда беихтиёр катта таассурот қолдирди. Этиклари лой, қўллари қорамой, колхозини деб ўзидан кечиб, дала кезиб юрган Ҳанифа Бегимқулова кейинги кунларда унинг кўз олдидан кетмасди. Бегимқулова унга ёқа бошлади. Демак, у қалам қош, шўх, қадду қомати келишган «жонои» бўлгани учун колхозга ранса бўлган эмас, унда бошқа қудрат ҳам бор экан. Юрагида оташи, донолиги, ишбилармонлиги учун уни эл ўзига сардор қилган. Бундоқ кўркем ва шўх хотинларнинг қисмати оғир: бир район раҳбари қўл остида ишловчи кўркем жувонни ўз ёнига раҳбарий ишга кўтариб, эрини узоқ бир совхозга ишга юборган. Ҳафталар мобайнида эру хотин бир-бирларини кўришолмаган. У кимса кўркем жувонни йўлдан оздириб, ўзининг ўйнашига айлантирган. Бу ҳол гап сўз бўлиб, охири жанжал билан оила бузилиб кетган. Бу воқеа ҳам Онахон қулоғига чалинган эди. Лекин кўркем Ҳанифа Бегимқулова бу масалада метин иродали кимса эканини ҳам кишилар сезган эди. Учинчи киши билган сир — сир эмас, уни эл билади, дейдилар. Дунёда сирлигича қолиб кетадиган нарса йўқ. Шу сабабли, агар Ҳанифанинг бирон ноҳўя хатти-ҳаракати бўлганда буни сезмай қолиш асло мумкин эмас эди. Ўша куни у экскаваторчи йигитларга танбех бериб, гапираётганини ҳам эшитган эди:

— Уқувсизлик қилиш, ёмон ишлашимиз мумкин, лекин вазифага бегона сифат қарашга ҳаққимиз йўқ! Лоқайдликка ҳаққимиз йўқ! Ўзимизники деб, жон куйдирмаслик, бошқаларга оғирлик ташлашдан ёмон нарса йўқ! Сиз, шунақасиз! Енгилнинг остидан, оғирнинг устидан юрасиз! Кузатасиз, иложини топсангиз қўлингизни совуқ сувга урмайсиз. Бунақа билан иш бўладими?! Яна бунинг устига бошқалар мукофот олса ҳасад қилиб, сасиб юрасиз. Сиз жон чекмай юринг-да, яна сизга орден беришсинми?!

Лекин бари бир Онахон юрагидаги алам тошкўмир чўғидай қалбни куйдириб ётарди. У ичдан куйарди. Агар унинг бир қўли ёки оёғини кесиб ташлаганларида ҳам бунчалик оғриқ аламини тортмасди. Лекин у фронтдаги ўша томоғини осколка олиб кетган сувсираган жангчидек то қулаб тушгунча вазифамга келавераман дерди ўзига-ўзи.

Совуқ кунлар.

Ҳеч нарса бўлмагандек, Онахон ўз жойида ўтирарди. Бирдан телефон жириглаб, Сафоқул Остонақуловнинг овози эшитилди. Йилтироқ, пўрсилдоқ сўзлар оқа бошлади. Бундай носамимий гаплар жонига тегиб кетган эди.

— Ким бўласиз? Ким керак?!— жавоб қилди. Онахон газабини ичига ютиб.

— Ҳотам Жўрақулович бормилар?

— Йўқ!— шаққа трубкани қўйди.

Эртасига эрта билан Остонақулов қабулхонада пайдо бўлди. Онахонга яқин келиб, салом берган эди, жавоб қилмади. Ўтирган ерида ранги оқариб, титрай бошлади.

— Чиқиб кет бу ердан!— ярим овозда гапирди Онахон. Ўзига тикланган қаҳрли кўзга бардош беролмай Остонақулов «хўп, хўп...» деганича қабулхонадан чиқиб кетди.— Сенинг мансабингдан ҳам қўрқмайман! Сени шу мансабга тайинлаганлар ҳам яхши одамлар эмас!

Тўпдан кейин қабулхонада Райкомхон опа билан Гулжаҳон ая пайдо бўлишди.

— Ҳотам Жўрақуловичдан хавотир олиб келдим. Кечаси билан приступ бўлди. Вой, «тез ёрдам»лар келди,— деди диванга ўтириб Гулжаҳон,— ўзлари шу ердадилар?

— Ҳа, кабинетдалар.

— Колхозгами ёки Термизгами бораман, десалар рухсат берманг, қизим!

— Хўп-хўп...— деди Онахон беихтиёр. Афтидан Ҳотам Жўрақулович Онахонни ўз қизидан аъло кўриб, уйда кўп гапирган бўлса керак, унинг буйруғи ўтадигандай Гулжаҳон опа унга тайинларди.

— Вой қизим-ей, бугун кечаси билан менинг бўладиганим бўлди. Икки ёстиқ кислород, укол, врачларнинг нечоғлик иши билан Ҳотам акангизни қайтариб олиб қолдик. Ўзи бир асради. Эрталаб туриб, юзини ювиб хизматга бораман, дейдилар. Ҳой, адаси, дўхтирлар рухсат бергани йўқ, агар билиб қолса ёмон бўлади, десам ҳам қулоқ солмадилар. Бўлмаса. Мен рухсат бермайман!— деб туриб олдим. Во-о-о-ой, эски одатларини қилиб, ялиниб-ёлвориб, яхши гаплар гапириб, мени «тушунган; жуда ҳам ақлли хотин» эканлигимни қайта-қайта айтиб, яқинда яна Кисловодскка олиб боришлари, ундан кейин Карллови-Вари деган зағриница курортига олиб боришларини айтиб кўнглимни олдилар. Мен шўрлик кўнглим бўш, у кишига жавоб бериб юборибман. Мана, жавоб бердим у яна орқаларидан югурганимча келдим. Онахон қизим, жон қизим, бир хил жанжалкаш одамлар бўлса ёнларига киритманг! Анави иккинчи секретарь ёш, нервлари ҳам бақувват, ўшани олдига киритиб юборинг. Мана энди ҳозир мени келганимни билсалар ҳам диққат бўладилар. Шунинг учун индаманг, ёнларига кирсангиз менинг келганимни айтманг!

— Хўп, Гулжаҳон опа.

Опа кўп ўтирмай, корзинкасида қоғозга ўралган диабетлар овқатини — қийма қилинган гўшт, қора сонни Онахондан соат бирларга қолмай олиб кириб беришни илтимос қилди. Кейин чиқиб кетди.

Онахонни яна хаёл босди; шундоқ меҳрибон хотинлар ҳам бўлади. Ўттиз беш йил яшагандан сўнг эру хотинликдан кўра ҳам қадрдон дўст бўлиб кетишар экан. Ҳаёти қил устида, нечоғлиқ врачларнинг эҳтиёткорлиги билан юрган бу одам юрагида юрт ташвиши. Пахта агар бир йил бажарилмасин-чи, нима бўларкин! Яна юз йил яшайдиган одамдай жуда ҳам ишонч билан ишларди. Унинг узоқ йилларга мўлжалланган режаси ҳам бор. Ўлимни мутлақо ўйламаслик керак! Бу, Жўрақулов фалсафаси. «Ўйлайверма ўлимни, қийин эмасдир ўлмоқ, ҳаётга боқ, шол бўлсанг, юриб кетасан, ўртоқ!» Бу шеърый мисраларни жавонидаги китобдан кўчириб олиб айтиб юрарди. Ҳаётни шунчалик яхши кўрса-ю, қонли жангдан омон қайтиб, бу ерда ҳам қанча тўғаноқларни бузиб, рақиблар зарбасига бардош берса! Ундан ўрганиш керак деди ўзига-ўзи Онахон.

Кайфи чоғ Жўрақулов кабинетидан қабулхонага чиқиб, хомуш ўтирган Онахонга кўз ташлади. «Рустами дoston» бўлиб турган Жўрақуловнинг кечаси аҳволи не кечганини Онахон билиб турарди.

— Қизим, нега хомушсиз! Бетобмисиз?

— Йўқ,— деди дик ўрнидан туриб Онахон. У атай, сунъий табасум қилди.

— Бобо бардамдилар?

— Яхшилар. Ҳар сафар сизга салом айтадилар.

— Саломат бўлсинлар!— деди Жўрақулов Онахонга тикилиб туриб. Унинг ўз стулига ўтиришини буюрди. Илгари ҳам у бу хонага чиққанида, келгани ёки кетаётганида Онахоннинг дик ўрнидан турмаслигини, мактаб бошқа, бу ерда биз ҳаммамиз тенг ходимлармиз деб уқдирган эди. Лекин Онахон ўз муаллимини кўргандек ҳар гал Жўрақулов ва бошқа секретарлар кирганида ўрнидан турарди.— Марҳамат, жойингизда ўтиринг,— деди яна Жўрақулов.

Бир муддатдан кейин, анчадан буён ўйлаб юрган дилидаги гапни айтишга жазм этиб, оғиз чоғлаётган Онахоннинг ҳаяжонини Жўрақулов сезиб турарди. Бунда бошқа киши йўқлиги ва бунинг устига эртаниндин Ўзбекистон Олий Совети сессиясига, Тошкентга кетишга ҳозирлик кўраётгани сабабли Онахон Жўрақуловга мурожаат этди.

— Ҳотам Жўрақулович, айбга қўшмасангиз, илтимосим бор эди.

— Марҳамат.

— Мени колхозга ишга юборилишимни сўрайман. Дугоналарим курсни тамомлаб, бу йил машинага минишади. Райкомда иш ёқмади, демоқчи эмасман. Кўнглингизга ҳеч ёмон фикр келмасин. Ҳотам Жўрақулович, сиз кишилар дилидаги гапни бошқалардан кўра ҳам тушунасиз. Тўғри, мен узоқ ишлаганим йўқ. Ўз ишига муҳаббат қўйган киши учун узоқ вақтнинг аҳамияти йўқ. Мен, яна икки йил ишлаб берсангиз, ишлайвераман, чунки сиз билан ишлаш жуда ҳам кўнглим эканини бу ерда ҳамма гапирди. Биринчи галда Райкомхон опам. Мен ҳам дугоналарим қатори машинада ишлагим келаяпти... Ҳанифа опа Бегимқуловага ҳавасим келяпти. Жуда ажойиб инсон.

Ҳотам Жўрақулович бу гапни эшитиб, диванга ўтирганча Онахонга тикилиб қолди. У негадир оғир бўлиб кетди. Юзидаги кулги, кайфи-чоғлик бир лаҳзада йўқолди. Яна бир ондан кейин у ўзини қўлга олди.

— Тушунарли,— деди у ўйламсираб,— лекин сиз менга тўғрисини айтнинг, бу ерда бирон киши сизни хафа қилдимми?

— Йўқ! Ҳеч ким мени хафа қилгани йўқ. Ҳотам Жўрақулович, мен, аксинча, жуда миннатдорман. Бу ерда ишлаш менга ёқади. Мен ишлайвераман, комсомол аъзосиман, райком иродаси менинг учун ҳамма нарсадан юқори. Лекин, мен бевосита далада ишлашни, механизатор бўлишни орзу қилиб келганман.

— Тўғри,— деди Жўрақулов ўрнидан туриб,— мен юрагингиздаги гапни тушундим. Лекин бир оз сабр қиласиз.

— Бўпти.— деди Онахон мамнуният билан.

Жўрақулов кабинетга кириб кетгач, Онахон ўрнидан туриб, Райкомхон опа олдига борди. Унга Жўрақуловнинг қарши бўлмаётганини тўлқинланиб айтиб берди. Лекин бу гап Райкомхон опага унча ёқмади. У энди ўзига бир яхши дўст топган бир пайтда кетмоқчи. Бу унинг кўнглини чўктирди. Ўзи хунуккина хотин бўлганидан сал руҳий ўзгариш уни тўрсайтириб, яна ҳам хунук қилиб қўярди. У бир неча йил Лаълихон билан бирга ишлашиб, тил топиша олмаган эди. Шу хотин борида Жўрақулов ёнига киролмас эди ҳам. «Қабулхонада бўри ўтирибди» дерди. Онахон билан юлдузи юлдузига мос келиб, тушлик овқатни ҳам, ишни ҳам бирга қилишарди, бир-бирига ишоншарди, чинакам опа-сингил бўлиб олишган эди. Жўмарднинг номардликларидан ҳам тўла хабардор эди. Олган хотини Жўмарднинг тоза таъзирини бераётганини ҳам Онахонга айтиб турарди. Чунки Райкомхон опанинг синглиси Бойбўсиновлар билан бир девор қўшни, Моҳитобон хоним билан опа-сингил. Зебихон билан Моҳитобоннинг ораларидан оламушук ўтиб «гап», меҳмондорчиликлари тугаб, расмий гаплашадиган бўлиб қолгани, буларнинг ҳаммасига Марҳабо сабаб бўлаётганини.

ҳам Райкомхон опа синглиси орқали эшитган эди. Бундан бир неча ой бурун Жўмард ертўлада ўзини ўзи осаётганида Чиннихол кўриб қолиб, дод солгани, агар у ўн минут кечикканида фожиа юз бериши-ю, меҳмондорчиликка кетган Моҳитобон хонимни телефон қилиб чақиртиргани, ота-она ҳовлиқиб келишгани... Барини Райкомхон опа эшитган. «Жўмард хотинини Анвар деган магазинчи йигит билан ушлаб олибди...» деган гапу Марҳабонинг тоза калтак еб, онасиникига кетиб қолганигача, Жўмарднинг ўзини осмоқчи бўлгани — бари-бари Онахон қулоғига етиб келди. Шунчалик сирдош бўлиб қолган опани ташлаб, колхозга кетиши опага ёқмади.

— Ҳа, майли,— деди Райкомхон опа Итолмасова.— Ҳар кимнинг хоҳиши. Биз сизни ушлаб туролмаймиз, қизим. Қаҳрамон бўламан, орден оламан деб зўр бериб, бели узилиб кетганлар ҳам бор. Шошмаган, ҳовлиқмаган киши манзилга етади. Майли, боринг, нима ҳам дердик!

— Опажон, мен эртани ўйлашман,— деди Онахон Райкомхон опани қучиб,— мен доимо секретарь-машинистка бўлиб ишлайвермайман-у.

— Мен, подон эртани ўйламабман-да! Менга раҳбарларимиз шу ерда ишлайсиз, шу ерда элга манфаатингиз кўпроқ тегади, дейишганига, мана, мен йигирма беш йилдан буён ишлайман. Район Советига депутатман. «Ҳурмат Белгиси» ордени билан тақдирланганман. Райкомдан муҳимроқ жой борми?!

— Тўғри, опажон. Сиз юз фоиз ҳақсиз. Лекин мен бошқа ёққа кетиб қолаётганим йўқ, сизнинг қўл остингиздаги колхозга. Далада ишлашни яхши кўраман. Опажон, ҳар куни сизга телефон қоқаман, ёнингизга келиб тураман...

Тўрсайиб турган Райкомхон опа бир оз юмшади. Гўё у розилик бериб, қарор чиқариб берадигандай;

— Ҳа, майли, ўзингиз биласиз, — деди.

Орадан икки кун ўтгач, қабулхонага Ҳанифа Бегимқулова кириб келди. Унга ҳурмат кўрсатиб, Онахон ўрнидан турди. У билан илиқ кўришди. Пальтоси, тивит рўмолини ечиб, қабулхонадаги қоziққа илди. Костюми ёқасига депутатлик байроғини, орден ленталарини тақиб олган эди. У келиштириб кийинган.

— Омонмисан, яхши қиз?— Ишларинг тузукми?

— Раҳмат, Ҳанифахон опа. Ўзингиз яхшимисиз?

— Ҳа, ишларимиз яхши. Ҳадемай кўкчам.

— Тушунаман.

— Ҳув анави гапим ёдингдан чиқмаганми?

— Йўқ,— деди чиройли табассум қилиб Онахон.

— Сени олиб кетаман! Шунга келдим. Сен менга ёқиб қолдинг. Сен Ҳанифахон опанг — «малика»га чўри бўлмайсан... Ха-ха-ха-ха! Назаримда, сенинг жойинг далада!

— Мени кечиринг ўша англашилмовчилик учун.

— Йўқ, сен ўшанда тўғри айтгансан. Мени биринчи кўрган одам доимо «малика» дейди. Буни ўзим биламан. Сендан бошқалар ҳам ўйламай-нетмай «малика» деган. Сиртдан шундайроқ кўринсам керак. Ҳа, нима, малика бўлиш ёмонми! Бошқа «малика»ларни билмайман, ammo мени халқ сайлаган. Фахрланаман! Онахон, жон синглим, колхозда комсомол-ёшлар бригадаси ташкил этипмиз. Сени олиб кетаман, бирга ишлашамиз. Ҳақназар отам ишни менга топширган эдилар, зора шу ишни мен сенга топширсам.

— Йўқ, опажон, вазифангиз ўзингизга буюрсин.

— Ҳотам акамларнинг ёнларига кириб чиқай. У киши мени чақирганлар.

— Марҳамат! Марҳамат!

Ҳанифа Бегимқулова бир лаҳзалик шакаргуфторликдан кейин ичкарига кириб кетди. Ярим соатлардан кейин Онахонни қўнғироқ орқали Жўрақулов ичкарига чақирди. Онахон кабинетга кирди.

— Онахон, қизим, «тўқсон беш»дан бир яхшилаб дамлаб келмай-сизми? Ҳанифа опангиз ошдан келган эканлар.

— Хўп. Ҳозир олиб кираман.

Онахон югурганча Райкомхон опа хонасига кириб, қайнаб турган чойгумдан кўк чой дамлади-да, ювилган пиёлаларни кабинетга олиб кирди.

— Ўзингиз ҳам ўтиринг,— деди Жўрақулов Онахонга. Кейин чойни қайтариб ўзига қуйди, Ҳанифахонга, Онахонга узатди.— Гап бундоқ, қизим, илтимосингизни мен иккинчи секретарга, ташкилий ишлар бўлими мудирига айтдим. Уларни рози қилдим. Ўртоқ Бегимқулова билан ҳам гаплашган экансизлар... Илтимосингизни қондирамиз. Лекин бизга қийин бўлади, энди муносиб бир ёрдамчи топдим, деб юрган эдим.

Онахон боши қуйи ўтирарди. У сал-пал қизариб кетди.

— Ҳотам Жўрақулович, ёдингизда бўлса керак, сиз ўша вақтда Бойсун райкомининг секретари эдингиз, мен бунда инструктор бўлиб ишлаганман. Кейин Ҳақназар отага муовин бўлиб бордим. Ухшашликни қаранг, сиз бу ерга яна бошқа бир қизни топиб оласиз. Лекин Онахоннинг жойи колхозда!

— Яна Лаълини қайтариб олиб келайми?

— У-ў,— деди Ҳанифа,— уни олиб келинг-да, эртасидан ўзингиз кетаверинг. Ҳар келганимда, сизнинг ёнингизга кириб чиққанимдан кейин орқамдан гап қиларди. У-ў, унақа хотиндан худо асрасин!

— Ҳанифа-ой, бўпти, эртага мен ўзим Онахонни колхозга олиб бораман. Соат ўн бирларда правлениеда бўласизми?

— Ҳа, албатта.

— Ўзим уни райкомга олиб келган эдим, ўзим колхозга олиб бораман. Бригада бошлиғи бўлиб ишлайди. Келаси йил, шу ойларда унга ўзингиз кафолат берасиз. Партия сафига кандидат қилиб оламиз!

— Раҳмат, Ҳотам Жўрақулович! Ишончингизни оқлайман. Раҳмат!— деди Онахон.

□

Бугун йигирманчи февраль. Сурхон водийсида қишнинг қаҳри синган. Лекин ҳаво чарақлаб очилиб кетмаган, кўк юзида олачалпоқ булутлар, қандайдир бир ғубор бор эди. Шудгор қилинган катта ер ўртасида этик кийган, қиш кийимида икки қиз турарди. Уларнинг бири — Онахон, бири — Маъмура. Улар бригада ерини айланишиб юришарди. Кеча Жўрақуловнинг ўзи Онахонни олиб келиб, колхоз правлениеси ихтиёрига топширгани, правление Онахон Ҳақназаровани бригада бошлиғи қилиб, бир оғиздан тасдиқлагани Онахон юрагига қувонч солди. Бу маросимга буvasи ҳам атайлаб келиб, тўрда, Жўрақулов ёнида ҳаяжонланиб ўтирди. Комсомол-ёшлар бригадасига ажратилган майдон юз гектардан ортиқроқ бўлиб, машҳур бригада бошлиғи Қўчқорвой ака Шермуҳаммадхўжаев ерлари билан ёнма-ён, бир ўқариқ ажратиб турарди. Ҳанифа Бегимқулова атай шу майдонни ажратдими ёки тасодифми, буни билиб бўлмасди. Бу юз гектар Бўривой ака билан Қўчқорвой акалар бригадасидан олиниб, янгидан ташкил этилди. Дугонасининг райком йўлланмаси билан колхозга келишини билган Маъмура ҳам раисга илтимос қилиб, шу бригадага ўтди. Қизларнинг энсасини қотириб, Чўли ҳам шу бригадага келди. «Ҳо-ой, Чўливой ака, ўзингизнинг ишингиз яхши, ёшларнинг ичида нима қиласиз», деди

Рисмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

кулиб Онахон. «Йўқ, менинг ҳам ҳали соқолим тўрва бўлгани йўқ, кўкрагимдан итарманглар, мен яхши ишлаймам! Мендан ёмонлик кўрмайсизлар!»— деди у. Онахону Маъмуралару бошқа қизлар кулишди.— Мен опанинг хизматини қилдим. Бўривой ака бригадасида жуда эзилиб кетдим. Бўривой ака золим, ҳақиқий бўри! Мени ўз сафларингга олинглар, агар олмасангизлар ўзимни ўзим Тўпаланг дарёга ташлаб, оқиб кетаман!

— Уҳ-ҳў-ў,— деди Онахон.— Сиз негадир йиғи-сиғидан чиқмай қолдингиз! Хархашангиз кўп. Одамларнинг бошига оғир мусибат тушганда ҳам кўзига ёш олмаган... Бўпти, оламиз, лекин бир шартимиз бор!

— Айтинг, жоним билан эшитаман! Жонимни бераман! Ул десангиз ўламан, тирил десангиз — тириламан! Мен дунёга келиб нима кўрдим! Кўзи очилмаган бир мушук болачалик эмасманми!

— Шарт шуки, мана шунақа обидийдани камайтирасиз!

— Тушундим!

— Шундоқ бўлсин.

А Бу билан Чўли Онахон нима демоқчи бўлаётганини пайқади. Узи-га ҳам, қизларга ҳам қочирим гаплар қилавермаслигини тайинлаган эди.

Маъмура билан Онахон шудгор кезиб, катта йўл четига чиқишди. Куздаёқ Бўриной ака билан Қўчқорвой акалар ерни яхшилаб ҳайдаб қўйишган экан. Агар канал қазиб битирилса, Тўпаланг дарёдан насос орқали қўшимча сув олинса, бу ерлар айни ингичка толали пахтанинг жойи эканлиги икки қизнинг кўнглидан ўтди.

Шудгор. Чексиз шудгор... Узоқ-узоқларда, ер сарҳадини кўрсатиб турувчи қатор тут дарахтлари. Икки қиз узоқ-узоқларга тикилишади — бунда фақат еру осмон. Онахон қуш қараши билан фалакка кўз ташлади — чексиз фазо. Яқинда, мактабда ўқиб юрган кунларида Валентина Терешкованинг космосга қилган парвози юрагига ҳаяжон солиб, космонавт бўлиш орзуси қучган эди. У мана шу боши узра турган фазога кўтарилишни, «Союз» — кемасида ер куррасини айланишини орзу қилган эди. У шудгорланган кенг ер узра турарди. Ҳамма парвозлар ҳам мана шу ер сатҳидан бошланишини, она-ер фарзандлари бир кўни юлдузлар оламига етиб боришини кўнглидан ўтказди. У ўқиган кўпгина китобларда бу фикр айтилган эди. Инсон доимо ҳаракат қилади, излайди, табиат сирларини очади. Инсон юксакликка кўтарилади, чунки у табиат бағридаги модданинг энг олийси, энг мўътабаридир.

Кенг дала, ҳайдалган ер узра турган Онахон дилидан космонавтлиқни орзу қилган ўша кўнлар ўтди. Очиқ, кенг ерда осмон яқин, гўё қўл узатса етгудек. Ажаб эмас, пахтакор деҳқон қизи ҳам бир кўни ердан фалакка кўтарилса!

Чоршанба кўни Райкомхон опа Итолмасовани соғиниб, бирон соат суҳбатлашиб келишни ўйлаб, автобусга чиққан Онахон Жўмард билан учрашиб қолди. Дарҳол ўрнидан туриб, жойини Онахонга бўшатган Жўмард қизариб кетди. У каловланиб, ўзини ноқулай сеза бошлади. Онахон ҳам қизариб кетди. Лекин у ўзини қўлга олди. Урталарида ҳеч нима бўлмагандек, ўқувчи ўз ўқитувчисига илтифот кўрсатгандай мағрур турди. Бўш жойга ўтирди. Салом-алиқдан сўнг гап йўқ, ўртага сукут тушди. Бир муддатдан кейин гўлдираган бир товушда Жўмард сўради:

— Ишларингиз яхшими?

— Яхши, — деди секин Онахон.

— Райкомга кетяпсизми?

Автобус райком биноси ёнида тўхташи билан Онахон ўрнидан туриб, ерга қараганча «ўз муаллимига» «хайр» деб бош ирғаб тушиб кетди. Автобус ойнасидан Жўмард тикилганча унинг кетидан қараб қолди. Онахон бинога кириб, шоша-пиша зинапоялардан иккинчи қаватга кўтарилиб, опа ёнига кирди. Унинг юраги гурс-гурс урарди.

— Ҳа, нима бўлди? — сўради Райкомхон опа.

— Ҳеч нима. Зинадан чопиб чиқувдим, юрагим ўйнаб кетди.

Райкомхон опа унинг юзларига тикилди.

— Зинамиз унчалик баланд эмас-ку! — опа Онахоннинг оқариб кетган рангига тикилди. Стулга ўтиришга таклиф қилди.

— Анавини кўриб қолдим...

— Қаерда?

— Автобусда.

— Айтмадимми. Ўзингиз минг маротаба чиқиб юрган зинапоя нега сизнинг юрагингизни ўйнатиб юборар экан, — деб опа уни қучди, — сўрашдимми?

- Ҳа.
- Қайси юз билан сўрашди экан! Номард!

«Чағаниён» колхозидаги ингичка толали пахта майдонларини янада кенгайтириш ҳақидаги қарор муҳокамасига бағишланган мажлисга обком, райком вакиллари келди. Мажлисга Ҳанифа Бегимқулова раислик қиларди. Докладчининг овози бир меъёрда жаранглар, залдагилар қилт этмай тинглашарди. У ер-бу ерда уйқу босиб мудраётганлар ҳам йўқ эмас. Бу одамлар президиумдан Ҳанифанинг ўқрайиб қараб қўяётганига ҳам парво қилмай човига салом бериб, хуррак отишарди. Кўзи тушганлар пиқ-пиқ кулишар, залда жонланиш пайдо қилиб, кимдир йўталар, ухлаётганлар кўз очиб, уялгандек бўлишарди. Худди шундай қилт этмай диққинафас ўтиришган бир пайтда президиум пардаси орқасидан чиқиб келган «ўта маданиятли» Чўли залдагилар диққатини ўзига тортиб, битта-битта қадам ташлаб раислик қилувчи Ҳанифа Бегимқулова ёнига келди, аллақандай қоғозларни унинг олдига қўйди. Раисанинг қулоғига ниманидир шивирлаб яна гўдайиб турди. Залга нигоҳ ҳам ташлаб қўйди. Чўлининг қадди-қоматини зал кўрарди. У ўзининг «масъул кимса» эканлигини айниқса Онахонга таманно этарди. Залда ўтирган «баъзи»ларнинг энсаси қотишини билса ҳам, у атай гўдайиб тураверди. Ҳанифа қоғозга имзо чекиб бўлгач, уни олиб яна парда орқасига ўтди. Орадан яна бирон соат ўтгач Чўли яна қўлида қоғоз президиумда пайдо бўлиб қолди. У вақтинча бухгалтер бўлиб ишлаб турарди. Яна қулоққа шивирлаш, яна қоғоз... «Катталар атрофида гирдикапалак бўлиш унинг эски касали», деди иккинчи қаторда ўтирган бир йигит. Беш йил Бегимқуловага шофёрлик ҳам қилди. Онахоннинг ўнг томонида ўтирган киши: «Мушталлашиб ўрганганинг қўли қичигандай, Чўлининг ҳам эски одати. Шундай йиғилишларда ўзини кўрсатиб, бедана юриш қилади». Орқа қаторда ўтирган киши ҳам шивирлади: «Опа уни яхши кўрар эмиш...» Қўйинг-е!— деди мўйловдор йигит орқасига қайрилиб қараб.— Нега бўлмаса опа турмуш қурмайди? Эри ўлганига ўн йилдан ошиб кетди. Винзавод директори билан ҳам озгина гап бўлган...» Президиумда ўтирганлардан кимдир йўталиб қўйди. Шу лаҳза шивир-шивирлар тўхтаб, яна қилт этмай ўтиришди.

Шу пайт президиумда ўтирганлар орқасида айланиб юрган Чўли Ҳанифа Бегимқулованинг ишораси билан яна парда орқасига кириб ғойиб бўлди-да, бир лаҳзадан кейин залда пайдо бўлиб, биринчи қатор чеккасида ўтириб, бошини солиб тоза хуррак отаётган Қўчқорвой акани туртиб уйғотди: «Айб бўлади! Бу ер ухлайдиган жой эмас! Опанинг жаҳллари чиқяпти. Меҳмонлар бор, бирон соат чидаб туриб берсангиз нима бўлади!!!» Қўчқорвой ака ҳижолат бўлиб, секин йўталиб қўйди. Тавба қилдим, дегандек бир гувараниб, креслога зил-замбил чўкиб ётган гавдасини тўғрилади. «Ухламаган эдим, ука!» Чўли гапни чўзмай яна залдан чиқиб кетди. Чўли «бухгалтер» сўзини қадимдан «бағалтир» талаффуз этиши, ҳамма сўз охирига «нинг» қўшиб гап-риши билан таниқли. Кимдир бир куни Чўлига ўзинг ёмон одам эмассан, сал феълинг бошқачароқ. Хушомадгўйсан! Ха-ха-ха-ха-о! Нима, худо анойи эмас, бировни ундоқ, бировни бундоқ қилиб яратган. Агар ҳаммани бир қолипдан чиқарганда, ўнинчи калишга ўхшаб бир хил бўлиб қолаверардик!»— деди.

Чўлининг фаоллашиб қолгани, бош бухгалтер йўқлигида вақтинча раиса атрофида айланиши, президиумга сайланмаса ҳам президиумга

бир нарсани баҳона қилиб чиқиши, папка кўтариб юриши, бари Онаҳоннинг колхозга келганидан кейин авж олиб кетди. Номига бўлса ҳам унинг кўз олдида ўзини кўрсатишга уринарди.

Чўлининг бундай «мақом» қилиб юришини Онахон аллақачон сезган, нима қилсин, нарироқ юринг, жим юринг, деб айтолмайди. Нега ҳам айтиши керак. У, дарҳақиқат, юраги покиза киши. Ҳаётида оғир хато қилиб ниҳоятда руҳий азоб чекиб юрган Онахоннинг бу дўлвор далачи йигитга «тўғри юринг» дейишга ҳаққи йўқ. Чўлининг юраги пахтадай оқ эканини биларди. Уша даҳшатли кун Жўмарднинг тўйидан кейин Чўли Онахонни ўз машинасида олиб қочиб кетганида ўзини бахтли ҳисобларди. Минг афсусл!

XXXIV боб

Кўнгилчанлик балоси

Кутилмаганда район партия ташкилотининг навбатдан ташқари пленуми чақирилди. Аввал, одатдагидек, ингичка толали пахта ҳақида доклад, кейин ташкилий масала кўрилиб, Ҳотам Жўрақулов ўз вазифасидан озод этилди. Обкомда бўлим мудирини бўлиб ишлаётган бир йигит райкомга биринчи секретарь этиб сайланди...

Ҳамма ҳайрон. Бу мутлақо кутилмаган воқеа! Ҳанифа Бегимқулова ҳам бу воқеани пленум очилишидан ўн минутча олдин билди. Бу гап Ҳақназар отаю Онахону Райкомхон опа Итолмасовалар учун ҳам тамоман янгилик. Район аҳли учун мутлақо кутилмаган эди, Жўрақулов ишдан бекор бўладиган раҳбар деб билишмасди. Президиумда ранги ўчиб, ҳайрон ўтирган Жўрақуловнинг ўзи ҳам шундай ўзгариш бўлиши кераклигини кеча эшитган эди. Лекин айби нимадалигини билмасди. На чора! Лекин яна бир йилгина сабр қилишганида, ўзи ҳам пенсияга чиқиб кетарди. Бу гап ҳам тўғри эмас, деди ўзига-ўзи, мен ўз пенсиямни ўйлаётирман, бу хусусий иш, эҳтимол мен районнинг олға босишида тўғаноқ бўлаётгандирман?! Масъул вазифаларга ёшлар келиши керак — янги куч, янги режа, ғайрату янгича фикр... Лекин, ҳар қалай, район ҳар йили планни ҳам, мажбуриятни ҳам ошириб бажариб келаяпти. Ёки Тойлоқовга ўхшаган шахслар атрофимда ўралашгани сабаб бўлдимикан? Эҳтимол... Ҳотам Жўрақулов пинакка кетгандай узоқ ўйлаб, хаёлининг охирига ета олмасди.

У жуда диққат бўларди; кўза кунда эмас, кунда синади, дерди ўзига-ўзи. Ишни янги секретарга топширгандан кейин, икки-уч кун уйдан чиқмай ётди. Хаёлидан қатор танишлар, ошналари ўта бошлади. Шулар қатори, Сафоқул Остонақулов ҳам қаршисида пайдо бўлди. Итолмасованинг уйга қилган телефонида, бу шахс ҳам ўз вазифасидан бекор бўлганини билди. Лекин у Жўрақуловга ўхшаб харсанг тошга эмас, парёстиққа йиқилибди. Уни фан кандидати деган унвони ҳам бор экан... Қачон бундай бўла қолганини ҳеч ким билмасди. Баъзи Остонақуловга ўхшаганлар мансабдор хизмат қилиб турганида «бир кун йиқилишлари»ни ўйлаб, ўзларига парёстиқ тайёрлаб қўйишади. Улар йиллар мобайнида бирон химия лабораториясининг аччиқ газлари, приборлари-пробиркалар ичида эмас, эскичасига мадрасанинг тупроғини яламасдан «кандидат» бўладилар. Ана шу чала муллаларга ҳеч тоқатимиз йўқ-да? Бу ишлардан халқ ранжиётганини билишмасмикан? Буни сезишса ҳам ўзларини анойиликка олишади. Маъмурий ташкилотларнинг деразасидан хўмрайиб, кўз олайтириб қараб қўйишади,

бир нима десангиз сизни ейман дегандай кўзларини ола-кула қилишадди. Пахтакор халқнинг номини сотиб обрў олишади. Бир ерда узоқ ишлаб, шамол келса тошбақага ўхшаб бошини ичига тортиб яшайберадилар. Уларга куйиниш деган фазилат бегона! Номақбул ишга қарши ҳужум эмас, улар умуман бошини ичига тиқиб ўрганганлар! Мабодо жаҳл устида юзига тупуриб юборсангиз, тупукни бармоғи билан артиб ташлаб индамай кетаверади. Бу феъли билан Остонақулов кам деганда юз эллик йил яшайди. У «Қизил китоб»га ёзилган ноёб махлуқдек тухуми қуриб кетмаслиги учун ўзини ўзи қаттиқ ҳимоя қиларди. Ҳа, тухуми қуриётган калтакесагу ва бошқа маҳлуқлар фан учун жуда керак, аммо у мутлақо керак эмас, унинг тухуми қуриса инсоният учун бениҳоя катта фойда!

Ҳар нарсага ҳам сабр қилган яхши, андуҳ боқий эмас! Орадан ҳафталар, ойлар ўта бошлади. Жўрақулов уйда ётибди, унинг вақти кўп. Бизбизак бўладиган, қўли-қўлига тегмайдиган пайтлар ўтиб кетди. Лекин дард устига чипқон деганларидек, жисмида яна бир дард пайдо бўлиб қолди. Кейинги кунлари Жўрақулов соатларча каравотда ётай, буйрагида тош пайдо бўлиб оғриқ бошлангандан жонини қўярга жой тополмасди. Эссентукига ҳам бориб келди. Аввал майдароғини туширишган бўлса ҳам рентген кейинги пайтда буйракдан пастроқда яна тош борлигини аниқ кўрсатди. Қон босими, юракнинг беморлиги операция қилишга имкон бермасди. Ёш кетгандан сўнг ҳар нарса чиқаверар экан. Лекин оғриқ кундан-кунга кучайиб борарди. Баъзан оғриқ бўлган пайтлари, ҳозир жони узилсаю шу дўзахий қийноқдан қутулишга рози бўларди. Мана, икки ҳафтадан буён унинг жисмидаги оғриққа асло чидаб бўлмайди. Баланд тоғларни, ер қатламларини ковлаб маъдан топадилар. Минг метрлаб, ҳатто ўн минг метрлаб тоғ бағрига ер қаърига кирадилар, инсон ўз қўли билан яратган машиналар ёрдамида нефтни ҳам, урanni ҳам олади. Нечун жисмимдаги дардга қўллари етмас экан, дерди. Жўрақуловнинг хаёлига Мирҳайдар аканинг худди шу дард билан оғригани келди. У бечора ҳам кўп азоб чеккан эди. Девонанинг ишини худо тўғрилайди, деганларидек, бу ўта мутаассиб одам оллонинг ҳузурига чопқиллаб бораман, деб ҳамма нарсани тайёрлаб, рози-ризаликларни ҳам қилиб бўлганида жарроҳ уни йўлдан қайтарди. Кўзи мошдай очилган Мирҳайдар: «Ҳамма ҳам худдонинг бандаси, ҳамма инсонлар биродар бўлиб яшай қуръонда ёзилган. Бошқаларни билмайман-у, локин ҳозирги докторлар жаннати одамлар. Мендек ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган бир кишини асраб қолиш учун олти соат операция қилди», дерди. Мирҳайдар акани ўйлаб кўнглига таскин соларди. Тахтдан тобутга эмас, тобутдан ҳаётга олиб чиқди жарроҳ. Лекин шу лаҳза унинг кўз олдига лоп этиб Остонақулов келарди. Бу тепакал, бўйни йўқ, ғўладан келган пакана одам анча пишиқ экан. Рўпарадан қаралса томоғи бақаникидек лиқиллаб турарди. Жўрақулов минерал сувлар, хўл мевалардан кўп истеъмол қилиб, буйрагидаги тошни эритиб чиқариб юбормоқчи бўларди. Лекин бу тош маҳкам ўрнашиб, шунча зўр берса ҳам буйракка ёпишарди. У жарроҳ қўлига тушмасликка ҳаракат қиларди.

Умуман, ўз касалидан шикоят қилмаслик Жўрақуловга ёшликдан одат. Инсон онадан туғилибдики, касалдан шикоят қилади, оҳ-воҳ қилади, ўлимни ўйлайди. Бир кун у шубҳасиз кетади. Не-не одамлар ўлган, ўлмаслик ҳеч мумкин эмас. Баҳорда куртак чиқариб, барг ёзиб, ундан сўнг ҳосил бериб, кейин саргайиб қуриган ғўзапоямиздек, инсон ҳам келади, кетади. Бу — табиат қонуни. Уни ҳеч ўзгартириб бўлмагач, оҳ-воҳнинг нима зарурати бор?! Шу сабабли Ҳотам Жўрақулович Тошкентда ўқиб юрган йилларида ҳам шундай, дардга мустаҳкам эди. Дарҳақиқат, Жўрақуловнинг бирон кимсага касаллигидан шикоят қил-

ганини ҳеч ким билмайди. Ҳатто поликлиникага келиб, қонини анализга бермагани, электрокардиограммадан ўтмагани учун ўша ер деворий газетасида танқид қилингани ҳам маълум. Ҳамма касал асаб қақшашидан бошланишини врачлар очиқ айтади. Лекин минг йил аввал Абу Али ибн Сино, ундан аввалгилари ҳам, бу гапни айтиб кетишган. Асабни сақлаш керак, лекин бу мумкинми? Жўрақулов ўйлаб қолар, бошқалар учун мумкин бўлганда ҳам унинг учун асло мумкин эмас. Унинг иши, касби беасаб юришга имкон бермасди.

Жўрақулов поликлиника коридорида врач ёнига кириш учун навбат кутиб ўтирганида қандайдир фасон, олифта бир йигитча навбатсиз ичкарига кириб кетди. Жўрақулов шу куни ҳам тажанг уйга қайтиб келди. Тунда яна оғриқ бошланди. Термиздаги 1-сонли поликлиниканинг «тез ёрдами»га қўнғироқ қилиб, тезда врач келишини илтимос қилишди.

— Кимсиз?

— Жўрақуловман.

— Жўрақуловлигингизни биламан, ким бўлиб ишлайсиз?

— Ҳеч ким...

— Қандай қилиб?..

— Жўрақулов бўлганим учун,— у оғриқ ичида заҳарханда кўлди.

— Сизнинг бир танишингиз бор,— деди хотин вайсақилик қилиб,— бесабаб иш бўлмайди.

— Топдингиз...

— Ана, айтмадимми, ўртоқ Жўрақулов,— диспетчер хонасида ўтирган хотин хурсанд, қаҳ-қаҳ уриб кўлди,— мумкин бўлса, сир бўлмаса, айтолмайсизми?— афтидан у Жўрақуловни ўттиз ёшлардаги келишган бир йигит деб ўйлади. Тани бошқа дард билмас, деганларидек, унинг қорни зирқираб оғриб турганини ҳам билмасди.

— Айтаман, сир эмас.

— Айтинг.

— Партия. Халқ.

— Халқ? Бу нима деганингиз?

— Менинг суянадиган кишим.

— Вой тавба! Мен бундақа гапни биринчи эшитишим. Ҳазиллаш-япсизми? Гапга уста экансиз. Машина тезда бориб қолади, бирон одам эшикка чиқиб турсин. Хўпми?

— Хўп.

...Мана шундай асаббузарлар наинки қон босими дардини олиб келди. У буйракка тош ҳам ташлади. Бу тош томир ичида ётиб, қону сув йўлини тўсди, у ичкарида яшириниб туриб, Жўрақуловга мушт кўрсатарди: «Мен сенга кўрсатиб қўяман, сенга алам бериб, фаолиятнингни эмас, қон йўлингни, тўғрироғи, ҳаётингни тўхтатаман! Мен, кичик бир тош, сенинг, юрагинг тагига жойлашиб олганман. Менинг масаламни энди бюрода кўролмайсан! Сенинг «ўз масалангни кўриб қўяман!» Бу гаплар кимнингдир товушига ўхшаб, хаста Жўрақулов қулоғига эшитилиб кетгандай бўларди. Наҳотки душманам буйрак ичига жойлашиб олган-у, мен шу наҳотдек тош қўлида ўламан! Ҳей, номард! Сен буйракдаги тош қиёфасида менга қарши курашяпсан, сен ўзинг буйракдан ўтадиган тузлардан пайдо бўлгансан! Сени олиб ташлаш шунчалар қийинми?! «Кўргилик!»— деди ўзига-ўзи Жўрақулов. Эҳтимол бу ҳам менга камдир! Жуда ҳам «кафтида кири йўқ» бўлавериш тўғри эмасга ўхшайди! Еки бизлар, эскироқ кишилар шунақа тарбияландикми?! Бизнинг вақтимиз бошқачароқмиди? Киши ўз айбини билса, қорни ёрилиб ўлади, дейдилар, эҳтимол биз ўзимизни ўзимиз яхши кўролмаётгандирмиз?! Сабр қилиш керак, дерди баъзан тутақиб, жавраётган Гулжаҳон алангасига сув сепиб. Ўзининг нухси уриб, ўта

тўғрисўз бўлиб кетган Гулжаҳон ҳам баъзан ҳа-та-тайт... қилиб кетганида, «Ҳей, ойижоним, ўзингни бос! Кўп законлашма!»— деб андак шаҳдини қайтариб, бир баҳя настга туширарди. Бир куни у. Шайх Саъдийдан ҳикоят айтиб берди.

Саъдий айтган; қадим замонда бир подшоҳ қўлга тушган асирни ўлимга ҳукм этибди. Ҳаётидан умид узган асир оғзига келган сўз билан подшоҳни ҳақорат қила бошлабди. Подшоҳ асирнинг тилига тушунмай, вазирдан у нима деяпти, деб сўрабди. Раҳмдил вазир: «Қаҳр-ғазабини ютиб, инсонга шафқат қилган подшоҳ жаннатга киради», деган оятни ўқияпти, дебди. Подшоҳга вазирнинг сўзи ёқиб, асирни озод қилибди. Аммо бу вазирга зид бўлган иккинчи вазир: «Э, подшоҳ, вазир ёлғон сўзлади, асир оғзига келган ярамас сўзларни айтиб сизни ҳақорат қилмоқда», дебди. Подшоҳ, майли, бу ёлғон сизнинг тўғри сўзингиздан кўра қимматлироқ дебди...

Кутилмаганда «Чағаниён» колхози партия ташкилотининг навбатдан ташқари мажлиси чақирилиб, анча йилдан буён секретарь бўлиб ишлаб келаётган Чўтмат Чориев ҳам бекор қилиниб, ўрнига яқинда Тошкентда ўқиб келган мактаб директори Дулдулбек партташкilot секретари этиб сайланди. Янги райком секретарининг ўзи келиб, шахсан бу мажлисга раҳбарлик қилди. Ҳанифа Бегимқулова билан Қўчқорвой акалар ҳайрон, ўзи нима бўлаяпти? Еки энди уларнинг замони ўтиб, янгилар келяптими? Улар ҳам пахта терим машинасига қарши чиққан «консерваторлар» бўлиб қолишдими? Яна кетмон шўрлик «халқ душмани» эълон қилинмоқдами? Қўчқорвой ака ўша вақтда ҳам бу сўзнинг маъносига тушунмай, кўз олдига консерва банкаси келанверган эди. У қандай қилиб консерва банкасига ўхшатишса унда бошқа гап, сал-пал маъно бўларди. Консерва банка дейиш ҳеч бир ақлга сиғмайди-ку!

Орадан бир ой ўтгач, иш жиддийлашиб, Дулдулбек баъзи «қолоқроқ» бригадаларнинг партия мажлисида ҳисоботини қўйиб, ўзининг кимлигини кўрсатиб қўя бошлади. Мажлислар, комиссиялар кўпайди. Ҳисоботи қўйилган Қўчқорвой ака ҳам каловланиб қолди. Нима бўлаётганига унча тушунмасди. У ҳайрон бўлиб Ҳанифа Бегимқуловага қараган эди, раиса партия ташкилоти нима деса шуни қиламиз. Бизлар биринчи галда партия солдатларимиз, деди. Колхоздаги ўзгаришлар ҳам Райкомхон опа орқали Жўрақулов қўлоғига етиб турарди.

Бош невара бу йил мактабга боради. Унга Жўрақуловнинг ўзи бувисига ўхшатиб Гулчеҳра деб ном қўйган. У кўп вақт Ҳотам Жўрақулов ёнида бўларди. Бува билан бувининг эркаси, унга нисбатан бениҳоя меҳр жажжи қизалоқни ўз уйдан кўра ҳам бувисиникига тортарди. У кун бўйи бува билан «жаҳоний гапларни» гаплашар, Гулжаҳон ая кетидан ҳовлига чиқса ҳовлига, ошхонага кирса ошхонага кирарди. Яхши ҳам шу Гулчеҳра бор экан, бува қалбидаги аламни фақат шу «дўст ва қадрдон» тарқатарди. Қизалоқ баъзан газета-журналларга боқиб, раҳбарлар ёнидан «ўртоқ Жўрақулов»ни ҳам қидирарди, унинг назарида, буваси энг катта раҳбарлардан эди. Опаси билан аразлашиб қолса: «Мен Пўлатова бўлмайман, Жўрақулова — бувамнинг фамилиясига ўтиб кетаман!»— деб дўқ урарди. Неваранинг бор-йўғи, бутун дунёси шу бува эди. Ҳотам Жўрақулович бир куни қариганимизда биронта неварамиздан буюриб, бизга қараса, сув томизса, эҳтимол, барча нарсаларимиз унга эсдалик бўлиб қолар, райком секретарининг неварасиман деб фахр этар, деган гап оғзидан чиққан эди. Гулчеҳра бувасининг ҳар бир гапига жуда эътибор бериши сабаблми, бу сўзни илиб олиб, кунлардан бир кун: «Бува, мен сизга қарайман, сув томизаман. Ўлганингиздан кейин китобларингиз менга қолади-я?»— деган эди. Ҳотам Жўрақулович хахолаб кулиб

юборган. У жажжи неварага қараб туриб: «Ҳа, албатта, ҳозир ҳам уларнинг бари сеники, қизим, аммо менга фақат сен ўзинг қарашинг керак», деган. Невара бу «ўлим» сўзининг нималигига тушунмай, ниҳоятда самимий айтганини бува яхши билар эди. Бу гап юрагига ботиш у ёқда турсин, аксинча, яхши ҳам шу невара бэр экан, оғир кунларида уни ташвишлардан алаҳситиб, қалбига дармон берарди. Қора кунларимга деб баъзилардек тўплаган пул, қимматбаҳо буюмлару «фан кандидати...» деган нарсалар мана шу ёлғиз Гулчеҳра... эди. Яхшиям шу Гулчеҳра бор экан Жўрақуловлар хонадонига андуҳ киролмади. Аммо Ҳотам Жўрақуловичнинг кўз олдидан Тойлоқов башараси кетмасди. Шоирнинг «Муштум» журналида босилган шеъри унинг дилида ётган гапни топгандай, бу шеър ўша башарани фош этгандай бўларди:

Менга доим куч беринг, аммо
Сиз юзага чиқманг, Илдизсиз!
Мен ўзимни қилай таманно,
Тўғри, Япроқ қурийдисизсиз...

Сиздан қудрат олишни ўйлаб,
Қуёшдан нур эмаман, иш шу...
Сарин елга теккизаман лаб,
Ёқмаганга чанг соламан — ҳарб!
Зафарим-ла тугар олишув.

Ҳа, баъзида эркаликлар кўп —
Бу иш юртда қимматга тушар.

Ўз фойдамга қулоқ динг, обрў
Сизлар билан бўлади ҳашар...

Сиз тупроқдан ҳеч чиқманг дейман,
Мен жамолман, кўзларим сузук.
Сиз нени есангиз, мен ҳам шуни ейман,
Ва, умуман иштаҳам тузук...

Куз Япроғи — ўтмас танганинг
Керилиши бормади кўпга,
Чирт узилди, қўшилди чўлга...
Омон бўлинг чуқур илдизлар,
Омон бўсин, Илдизвой, танинг!

XXXV боб

Ишқида...

(БИРИНЧИ ҚИТОБГА ХОТИМА)

Ушанда, акасининг милицияга тушиб қолиши сабаби билан Тошкентга келган сурхонлик қорамағиз қиз Ҳумоюнга ёқиб қолган эди. Унинг юзидан қандайдир бир сирли жозиба, илиқлик бор, кишига қараганда лаблари, кўзлари жуда чиройли бўлиб кетарди. Киши беихтиёр унга тикилади. Хижолат қилиб бўлса ҳам яна қарагиси келарди. Ўзининг шу сирли жозибасидан ўзи ҳам уялинқираб, безовталаниб тикилаётган кўзлардан сақланар, дарҳол бошқа ёққа қарарди. Кишини алаҳситарди. Тошкентда шунча қизлар, жувонлар ичидан Онахондай бир дилбар қизни учратмаганига Ҳумоюннинг ўзи ҳам ҳайрон. Тошкентда наҳотки чиройли қизлар кам бўлса? Кейинги йигирма йил ичида Тошкент оналари нуқул чиройли қиз туғаётгандай, кўчаларда беқиёс гўзал қизлар шу даражада кўпки, уларни ҳар қадамда учратиш мумкин. Лекин Сурхон қизи Ҳумоюннинг юрагини жиз этиб куйдирди. У ўша кунлари бу ҳақда Онахонга имо-ишора ҳам қила олмаган эди. Бу гапни айтишга журъат этолмади. Ҳадди сиғмай тортинган. Ҳазил-мутойиба тарзида ҳам бир гап айтолмади. Негадир бу қорамағиз қизнинг салобати босди. У қайсидир бир ҳинд раққосасига жуда ўхшашиб кетарди. Атай бир баҳона билан унинг қўлини ушламоқчи ҳам бўлди. Бу ҳам бўлмади. Хуллас, ҳеч гап бўлмади-ю, юраги куйганча қолди. Кейинги уч йил ичида у сўфи бўлиб, жим юргани ҳам йўқ, бошқа йигитлар шу ёшда нима иш қилса, у ҳам бу ишни қилиб юрди.

Ҳумоюн хизматдан келиб, икки кафти боши орқасида, диванда

чалқанча ётиб хаёл сурарди. Ўша куни Онахон унга бир нимани ишора қилгандек, ўткир қарашлари билан бир нимани айтмоқчи бўлаётгандай туюлган эди. Ёки унинг ўзига шундай кўринганмикан? Эҳтимол, у ҳеч нима демаётгандир. Эҳтимол, бу кўзлардаги фусун беихтиёр бир маънони англатгандир. Лекин бари бир бу қизга ўзининг ҳам оз-моз ёққанини сезгандай бўлди. У, буvasи ёнида Ҳумоюн билан бир нарсани гаплашиши, ёлғиз қолиши асло мумкин эмас эди.

Раъно вафотидан кейин биринчи бор кўнглига ёқиб, диққатини жалб этган қиз Онахон бўлди. Эртасига машинасида яна университет ётоқхонасига бориб, студент ошналаридан суриштириб, Кунтуғмишни топди. Ётоқхонада анча вақтгача у билан суҳбатлашиб ўтирди. Унинг қаршилик кўрсатганига қарамай, эллик сўм пул берди. Зарурат бўлганда тортинмай уйга боришини айтди. Дадаси — адвокат домла билан бирпас гаплашиб ўтириб келишини ҳам маслаҳат берди. Кунтуғмиш бу гапга жуда ҳам қувонди, албатта, бориб домлага ташаккур айтишим керак, деди. Ҳумоюн Кунтуғмишдан Ҳақназар отанинг адресини сўраб, ёзиб олди. Бу, адамларга керак, деди, аслида ўзига жуда ҳам зарур эди. Ҳумоюн шу куниеқ Онахонга хат ёзди. Ҳаяжонланар, кейинги пайтда ҳаловати бузилиб, Онахон ҳақида қаттиқ ўйлай бошлагани, хаёли жойида эмаслиги уйдагиларга ҳам сезилган эди.

□

Сурхон водийсидаги «К» қишлоғи.

Онахон учун энг оғир кунларнинг бирида Тошкентдан, Ҳумоюн Дўстмуҳамедовдан хат келди. Конверт устига «О. Ҳақназаровага (шахсан)» деб ёзиб қўйилгани сабабли буви почтальондан олиши биланоқ Онахонни севинтираман, деб дарҳол ёнига кирди:

— Акангдан хат келганга ўхшайди?

— Йўқ, бошқа одамдан, — деди ётган жойида конвертга тикилган Онахон, — бир танишимдан. — У конвертни очиб бошлади.

— Аканг тинчмикан?

— Ҳа, тинчлар, — Онахон бувининг ҳадеб савол бераётганини ёқтирмай, хатни ичида ўқий кетди.

«Ҳурматли Онахон!

Тошкентда бўлган кунларингизда, Сиз билан танишиб, иш юзасидан учрашган вақтларимиз менда ҳеч унутиб бўлмас таассурот қолдирди. Сиз, бувангиз билан Сурхондарёга кетганингиздан кейин, бу гап Сизга эриш кўринса ҳам ёзаётирман, мен ниманидир йўқотгандай бўлиб юрибман. Мени айбга қўшманг, бу мен учун ҳеч кутилмаган бир ҳолат. Бир неча бор акангиздан хабар олиб келдим. У кишини кўрсам Сизни кўргандек бўламан. Бошимга тушган оғир жудаликдан кейин, мен энди шундай юравераман... деган эдим. Аммо, сиз Тошкентга келиб, юрагимга ўт ёқиб кетдингиз... Бизнинг оиламизда Сиз ҳақингизда, бувангиз ҳақида ҳамон гаплашамиз. Менинг адамлар ҳам, аямлар ҳам, қолаверса мен ўзим ҳам доимо одамлар ичидамиз, кўп кишилар билан гаплашганмиз. Лекин сизлар билан танишганимиздан жуда ҳам хурсандмиз, бизда жуда яхши таассурот қолдирдингиз. Мабодо Тошкентга йўлингиз тушса, албатта, бизни кига кириг. Телеграмма берсангиз, жоним билан кутиб оламан. Сизга алоқадор ким келса ҳам хабар қилинг, албатта, ўзим кутиб оламан. Агар менга хат ёзсангиз, бошим осмонга етарди, жуда ҳам миннатдор бўлардим.

Сизга доимо сиҳат-саломатлик, бахт, ишларингизга ривож тилайман.

Салом билан

Ҳумоюн».

Онахон хатни ўқиб бўлиб, ўйланиб қолди. Бу ҳам муҳаббат изҳор ҳиляпти... Кўз олдига келган Ҳумоюн Дўстмуҳамедовнинг кўркем башараси Яхшибек Тойлоқовга ҳам, Жўмард Бойбўсиновга ҳам ўхшашиб кетарди. Уларнинг учови ҳам кўркем, текис, шляпа кийиб, галстук тақадиганлардан. Бир қабих нияти бор шахслар аввал мана шундай ширинсўз, меҳрибон бўлиб, қандолат гаплар айта бошлайдилар. Бу ҳам соат сўрашга ўхшаш бир танишув методи! Наҳотки, сирти силлиқ йигитларнинг бурди бўлмаса! Сал ўтмай миси чиқса! Одамлар шу даражада тулки бўлиб кетганми? Ҳумоюн Дўстмуҳамедовнинг хатидан ҳам латта ҳиди келмоқда. Лекин бу йигит биринчи учрашгандан бошлаб олижаноблик қилди. Унинг акаси шу Дўстмуҳамедовлар бўлмаганда кесилиб кетиши ҳам мумкин эди. Улар, дарҳақиқат, яхшилик қилишди. Ҳумоюннинг онаси, отаси ҳам яхши одамлар сифатида эсда қолган эди. Лекин бари бир ҳозир текис йигитларнинг ширин сўзига ишониб бўлмайди, деди ўзига-ўзи Онахон. Акасига кўрсатган яхшилиги Онахонни қисқагина хат ёзишга ундади. У Ҳумоюннинг мактубини токчага ташлаб қўйди. Буваси, бувисига «Тошкентлик адвокат Дўстмуҳамедовлардан хат келганини» қисқагина айтиб қўйди, холос. Яна ўша қалин китобини — Оноре де Бальзак романини очиб, буклаб қўйган еридан ўқий бошлади. Эртасига у эски дафтарлари орасидан бир варақ йиртиб, Ҳумоюн Дўстмуҳамедовга хоҳлар-хоҳламай хат ёзди:

«Ҳурматли Ҳумоюн Дўстмуҳамедов! Салом! Ёзган хатингизни олдим, бизларни эслаганингиз учун катта раҳмат! Акамларга кўрсатган яхшилигингиз ва умуман унинг ҳолидан хабар олганингиз учун ҳам ҳаммамиз номимиздан, бувамлар помидан ташаккур!

Сизга доимо сиҳат-саломатлик, ишларингизга ривож тилаб,

О. Ҳақназарова».

Хатни жўнатди.
Лекин кейинги кунларда Жўмард Бойбўсиновнинг бир-икки бор райкомга келиб, соатларча кўчада гўдаийб турганини опадан эшитди. Бир куни ёмғирда бу ҳолатни ўзи ҳам иккинчи қават деразасидан кўрган эди. Хизматдан қайтишда у бир неча бор Жўмардга рўпара келиб қолган, аммо Онахон уни кўрмагандек, тескари қараб ўтиб кетган эди. У қандайдир бир сўз айтиш учун анчадан буён Онахоннинг изидан юрарди. Онахон бунинг алаҳқачон пайқаган, аммо бунинг энди нима зарурати бор! Ҳамма иш тугади, у ваъда қилган «Боғи эрам»лар поймол бўлиб кетди!.. Кейинги кунларда Жўмард Онахоннинг колхозга ишга келганини ҳам эшитиб далада пайдо бўлди. Лекин Онахон у билан мутлақо гаплашмади, учрашмасликка қатъий қарор қилган эди. Ҳа, энди бунинг нима аҳамияти бор!

□

Тошкент.

20 январь, кеч соат саккизлар... Тошкентнинг ғарби-жануб осмони-га қараган киши ястаниб ётган уч кунлик ой остидаги ёруғ юлдузга кўзи тушади. Бу, эски ўзбек ҳарфи Б (бе)га ўхшашиб кетарди-ю, аслида Ҳумоюнга Онахоннинг чиройли лаблари остидаги якдона холини эслатди. Онахондан беҳарорат мактуб олган Ҳумоюннинг тарвузи қўлтиқдан тушди. У ўйланиб қолди. Нима қилмоқ керак? Кейинги пайтларда унинг қалбида бўлаётган ўзгаришлардан на она ва на отанинг хабари бор. Улар «хонадоннинг ишонган тоғи» ёлғиз ўғлининг ўйланишини жуда ҳам исташарди. Онасининг ўша куни Онахон ҳақида: «Сурхондарёдан бўлса ҳам, жуда ёқимли қиз экан...» дегани эсида. Тошкентданми, қаердан бўлмасин ўғлининг, кимга кўнгли бўлса уни дарров олиб беришга тайёр эканини ҳам биларди. Уч йилдан сўнг қудалари томонидан садо чиқиб, агар куёвимиз хоҳласа Раёно-

нинг сингисини берамиз, Эркинга ҳам она, ҳам хола бўлади, ўгайлик қилмайди, дейишибди. Лекин Ҳумоюн буни мутлақо истамади. Унинг кўз олдида фақат Онахон ярқираб турарди.

Онахон ёзган қисқа, қуруқ хат Ҳумоюнни қаноатлантирмади. У бир турмуш қурган, болалик, қизга нисбатан ёши ҳам каттароқлиги кўнглидан ўтди. Мен хатда кўнглимни очиб, эҳтимол бу қизни хафа қилиб қўйган бўлишим мумкин. Дарҳақиқат, мен унинг тенги эмасман... Лекин гап бундами? Мен Сурхондарёга бораман! Уни бир кўрмай иложим йўқ, деди ўзига-ўзи Ҳумоюн. У эрта билан институтга бориб, деканатга, бундаги ўз ошнасига мурожаат этди. Беш кунга Термизга бориб келишга рухсат сўради. Тупроқшунослик бўйича илмий иши жанубий районларга ҳам боғлиқ эди. Паспорт ва командировка ҳужжатларини расмийлаштириб, эрталабки самолётга билет олди. Уйга қайтиб кела туриб, Кунтуғмиш ётоғига қирган эди, бахтига у дарси бўлмагани сабабли каравотда китоб ўқиб ётган экан. Ҳумоюн-га кўзи тушган Кунтуғмиш дик ўрнидан туриб, у билан омонлашиб, хона юқорисидаги азиз меҳмонга қўйиладиган стулни олиб келиб қўйди. Ҳумоюн Дўстмуҳамедовнинг кутилмаганда кириб келиши уни шошириб қўйди.

— Институт иши билан Сурхондарёга кетяпман...— деди Ҳумоюн стулга ўтираркан,— сизларнинг районингизга ҳам ўтсам керак. Бобойга айтадиган гапингиз йўқми?

— Йўқ,— деди Кунтуғмиш меҳмонга чой тайёрламоқ ниятида ўзини у ёқ-бу ёққа уриб.

— Безовта бўлманг, мен бир лаҳзага кирдим.

— Бирпас ўтиринг, гаплашамиз.

— Вақт йўқ. Аҳволлар қалай? Бизникига келаман, деб келмадингиз? Бирон нима бўлса айтинг, студентлик менинг ҳам бошимдан ўтган...

— Ҳамма нарса жойида.

— Хўп, хайр бўлмаса! Машинам ташқарида қолди.— Ўрнидан турди Ҳумоюн.

Улар хайрлашиб, ташқарига чиқишганида Кунтуғмиш сўради:

— Бизнинг адресни биласизми? Борсангиз жуда миннатдор бўлардим.

— Бувангизнинг адресларини ёзиб берган эдингиз.

— Ҳа, ўша.

— Хайр!— Ҳумоюн Кунтуғмиш билан қўл қисишиб хайрлашди-да, машинасига ўтириб, шифиллаганча жўнаб кетди.

Эртасига эрта билан самолёт вақтида учди. Кўп ўтмай у булутлар устида, Олой тоғ чўққилари тепасида етти минг метр баландда вағиллаб учиб борарди. У, Кунтуғмишга ёлғон гапиргани, «институт иши билан» эмас, Онахонни кўриш умидида кетаётганини ҳам хаёлидан ўтказди. Самолёт ойнасидан пастга қарар, пастда туясимон оқ булутлар юқорида мовий осмон. Қуёшдан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Дилида эса фақат бир одам — Онахон. Етти минг метр баландда, кўз олдида сурхонлик бир қорамағиз қиз турар, у ўша томон ҳайқириб борарди. Агар унинг бағри ёниб, булутлар устидан учаётганини Онахон билса эди. У ахир Онахонни севиб қолди, севи ёмон нарса, севи билан ўйнашиб бўлмайди, дерди чайқалиб, баъзан ташлаб-ташлаб юбориб учаётган самолёт креслосини маҳкам ушлаб, баъзи чиройли қизлар буни сезишмайди, ҳамма хушомад қилавериб, ўрганиб қолишган, наҳотки Онахон ҳам менинг муҳаббатимни инкор этиб, ҳайдаб юборса. Наҳотки у мен билан гаплашишни истамаса? Лол бўлиб, бир замбил гўшт бўлиб қайтиб келаманми, деди ўзига-ўзи. Термизга тушибоқ, меҳмонхонага жойлашиб олиб кейин биронта машина ёки автобусда

«Чаганиён» колхозига боришни, отаси бериб юборган совға-саломни Ҳақназар отага топширишни ўйлади.

Бир ярим соатлардан кейин самолёт Термиз нэропортига қўнди. Ҳумоюн катта ва семиз портфелини кўтариб одамлар орасида қатор бўлиб, самолёт зиналаридан ерга тушди. У бир неча қадам юрмасданок бу ерга келган баланд бўйли кекса бир одам йўлини тўсди.

— Ассалому алайкўм! Хуш келибсиз!— Ҳақназар ота Ҳумоюнга қучоқ очди.— Домла саломатмилар? Уй ичингиз яхшими?

— Салом алайкўм!— Ҳайрон бўлиб қолган Ҳумоюн қўлидаги оғир портфелни ерга қўйиб, ота билан қучоқлашиб омонлаша кетди.

— Салом!— шу лаҳза ота ёнида турган Онахон табассум билан қўл узатди. Ҳумоюн Онахонни сезмай қолибди.

— Салом алайкўм!— Ҳумоюн қип-қизариб кетди. У ҳеч бундай бўлишини ўйламаган эди. Онахонни кўриб гапидан янглишиб қолди.

— Яхши учдингизми, Ҳумоюн Фаррухович?— Онахон унга ширин бир қараш билан илтифот кўрсатди.

Бу тушми, ўнг? Ҳумоюн ўзида йўқ шод.

— Жуда яхши. Негадир самолёт жуда текис учди. (Аслида бундай бўлмаган эди). Ҳаво яхшилигиданми.

— Биз томонга текис учади — деди Ҳақназар ота,— сал-пал Бойсун тоғлари тепасида лопиллайди, холос. Тошкентлар тинчми? Ҳамма соғ-саломатми?

— Яхши,— деди Ҳумоюн,— институт иши билан Термизга келган эдим. Кунтуғмишжондан салом, ўқишлари жуда яхши.

— Биз ундан телеграмма олдик.. Жуда яхши қилибсиз Сурхондарёга келиб, — деди Ҳақназар ота.

Улар аэропортдан чиқиб, ташқарида турган «Москвич»га тушишди. Ҳумоюн ҳижолат бўларди. Машина орқасига Ҳақназар ота билан Ҳумоюн ўтиришди. Рулда Онахон. Машина физиллаганча жўнаб кетди. Далалар оша учиб боришарди, икки томонда кенг чорси карталар чарх айланиб қоларди. Шаҳардан улар яна далага чиқиб, ярим соатча йўл юришгач, Ҳумоюн отага мурожаат этди.

— Термиз шунақа узоқми? Мен аэропорт Термиз шаҳри ёнгинасида, деб эшитган эдим.

— Ўғлим, Термиз қолиб кетди,— деди Ҳақназар ота,— колхозга, бизникига кетяпмиз. Сурхондарёга келибсиз, биз сизни меҳмонхонага ташлаб қўймаймиз. Домла ҳам, сиз ҳам яхши одамлар экансиз, биз энди сизлар билан қадрдон бўлиб қолдик.

— Ташаккур! Лекин менинг ишларим...

— Мана шу машина Сизнинг ихтиёрингизда... Колхоздан Термиз ярим соатлик йўл, ўғлим. Ҳар қанча ишингиз бўлса қилаверасиз.

Кўп ўтмай, машина қишлоққа кирди. Каттакон бир дарвоза ёнида тўхтаб, ичкарига киришди. Уйда ўтирган икки киши дарҳол ҳовлига чиқиб, меҳмонни кутиб олишди. Сурхон таомилича, ота қўл очиб Ҳумоюн рухсатини кутди. Кейин қўлларини юзига яқин тутиб, фотиҳа қилиб, бир йигитга ишора қилди, ҳовли четида тайёр турган бўрдоқи шу лаҳза сўйилди. Ота Ҳумоюн ва бошқа бунда кутиб турган кишилар чиройли бир хонага киришди, столга дастурхон ёзилиб, яхшигина тайёргарлик кўрилган эди. Онахон Ҳумоюнга худди ўз оғасидек яқин, тортинмай, меҳрибонлик кўрсата бошлади. Расмий хат ва уни қамраган ишончсизлик ҳаёллари бекор чиқди. Бу дилбар қиз Ҳумоюндан ўзини унча тортгани йўқ, қадрдон кишисидек атрофида парвона бўла бошлади.

Зиёфат яхши ўтди. Кечқурун энг яхши хонага унга жой қилиб беришди.

Эртасига Онахон Ҳумоюнни машинада Термизга олиб тушди. У

ёлгонни сездирмаслик учун селекция ва уруғчилик тажриба станциясига, бу ердаги илмий ходимлар, (аниқроғи, профессор Истоминни танирдими) ёнига шунчаки кириб чиқди. Онахонни атай машинада қолдирди. Ундан кейин иши бўлмаса ҳам обкомга кириб чиқди, бир инструктор таниши бор эди. Шу куни Ҳумоюннинг «ҳамма ишлари битди», Термизда қиладиган бошқа иши қолмагани сабабли йўл-йўлакай самолётга билет ҳам олди. Улар қишлоққа қайтишаётганда, гарчи совуқ, томоша қиладиган ер бўлмаса ҳам, Онахон уни йўл-йўлакай кўл бўйига олиб борди. Олис-олисида Бойбўсиновларнинг коттеджи оқариб кўришиб турарди. Тепаликлар, боғлар... Шу яшил тепаликларда Онахон Жўмард билан бирга юрган эди... Бари-бари унинг хаёлидан ўтди. Ҳамма йигитлар ҳам шундай номардмикан, деди у ичида. Рўпарасида турган Ҳумоюнга тикилиб қараб қўйди. Бу одамнинг қилган яхшилиги учун унга албатта илтифот кўрсатиши керак. Лекин бу одамнинг Термизда қиладиган иши йўқроққа ўхшаганини пайқаб, ҳайрон бўлди. Бу ҳам фирибгар эмасмикан? Бир балоси бўлмаса, шудгорда... Онахон яна ўйланиб қолди.

— Мен сизга бир гапни айтмоқчиман,— деди Ҳумоюн Онахонга тикилиб, тўсатдан,— айбга қўшмайсиз...

Онахон унга ялт этиб қаради:

— Марҳамат.

— Менинг хатимга жуда расмий жавоб қилдингиз? Эътибор бериб ўқидингизми?

— Ҳа.

Улар иккови бир лаҳза жим бўлиб қолишди. Ҳамма гап Онахонга маълум, унинг Термизда ҳеч қандай иши йўқ, у атай Онахон учун бу томонларга келганини фаҳмлаб, қизариб кетди.

— Хатингизни ўқиб, ҳаммамиз хурсанд бўлдик. Отамлар ҳам жуда хурсанд бўлдилар,— деди атай ҳеч нима билмагандай Онахон,— адангизлар ҳақида бувамда жуда катта таассурот қолган. Кўп эслаб турадилар. Сиз ўзингиз ҳам олижаноб йигит экансиз...

— Гап унда эмас,— деди Ҳумоюн яна Онахон кўзларига тикилиб,— мен сизни яхши кўраман... Мен... Агар оз-моз мен сизга ёқсам, тақдирларимиз бирлашса...

Онахон ерга қаради. Нима деб жавоб қилишини ҳам билмасди.

Биринчи китоб тамом.

1976—1980 йиллар,
Тошкент.

Рамз Бобожон

Юсуф ва Зулайхо

ёки ғоза-иниҳа адовати

ДРАМАТИК ПОЭМА¹

Учинчи боб

1

Тимсоҳлар макони —

Юртга даҳшат солиб турарди

Бир вақтлар кўрарди Юсуф хаёлда,
Энди ўз уйидай ўнгида аён...

Вақт ўтар бепарво,
Чекинаётгандай узлат тубига.

Бемордай судралиб, елдай сарсари
Интилар асрлар аср уфқиға...

Фиръавн тож кийди, Юсуф ўлимга
Хукм қилинган кун —

Бахт кулиб,

Зиндоннинг бурчидан

Шукур қилар эди бунга ҳам...

Ун беши қоронғу, ўн беши ёруғ!

Писанд қилмас
эди зиндондай жойни,

Зотан,
юрагида кундузи ёниқ...

Зиндон ичи тундай,
Занжир шилдираши янгарди

Одамлар сиёқи қоп-қора мумдай,
Бўғиқ товушларда

Бордай бир тоқат.

Бу ерга тушдингми ўла-ўлгунча
Азоб-уқубатда умринг ўтади

Эвоҳ!

Зулмат аждаҳоси сени ютади!

На аянч,

На бир ёлбориш-ла

Бағрингни поралаб ўтса олчоқ ўқ,
Эҳтимол, шу ўзи олий бир ҳиммат!

Ҳамманинг ҳуқуқи бунда баробар,
Қисмати қарғалган кексами-ёшми?!

¹ Давоми. Боши журналнинг 1—2-сонларида.

Имонини ютган серпул савдогар,
Кўлин тиёлмаган юраги тошми?!
Фарзандлик бурчини унутган ўғил,
Хису туйғулардан йироқ дилозор;
Қарзин тўлолмаган бечора

қарздор,
Олифта, хушбичим, карми ё сўқир,
Омади келмаган руҳонийгача;
Муттаҳам, текинхўр,

товламачи ҳам,
Панд берган саройнинг аъёнигача
Ҳаммаси шу ерда ётар жамулжам,
Ҳайҳот!

Сув тагига чўккан
лойқадай!..

Инсонликдан олис,
махлуқ мисоли...
Ҳеч ким хохиши-ла келмаган атай,
Лекин кетишга ҳам йўқдай

мажоли...
Ўз тақдирига тан бергандай Юсуф
Тишни тишга қўйиб,

сақларди сукут,
Яхши соатларни соғиниб, кутиб,
Кўз тутар,
кошкийди тарқалса
булут!

Қон қиқшаган кунин
эслаб кетди у,

Оғалар қўлида ўлай деганин...
Кошки, яширолса ундаги туйғу
Маломат тагида калтак еганин...
Начора! Ухшайди бири-бирига,
Энди бу қудуқмас,
қудуқдан баттар!

Кошки, кўниколса зиндон тилига,
Фарқи йўқ, Юсуфга,
кундузму-саҳар!

Жаҳаннам қўйнида
ҳис қилар ўзин...

Ўзга кулфатига бўлгандай шерик,
Ҳеч кимдан аямас эди дил сўзин,
Ўзи ҳам билмасди ўликми-тирик?!
Ҳасратин айтмасди ҳеч кимга,

аммо
Ўзгаларнинг дарди қаричма-қарич
Юрагига кириб борарди гўё
Ўзининг қинига тушгандай қилич...
Бешафқат,
иложсиз,

бундай идрокни
У ўзи-ўзида ҳис этди аранг.
Оёқ-ости қилмай покиза хокни,
Кўзига суртгудай асаблар таранг...
Ўзганинг дардини эшитдими, бас,
Унга дардкаш,

дардман бўлиб қоларди.
Қалбини очарди мисоли қафас,
Қалбига қалби-ла қулоқ соларди.
Бу ҳол такрорланар эди неча бор,
Сўқмоқдан ўтарди

бағри кенг йўлга.
Ўзгалар қалбига кирарди зинҳор,
Қора тақдирини оларди қўлга,
Тиниқлик нурига

чайгудай бўлиб...
Ўзгалар дардида билмасди ором,
Ўзгага ўз қалбин этарди инъом;
Ҳаяжон,

изтироб ҳиссига тўлиб...
У билан дардлашган тортарди
енгил,

Кунлар ўтар-ўтмас бўлди-ку аён!
Ўйлашга ҳожат йўқ! Қани бир
шингил

Юсуфдан эшитсанг, ёруғдай
зиндон!

Ҳамма нарса унга дил кўзгусида,
Парпирар,
ярқирар қоққудай қанот...

Тортиб кўр,
ақлининг тарозусида
Қайси бири вазмин —
ҳаётми, мамот?!

2

Зиндон кечалари туш гирдобида -
Баъзан бир синоат бўлур намоён:
Унутилган севги оби-тобида —
Яна яқинлашар, кўтарар тугён —
Қулф урган майсазор,

унут бир баҳор,
Оёғинг остида ястанган ўтлоқ...
Чўчиб уйғонасан тонготар,

наҳор,
Эслолмайсан энди,
у яна йироқ.

Балки бу туш эмас,
ҳисобга кирмас,
Баъзан тушлар тушга уланиб

кетар —
Кўзингга ер бўлиб кўринган ермас,
Олға юрай десанг,
орқага кетар...

Баъзан туш деганинг
ўнгингдай худди
Ҳамма нарса аниқ-таниқ кўринар.
Ўйлайсан ўзингча, йўқдай ҳудуди,
Туш десанг,

қуш каби учиб уринар...
Кун бўйи ёдингда сақлаб юрасан,

То унут бўлгунча ўйлайсан:

Ваъзан тошдай қотиб, не сир?...
 хаёл сураман,

Хаёл қопқонига тушгандай асир...
 Юсуфнинг тушига кирди Зулайхо,
 Бу қандай бадбахтлик!

Қандай бир даҳшат!!!
 Бағрида жон бериб ётганмиш,

Унгида босмаса уни фалокат?! эвоҳ,

Муҳаббат дунёдан ўтдим, наҳот?!

Мангуга сўндими оловли туйғу?!
 Меҳру муҳаббатга борми бир

нажот

Е унги насибми фақат дард,

қайғу?!

Юсуф ўз тушини ўзи ечолмас,

Зиндоннинг қатъида

хайрондир-хайрон!..

Тушига муносиб бир тўн бичолмас.

Ўтган кунлар, энди,

армондир-армон!

Наҳот,

бир ошиқдай яшайолмиди,

Беҳуда кетдим, қалб ҳарорати?!

Иғво чангалидан бўшай олмади,

Ҳамон тақдирида туш каромати...

Ҳолбуки, зиндонда ёруғ бир юлдуз,

Қайси туш ташланмас

унинг ҳукмига!

Тиниқ нигоҳида тун худди кундуз,

Қулоғин тутарди вақт оқимида...

Енгил ечар эди туш жумбоғини,

Қойил-мақом қилиб, таъбирини

ҳам...

Жавобсиз қолдирмас жон сўроғини,

Беморнинг дардига

топгандай малҳам.

Эҳтимол,

тушларда ҳаёт белгиси,

Инсон тақдирининг

рамзи акс этар...

Йиғи деб билганинг,

юрак кулгуси,

Воқиа устма-уст қалашиб кетар.

Барини кузатиб улгуролмайсан,

Ҳаммаси сигмайди хотирангга ҳам.

Кемтик ери бўлса тўлдиролмайсан,

Олов бермагандай тушда ёнган

шам!

Бир кун кириб келди Юсуф қошига

Тинкаси қуриган қоқ суяк бир чол.

Ўзи ишонмасди ўзин ёшига,

Асаби қақшаган,

бемадор, беҳол...

Аммо, руҳан тетик кўринарди у,
 Ўзини тутарди гўёки бардам.
 Ҳолбуки мусибат, азоб ва қайғу
 Қабр тоши каби босиб турса ҳам!

Ч О Л

Дерлар,

туш таъбирин айтар эмишсан,

Фаройиб бир рўё кўрдим бу кеча.

Ақлим бовар қилмас, нима экан у?

Кўмагингга муҳтож

бўлиб келдим мен!..

Ю С У Ф

Е раббим!

Таъбир бу, ҳамиша қалтис,

Тингламоққа сабру ирода керак...

Чол сўзи туйғуга туртгудай бўлиб,

Юсуфнинг кўнглига солди ҳаяжон.

Бир нафас хаёлга кетди кўмилиб,

Қалбда уйғонгандай

мудраган армон.

Ч О Л

Туш кўрдим...

Тушимда борар эмишман

Мурдалар шаҳрида тобут оралаб.

Ногоҳ кўриб қолдим,

менинг йўлимда —

Пайдо бўлган каби

бир қора нарса...

Яқин бордим унга...

Кўмилмай қолган

Бир одам ўлиги ётарди шунда!

Менда на бир қўрқув,

на жирканч,

ҳазар!

Гўё ўша мурда ўзим эмишман...

Бу, қандай ҳол, эвоҳ!

Тангрига аён...

Қанот товушлари янградн бирдан,

Боқсам,

оқ кабутар бир учиб қўнди

Бояги ўликнинг устига...

Аммо

Уйғонсам, туш экан,

чўчидим,

кўрқдим,

Суратдай ўрнашиб қолди хаёлга,

Унутай десам ҳам, унутолмайман!

Юсуф сезар эди чол авзоидан,

Сўнги мадори

ҳам қуриб битарди...

Қимир этмаганча турган жойидан

Мангулик кўлига шўнғиб кетарди...

Аммо вужудида яшарди ҳамон
 Сабру бардош,
 Умид,
 ишонч туйғуси.
 Ешлик бахтсиз ўтган,
 кексалик —

армон,
 Дунёни тутғудай дарду қайғуси...

Ю С У Ф

Хўп ажойиб бир туш кўрибсиз,
 отам,
 Унинг таъбирига ҳожат йўқ
 балки.
 Онт ичиб айтаман,
 зиндондан чиқиб.
 Эркин қушдай парвоз этиб кетасиз!

Чолнинг кўзларида барқ урди зиё,
 Илк бор эшитилди
 бундай хуш хабар.

Суюниб кетгандан чиқмасди садо,
 Юсуфга ташларди сирли бир
 назар...

Тўсатдан рўй берди ажиб ҳодиса,
 Рўпара келгандай ажойиб бахтга.
 Уни йўқлатганмиш фиръавн эса,
 Ташриф буюрсин деб саройга,
 тахтга.

Элга ошкор бўлди қуввати таъбир,
 Энди зиндон эмас, юртга овоза...
 Чолга Юсуф гўё кўринди ҳизир,
 Лекин ўқилгани бўлди жаноза.
 Ҳайҳот!

Юлдуз кўрмай жон берди
 шўрлик,
 Қувонч сиғмагандай ўксик қалбига.
 Зиндонни тарк этмай туриб,
 кўргулик,
 Кимдир сув томизди чанқоқ
 лабига!..

3

Таъбиркорлик ўзи ноёб фазилат,
 Гарчи таъбирларнинг йўқдир
 саноғи.

Лекин
 тан олишга лойиқ бир
 хислат,

Ҳар қалай,
 кўнғилнинг ёниқ чароғи...
 Фолбин фол очади,

ромчи ром кўрар,
 Мунажжим юлдузни олар
 мўлжалга—

Шаку шубҳалардан ҳақғўйлик
 сўрар,
 Тириклик юзма-юз келар ажалга.
 Ақлу фаросат-ла вақту ҳолатни,
 Қалтис вазиятни ҳисобга олиб,
 Лак-лак важу карсон,

не далолатни
 Мисол келтиради ўртага солиб...
 Лекин,

ҳали ҳеч ким аниқ ва таниқ
 Айтиб беролмаган истиқбол сирин,
 Баъзан тўғри келган тахмин,

тасодиф,
 Баъзан сирлигича қолган яширин!
 Баъзан тасодифга бўламиз хурсанд,
 Баъзан қон-қон йиғлаб,
 тўкамиз кўз-ёш...

Инсон тақдири —
 бу, наҳотки бепанд,
 Каромат кўрсатган тушга эгса
 бош?!

Наҳотки,
 осмонга оғзини очган,
 Сўнган,
 қақшаб ётган вулқон бўлса,
 у?!

Йўқ!
 Инсон уруғин умид-ла сочган...
 Наҳотки,
 барқ уриб унмаса орзу?!
 Ўз тақдирин ўзи яратар,
 демак,
 Келажак инсоннинг кўз-қароғида...
 Ўз кучи ўзида,

жўш урар юрак,
 Виждони ҳамиша вақт синоғида!..
 Ана шу синоғда адашмаса, бас!
 Сўроққа жавоб ҳам беш қўлдай
 аён...

Бир ёнда адолат,
 бир ёнда ғараз,
 Йўлчининг йўлига қўйғудай
 қопқон...

Мабодо адашсанг,
 йўлчи,
 йўлма-йўл

Ортга боқ,
 ортингда чуваланган из
 Аччиқ тажрибадай
 балки келар қўл,
 Дарахт тупига куч бергандай
 илдиз...

Ортга кесак отма,
 қақшатиб қўйма,
 У ҳали кунингга ярайди, ярар...
 Менинг фаразимни ғаразга йўйма!

Сенга,
 истиқболга умид-ла қарар...
 Утмиш
 ва келажак бир бутун
 тошдай,
 Бири иккинчисин этолмас инкор.
 Келажаксиз ўтмиш вужудсиз
 бошдай,
 Утмишсиз келажак беҳуда,
 бекор!
 Баҳс ҳали бошланмай тугади гўё,
 Уринли бўлдими саволга жавоб?!
 Зулматли йўлларга тушдимиз зиё,
 Ташнага кўринган сувми ё сароб?!
 Олис-олисликлар йўлчига аён,
 Лекин
 оёқ остин кўрмас шабкўрдай.
 Ўз тақдирин ўзи билмас,
 нотовон,
 Ўзга тақдирига келганда
 зўрдай.
 Начора! Уйиндай кўринар ҳаёт,
 Кўз олдидан пайдо
 бўлмиш бир чизиқ...
 Йўл деса йўл эмас,
 қоқолмас қанот,
 Нигоҳини туман босгандай...
 Қизиқ!
 Кўзгу хираланар...
 қўрқинч ва умид...
 Аниқ кўринмайди ўзи-ўзига!
 Омадми, фалокат?!
 Бир-бирига зид,
 Тасодиф кўринса, кошки кўзига!
 О, олтин тасодиф!
 Эпчилга эпсан,
 Юлдузни бенарвон ургандай
 биров...
 Беҳаё,
 бедаво аёлга сепсан,
 Қиморбоз ютгандай
 бойлашиб гаров!
 Биров қўлдан ишни олишга уста,
 Бошқа биров эса оғзингдан ошни!
 Доғули товланар
 минг бир хил тусда,
 Шахсият йўлида егудай бошни!
 Терандай кўринса саёз бир қудуқ,
 Наҳотки фаҳмига етмас тафаккур!
 Ёқамни тутмасдан, найлай,
 мунофиқ
 Упич бериб, яна айтса ташаккур!
 Замон тақдирида ажиб савдолар,
 Ва ажаб ғавғолар беҳисоб жуда.
 Таъбирга муҳтождай талай рўёлар

Кафтнинг чизиғига, боқма,
 беҳуда!
 О, Фиръавн туш кўрмиш...
 Шартми, ўқувчим,
 Яна узр айтиш,
 яна ўтиниш!..
 Ҳижолатдан пишиб кетди-ку ичим,
 Наҳотки,
 ўтмишга керак ўқиниш!
 Аста-секин бари бўлади аниқ,
 Бариси тушади жойи-жойига.
 Тугунлар ечилар,
 ташбеҳлар ёниқ,
 Жаҳолат йиқилар идрок пойига.
 Баъзи бир ислоҳлар,
 иловалар ҳам
 Яна керак бўлса топилар балки...
 Қофия деганинг ғарам ва ғарам,
 Уринсиз ишлатиб бўлмасам,
 кулки!
 Бурчак-бурчакларда ичгандай оғу
 Ҳасад ўти билан ким куйса ҳамон
 Тарих сабоғидан бебаҳраами у?
 Йўқ!
 Ҳали тарихни танимай нодон,
 Тарихий қаҳрамон бўлгудай ўзи;
 Ривоят сатридан ҳатлаб ҳаётга...
 Сохталикдан ҳазар қилмас, лўқ
 кўзи,
 Замону заминни қўйиб иснодга!
 Мана,
 энди, билсам қолмади фарқи:
 Кекса афсона ё йигитдай дoston.
 Балки,
 қадим ўтмиш бугуннинг
 шарҳи,
 Балки,
 ташбеҳларда яшарар замон!
 Зеро кўнгул ҳуши ривоят эмас,
 Воқиа мазмуни,
 хулоса мағзи!
 Ким кимга душману,
 ким кимдан араз.
 Кимни ким севади,
 ким кимдан рози —
 Ҳаммаси қоришиб кетгандай,
 қаранг,
 Ҳатто манзиллари,
 кунлар ва шахслар...
 Уларга чап бериб, ўтаман аранг,
 Ортда қолиб кетар,
 эҳтимол, баҳслар...
 Янги сўқмоқлардан елиб бораман,
 Яна чорраҳалар,
 яна катта йўл!
 Янги марраларни мўлжал оламан,

Ўзга тупроқларга тушди учқуни,
 Азанга олгандай ғараз чўғидан.
 Ғалаба устига ғалаба қилди,
 Баъзан ҳориб қайтди
 оғир жанглardan.
 Баъзан гангиб қолди,
 баъзан сиқилди,
 Еруглик кутгандай
 нурсиз тонглardan.
 Харжлар ошиб кетди йўлагандан
 ҳам,
 Даромад қуриди қурдум дарёдай.
 Баҳона бўлса бас,
 ҳар кун бир байрам,
 Фиръавн ҳис қилар ўзин худодай.
 Шўрлик деҳқонларни
 шилдирар яна...
 Яна,
 яна буғдой?..
 Буғдой йўқ аммо!
 Воажаб!
 Оч уйда нечун тантана,
 Фиръавн шаънига олқиш ва дуо...
 Бир вақтлар
 бадавлат бўлган бу
 йлка
 Энди тубанликка тутган каби юз.
 Бошида нур эмас қора кўланка,
 Қўлида чўғ, балки, юрагида муз...
 Ҳексалик муҳрини босган ажинлар
 Кошки,
 пардоз билан бўлса саддипок,
 Рангу бўёқлардан ёриса тунлар,
 Вайрона юзида жилоланса хок.
 Қалбин қиймаларди
 чархланган ташвиш,
 Қуруқ сўз қулоққа келарди малол.
 Уйма-уй юрарди шум қадам
 миш-миш,
 Қоришиб кетгандай ҳарому ҳалол!
 Дабдабалар
 ҳамон этарди давом,
 Мукофот устига яна мукофот,
 Инъомлар устига берилар инъом,
 Саройда туну кун меҳмон,
 зиёфат...
 Саркардалар кўкси нишонга тўла,
 Рухоний боболар бўйнида зиннор...
 Очкўздай Фиръавн ўзи бир йўла
 Бир сандиқ ёрлиқни таққанди
 қатор.
 Ҳар кун амру фармон,
 минг-минглаб буйруқ,
 Яни дўмбиралар овози баланд.
 Сарой аъёнлари йўнатар қуйруқ,

Фиръавн наздида ноёб бир талант...
 Бири лашкарбоши, қиличи қонли,
 Бири қози калон амру фармонли,
 Бири лаганбардор вазири аъзам,
 Бири кўшк оғаси —
 липиллаган шаъм!..

Деҳқон омочини судрарди ҳамон,
 Рангда ранг қолмаган,
 қорни эса оч...
 Хазина бўшаган, нурсиз бир ошён,
 Фақат ялтирарди тахтда олтин
 тож!
 Одамнинг одамга йўқ эди қадр
 Бир нима чиқмаса эски ҳамёндан.
 Бурнига ургандай поранинг атри
 Каппа-каппа оғзин очарди тонгдан.
 Сув ўгириб ичар пулнинг бошидан,
 Мансаб курсисида қўнқайган нодон,
 Имон қочган бўлса,
 бор-ку жиғилдон?!
 Ҳатто, ҳазар қилмас сағир
 ошидан...
 Сув келтирган хор-зор,
 кўза синдирган —
 Азиз кўринарди унинг кўзига...
 Ўз ризқи рўзини ердан ундирган,
 Наҳотки, сиғмаса ернинг юзига?!...
 Катта давлат эди —
 катта бир рўзгор,
 Бир ёғи бут бўлса,
 бир ёғи кемтик...
 Ботмон-ботмон дон-дун,
 лекин нонга зор,
 Шону шуҳратида йўқдай
 бир мантиқ...
 Бу, қандай сохталик,
 қандай қабоҳат!
 Фиръавн бир чўқиб, ўн қарар,
 халак...
 Юзини ўғирди файзу фароғат,
 Наҳотки,
 тинч оқар Нили муборак!
 Асрий дабдабалар гангитди балки,
 Балки бақатерак чириди ичдан!
 О, Фиръавн кўзлари толиқди,
 салқди,
 Эҳтимол қариди —
 кетгандай кучдан...
 Лекин бўш келмасди,
 уринарди у
 Пўпанак четига ёпишган хасдай...
 Оқизиб кетгудай оқар эди сув,
 Фиръавн жонига қилинган
 қасддай...
 Начора! Зўр-базўр нафас олса ҳам

Эл-юртга зўрликдан ўзин тиймасди.
 Ўзганинг бошига солган билан ғам,
 Ўз айшу ширатин кўзи қиймасди.
 Салтанат ташвиши эзди тобора,
 Бир қадам кўринди нариги дунё.
 Қуёш қорайди-ю,

тортгандай наъра
 Яширинди, уфқ тагига, эвоҳ!
 Сарой аза тутди қирқ кеча-кундуз,
 Қоронғулик босди гўё ер юзин.
 Балки,

юзланганда душман ўша куз
 Зафар маррасида кўрарди ўзин.
 Аммо

титрагандай бир нур рубоби,
 Сўнги кучларини йиққандай сарой
 Марҳум ҳукмдорга меросхўр,
 тобъи

Тахтга чиқди яйраб,
 пойлаб ҳойнаҳой.

Лекин, англай олмас,
 недан кўнгли ғам,
 Ешликдан тушдимиди давлат
 ташвиши?!

Бужудини гўё ёндиради оташ,
 Иғво,
 фисқу фужур —
 сарой миш-миши!..

Ҳолбуки,
 замон ҳам безовта, бетинч!
 Бундан қудратлироқ елка бўлса
 ҳам,
 Бу юкни кўтара олмас эди ҳеч!
 Истиқбол кўринади эди жаҳаннам!

5

Фиръавн ухлолмас, юраги бежо,
 Айни тонг отарда рўй бермиш
 бу ҳол,
 Бағрини эзарди сирли бир рўё,
 Жулдур жумбоқларда
 бир минг бир савол...
 У ўзин кўрармиш дарё бўйида,
 Алҳазар!

Сув оқар эмиш тескари.
 Бир дарахт қулф уриб ўсар қуйида,
 Яшил барглар аро еллар сарсари...
 Қўлин чўзай деса, чўза олмас ҳеч,
 Нима гап?

Тушми-ўнг, ўзи ҳам билмас!
 Унгида кўргандек дилида илинж,
 Аммо жилай деса, жойидан
 жилмас!

Бирдан сув чайқалиб,
 отганмиш тўлқин,
 Борлиқни тутганмиш тошқин,
 тўполон...
 Тимқора бир қўтос шоҳ ташлаб,
 нечун,

Дарёдан чиққанмиш, боқсанг,
 бир ботмон...

Баҳайбат бўлса ҳам, ниҳоят ювош,
 Аста йўртиб борди
 кўм-кўк ўтлоққа...

Сип-силлиқ сиртида ўйнади қуёш,
 Бирин-кетин чиқди яна қирғоққа —
 Етти қўтос шундай!

Кўзни олгудай —
 Ҳар бири бақувват
 етилган,
 семиз.

Кетгуси келмасди, мангу қолгудай
 Шу она тупроқда эгизак-эгиз...

Бу, қандай ҳодиса қанақа сир бу?
 Яна пайдо бўлди

мудҳиш бир махлуқ!
 Фиръавн англолмас,
 кўзида қўрқув.

Бейхшов бир вужуд,
 дум эса юлуқ...

Соҳилни топтарди,
 бир ўт қўймасди,

Лекин,
 еган билан сира тўймасди...

Нохуш кўринади Нилнинг жамоли!
 Наҳотки,

Узлатга чекинган толе?!
 Водариг!

Ҳайратдан ёқа йиртгудай!
 Дарё чайқалади,
 титрар арз-само...

Бир боқса,
 қирғоққа чиқиб йўртгудай,

Дарёнинг тубидан яна бир бало...
 Бирининг ортидан яна бириси —

Югуриб еларди тўлқинни ёриб...
 Суякка ёпишган эди териси

Нилнинг таг-тагида очиқиб,
 ҳориб...

Ҳайҳот!
 Тоқати тоқ, чайқалар дарё...

Яна бешик-бешик тўлқинлар аро
 Бир жуфт жангари шоҳ чалинди

кўзга,
 Буниси нақ ўзга!

Суяклари қоқ,
 Оёқлари ҳаддан ташқари ориқ...

Яна бири чиқди йириб чатаноқ,

Аввалгидан —

ўлса,
ўлиги ортиқ.

Бариси бир бўлиб, шоҳ ташлади-ю,
Семиз қўтосларни ғажиди дарҳол.
Қанча еса,

шунча юқмасди, ёҳу!
Тобора қақшиарди беҳол,

бемажол!
Фиръавн ухлолмас тушидан нотинч,
Саҳархез безовта,

билмайди ором.
Ўзидан кетгандай, кела олмас ҳеч,
Кўнгли кундуз эмас,

ҳамон намозшом...
Кўз ўнгидан нари кетмайди ўтлоқ,
Вужудини даҳшат босаётгандай.
Хона ғира-шира,

хаёли тарқоқ.
Ўз ақлидан ўзи озаётгандай...

Кимга ҳаволадир бу, жумбоқ фоли!
Эл-юртга бергудай, у,
амру фармон.

Тонг отар сўнгандай юлдуз жамоли
Рангу рўйи ўчган,
кўнглида гумон...

Хавфдан хабар
топган ромчилар келди,

Мунажжим осмонни кузатди саҳар.
Не-не алломалар югурди,
елди,

Бир туш таъбирини қилиб
минг дафтар.

Фиръавн лабини тишлаб бетоқат,
Ромчининг кўзига тикди кўзини.
Топгандай таъбири тушдан ҳаловат

Жон қулоғи билан илди сўзини.
Ромчи деди унга:—

Хайрли бу туш,
Етти соҳибжамол,

бари баркамол,
Сенга махтал эмиш,

сенга ёр эмиш...
Иўлингда зор эмиш,

бахтинг бор эмиш!..
Фиръавн буюрди, ромчи сўзидан
Дарғазаб бўлгандай: —

Иўқолсин дарҳол!
Ромчилар келарди ромчи изидан,
Аммо жавобини топмасди савол.

Ҳамон ҳукмдорнинг юрагида ғаш,
Гоҳи-гоҳ бош чайқаб қўярди беҳос.

Иўқ! —
дерди,— ҳамма гап бўлмағур,
чалкаш!..

Энди

кўнглида йўқ ҳеч кимга ихлос...
Ниҳоят, саройда тирик жонки
бор —

Бариси даҳшатда,
бари аламнок.

Фиръавн қаҳридан, эй парвардигор,
Ўзинг сақла,

эл-юрт бўлмасин ҳалок!
Бирдан эслаб қолди,
юрарди миш-миш —

Таъбирчи бор эмиш...
Қилинмиш зиндон...

Зориқиб кутарди қўйиб тишга тиш,
Зулматдан ёруғни кутгандай инсон!

6

Юсуфни қидириб, сўраб топдилар,
Зиндон азобидан этилди ҳалос

Саройга югуриб, елиб, чопдилар,
Тутқунга берилди олий имтиёз.

Шоҳона саройга қўйганда қадам,
Не кечди, ким билсин, ҳоли,

аҳволи
Эҳтимол, бир ёниб ўчган каби
шам!

(Найлай!
Тутқич бермас шоир хаёли...)

Наъра тортди, неча-неча бор тақдир,
Имон қочмаса бас,

қалб тўла виқор...
Даҳшат бўлса,

шунча бўлади, ахир,
Чўчимас!

Бир бошда бир ўлим-ку бор...
Фиръавн қошида бўлди-ю пайдо,
Кўнглида сезмади

ҳеч қандай қўрқув.
Ясанган бир гўдак ўлтирар илло...

Тушидан юзида машғум бир туйғу.
Тоғу тахт ташвиши тушиб бошига,
Ҳали кўникиб ҳам улгурганча йўқ.

Довдираб серҳашам давлат қошида
Гўё бўлиб қолган сўнгари дудуқ...
Оғир хаёллардан қийналар эди,
Ўзи ўз юрагин қиймалар эди...

Ф И Р Ъ А В Н

Туш таъбирин сендан яхши
билгувчи,
Яхши таъбирловчи йўқ эмиш,
ростми?

Ю С У Ф

Асло бундай эмас,
давлат паноҳим,

Туш таъбири маҳол...
Эҳтимол, ноёб!..

Ф И Р Ъ А В Н

Алҳазар!

Воҳийдан хабаринг борми,
Менга нени раво кўрмиш тангрим?

Ю С У Ф

Ҳа!

Ф И Р Ъ А В Н

Ғаройиб бу тушнинг
таъбири қандай?

Ю С У Ф

Бу тушни, ҳазратим,
ўзлари кўрган...

Ф И Р Ъ А В Н

Иўқ! Гап бунда эмас...
Бу тушда бирон
Сиру асрор йўқми?

Ю С У Ф

Эҳтимол, бордир.

Ф И Р Ъ А В Н

«Эҳтимол» деган сўз менга бегона!
Мен ёруғ дунёга келибманки, то
Имон келтирдилар —
«албатта!» «сўзсиз!»

Қани,
айт-чи,

қандай тушим таъбири?
Менга тинчлик бермас бу ҳол,
бу ҳолат!

Балки,
бунда бордир сир ила асрор...

Ю С У Ф

Е раббим!

О, замин тангриси, сенга,
Юксакдан келибдир
эзгу бир воҳий...

Ҳам жумлаи мўмин тортган дард,
оҳи...

Мудҳиш бир даҳшатдан
ларзага келмиш

Салтанат қонуни соҳиби идрок.

Бир ёнда қашшоқлик,
бир ёнда бойлик,

Гўё бир варақнинг икки сафҳаси,
Лекин, қақшатғудай бири бирини...
Хўш,

етти қўтоснинг недир маъниси?
Тўқлик кушандаси-очлик,
қаҳатлик!

Бизнинг бойлигимиз —
ризқи рўзимиз,
Мўл-кўл ҳосил бўлса,
мамлакат обод!
Қурғоқлик юз берса,
юз берар офат.

Тожу тахт,
салтанат ларзага келар!..
Етти қўтос бизга атои ҳудо.
Етти йил маъсудлик,

тўқлик,
гўжинлик

Ва яна етти йил бўлгуси қурғоқ,
Бор-йўғингни очлик ғажиб,
битиргай!

Зотан, тадбиркорлик зарур,
ҳазратим,
Ғаллани ғамлашга омборлар

лозим!
Мабодо бор доннинг учдан бирини
Ёмон кунга сақлаб қолдирсанг
агар,

Дард берган худойим,
бергай даво ҳам!

Ф И Р Ъ А В Н

Қул бўлсанг ҳам, лекин,
оқил экансан!
Таъбиринг кўнглимга
кўп келди маъқул.

Тила,
тилагингни берай, донишманд?!

Ю С У Ф

Тилагим омонлик,
тўқлик,
ҳалоллик.

Ф И Р Ъ А В Н

Демак,
сен ўзингсан барига омил,
Ўзинг ол қўлингга
бу, қутлуғ ишни,
Керак бўлса, берай амру
фармойиш!

Ю С У Ф

Ё раббий!
Бир қулга шунча марҳамат!

Ф И Р Ъ А В Н

Донолигинг шунки этади даъват!..

Урф-одат занжири бандаси сарой
Миқ этмас,

оғзига солган каби қулф.
Тахт узра айтилган сўзлар,

ҳойнаҳой
Қонун бўлмай эди бузилмаса урф.
Наҳот, суяк суриш бўса-ю канда,
Қандайдир қул тахтга лойиқ,
суюклик...

Авлоддан авлодга мерос ўтгандай
Товланиб оқарди нурдай буюклик.
Фиръавн ёшлигига бориб, эҳтимол,
Қулни ўз бошига кўтарар билмай,
Балки, элу юртни сўрар бемалол,
Оқсуяк зотини назарга илмай...
Яна пичир-пичир ҳар жой-ҳар

жойда,
Сардору амалдор нотинч, нотовон:
«Бу қандай ҳақорат!..

Яна саройда!..»
Хусумат уруғи унди ногаҳон...
Шу лаҳза,
шу соат,

шу кундан бошлаб,
Хорижга дон сотиш этилди тақиқ.
Бу хабар дилларни тимдалаб,

ғашлаб,
Исён кўтармаслик бўлса ҳам

аниқ —
Бўйин товламоққа олиб боргудай...
Низоли бир ҳолат юз бериб қолди,
Эҳтиёт бўлмаса,

бошни ёргудай
Халқнинг юрагига ғулғула солди.
Бирор сўз айтишга йўқ эди ҳадди,
Замоннинг забтидан —

мажруҳ, бахтсиз халқ
Қишу ёз яланғоч, букилиб қадди,
Қошки англай олса,

қаердадир ҳақ?!
Эл қорнин тўйғазмоқ.

Осон иш эмас,
Ичида лаънатлар ўқиса ҳам гар
Аъёнлар сиртидан
Сирин бой бермас,
Кўксига Юсуфга бўлса ҳам кадар...
Бирин-сирин ўтди серҳосил фасл,
Фиръавннинг етти қўтоси мисол.
Минглаб омборларнинг

бағри муттақил
Дон билан тўларди
лиммо-лим алҳол...

Юсуф иш бошида,
Омборлар қурди,
Чекинди ниҳоят юз берган офат!..
Шумликни идрок-ла кейинга сурди,

Одамлар бошига тушганда кулфат.
Беҳуда кетмади эътиқод, армон,
У кунлар ҳеч қачон бўлмади унут.
Мана, ўтиб кетди тўкин бир замон,
Ногоҳ кўтарилди салтанатдан қут!..
Бу йил эса баҳор

ёмғирсиз, қурғоқ,
Дарддан қутулмоққа

йўқ эди илож.
Нил сувин ютоқиб ялади қирғоқ,
Ташна лабдай намга сезди эҳтиёж.
Тупроқда унмади қиттай майса-ўт,
Қуёш олов сочди кўкдан беаёв.
Ер чанқоқ — ҳаллослар,

дарахт шоҳи мўрт,
Дон тўла омборлар тўқликка гаров.
Ҳолбуки, ўлатдай авж олиб ўлим,
Юзин ўйиргандай юртдан ҳаловат...
Ахир, эл жонига аро кирар ким?
Фиръавндан баттар қаттол табиат!
Мана,

ялмоғиздай очлик, қашшоқлик,
Тахту салтанатнинг устида соя.
Қошки, кунлар бўлса эди саноқли,
Тезда ўтиб кетса пояма-поя...

Етим-есирлар,
Уруғу аймоқ,
Отлиғу пиёда келар интиқиб...
Жонига яраша улашилар дон —
Бирига кўпроғу бирига камроқ.
Насяга оларди камбағал деҳқон,
Савдогар аҳлидан
ундирилди нақд...

Юсуфнинг қўлида тошу тарози,
Четдан келганларни турди кузатиб,
(Бўлмасдай

бу ҳолни асло
тузатиб...)

Аммо саҳоватда баланд парвози.
Баъзан вужудини камрарди титроқ,
Яқиндай, танишдай кўринса биров,
Юзлари қорайган, лаблари дўрдоқ,
Муҳтожлик сочларга
сочгандек қиров...

Йўқ,
унинг кўнглини эговлар бир ҳис,
Гоҳ шодлик,
гоҳ қайғу босарди кўксин.
Шундай кун келишин
сезарди холис...

Кутганди...
Эсларди ўтган йилларин.
Қадрдон уйини қилолмас унут,

Болалик чоғлари
 кўзи ўнгида.
 Эслар ва
 қайғу-ла сақларди сукут,
 Оғалар берган
 панд бўлди сўнгида...

Ҳар қалай,
 Омади кулгандан буён
 Ненидир кутгандай бўларди
 пинҳон.

Ўтмиш болалигин соғиниб ҳар дам
 Уйларди,
 Ё қасос олсинми? Йўқ, йўқ!
 Бари бир юрагин кемирар алам,
 Кўзида,
 кўрсам дер,

андиша, қўрқув.
 Шарманда бўлганин англаса токи...
 Юсуф юрагида оловли туйғу,
 Узоқ ўтмишларга чорлар идроки.

Икки саҳроий чол омбор ёнига
 Шошиб,
 етиб келди,

қўллариди қоп...
 Эт бориб ёпишган устихонига,
 Эшаклари эса ўзидан хароб.
 Сочу соқол беҳад ўсса ҳам, ҳатто,
 Юсуф таний олди, қилмади хато.

Ю С У Ф

Қайдан бўласиз?

БИРИНЧИ САҲРОЙИ

Тошлоқ чўлданмиз,
 Тақсирим...

ИККИНЧИ САҲРОЙИ

Узоқдан...

Ю С У Ф

Кўриб турибман...
 Нонсиз қолдингизми?

БИРИНЧИ САҲРОЙИ

Кўпдан...

тақсирим...

Чоллар оч,
 аёллар, гўдаклар ҳам оч...

Ю С У Ф

Бу ерга илк марта келишингизми?

ИККИНЧИ САҲРОЙИ

Ҳа, жаноб.

Ю С У Ф

Узоқ йўлга чиқмас
 нон излаб ҳеч ким,
 Айниқса бефарзанд...
 оға-инисиз?

БИРИНЧИ САҲРОЙИ

Ҳа, тақсир!

Ю С У Ф

Отадан нечта эдингиз?

БИРИНЧИ САҲРОЙИ

Уч эдик... Биримиз...

Ю С У Ф

У ҳастами ё?

Олинглар, бу сийлов,
 унинг учун ҳам!..

Ўзи эса кўзин улардан узмас,
 Титрарди бўш қопни
 тутган қўллари.

Безовта...

Очкўзлик —

ёпишган бир хас,

Ҳар қалай,
 алдашга бормас тиллари...
 Нима бу?

Қўрқувми, руҳий чарчоқми?
 Ёки пушаймонми?

Нима, ҳар қалай?..

Ё қисмат бошига тушган синоқми?
 Хаёллар чарх урар бошида талай...
 Кўзи тушиди —

озгин, бемадор вужуд,
 Зўр-базўр турарди оёқ устида...
 — О, оға, оғалар!..

Хаёл босди-да,

Бирдан атрофини қоплади булут...
 Бас,

етар, ачиниш, раҳм ила шафқат!
 Бундан кучли туйғу бор-ку,
 ҳақиқат!!!

Ю С У Ф

Инингиз тақдири ноаёнми ё?

БИРИНЧИ САҲРОЙИ

Каромат қилдингиз, шундай,
 тақсирим,

Инимиз йўқолган...

Ю С У Ф

Анча бўлдимми?

И К К И Н Ч И С А Ҳ Р О Й И

Бундан...

Йигирма йил бурун.

Ю С У Ф

Ҳа! Демак

Уни унутмоққа ҳақлисиз, балки,
Йигирма йил, ахир,

оз муддат эмас!

Юз-кўзи... эсласанг-чи?!

Айни тонготар...

Қон билан бўялган латта...

Тошу хас...

Чуқур... сувсиз қудуқ...

Бўғилган бўғзи...

Гўрда ётгандан ҳам,

Балки, баттарроқ...

Оёқ-қўл боғланган, мисоли кўзи...
Балки,

ташлагансиз тириклай кўмиб!

Менинг нигоҳимга ташлангиз

назар,

Таниш кўринмасми...

Турибсиз кўриб?..

Юсуф йўқ, у ўлган!

Нетай бу сафар

Мен унинг ўрнида яшаб юрибман.

Инингиз меросин олдингиз бўлиб,

Бойиб кетдингизми?

Кўриб турибман...

Афсус,

янглишдингиз, ахир бу дунё

Адолатсизликдай кўринади нақ,

Ҳамма ҳам ҳалокат қошида зеро —

Ҳар кимнинг ўзига

муносив тақдир!..

Бозорга мос келмас уйдаги ҳисоб,

Дунё бозорида ҳамма баравар!

Сиз тутган иш эса,

жуда ҳам нобоп,

На қилдингиз ўзга ҳақидан ҳазар!

Кўмак кўрсатолмас ҳеч нарса энди,

Ев бўлди сизларга —

сиздаги виждон!

Воз кечган инингиз

қул бўлиб кетди,

Бегона юртлардан излади имкон...

Яхши, унутибсиз,

билингки, аммо —

Ҳаёт ўзи сиздан олгуси қасос.

Бепанд очкўзлик-ла

тикланган дунё,

Тузагай қон тўкиб олинган мерос!

★Сиздаги ҳис-туйғу ўшқириб тинди,

Узингизни сотинг,

қул қилиб, эвоҳ!..

Жазога мустаҳиқ эрурсиз энди,
Юсуф йўқ, мен унинг ўрнида огоҳ...
Қаранг, эслатмасми, сизга

мабодо —

Мана, бу

тош уриб қолдирилган
доғ?..

И К К И Н Ч И С А Ҳ Р О Й И

Бундай бўлиши мумкин ҳам эмас!..

Б И Р И Н Ч И С А Ҳ Р О Й И

Тақсир... Инижоним...

Кечир, ҳа, кечир...

Мана улар бугун Юсуф қошида

Тиз чўкиб турибди даҳшатга

тушиб.

Кўзларида кўрқув,

Ҳамон бошида —

Мерос кўргулиги, учгандир ҳуши...

Кўллари қон эрур, вужуди сиёҳ...

Қотиллик номи-ла юз

берган гуноҳ!..

Ю С У Ф

Қани, жадалланг тез,

қопларни очинг,

Бола-чақангизга етганча бергум.

Уч тошин отмайман сизга ҳеч

қачон,

Фақат ёдингизга мен солиб тургум,

Шум хотира сизга жазо то абад!

Мен эса кечирдим,

тақдир кечирмас!

Мендан юз ўғирди ўша кеча бахт,

Келгусида аммо жиноят учун

Жазо топажаксиз,

жазосизга ҳақ!

Алвидо оғалар!..

Алвидо энди!..

Х О Т И М А

Қадим бир ривоят!

Минг йиллар бурун,

Машойиҳлар айтиб ўтган,

эҳтимол.

Аммо,

жумбоқ бўлиб кўринган савол

Ҳамон

сир-асрордай кўздан яширин...

Балки,

замин-замон дардин ўйлаган,

Ажиб туш таъбирин севиб

қуйлаган...

Мен ҳам машойиҳлар
 хурматин сақлаб,
 Фаройиб рўёга бердим кенг ўрин.
 (Чунончи, сирли тўш)
 Гўёки ёқлаб,
 Зўрлаб кийдиrolмас
 маломат тўнин.
 Зотан,
 бу мўъжиза — идрокда ёниқ,
 Давримиз аксининг
 безаги халос.
 Ундаги серҳашам, шоҳ либос —
 Мажоз.
 Қайга юз бурмагил
 Дилбар қочириқ —
 Ҳукмига забт этар...
 Дилда эҳтирос...
 Аслида шундайдир шарқона услуб,
 Қўчириқ
 Қонларга кетганки сингиб...
 Хушнудлик
 Дардманлик ифодасин ҳам
 Ихлоссиз,
 мажозсиз англамоқ, малол
 Лоқайд ва беғам...
 улоқда енгиб
 Соврунни майдондан олса безавол,
 Ранго-ранг ташбеҳу
 рамзий афсона
 Барча ривоятлар аро, эҳтимол...
 Зеро
 хаётимиз
 қораламасин
 Сўнмас бўёқларга
 ўраб кўрсатар...
 Энди, истаганча этабер,
 парвоз —
 Кенгликларда
 Зулматдан халос...
 Мамлакатлар,
 Даврлар бўйлаб,
 ҳар сафар
 Янги-янги қанот боғлаб,

Қудратни чоғлаб...
 Ахир
 ҳар бир бугунги кун
 Ривоят ўзига хос
 либос ахтарар...
 Беҳисоб шоҳликлар,
 дину мазҳаблар,
 давру давронлар,
 Минг йилларнинг изларини
 мен
 Учириб кетмадим
 йўл-йўлакай ҳеч!
 Илова қиламан гапим сўнгида:
 Менга туюлди шу —
 ёзар чоғимда: —
 Қўлимдан тутгандай бўлди
 қаҳрамон!
 Не гап?
 Шундай бўлса бордир,
 эҳтимол —
 Ўзга эмас,
 Юсуфнинг ўзи бемалол
 Нелар солган бўлса,
 бошига тақдир
 Ўзи сўзлаб берди
 баъзан совуққон,
 Баъзан эътирос-ла
 не бўлса таъбир...
 Қай бир кун қилмаган
 бекорга таъкид!..
 Қалб сирин англамоқ хусусияти
 Шоирга хос десам
 кулма, муҳаққиқ!
 Начора!
 ўзгада ўзлигин очди барнолик,
 Дунёга донолик
 уруғин сочди!..
 Ривоятми, майли,
 афсона,
 эртақ,
 Муҳими — таъбирин
 фаҳм этмоқ керак!

1977—1980 йиллар.

Ҳамид Ғулом

Машраб

РОМАН¹

Учинчи қисм

Йўлдаги хангомалар

Офоқ хўжа Машрабни жазолагани ҳақидаги хабар оғиздан-оғизга кўчиб, элдан-элга тарқалиб дoston бўлди. Эшон аъзам илгари ҳам анчагина муридлари, канизаклари ва ҳоказо қавмларига турли жазоларни «раво кўрган», лекин бу ишлар ими-жиммида қилиниб, сарой деворларидан четга ошиб чиқмаган.

Машрабга берилган жазо овозасининг тез орада кенг тарқалишига аввало, шоирнинг ўз ғазаллари билан машриқу марғиба машҳурлиги сабаб бўлди. Энди йигирма беш баҳорни кўрган бу қаландар йигит фақат сўфийлар мажлисининг гули сифатида эмас, ошиқлар боғининг булбули сифатида ҳам донг чиқарган эдиким, Офоқ хўжанинг Машрабга берган жазосини ғазал мухлислари, муҳаббат шайдолари калхатнинг булбулга ваҳшиёна хуружи, деб таърифладилар.

Эшони аъзам ўз ҳисобида қаттиқ янглишди: осий банда юртнинг ғазабига учрайди, деб ўйлаб, аксинча, ўзи бадном бўлиб қолди. Машраб ўз юртдошлари Пирмат Сеторий ва Обид восвос билан биргаликда саройдан қувилиб, қаландархонага жойлашгач, қаландархона қашқарликларнинг зиёратгоҳига айланди. Тўра қаландар ва унинг хешлари тонг саҳардан шом-заволга қадар тўда-тўда келиб турган зиёратчиларни кутиш билан машғул бўлиб, Офоқ хўжа хизматини гўё буткул унутдилар: бозор-ўчарлардаги маддоҳлик, масжиди жомедаги зикру санолар таққа тўхтади.

Ҳовлию айвони ҳамиша одамлар билан лиқ тўла бўлган қаландар-

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

хонага бир неча дафъа мўралаб кетган Соқий охун Офоқ хўжани бу ердаги воқеалардан хабардор қилиб турди. Чиний ҳақим муолижасидан кейин бош оғриғи бир оз босилиб, юрак санчиги пасайган эшони аъзам қавмлар орасида ўз обрўси чиндан ҳам тушиб бораётганига қаноат ҳосил қилгач, Машрабни ва унинг икки юртдошини Қашқардан бадарга қилиш, бинобарин икки навкар муҳофазасида Илига — Хун Тойчи тасарруфидаги ерларга ҳайдаб юбориш ҳақида фатво берди.

Соқий охун отини эгарлатиб, ўткир шамшир ва найзалар билан қуролланган икки отлиқ барваста навкарни бошлаб, қаландархонага йўл олар экан, эшони аъзам фармонининг мағзини чақиб, раҳнамосининг кароматига тан берди: қаҳратон қишда бир ойлик йўлни яёв босиб ўтиш, айниқса Оқсув воҳаси нарёғидаги Муз довонни ошиш, наинки уч мажруҳнинг, ҳатто боқувдан чиққан отларни миниб олган паҳлавонларнинг ҳам қўлидан келмайди. Демак, отлиқ навкарлар пиёда маҳбусларни улар ҳолдан тойиб, йиқилиб жон бергунча ҳайдаб борадилар-да, ярим йўлдан орқага қайтадилар. Осийларнинг ўликлари эса очбўриларга ем бўлади...

Соқий охун ва унинг навкарлари қаландархонанинг ланг очиқ дарбозасидан отларини йўрттириб кирдилару ҳовлида тўда-тўда бўлиб турган, айвондаги қаландарлар хонишини эшитаётган одамлар деворига дуч келиб, от жоловини тортиб тўхтатдилар.

Айвон ўртасидаги очиқ танчада ловуллаб ёнаётган гулхан атрофида зич ўтирган қаландарлар юқоридаги қат-қат пўстаклар устида ётган Машрабга тикилганча танбур чертаётган Пирмат ва унинг ёнида тиз чўккан басавлат бир йигитга жўр бўлиб, Қашқарнинг қадимги халқ достонлари оҳангида баралла кўйлар эдилар:

Юрт қадрини шоҳлар билмас,
Бошқа юртга бормагунча.
Яхшилиқнинг қадрин билмас
Бир ёмонни кўрмагунча.

Қўл узатсам ёрга етмас,
Ёрсиз менинг ишим битмас,
Яхши-ёмон фарқин билмас.
Бир номардга тушмагунча.

Сўндирма мўмин сазасин,
Ўқир у беш вақт намозин.
Беклар бермас юрт ризосин
Токи ҳотам бўлмагунча.

Қаландар бўлмоқ осон эмас,
Сочи белга тушмагунча,
Ошиқ бўлмоқ осон эмас
Ширин жондан кечмагунча..

- Фармони Офоқ хўжам! — қичқирди Соқий охун кўк от устида қаддини ғоз қилиб.

Танбур тинди. Қаландарлар хониши тўхтади. Қўлларини чўзиб, гулхан тафтида исиниб ўтирган, ссчлари ўсиб, елкаларига тушган, кўзларини соқол қоплаган афтодаҳол кишилар ташвишли кўзларини охунга қададилар.

— Бобораҳим Машраб, Пирмат Сеторий, Обид восвос Или вилоятига бадарга қилинурлар! — Соқий охун ўнг қўлидаги қамчинни баланд кўтариб, виқор ила сўзлади. — Бул фармони олий жамъи мусулмонлар раҳнамоси эшони аъзам Офоқ хўжамнинг марҳаматларидир. Қани, мўмин бандалар, қўзғолингиз, йўл тадорикини зудлик ила кўрингиз, ҳозироқ сафарга отланмоқ даркор!

Пирматнинг ёнида ўтирган, қаландарларга қўшилиб хониш қилган басавлат йигит дарҳол ўрнидан туриб, айвон пешига яқинроқ келдида, чиройли оқиш юзида истеҳзо аломати яққол кўриниб, эшони аъзамнинг «вазири аъзами»га тик боққанча қиличдай ўткир товуши билан деди:

— Тақсир! Шоири замон бемордирлар. Бул жанобни ҳозир йўлга чиқармоқ тағи жазоламоқ ила баробардир. Или сафарининг қиш фаслинда нақадар сермашаққат эканлиги жанобингизга маълумдир. Ақлингизни пешлаб, шафқат қилингиз, охун!

Соқий охун астарига сувсар сирилган янги мовут пўстин кийган,

бошидаги савсар телпак товланиб турган, оёғидаги баланд пошналик киром этиги ўзига ярашган, юпқа лаби устида мўйлаби эндигина сабза урган жасур йигитчага қаттиқ тикилганча: «мен буни қаерда кўрганман», деб бир дақиқа ўйлаб турди-да, уни дафъатан эслади: Юсуф Қошғарий — Абдуллахон саройининг хос шоири!

Охуннинг баданига муз югуриб, кўзлари тинди. «Малика Хоним Пошша...» Шу ном унинг миясида чақин чақди. Ҳатто Абдуллахонни ҳам писанд қилмайдиган Офоқ хўжа шу хотини қаршисида бош эгишга, унинг шартларини қабул қилишга мажбур. Демак, подшонинг жилови ҳам сингисининг қўлида. Маликанинг биргина имоси билан Абдуллахоннинг чиний ҳақими Офоқ хўжани даволаяпти. Энди бўлса, подшонинг шоири эшони аъзам йўлини тўсиб турибди. Йўқ, Соқий охун бунга рози бўлмади: «Ё, остидан, ё, устидан!»— шу қарорга келиб, охун навкарларга буюрди.

— Осийларни олингиз!

Охуннинг от бошини айвон пешига бурганини кўрган Юсуф Қошғарий:

— Қайтинг, охун, қон тўкилур!— деб бақирди.— Сиздаги навкарлар бизда ҳам бор! Подшога хабар қилурмен, дорга осилурсиз, жаноб!

Айвонда ўтирган қаландарлар ўринларидан туриб, Юсуф Қошғарийнинг икки ёнига саф тортдилар. Машрабнинг бағрида ётган Қитмир ҳам айвон олдига келиб, охунга ташланмоқчи бўлиб вовуллади. Пирмат билан Обид беморни ҳимоя қилиш мақсадида уни паналадилар. Соқий охун навкарлари нима қилишларини билмай, саросимага тушдилар.

Шу пайтгача индамай турган Тўра қаландар айвондаги кишилар орасидан чиқиб, олдинга ўтди ва Соқий охунга қўл қовуштириб таъзим қилди-да:

— Тақсир, рижо этурмен, қиш ўтсин!— деди.— Офоқ хўжамга илтимос қилиб, фармон ижросини кўкламга қолдилингиз!

— Ҳукм қатъий!— Соқий охун сўзида туриб олди.— Эшони аъзамнинг сўзлари икки бўлмас. Кимки, ул жаноб раъйини рад этур — гуноҳга ботур!

— Маъқул, тақсир!— Юсуф Қошғарий миясида ярқ этган фикрдан мамнун жилмайиб, дарбозадан кириб келаётган чиний ҳақимга ишора қилди:— Ана, ҳақим келдилар, шоири замонга муолижа қилурлар, баъдаз мен мусофирларга ҳамроҳ бўлурмен!

Соқий охун дарбоза томонга қараб, чиний ҳақимни кўрдию ранги кумдай оқариб, дамани ичига ютишга мажбур бўлди.

Чарм тўрвасини елкасига осган кўса ҳақим ҳовлидаги одамлар орасидан парвосизгина ўтиб, айвонга чиқди ва Машрабнинг ёнига келди, тиз чўкди-да, беморнинг чап қўлини олиб томирини ушлади.

Ҳамма жим бўлиб, қаландархонага сукут чўкди.

Юсуф Қошғарий Соқий охунга яқинроқ келиб, унинг қулоғига шивирлади:

— Охун, навкарларингизни олиб кетингиз. Тонгла саҳар келингиз, биз мусофирлар-ла йўлга чиқурмиз.

Соқий охун юзини буриштириб ижирғанди ва отининг бошини дарбоза томонга бурди. Навкарлар унга эргашдилар. Улар қаландархонадан чиқиб кетаётганларини кўрган Тўра қаландар:

— Хайрият...— деб эркин тин олди.

Чиний ҳақим Пирматни имлаб чақирди ва беморни уйга олиб кириб ётқизиш кераклигини имо-ишора билан англатди.

Обид билан Пирмат Машрабнинг икки қўлтиғидан олиб суядилар ва уйга олиб кириб, бўйралар устига қатор ёзиб ташланган пўстаклар-

дан бирига ётқиздилар. Ҳаким уларни хонадан чиқариб юбориб, беморни ечинтира бошлади...

Эртаси эрталаб ғира-шира тонгда Юсуф Қошғарий тўрт отга хуржуну наमतларни, Машраб ва унинг юртдошлари учун қалин пўстинларни ортиб етиб келди. Соқий охун ва кечаги икки навкар ҳам қаландархонага улар билан изма-из кирдилар.

Эгарлоғлиқ отларни кўрган Соқий охун Офоқ хўжанинг Машрабни қиш бўронлари чанғалида ҳалок этиш ҳақидаги режаси барбод бўлганига, иссиқ кийиниб олган мусофирлар Юсуф Қошғарий ҳамроҳлигида манзилга эсон-омон етиб олишларига ишонч ҳосил қилиб, тарвузи қўлтигидан тушди. Лекин сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, дарғазаб-лигини билдирмади-да, тезроқ отланишга ундади.

Чиний ҳаким кеча суртган аллақандай мой дорилардан жароҳати анча босилиб, жони бир қадар ором олган Машрабни Пирмат билан Обид суяб отга миндирдилар. Бошқа уч отга улар ва Юсуф Қошғарий миндилар. Шундай қилиб, етти отлиқ қаландархона дарбозасидан чиқётганларида Тўра қаландар уларнинг сафари бехатар бўлишини тилаб, дуо қилди. Машраб минган от ёнбошида Қитмир акиллаганча чопқиллаб борди. Қаландарларнинг:

— Худо паноҳида асрасин, шоири замон!

— Эсон-омон кўришайлик!— деган хитоблари эшитилди.

Ҳовлидаги қаландарлар гуриллаб кўчага чиқиб, отлиқларни ўраб олдилар. Улардан бири Машраб отининг жиловини тутиб, илтимос қилди:

— Шоири замон! Хонишларингизни соғинурмиз, мажолингиз келса, биз шўр пешоналарни ғазал ила дуо қилингиз, бир нахши айтингиз!

Машраб ёнидаги отда танбурини қўлтиқлаб ўтирган Пирматга ёш тўла йирик қора кўзларини тикди:

— Сеторни чертингиз, Пирмат Сеторий! Бул дунё бевафодир. Аммо, сиз билан биз йигитлармиз, тақдир довулларига бардош берурмиз. Ва локин, мусофир юрда тоза гулимиз, ноёб гавҳаримиз қолур. Парвардигори олам Тўттийи ширин забонни ўз паноҳида асрасин. Нола қилайлик, азиз дўст, ҳусн беҳиштининг ул маликаси ила дийдор кўришмак насиб этсин!

— Е, олло! Дийдор кўришлик насиб этсин!— Қаландарлар баралла шовқин кўтардилар.

Пирмат танбурни чалди, Машраб еру кўкни титратиб хониш қилди:

Нолау оҳим била дўзахни куйдурсам керак,
Ҳам биҳишту жаннатул маъвони куйдирсам керак.

Қудрати бирла яратти ою кунни бирубор,
Ўт солуб етти фалак даврини куйдурсам керак.

Аввалу охир йиғилса рўзи маҳшаргоҳда,
Ишқ ўтидин мўмину кофирни куйдирсам керак.

Оҳ уруб бир наъра урсам аршга етгай нолишим,
Нолишимдан сури Исрофилни куйдирсам керак.

Инсу жинс, деву пари, жумла талаб айлар мани,
Курсиу лавҳу қалам, Рафрафни куйдурсам керак.

Хўжау охунду мулло акбару шоҳу гадо,
Беку хону тожиру донони куйдурсам керак.

Қалмоқу лўли, қизилбош, арманилар барчаси,
Муғу, тарсоу, жухуд, қибчоқни куйдурсам керак.

Жаннату ҳурингни найлай, то жамоли бўлмаса!
Ҳам мусофир, ҳам мужобирларни куйдирсам керак.

Машрабо, сабр айлагил, охир кўрарсан ёрни,
Шул замон икки жаҳон оламни куйдурсам керак.

Газабига чидай олмаган Соқий охун:

— Бас! Кетдук!— деб бақирди.

Қаландарларнинг Машраб шаънига айтган:

— Балли! Баракалла! Омон бўлинг! Муродингиз ёр бўлсин!— деган қичқириқлари остида отлиқлар қор босган йўлни дупурлатиб юриб кетдилар...

Улар етти бекатда етти кеча тунаб, Оқсувдаги карвонсаройга сак-кизинчи кун шомдан кейин кириб келдилар. Соқий охун билан Юсуф Қошғарий қип-қизил гиламлар, кумуш шамдонлар билан безатилган хос ҳужраларга қўндилар. Машраб, Пирмат ва Обидни икки навкар билан бирга каттагина танобий хонага киритдилар. Ҳаммалари йўлдан ўта толиб келганликлари учун хуфтон намозини ўқибоқ уйқуга кетдилар.

Тун оққан бир паллада Обид восвос ўрнидан туриб, токчадаги қора чироқни ёқди, бириники биридан бесўнақай ҳуррак тортиб чалқамча ётган навкарларнинг белидаги қиличлар ва ёнидаги найзаларни йиғиштириб, карвонсарой ҳовлисига чиқди-да, қори куралмаган томга улоқтирди. Кейин у хонага қайтиб кириб, навкарларни туртиб уйғотди. Улар бирин-кетин ўринларидан сапчиб турдилар ва қурол-яроғлари йўқолганини, Обид восвос эса белбоғида осиглиқ улкан чуст пичоғининг қинини ушлаганча бамайлихотир кулиб турганини кўрдилар.

— Йигитлар!— деди Обид восвос пўстинларини шоша-пиша кияётган навкарларга.— Биз ҳозир Оқсув шаҳрида турибмиз. Бу юрт Офоқ хўжам тасарруфига кирмайди. Агар жонингиздан умидингиз бўлса, дарҳол отларингизни эгарлангу орқага қайтинг. Ҳойнаҳой Қашқарда ота-оналарингиз кутиб туришибди, Обид восвос деган тоғангиздан ғойибона дуо, деб қўйсангиз, улар хурсанд бўлишади. Қани, хўрозлар, отхонага чиқайлик!

Улкан пичоқ қинини икки қўллаб ушлаб турган Обид восвоснинг вазоҳатини кўрган навкарлар лом-мим дея билмадилар ва унинг олдига тушиб, сарой ҳовлисига чиқдилар ва этакдаги бостирма тагига кириб, отларини эгарлай бошладилар.

— Навкарлик ҳунар эмас. йигитлар!— Обид восвос уларга насиҳатни давом эттирди.— Мундоғ қарасам, Қашқар атрофида ер кўп экан. Тоғ бағирларнио ади атрофлари— кўз илғаган олис-олисларга қадар ер... Сув ҳам мўл экан. Деҳқончилик, яъни таранчилик қилинг. Қилич одамни тўйдирмайди, ер одамни тўйдирди. Ерда гап кўп, йигитлар!

Навкарлар отларини эгарлаб бўлгач, сарой ҳовлисига бирин-кетин етаклаб чиқдилар. Обид восвос уларга дарбозани очиб берди.

— Оқ йўл, йигитлар!— деди у яна навкарларга.— Йўлда оч қолсангиз, талончилик қилмангиз, худонинг қаҳри келади. Меҳнат қилсангиз одамлар сизга нон берадилар. Мабодо меҳнатга бўйнингиз ёр бермаса, тиланчилик қилингиз. Фақат Офоқ хўжанинг кўзига кўринмангиз, йигитлар, тириклайин терингизни шилади. Хайр, азаматлар!

Навкарлар отларига миниб, карвонсаройдан узоқлашгач, Обид восвос дарбозани орқадан танбалади ва хонасига қайтиб кирди. У Машраб билан Пирматнинг донг қотиб ухлаб ётганини кўрди ва мийиғида мамнун кулиб, токчадаги қора чироқ пилигини пуфлаб ўчирди...

Саҳар мардонда карвонсаройдагилар бамдод намозига таҳорат олиш учун қатор-қатор ҳужралардан ҳовлига чиқдилар. Машраб ҳам чиқди. Гарчанд бир ҳафталик йўл уни толдирган бўлса ҳам, чиний ҳаким муолижасидан кейин яраси битиб, оғриғи буткул қолган, водийнинг мусаффо ҳавосидан қони тозаланиб, юзига қизил югурган, йирик қора кўзлари аввалгидай чақнай бошлаган эди.

Асил зотлик саман отидан хабар олиш учун отхонага кирган Со-

қий охун етти от ўрнига фақат беш отни кўриб, капалиги учди ва отларни бир-бир кўздан кечириб чиққач, навкарларнинг отларини топа билмади-да, улар тунаган хонага зудлик билан кириб чиқди ва нима қиларини билмай, ҳовли тўридаги қудуқ ёнида чўян обдастадаги сувдан таҳорат олаётган Пирматнинг тепасига келиб ўшқирди:

— Навкарлар қани?!

— Кўрмадим, тақсир,— ҳеч нарсадан хабари бўлмаган Пирмат парвосиз бир қиёфада қулоқ тагларини ҳўллади.

Соқий охун кўкда судралиб бораётган булутлар карвонига тикилганча хаёлга ғарқ бўлган Машрабнинг қаршисига келди:

— Навкарларни кўрмадингизми, шоир?

— Қанақа навкарлар?— Машраб ҳамон кўкка тикилганча паршон бир аҳволда жавоб берди.— Булутларни кўриб турибман. Бул карвон Қашқар устида юрадир. Кун ҳам илиб қолди — қиш оғди. Яхши кунлар яқинлашиб келади!

Соқий охун ич-ичида: «Девонадан ой бошини сўраган мен нодон!»— деди-да, бостирманинг тагида қора-тўриқ отининг сағрисини қашлағич билан қашлаётган Обид восвос яқинига борди.

— Полвон, навкарларни кўрмадингизми?— сўради ундан ташвиши тобора ортиб бораётган охун.

— Биз навкарларни эмас, навкарлар бизни кўриши керак, тақсир.— Ўз иши билан машғул Обид восвос охун томонга: «Ит келдими, эшак келдими?», деб ҳам қарамай, парвосизгина жавоб қилди.— Балки, отларини чўмилтириш учун сойга кетгандирлар...

— Лақиллатманг!— Охун жирракилади.— Сой аёздан тарашадай қотиб ётибди.

Мусофирлардан маънили бир жавоб ола билмаган охун Юсуф Қошғарийнинг ҳужраси томонга чопди.

У бир тавақали жажжигина эшикни тарақлатиб очиб кирганда, аллақачон ювиниб, кийиниб олган шоир дарича тагидаги бахмал кўрпачада чордона қуриб, китоб ўқиб ўтирар эди.

— Келингиз, охун!— деди у заррин муқовалик китоб саҳифасидан кўзини олиб.— Шўх нахши экан, тинглангиз:

Мақсадли кўнгил ичра,
Бир офати жон келди.
Мужгонлари ханжардек,
Қошлари камон келди.

Жонимда фароғат йўк,
Улсиз менга роҳат йўк,
Ҳеч ўзга ҳикоят йўк,
Чун руҳи равон келди...

— Бас қилинг!— Соқий охун сабрсизлик билан бақириб юборди.— Мен не ғамда-ю, сиз нима деб валдирайсиз!

— Хўш, охун, не ҳодисот юз берди?— Юсуф Қошғарий китобни аста ёрди-да, ўта таажжубланиб сўради.— Бинобарин, жаноб подшомизнинг ҳурматлари йўқмидирки, шоирларига таҳдид ила сўзладингиз? Не гап, осмон ағдарилиб ерга тушдимми?

— Навкарлар отлари ила йўқолмиш...— Охун шоирга шубҳали тикилди.— Аввало, сиз жанобнинг бизга ҳамроҳ бўлганингиз гумон туғдирадир.

Иzzат-нафси охун томонидан таҳқир этилган шоир ўрнидан туриб рақибининг қаршисига дадил юриб келди ва унинг қони қочган чувак юзига қаттиқ тикилди.

— Охун!— деди у овозини кўтариб.— Сиз билан биз турган Оқсув вилояти эшони аъзамнинг вақф ери эмас, билъакс, подшоҳимиз Абдуллахон тасарруфидаги заминдир. Оқсув аҳолиси шоҳимиз фуқаросидирки, инчунин сиз бу шаҳри азимда мусофирдирсиз. Эмди навкарларингиз ва улар минган отларга келсак, бул борада сиз менга эрмас, фолбинга учрангиз, шояд аларнинг фоли ўнгидан келса! Хуллас, охун,

бозорга борингиз, мен эрса улуг шоиримиз Қодирхон куллиётни мутуаасига машғул бўлмаймен!

Шоирнинг ҳаққоний пандини мажбуран эшитган Соқий охуннинг ундан уэр сўраб, ҳужрадан мулзам тортиб чиқиб кетишдан бошқа иложи қолмади.

У самантойини ўзи эгарлаб карвонсарой ҳовлисидан етаклаб чиқиб кетди.

Юсуф Қошғарий Машраб ва унинг юртдошларини ҳужрасига чақириб, мўлгина нонушта билан меҳмон қилди. Дастурхон устида суҳбатнинг асосий мавзуи тунда навкарларнинг отлари билан бирга йўқолгани атрофида айланди. Машраб, Пирмат, Юсуф бу борада ҳар хил тахминларни ўртага ташладилар, бироқ кечасиги воқеанинг сабабчиси ва ташкилотчиси Обид восвос чурқ этиб оғиз очмади.

Соқий охун карвонсаройдан эрталаб кетганча кечгача қайтиб келмади. Аммо, чошгоҳдан то шомгача Машраб билан Юсуф Қошғарийни йўқлаб, Оқсувнинг турли томонларидан уларнинг мухлислари тўдатуда бўлиб оқиб келабердилар. Ўзларининг бу шаҳарга келишларидан ҳеч кимни хабардор қилмаган шоирлар аввал бунга таажжубланган бўлсалар ҳам, сирни мезбонларнинг ўзлари очдилар: Соқий охун шаҳар ҳокимининг маҳкамасига, қози калон уйига, масжиди жомега, бозорга ва яна аллақаерларга бориб, йўқолган навкарлари ҳақида дарак солиб юрар экан, Офоқ хўжа дуойибад қилган Машраб, Абдуллахоннинг шоири Юсуф Қошғарий карвонсаройга тушганини беихтиёр ошкор қилибди ва буни эшитган оқсувлик шоирлар, олимлар, созандалару хонадалар, дарвишу қаландарлар муссфирларнинг зиёратига йўл олибдилар...

Йўқолган навкарларни қидириб топиш мақсадида кун бўйи шаҳар кезиб чарчаган Соқий охун шом қоронғисига карвонсаройга кириб келганида Машраб билан юртдошлари қўнган кенг танобий хона одамларга лиқ тўлганини, улар тоқчаларда ёниб турган шамлар шуъласида шоири замоннинг танбур чертиб қилаётган хонишини завқланиб тинглаётганини кўрди ва отини отхонага киритди-да, ўз ҳужрасига йўл олди.

Бу кеча Соқий охуннинг уйқуси ҳаром бўлди. У тун бўйи илон чаққан кишидай тўлғониб чиқди. Машраб хонасидаги базм обдан чўзилди. Хўрозлар иккинчи марта қичқиргандан кейингина одамлар тарқалиб, карвонсарой ҳовлиси тинчиди. Соқий охун ғира-шира тонг паллада ҳужрасидан оёқ учиде аста чиқиб, бостирма тагига соядай лип этиб ўтди ва отини эгарлаб, дарбоза томонга секин етаклаб кетди.

«Кетиш керак. Тезроқ кетиш керак. Қашқарга эсон-омон етиб олиб, Офоқ хўжамга арз қилурмен. Эшони аъзам осийларнинг жазосини бергайлар!»

Унинг шундан бошқа умиди қолмади.

У отининг жиловини судраб, карвонсарой дарбозасидан ўғридай яшириқча чиқиб жўнади...

Оппоқ

Или вилоятининг хони Хун Тойчи ёлғиз қизи Оппоқни унинг ўзига муносиб йигит қўлига топшириб, юрт маломатидан қутулмоқчи. Юртда эса, Оппоқнинг шаънига «ёввойи қиз», «урғочи така» каби ноҳўя нисбатлар берилади, айниқса йигитлар орасида хоннинг жиғига тегадиган афсоналар оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Атроф вилоятларда ҳам, Илиннинг ўзида ҳам қизлар бўй чўзиб,

ўн тўртга чиққанда пишиб етилган ҳисобланадилар ва ота-оналари улардан сўраб-нетиб ўтирмай, «жойи чиқиши» билан қизларини узатиб юбора берадилар. Оппоқ бўлса ўн саккизга тўлди; ҳуснда оймисан ой, кунмисан кун; ақлда унинг олдига тушадиган биронта қизни топиш амримаҳол; сўзда бийрон — дунё кўрган машойихларни ҳам мот қилади.

Агар Оппоқ деҳқон ёки чўпон фарзанди бўлса, унга аллақачон «қари қиз» лақаби тақилган бўларди, бироқ у хон қизи — баланд тоғлар тагидаги поёнсиз Қўшмир водийсининг соҳиби Хун Тойчи кўзларининг оқу қораси, молу дунёси беҳисоб шу хоннинг арзандаси.

Бугина эмас.

Оппоқнинг ҳаммани доғда қолдирадиган феъл-атвори, қилиқлари бор. Қизнинг ота учун фазилат бўлиб кўринган бу қилиқлари олис-яқиндан келган совчилар, қизга даъвогар куётўралар учун нуқсон-бўлиб кўринади. Чунончи, қизнинг шартлари... Унга уйланадиган йигит майдонга тушиб, эл-юрт даврасида от чопишда, камон тортишда, курашда, саз чалишу хониш қилишда ва ҳоказоларда устун келиши шарт эмиш...

Танҳо эрка-арзанда қизининг раъйига қараб иш тутишга одатланиб қолган хон беш йилдан буён ҳар наврўз тоғ этагидаги кенг яйловга оқ ўтовларини тикиб, сайил ўтказди, мусобақалар уюштиради. Албатта, Оппоқ қиз васлида маст бўлиб, сўлаги оқиб юрган йигитлар йил бўйи машқ қилиб, роса шайланиб келадилар. Уларнинг ота-она, қариндош-уруғлари бўлажак келинга аталган совға-саломларни оту туяларга ортиб, қиз шартларини бажариб, ғалаба қозониши зарур бўлган ўғилларининг ўйинларини умид билан кузатадилар. Лекин, афсус, минг афсуслар бўлсинки, машқнинг бир турида ғолиб чиққан ўғлон иккинчи турида мағлубиятга учрайди: от чопишда ўзган йигит камон тортганда нишонга ура билмайди ёки ҳадафни нишонга урган мерган курашда зафар қозона билмай, минг-минг томошабинлар қаршида кулги бўлади...

Хуллас, беш йил давомида наврўз фаслида ўтказилган мусобақаларда Оппоқ қиз шартларини ҳеч бир йигит адо эта билмади. Қизнинг бўлса, йилдан-йилга ақли тўлишди, ҳусни очилди, сўзи ўткирлашди. У ўз дугонаси — оддий чўпон қизи Вазира билан бирга эркин ҳаёт кечириб, ўз шартларида қаттиқ туришни давом эттирди. Айниқса, унинг бир қилиғи Хун Тойчини ҳам шод, ҳам ношод қиларди. Қиз тундай қора, қуюқ сочини савсар бўрк тагига йиғиштириб, йигитчасига шинам кийиниб от чопганда нақ шаҳзода чавандоз суратида кўриниб, отасини шод қилса, иккинчи томондан, зурёд масаласи, ўз вориси муаммоси Хун Тойчининг бошини қотириб, ношод бўларди.

Орзу-умидлари беш йил давомида пучга чиқиб келган хон «ноумид — шайтон» деган ҳикматга амал қилиб, олтинчи йилги наврўз байрамига тайёргарлик кўра бошлади...

Бу йил кўккам эрта бошланиб, тоғ этакларидagi қорлар тез эриб кетди. Тошлар тубидан жилғалар ярқираб кўринди, кўм-кўк ўтлоқлар яшнаб, у ер-бу ерда лолақизғалдоқлар сон-саноқсиз чироқ пиликларидай қизариб қолди. Хун Тойчининг хизматкорлари минг-минг оту туя, сигир-бузоқ, лак-лак қўю эчкиларни берк ерлардан яйловга ҳайдаб чиқаргач, Қўшмир кенгликларида ҳаёт қайнади.

Хун Тойчи тоғ бағрига оқ ўтовларни тиктиргач, Или вилоятининг қози калони, домла имоми, бою боёнларидан йигирма чоғлиқ яқинларини чақириб, меҳмон қилди. Бир той, тўрт бўрдоқи қўйнинг гўшт-ёғи катта қозонларда қайнади, жавдари буғдой унидан катта тоғораларда хамир қорилиб, кулчатоилар қайноқ тортилиб турди. Хоннинг маслаҳат мажлиси экин-тикин, чорва масалаларидан бошланган бўлса

ҳам, меҳмонлар хоннинг дардини билганликлари учун, жағлари қириглаб турарди-ю, кўзларини Хун Тойчининг оғзига тикар эдилар.

Оқ ўтов тўрида қози калон билан домла-имом ўртасида чордона куриб ўтирган хон ниҳоят, томоғини қириб, асил мақсаддан сўз очди:

— Наврўзни келгувси жумъа саҳар мардонда бошласак, уруғлар, не дейсизлар?

— Айни муддао!— қози калон кулчатойга ўралган каттагина юмшоқ гўшти лиқиллатиб ютгач, бамайлихотир гапирди.— Қўмшиларга хабар бердингиз-ма, хон?

— Маслаҳат битса, хабар берурмиз.— Хун Тойчи ўйчан бир аҳволда жавоб қилди.— Бул томон қалмоқлар, ул томон ўзбагу қирғизларга чопар юборажақман.

— Элатларни айланиб ўтдим,— домла-имом қўлининг ёғини сочиққа арта туриб, сўзга аралашди.— Йигитлар обдан машқ қилурлар. Гулжада бир бекзода бор экан, бай-бай, тулпорда қушдай учадир. Ер-кентда бир асилзода ўғлонни кўрдим, камон тортишда беназир... Иншоолло, бу сафар лочинлар парвозга шайдирлар!

Шу тахлит суҳбат асосий мавзу теварагида қизиб, ҳар ким кўрган-билганини ҳикоя қилди, меҳмонлар бу йилги наврўз мусобақаларни ниҳоят, натижа бериб, Хун Тойчи куёвлик бўлишига умид билдирдилар ва зиёфат охирида домла-имом узундан-узоқ дуо қилгач, оқ ўтовдан мамнун бир қиёфада йилтиллаб чиқиб тарқалишдилар.

Бу вақт тепаликдаги қатор оқ ўтовлардан бири — хоннинг тепасида қирғий шакли порлаб турган баланд ўтови ёнидаги иккинчи гулдор оқ ўтовда қизлар базми авжида. Оппоқ дугонаси Вазирани яна бир қиз билан кечаёқ отлиқ юбориб айтдириб келган қирққа яқин қиз ҳозиргина дастурхонни йиғиштириб, созу наво мажлисини бошлаганлар. Ўтов ичида гир айланиб ўтирган гўзаллар рубобу дуторларни созлаб, чирмандаларни даранглатиб, сафоилларни шиқирлатиб, шўх куйлайдилар:

Том бошида йўнғичқа,
Ҳой қиз, белинг ингичка
Ингичка деб ғам еманг,
Энди кирдим ўн учга.

Яллама, ёрим, яллама,
Яллолашайлик.
Тоғ этаги салқин экан,
Ёнбошлашайлик.

Кетма ёрим олисга,
Мажбур этма нолишга.
Тоқатим йўқ, севгилим,
Сенсиз ёлғиз қолишга!

Яллама, ёрим, яллама,
Яллолашайлик.
Ариқ бўйи салқин экан,
Ёнбошлашайлик!

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам емайсан.
Кетма, десам кетасан,
Кетсанг, қайтиб келмайсан.

Яллама, ёрим, яллама,
Яллолашайлик.
Бегоналар кўрмасин,
Бедодлашайлик!

Йигит бўлсанг мард бўлгил,
Юрагимда дард бўлгил,
Ёнимда бирга юргил,
Улсанг ҳам бирга ўлгил!

Яллама, ёрим, яллама,
Яллолашайлик.
Кўм-кўк яйлов салқин экан,
Ёнбошлашайлик!

Куй шу ерга етганда бошқа созлар баравар тўхтаб, фақат чирмандалар даранглаб, бака-банг авжга минди, ўтов тўрида, Оппоқнинг биқинида ўтирган Вазира ўрнидан туриб, қора оҳу сурати чекилган оқ намат устида чир айланганча ўйнаб кетди.

Чиний гулранг шоҳи кўйлак устидан қизғиш кийик теридан нимча кийган, майда ўрилган сочларини бошига турмаклаган Оппоқ нозик зангори этикчаларини тагига босганча тиз чўкиб ўтирар экан, қизларга қўшилиб чапак чалади, худди ўзи каби узун бўйли, ингичка қадди-басти келишган Вазиранинг рақсини завқланиб, кўзлари ёниб томоша қилади.

Бу икки дугона, бир яйлов, бир қуёш қизлари бўлсалар ҳам, юз

кўринишда бир-бирларига сира ўхшамайдилар. Оппоқ ўз исмига муносиб: кўпикланиб турган қайноқ оқ еутга чайиб олингандай ёки тизниқ тонг нуридан нухса кўчирилгандай оппоқ: юз-манглайи, бақбақа, бўйинлари, узун қўл-билаклари, хинали ингичка бармоқлари оппоқ. Ингичка бурни пастроқ бўлса ҳам, йирик-йирик сурмаранг кўзларига, узун киприклари ва ингичка қошларига, думалоқ юзига жуда ярашган; бир қадар тўлиша бошлаган жажжи кўкраклари нимчасини туртиб чиққан, юпқа лаблари атиргул гунчасининг япроқларини эслатади. Уни бир кўрган одам бул назокатли жамол соҳибасини пойгаларда не-не чавандозларни ортда қолдирган, камон тортишда не-не мерганларга сабоқ берган, айтишувларда энг сўзамол йигитларни мот қилган голиба эканлигини асло тасаввур эта билмайди!

Вазира ташқи кўринишда Оппоқнинг тамомила тескариси: уни танимаган киши дафъатан кўриб қолса, соябон аравада шаҳарма-шаҳар кезиб юргувчи қуёш ва дарбадарлик фарзанди — лўли қиз, деган фикр мясида чақнайди. Саратон оловида қоврилиб кўмир бўлган вужуд: бутун қиёфаси чақноқ кўзлари каби қоп-қора йилтиллайди. Ҳаракатлари ҳам чаққон. У чирмандалар зарбига шамолдай тез учар экан, гўё ўтов чир-чир айланаётгандай...

Қизларнинг чапаклари, шўх қийқириқлари, Вазиранинг чирпирак ўйини бир неча дақиқа давом этгач, ниҳоят раққосанинг боши айланиб, ўзини Оппоқнинг оёғига ташлади-да, «ух!»... деганча чалқанча ётиб олди.

Қизлар шовқини тинди.

Оппоқ Вазиранинг от ёлидай қалин сочларини силади, кўмир чўғидай ёниқ кўзларидан ўпди ва:

— Йигит бўлсанг, сенга ўзим тегиб олардим, Вазирахон! — дейиши билан қизлар баралла хандон отиб кулишди. — Рост-да! — Мақтовини давом эттирди Оппоқ. — Сендан ўзабиладиган чавандоз дунёда йўқ. Камон тортишда ҳам шаҳзодаларга машқ кўрсата биласан. Курашда на фил, на дев белингни бука олади. Созу нахшида, рақсу курашда ҳам мен сенинг қулингман! Худо сени фақат бир нарсадан кам яратган — эркак бўлиб туғилмагансан.

Қизлар яна қикирлаб кулишди. Вазира нафасини ростлагач, ўридан туриб, қўлларини нозик кўкрагига қовуштирди-да, Оппоққа эгилиб таъзим қиларкан:

— Жоним сизга тасаддуқ, хонзодам! — деди. — Лофни ошириб юбордингиз. Мен фазлу ҳунарда сизнинг ноқобил шогирдингизман, холос.

— Хашттор чертгим келадир. — Оппоқ ўтов қозигига осиглиқ кўбуз шаклидаги саккиз торлик асбобга ишора қилди. Вазира дарҳол хаштторни гулдор қозикдан олиб, хонзода кўлига тутди. Оппоқ хаштторни чертаркан, гўё бир неча созанда жўр бўлиб чалаётгандай рангоранг куй кенг ёйилиб, ўтов ичи жаранглади. — Илида Омонниса хоним «Ишрат ангез» мақомини хаштторда чалганларини эшитганман, — деди Оппоқ кўзларида алланечук мунг филтиллаб. — Гўё, тонг чоғи боғда булбуллар хумор нола қилиб, бир-бирларини чақирармишлар... Ул нахшининг баъзи мисралари ҳамон хотиримда.

Оппоқ хаштторни чертиб, ёнига тиз чўккан Вазирага бир нафас ўйчан тикилиб турди-да, аста куйлади:

Ман найлайн нозик қўлим бойланди,
 Ер жамолин кўрмай ўлар ўхшайман.
 Қароқчилар ўлдирмакка чоғланди,
 Ер жамолин кўрмай ўлар ўхшайман.

Жонимга қасд қилди қароқчи офат,
 Ундан қутулмоғим мушкул саломат.

Гўё, бўлди менга рўзи қиёмат,
 Ер жамолин кўрмай ўлар ўхшайман.

Ёқамни чок этиб айласам фарёд,
 Узоқда эшитмас қомати шамшод.
 Йиқилсин, бузилсин бу чархи ношод,
 Ер жамолин кўрмай ўлар ўхшайман.

Ғарибнинг пиридир Жунайд Бағдоди,
Сендан ўзга кимга айтай бу доди,

Олло берсин ошиқларнинг муродин,
Ёр жамолин кўрмай ўлар ўхшайман...

Оппоқнинг нахшисидан ўта таъсирланган қизлар даврасида додвой бошланди, улар бевафо фалак аламларидан фарёд чекиб, сочларини юлиб, юзларини юмдалаб, астойдил ҳўнграб йиғлай бошладилар.

— Хонзодам!— Вазира Оппоқнинг тиззаларини қучоқлаб, бошини унинг семиз болдирларига урди.— Дод фалакнинг дастидан! Сиздай ҳуснда ягона, хулқу фазилатда тенгсиз маликага наҳотки, муносиб асилзода эр топилмаса! Наҳотки, тангри таоло Чинмочиндаги аслзода йигитларни лапашанг қилиб яратган! Улар сизни кўргач, эгарда ўтириб қалтирайдилар, майдонда қулоқлари қар, қўзлари кўр бўлиб қоладилар, камон тортган қўллари кесакка айланади.

— Вазираҳон! Бошингизга тушмаган, билмайсиз!— Дуркунгина бир қиз суҳбатга аралашди.— Ҳақиқий ошиқ мисоли сурат: маъшуқасини кўрганда на жони, на забони қолади!

Бу изоҳга қизлар яна хандон отиб кулишдилар.

— Ҳар бир ишнинг ўз вақти-соати бор.— Ҳалиги дуркун қиз ҳикоя бошлади.— Менинг опам Напармонга совчилар кўп келди, аммо ҳеч бир йигит унга ёқмади: бирини ўпоқ, бирини сўпоқ деб рад этаверди — на давлатини писанд қилди, на шавқатини. Бироқ, бултур бир камбағал чўпон йигит опамнинг дилига хуш келдию ота-она раъйига қарамай, ўша йигит билан қочди-кетди...

— Вой ўлмасам...— Вазира хиолик қўллари билан тиззасига шاپтилаб уриб, қўзлари олазаниб, ҳўрпайди.— Наҳотки, отангиз индамай қараб тура бердилар, Армонхон?

— Отам бечора опамни қидира-қидира толдилар...— Армон ҳикоянинг охирини қизниқиб кутаётган қизларга бир-бир қараб олдида:

— Орадан икки йил ўтгач, опамнинг ўзи чўпонини олдига солиб, қўчқордай-қўчқордай икки ўғли — Ҳасан, Ҳусани билан уйнимизга кириб келди,— деб ҳикоясига хотима чекди.

Қизлар энгилгина тин олиб, жилмайиб қўйишди.

— Йўқ, қизлар, чўпон тугул шаҳзодани севиб қолсам ҳам мен отамни ташлаб кетмайман!— Оппоқ ўрнидан туриб, қўнғир сочи устидан шинам боғланган оқ шоҳи дуррасини тузатди ва қозикдаги савсар бўркини олиб, дурраси устидан бошига бостирди.— Юрингиз, кўл бўйига борамиз!

Қизлар гурр этиб ўринларидан турдилар ва Оппоққа эргшиб, ўтовдан чиқдилар.

Тиниқ зангори осмоннинг у ер-бу ерида тўда-тўда оқ булутлар кўринса ҳам, ёрқин қуёш баркаши кўзни қамаштиради. Ҳаво илиқ. Шарқ томондаги тоғ ёнбағирлари кўм-кўк арчалар билан қопланган. Жанубдан учиб келаётган турна галаси уч бурчак шаклида чарх уради. Оқ ўтовлар ортидаги яйловга қўйиб юборилган оқ, қизил, қоратўриқ, кўк отлар тўйиб-тўйиб ўт чайнадилар. Заррин мусаффо ҳаво, уйғонаётган нимяшил табиат, поёнсиз кўм-кўк манзара одам қалбига завқ, ҳавас, умидлар тўлдиради.

Оппоқ у ер-бу ерида лолақизғалдоқлар қизара бошлаган ўтлоқда қизлар олдида борар экан, шодлиги юрагига снғмай:

— Қувишмачоқ ўйнаймиз!— деди.— Мен чопаман, сизлар қувиб етингизлар!

У қулочини кенг ёйиб, ўтлоқда чопиб кетди, қизлар уни қувдилар. Лекин Оппоқ икки чақиримча келадиган масофани ўтиб, кўл бўйига келгунча ҳеч бир қиз унга ета олмади.

Кўл бўйида сув чаётган ғозлар галаси қизлар шовқинидан чўчиб, қанотларини шақиллатиб ҳавога парвоз қилди. Қизлар ўтлоқ соҳилда

қатор тизилишиб турганча тобора баланд кўтарилаётган ғозлар галасининг текис тизилишиб учишини томоша қилдилар.

Сайрам кўли... Или диёрининг тиниқ кўзгуси, оби ҳаёти. Нариги қирғоғига кўз илғамас бу мовий муҳитнинг ўнг томонидан, то тоққа қадар чўзилган ерлар ота-боболари хон бўлган, ўзи ҳам хон аталган Хун Тойчи тасаруфида. Бу водийдаги ўтлоқларда унинг минг-минг от, туялари, ўнг минглаб қўйлари боқилади. Муз довоннинг бул ёғидаги Или, Оқсув, Қўчар, Қизил, Қумбош ва яна аллақанча шаҳарларнинг бозорларида Хун Тойчининг семиз моллари чаққон пулланиб, саройининг ертўласидаги пўлат сандиқлар олтин тангалар билан тўлади.

Хун Тойчининг давлати беҳисоб. Лекин худо уни фарзанддан қисиб қўйди: катта хотинидан бир ўғил ва бир қиз — Оппоқ билан Арнабой туғилди, холос. У кейинги уч хотинидан бола кўрмади. Шу сабабдан унинг бутун умиди ёлғиз ўғли билан бўлажак куёвидан: қизини, майли, хон, майли, бек авлодидан бир йигитга узатиб, агар, иложи бўлса, у йигитни ичкўёв қилиб, набираларини ўзи тарбиялаб, мол-мулкига меросхўр қилмоқчи. Лекин, эрка ўсган Оппоққа ҳеч ким ёқмайди: бири мерган эмас, бири чавандоз эмас, бири хунук, бири сўзга нўноқ... «Танлаб-танлаб тозисига учради», деганларидай, Оппоқнинг ҳам нобоб бир йигитни танлаб қўйишини ўйлаб, Хун Тойчи ич-ичидан ёнади, лекин сиртда сир бермай, ихтиёрни қизига бериб қўйган.

Сайрам кўли... Оппоқ унинг энгилгина шабадада мавжланаётган жимир-жимир сатҳига тикилади ва бу бетинч маъвони орзулар тўла ўз дилига, армон билан кечаётган ўз ҳаётига ўхшатади. Онасининг айтишича, у наврўз байрами тонгида туғилган. Яна бир ҳафтадан кейин, наврўз тонгида ўн тўққизга тўлади. Унинг кўп тенгдошлари — улус қизлари тўрт-беш йил аввал узатилганлар, икки-уч болалари бор. Уларга нисбатан Оппоқ — қари қиз.

Кўл бўйига яйраш, қувнаш учун келган хон қизининг маъюслиги, дилгирлиги дугоналарига ҳам кўчди, қизлар кўл сатҳига, кўкдаги турна галаларига тикилганча ўйга толдилар.

Оппоқ беихтиёр нахши бошлади, дугоналари ҳам унга қўшилдилар:

Жимжит кўл бўйида кўрдим ўзимни,
Ёлғиз булбул сезиб, фарёд айлади.
Чамамда, англади қушча сўзимни,
Бошимдан ҳушимни барбод айлади.

Йигилиб келдилар бир неча қизлар,
Ҳар бири ишқини оҳ уриб сўзлар.
Эй кўзлари шаҳло, юзи қирмизлар,
Нолангиз кўнглимни ношод айлади...

Қизлар куйлаётганда кўл юқориси — тоғ бағридаги яйловга уч йилқичи йигит бир тўп отларни ҳайдаб кириб кела бошлади. Йилқичилар ҳам отга минган; бўрисифат, баҳайбат бир ит ва оламушукни эслатувчи жиккаккина кучук уларга эргашиб келарди.

Отларнинг сон-саногии йўқ — балки, беш юз, балки бундан ҳам ортиқдир. Биялар ёнида тойчалар чопқиллайдир — жигарранг, қоратўриқ, оппоқ, сарғимтир, кулранг-кўкиш тойчалар...

Уч йилқичининг ўртадагиси — манглайида оқ қашқаси бўлган қизғиш саманга минган ҳушсуврат барваста йигит Или қизлари ҳанузгача эшитмаган мунгли оҳангда хониш қилади.

Отлар галаси мавж уриб ўсган ўтлоқ оралаб эртақлардагидай ғаройиб сузиб боради. Йилқичи қизлар турган ерга яқинлашиб келган сари сал чўзинчоқ чиройли юзини тўсдай тимқора соқол қоплаган, патила-патила сочи елкасигача тушган, йирик қора кўзлари тошқўмир чўғидай чақнаб турган йилқичи йигитнинг овози баландроқ эшитилди, хонишдаги тубсиз мунг қизлар хаёлини қора илондай чирмаб-ўрай бошлади.

Оппоқ қўшиғини беихтиёр тўхтатиб, йигит ноласига қулоқ солди:

Фироқинг ўтиға, ай пулузор, йиғларман,
Сани соғиниб туну-кун зор йиғларман.

Нетай, не чора қилай, васлингга етолмасман,
Фироқинг ила чун абри баҳор йиғларман...

Хон қизи куйчи йигитнинг ҳам, шерикларининг ҳам бу ерлик эмаслигини яхши билади. Умуман, Сайрам кўли юқорисида, тоғ бағирларида аҳоли сийрак, фақат кўлнинг нарёғида — Минг уй овулида асосан қозоқлар яшайдилар. Минг уй йигитларининг кўпчилиги Хун Тойчи хизматида: яйловларда мол боқадилар, адирларда буғдой экиб тирикчилик қиладилар. Лекин, бу йигитлар Минг уйлик қозоқ йигитларга ўхшамайдилар. Улар узоқлардан келиб, Хун Тойчига ёлланиб ишлайдилар. Қизидан ҳеч нарсани сир тутмайдиган, уни ўғил ўрнида кўриб ҳар борада маслаҳатлашадиган Хун Тойчи бундан уч ҳафта аввал Муз довонни ошиб, Қашқар томондан келган уч қаландарни ўз хизматига олганини, яйловда йилқи боқишга қўйганини сўзлаб берган эди. Бу йигитлар ўша қаландарлар бўлса керак.

Қизлар кўл соҳилида ғуж бўлиб турганча қадди-басти келишган йилқичи йигит хонишини жон қулоқлари билан тингладилар:

Ғаҳи тушимда кўриб суратинг Зулайҳовор,
Яқомни пора қилиб, лолаузор, йиғларман.

Ғарибу бекасу бечора, ҳамдамим йўқидин,
Тушуб бу ғамзада кўнглумга ёр, йиғларман.

Қани мусоҳиби ҳамдам, қани қадрдонлар,
Қани муҳибу қани гулузор, йиғларман.

Сўроғладим бу жаҳон мулкани саропойин,
Топилмади яна сендек нигор, йиғларман.

Қаён борай, тугатай кимга айтиб, эй дўстлар,
Юроким ўртанибон пуршарор йиғларман.

Таваккал айла худо қисматиға, эй Машраб,
Танимда жон борича интизор йиғларман.

— Машраб! — дафъатан қичқириб юборди Оппоқ. — Қизлар! Отамнинг йилқичиси шоир Машраб эркан!

— Шоир Машраб? — Вазира таажжубланиб сўради. — Қайси шоир Машраб? Ғазалларини накшхонлар тўйларда айтатурган девона Машрабми?

— Худди ўзи!

Оппоқ отлиқ йилқичи йигитлар томонга илдам юриб борди. Қизлар унга эргашилди.

Бир тўп ясан-тусан қизларнинг йилқи тўдаси томонга чопқиллаб келаётганини кўрган Машраб ёнидаги Пирмат ва Обид восвосга:

— Дарҳол олдинга ўтиб, йилқини ўранглар, шу ерда ўтлатамиз! — деди ва улар икки томондан от чоптириб, йилқининг олдиға ўтгач, ўзи отдан тушиб, атрофини ўраган қизларга нима деярини билмай, улар олдиға чиққан Оппоққа: «Нима истайсан?», дегандай савол назари билан тикилди.

— Машраб! — деди шаддод қиз чўпонлардай калта пўстин кийиб, бошиға қалпоқ бостирган бўйдор йигитга. — Нахшингиз жонимни сир-қиратди, нечун «йиғларман» дедингиз, бошингизга не савдо тушмиш?

Машраб Оппоққа бошдан-оёқ разм солди ва унинг икки ёнидаги бир-биридан зебо бошқа қизлардан журъати, ғурури билан шундоққина фарқ қилиб турганини фаҳмлаб, кўл сайрига келган қизларнинг бу сардори Хун Тойчининг таърифи тилларда дoston бўлган қизи Оппоқ бўлса керак, деб тахмин қилди ва бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун:

— Или хони Хун Тойчининг Оппоқ исмли қизи сиз бўлсангиз керак? — деб сўради. — Хўш, менинг Машраб эканимни сизга ким айтди?

— Ғазалингиз! — Оппоқ дадил жавоб берди.

— Балли!— Машраб хонзоданинг зеҳнига тан бериб, бош эгди.— Йиғлашимнинг сабаби булдурки, хонзода, мен диёру ёридан жудо бўлган бир бечора қаландардурмен!

— Йигит йиғламайди!— Оппоқнинг тиниқ юзи жиддийлашиб, қийиқ қуралай кўзларида қатъиятнинг совуқ шуъласи порлади.— Йигит курашади, енгади!

— Сўзингиз ҳақ, хонзода!— қиз жасоратининг сеҳрига берилган Машраб иқрор бўлди.— Афсуски, курашиб толдим, доғда қолдим.

— Машраб! Наврўз тонги Жилғаланг яйловиға келингиз!— Оппоқ бўйини ерга эгиб, курт-курт ўт чайнаётган Машраб отининг ёлини силаб туриб, бошига келган фикрдан нафис жилмайди.— Майдонда йигитлар от чопадилар, камон тортадилар, курашадилар, соз чаладилар, хониш қиладилар! Ғолиб келган йигит соврунни олгай! Кечикмангиз, шоири замон!

Оппоқ шундай деди-да, қиқирлаб қулиб, кўл соҳили томон чопиб кетди. Қизлар унинг кетидан эргашдилар.

Хон қизининг мақсадини хаёлига ҳам келтирмаган Машраб отининг жиловидан ушлаганча ранг-баранг кийинган, бир-биридан сулув қизлар галаси кетидан тикилиб қолди.

— Епирай, ўнгимми, тушимми?— ўйларди шоир.— Соврун дегани не эркан?

У чуқур ўйга толди. Унинг хаёл уфқидан нотаниш қизлар йўқолди-да, бошқа бир гўзал — Офоқ хўжа ҳарамидида қон йиғлаб ўтирган Тўтихон кўринди ва боягина тўқилган ғазалидан бир байт юрагини туб-тубидан ёндирди:

Фироқинг ўтиға, эй гулузор, йиғларман,
Сани соғиниб туну-кун зор йиғларман...

Дарбадарлар

Оқсувдаги карвонсаройда кечаси икки навкар икки оти билан ғоийиб бўлгач ва Соқий охун кун бўйи шаҳар кезиб, карвонсарой соҳибидан шаҳар ҳокимигача аллақанча одамларга учраб бирон-бир натижа чиқаролмагач, бунинг устига Офоқ хўжа номини ўртага қўйиб қилган дўқ пўписаларга ҳеч ким парво қилмаганидан дарғазаб бўлиб, «Қашқар қайдасан?» деб орқага қайтишга мажбур бўлди.

Юсуф Қошғарий Машраб ва унинг икки юртдошини оқсувлик таниш билишларидан бир неча кишиникига меҳмонга олиб борди, қўлидан келганча сийлади. Орадан икки ҳафтача вақт ўтгач, у ҳам Абдуллахон ўрдасидаги хизматини баҳона қилиб, шаҳрига йўл олди.

Машраб, Пирмат ва Обид восвос карвонсаройда Юсуф Қошғарий совға қилган уч от ва вафодор Қитмир билан хомийсиз, пулсиз қолдилар. Аввал бир от, кейин иккинчи от сотилди. Ҳаво тобора совиб, қор устига қор ёғди. Обид восвос учинчи отга ҳам харидор топиб келди, лекин Машраб қийиқ кўзлари жавдираб турган, оёқлари узун, манглайида япроқдай оқ қашқаси бўлган бу ажойиб арабий саман отни сотишга кўнмади, аксинча шу от ва Қитмир ҳамроҳлигида Или томонга йўлга чиқишни, йўл-йўлакай турли бекатларда тўхтаб, ишлаб пул топиб, бир амаллаб Ғулжага етиб олишни таклиф қилди. Обид восвос бу таклифга тиш-тирноғи билан қарши чиқди. У Оқсув бозоридида йўл билгувчи кишилар билан сўзлашган, улар Ғулжага бориш учун Муз довондан ўтиш кераклигини айтганлар, қиш фаслида эса қор босган тоғ йўлларидан ўтиш амримаҳол: уч мусофир оч бўриларга ем бўлиб кетади. Яхшиси, ортга қай тиш, Қашқарни четлаб ўтиб, азиятлар чекиб

бўлса ҳам, она юрт Фарғонага етиб олиш керак. Бу фикр сарсон-сардонлик жонига теккан Пирматга мойдай ёқиб тушди ва Обид восвоснинг ёнини олиб, гоҳ ёлвориб, гоҳ йиғлаб Машрабни кўндиришга ҳаракат қилди. Аммо, Машраб кўнмади: аввало, Соқий охун Офоқ хўжага булар устидан иғво қилиб, навкарлари қиличини қайраб турибдики, Қашқар томонга юриш мумкин эмас. Иккиламчи, Офоқ хўжа бўлган воқеалардан Бозор охунни албатта хабардор қилган, демак булар Наманганга киришлари билан дарҳол ҳибсга олинадилар.

Машраб юртдошларига кўм-қўк тоғлар оралиғидаги обод Или водийсининг ўзи тарих китобларидан ўқиган ва сайёҳлардан эшитган гўзал табиатини таърифлади. Адирларда буғдой одам бўйи ўсиб, беназир мўл ҳосил олинар эмиш. Тоғлардаги эгасиз мевазорларнинг поёни йўқ: орма, гайнолу қорақот, бужурғон (қулупнай), ёввойи ўриқлар тўкилиб, ерни гиламдай қоплаб ётар эмиш. Кенг сой, Қўк сув, Тўғри сув, Охир булоқ, Моҳур, Жилғаланг ва ҳоказо ғаройиб отлар билан аталадиган сойлари, яйловлари бор эмиш. Отлар, туялар, қўйларнинг сон-саногини йўқ. Энди қиш совуқларию қор-бўронларга келсак, сиз билан биздай азамат йигитларга уч ойлик қисқа қиш нима деган гап? Мана ярми ўтай деб қолди, чилла чиқса, ҳаво юмшайди. Келинг, қадрдонлар, йўлга чиқайлик-да, қисматимизни бир синаб кўрайлик. Ахир, оч қолмасмиз. Тоғда нима кўп — айиқ, бўри, тулки, буғи, архор, қуён кўп... Камонни шайлаб, найзани пешлаб, ов гаштини суриб, дилни хушлаб, йўл юриб, йўл юрсак ҳам мўл юриб, Илига етиб оламиз. У ёғи яна бир гап бўлар.

Хуллас, қиш ичи даволаниб, жароҳатлари битган, яна қайта кучга тўлган Машраб юртдошларини йўлга чиқишга кўндирди ва уч дўст карвонсарой соҳиби билан ҳисоб-китоб қилишгач, февраль ойининг бошларида саманни эгарлаб, хуржуну қопларни ортдилар-да, Ғулжа томонга юрдилар. «Жонивори безабон, рафиқи қадрдон» — Қитмир уларга эргашди...

Машраб айтганидай, йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрдилар. «Йигит моли ерда», деганларидай бекатларда, бозорларда, карвонсаройларда ўтин ёрдилар, сув ташидилар, ариғу ўра қазидилар, ҳаммоллик қилдилар; чўлларда ёввойи кийик овладилар, инсон кирмаган чангалзорларда бултур кузда ерга тўкилган меваларнинг қоқиларини те-риб едилар. Хуллас, орадан бир ойча вақт ўтгач, жума бозор эрталаб Ғулжага кириб келдилар.

Шаҳар ўртасидаги бозорга одам сиғмайди. Бозор атрофидаги тор кўчаларда турли тилда сўзлашган кишиларнинг ғала-ғовури, шовқин-сурони қулоқни қоматга келтирарди. Дўконлар ланг очиқ, ҳар бирида мол тўла. Базозлар, саррофлар, қассоблар, мисгарлар, вофурушлар харидор чақирадилар. Сон-саноқсиз заргарлик дўконларининг ойна-ванд қутию жавонларида олтин, кумуш буюмлар, дурри жавоҳирлар, минг турли тақинчоқлар ярқирайди...

Дўконлар орқаси — мол бозори. Отлар кишнайди, сигирлар мўрайди, қўй-қўзилар маърайди...

Машраб отдан тушиб, саманни етаклаганча йўлдошлари билан қўй бозорини четлаб ўтаётганда бир жаллоб унинг йўлини тўсди.

— Отни сотинг, меҳмон, харидор бор, — деди.

— Йўқ, биродар, от сотилмайди, — Машраб от жиловини четга тортаётганда жаллоб саманга қаттиқроқ ёпишиб олди, унинг оғзини йириб очиб, тишларини кўрди, ёлини чангаллаб: — Сотинг! — деди тагин. — Қўнгожхонга¹ олиб берай! Отингизнинг нархи ўн тилло. Ана боринг, ўн икки тилло бўлсин!

¹ Хун Тойчини ғулжаликлар шундай деб атаганлар.

— Йўқ, юз тиллога ҳам сотмайман!— Машраб шилқим жаллобдан қутулиш учун бир тўда лўлилар даврасига тушиб қолган Обид восвосни ёрдамга чақирди:— Обид ака, бери келинг, бул одамдан бизни қутқаринг!

Обид восвос лўлилар орасини ёриб ўтиб, жаллоб тўнининг елкасидан тортди:

— Ҳой оғайни, шоири замон сизга айтдилар-ку от сотилмайди деб! Бу тулпор қушлар наслидан арабий лочин бўлади, нархи минг тилло! Қочинг, ёпишманг, қўлим қичиб турибди, шундоқ ҳам қаншарингиз паст экан!

Пучуқ жаллоб Обид восвоснинг сўзларига парво қилмай, саманнинг оёқларини ушлаб кўрди, қорнини, бўксасини силади, яна ёлига ёпишиб, нархини оширди:

— Ана, ўн беш тилло, бор барака, денг! Ия, ҳизирни йўқласак бўларкан, Қўнғтожихон ўз оёқлари билан келиб қолдилар. Омадингиз келган экан, йигит, сотинг, кейин армонда қоласиз.

Хун Тойчи йигирмага яқин туяни бир йўла савдо қилиб, энди отбозорга бурилаётганда пучуқ жаллоб дарҳол унинг ёнига борди ва кун анча илиб қолган бўлса ҳам, ағдарма кўндан тикилган узун пўстинини судраб, тулки телпак ичидаги гўштдор улкан бошини кўтарди. Хон бозордаги бошқа отлардан баланд бўйли, узун оёқлари, силлиқ таралган ёли, кийик кўзларини эслатувчи жавдираган кўзлари билан ажралиб турган саманга синчков тикилди.

— Қай томондан келдингизлар?— иягининг у ер-бу ерида узун туклар осилиб турган чала кўса — хон, Машрабдан сўради.

— Қашқардан.— Машраб самантойнинг жиловини маҳкам ушлаганча хавотирланиб жавоб берди.

— Не юмуш қиласизлар?— хон, Машрабга яна савол берди.

— Не иш бўлса шуни қиламиз.— Машраб учун Обид восвос жавоб қайтарди.

— Кечин карвонсаройга борингизлар,— хон шундай деди-да, ҳозиргина харид қилган туялари тўпи томонга бурилди.

«Муғомбир хон,— ичида ўйлади ширинкомадан маҳрум бўлган жаллоб.— Буларни оти тугул, ўзларини ҳам арзонга сотиб олади».

Машраб ва унинг йўлдошлари отни етаклаб, Қитмирни эргаштириб мол бозоридан чиқиб кетаётганларида аллакимнинг:

— Дод, отим ўлди! Вўйдод, энди нима қиламан!— деган қичқириги эшитилди.

Ерда ағдарилиб ётганча тўрт оёғини осмонга кўтариб типирчилаётган қирчанғи отнинг оғзидан кўпиклар сочилар, унинг эгаси — жинглак сочли, қоп-қора кекса лўли бозорни бошига кўтариб бақирар эди:

— Дод, отимдан айрилдим, ҳозир ҳаром ўлади. Қассоб борми, акалар, ким қассоб?!

Жон бераётган от эгаси бўлган кекса лўлининг ёнида бешик, элак, чирманда ва яна аллақанча ранг-баранг буюм кўтарган эркагу аёл лўлилар, уларнинг майда-чуйда болалари тўдаланишиб бақириб-чақириб, қий-чув кўтаришар эди.

Обид восвос белбоғига осиглиқ қиндан катта пичоғини суғуриб олди-да, ерда типирчилаб ётган отнинг кўксига бақувват тиззасини босиб, шартта сўйиб юборди. Бунни кўрган кекса лўли ва унинг болалари дод солишдан тўхтаб, қассобга қўлларидан келганча ёрдамлаша бошладилар.

Обид восвос қора терга тушиб икки соатча меҳнат қилди. Ниҳоят, отнинг гўшт-ёғлари бўлак-бўлакка ажратилиб, қассоб дўконига ташиб берилди.

Лўли чол Обид восвоснинг меҳнати эвазига битта чирманда берди:

— Раҳмат, ука, зерикканинга чалиб юрарсан,— деди.

Обид восвос чирмандани қўлига олиб, даранглатиб чаларкан, ичидан хандон отиб кулди. У шу қадар куч билан қийқириб кулдики, кўзларидан тирқираб ёш оқиб тушди.

— Вой лўли-ей, бопладинг мени, чол! Энди Обид восвос эмас, Обид чилдирмачи бўлдим! Вой занғар-ей!..— дерди кула-кула Обид восвос.— Шоир замон, бунисига неча пул берасиз! Пирмат Сеторий ёнига Обид чирмандачи қўшилди. Вой сен лўли чол-ей!

Уч оғайни бозордан чиқиб, йўлдаги эндигина куртак чиқара бошлаган сўғот (тол) дарахтлари тагидаги чойхонада енгил-елпи тамадди қилиб олдилар-да, кечга яқин Хун Тойчи билан учрашиш учун карвонсаройни излаб кетдилар.

Боя бозорда, лўлининг оти сўйилган пайтда кўздан ғойиб бўлган пучуқ жаллоб чойхона яқинида йўлда буларга яна дуч келди.

— Ҳой биродар,— от етаклаб бораётган Машрабнинг қўлидан маҳкам ушлаб олди у.— Йигирма динорга кўнасизни? Йигирмата олтин динорни нақд санаб бераман. Хон сизни ҳам, йўлдошларингизни ҳам, отингизни, борингки, итингизни ҳам текинга олиб кетади. Сиз қалмоқ хонни билмасангиз керак, билсангиз бунақа лақилламаган бўлардингиз. Қўнғожихоннинг қамчисидан қон томади. Бунинг устига ўлғудай зиқна. Биздай жаллоблар турган жойда отни ҳам, туяни ҳам ўзи савдо қилиб олади. Сиз балиқдай қармоққа илиниб ўтирибсиз, биродар, келинг, қўлни беринг, йигирмата олтин динорни олингу Фулжада йўлдошларингиз билан даврон сурунг!

Жаллобнинг шйлқимлиги жонига теккан Машраб узангига чап оёғини қўйиб, самантойга эпчил минди-да, от бошини ўнгга буриб, жаллобдан узоқлашмоқчи бўлди.

— Ана, боринг йигирма икки динор бердим!— жаллоб от жиловини ушлаб ўзига тортди.— Хўп денг, биродар, отингизга ишқим тушиб қолди!

— Минг динорга ҳам сотилмайди!— Обид восвос қўлидаги чилдирма гардиши билан жаллобнинг елкасига солди.— Тезда туёқни шикиллатиб қолинг, жаҳлим ёмон!

Девсифат Обид восвоснинг вазоҳатини кўрган жаллоб вайсай-вайсай орқада қолди, мусофирлар, ниҳоят карвонсарой томонга юрдилар.

Хун Тойчи хон бўлса ҳам, Фулжага ҳукми ўтса ҳам, бу ердаги уйлари, дўконлари, саройлари то қиморхоналаригача барча мулкани шаҳарлик давлатманд кишиларга ижарага топшириб, ўзи ҳисобсиз от, туя, қўй, моллари боқиладиган кенг яйловларга тикилган шоҳона оқ ўтовларда яшашни афзал кўришини, Фулжадаги биргина карвонсаройни шаҳарга келган чоғларида қўнадиган доимий қароргоҳи қилиб қўйганини Машраб ва унинг йўлдошлари бу ерга етиб келгач, дарвоза ёнидаги супада икки чол билан чилим чекишиб ўтирган саройбондан билиб олдилар.

Бундан уч кун аввал юзлаб араваларга буғдой ортиб, минглаб қўйларни чўпонларига ҳайдатиб келган хон уларнинг ҳаммасини ўзи тепасида туриб пуллагач, сарой ҳовлиси тўла оту туяларни бугун жума бозорда арзон-гаров сотиб олган ва эрта азонда Жилгилонг ва Қорадўнг томонлардаги яйловларга ҳайдаб кетишни хизматкорларига буюрган экан.

Дарвоза ёнидаги супада ғўриллатиб чилим тортиб ўтирган саройбон билан икки чол отдан тушиб салом берган Машрабга, унинг икки йўлдошига ва от туёқлари остида думини ликиллатиб, югуриб юрган Қитмирга парвосизгина қараб қўйдилар. Машраб бозордаги воқеани, Хун Тойчининг буларни карвонсаройга таклиф қилганини айтгач, са-

ройбон, хон ўзи бу ерга чиқмаганча саройга кириш мумкин эмаслигини билдириб, кутиб туришни маслаҳат берди.

Қалмоқ чоллар чилимни навбатма-навбат тортиб, хуморларини ёзиб олгач, саройбон уни мусофирларга узатди. Машраб билан Пирмат бош қимирлатдилар, аммо Обид восвос чилимни олиб, найнинг учигаги сўлакни кафти билан артиб қуритди-да, аста-секин туфлаб, сархонадаги чўғни обдан ўт олдиргач, шундоқ узун нафас билан тортдики, сархона қип-қизариб бир қарич аланга кўтарилди.

— Ҳ-ў!— деб юборди Обид восвоснинг нафасига қойил қолган қалмоқ чоллардан бири. Кейин қизиқиб сўради:— Қайдан бўласен, болам?

— Фарғонадан.— Обид восвос чирмандасини қўлида силкитиб, ҳалқаларини тиқиллатди.— Эшитганмисиз, отахон!

— Эшитганмен...— Парихона.— Чол афсусланиб бош силкитди.— Ешлик кетди. Йўл олис...

Шу пайт дарбозадан Хун Тойчи икки ёнида икки барваста қалмоқ йигит билан чиқиб келди. Бу йигитлар ҳам хон каби катта пўстин ва тулки қалпоқ кийиб олган, учовларининг оёқларидаги баланд пошналик кўн этиклар ҳам бир-бирига ўхшар эди.

Самантойни жиловидан ушлаб турган Машрабни ва унинг йўлдошларини кўрган хон ўнг ёнидаги йигитга қия ўгирилиб сўзлади:

— Увлим Арнабой, бул мусофирларни тонгла Жилғилонга олакет! Тева боқсинлар, йилқига қарасинлар!

— Хўп, ота!— Арнабой мусофирларни қўли билан имлаб чақирди.

Хун Тойчи яна бир қалмоқ йигит билан чилим чекишиб ўтирган қалмоқ чоллар ёнида қолди. Машраб ва юртдошлари Арнабой кетидан карвонсарой ҳовлисига кирдилар.

— Қўлга тушдик, шоири замон!— Пирмат қоронғида отхона томонга от етаклаб бораётган Машрабнинг қулоғига шивирлади.— Қалмоқ хони бизни дунёнинг нариги четига олиб кетади.

— Туз-насибамиз қаерга сочилган бўлса, ўша ерга бориб териб еймиз, Пирматжон.— Машраб саманни устунга боғлай туриб, бамайлихотир жавоб берди.— Кенг далаларни кўрамиз, ғам-ғуссамизни ёзамиз!

Арнабой мусофирларни сарой ҳужраларидан бирига олиб кирди.

Тор хонада йигирмага яқин йигит деворларга суянганча қатор ўтиришар, бир йигит қашқар рубобини чертиб куйлар, бошқалар унга қўшилишар эдилар:

Эй ёронлар, мусулмонлар,
На бўлди ёрим келмади.
Ишқ ўтига куйди жонлар,
На бўлди ёрим келмади.

Келурман деб ваъда этди,
Келар мuddатидан ўтди,
Вақт эрта чошгоҳга етди,
На бўлди ёрим келмади.

Ё, бир ёмон дардга қолди,
Ё, бир ғайри билан бўлди,
Кўзим йўлига термулди,
На бўлди ёрим келмади.

Еган ошим захар бўлди,
Кийган тўним кафан бўлди,
Кўзим йўлига термулди,
На бўлди ёрим келмади.

Қўшиқ тугагач, ҳужрадаги йигитлар ҳаммаси ўринларидан баравар туриб, янги мусофирлар билан кўришиб, уларни юқорига олдилар. Айниқса, улар Пирматнинг қўлтиғидаги танбурни ва Обид восвоснинг қўлидаги чирмандани кўргач, зерикмас эканмиз, деб қувониб кетишди.

Арнабой хонадан чиқиб кетгач, йигитлар бир-бирларига арзи ҳол айтишиб, ўзаро таниша бошладилар. Машраб ва унинг йўлдошлари бу йигитлар ғулжалик уйғурлар бўлиб, худди ўзлари каби, Хун Тойчига ёлланиб яйловларга буғдой экишга, мол боқишга кетаётганликларини билиб олдилар. Уйғур йигитлар эса ўз навбатида янги мусофирларни гапга солдилар. Обид восвос ўз тарихини, Пирмат ўз тарихини сўзлаб

бердилар. Аини вақтда улар Бобораҳимнинг шоир Машраб эканини билдиришгач, уйғур йигитларнинг янги йўлдошларга ихлоси ортиб, Машраб номини эшитганларини билдирдилар ва уни қўярда-қўймай тўрға олиб, эл орасида машҳур ғазалларидан бирини ўқиб беришни илтимос қилдилар.

Тақир кўрпачада тиз чўкиб ўтирган Машраб Пирматнинг қўлидаги танбурни олиб аста созлади ва ўзига ҳавас билан тикилиб турган йигитларга бир-бир қараб қўйгач, ҳасратли майин товуши билан оҳишта куйлади:

Мен нола қилай шому саҳар дод эшигинда,
Жонимни берай шўхи паризод эшигинда.

Ул лолау райҳону суман, тоза қизил гул.
Чин сарв қадин буклади шамшод эшигинда.

Хубони жаҳон бўлса тақи Юсуфи Канъон,
Султону амир, бандаю озод эшигинда.

Зулфинг сени бу жонима юз доми балодур,
Жоним қушин сайд айлади сайёд эшигинда.

Олам бариси лаззати ҳуснингни топибдур,
Гирёну фиғон, нолаю фарёд эшигинда.

Савдои муҳаббатга тушубман сени излаб,
Ултурди ғами кўзлари жаллод эшигинда.

Ул ҳусну жамолинг ўти Машрабга тушубдур,
Парвога сифат қўйди паризод эшигинда.

— Балли! Офарин!— Йигитлар шоирга тасанно ўқидилар.— Сизни кўрганамиздан шодмиз, Машраб! Илоҳо, мусофир юртларда доим бирга бўлайлик!

Афсуски, улар бирга бўла олмадилар. Саҳар мардонда хоннинг ўзи сарой ҳовлисида пайдо бўлиб, хизматига ёлланган йигитларни уч-тўрттадан гуруҳларга бўлиб, бепоён Или водийсининг турли яйловларига тақсимлади.

Машраб ва унинг юртдошларига юзга яқин оту туяларни ҳайдатиб, хоннинг ўғли Арнабой Жилғалонг яйловига бошлаб кетди.

Биз буларни орадан яна икки ҳафта ўтгач, ана шу бепоён яйловда йилқи боқиб юрганларида Хун Тойчининг эр танлаб чарчамаган дов-юрақ қизи Оппоқ ва унинг дугонаси Вазирага дуч келганларини, хон қизи Машрабни наврўз байрамига таклиф қилганини биламиз...

Жилғалонгда пойгалар

Оппоқ Машрабни Жилғалонг яйловида ўтказиладиган наврўз байрамига таклиф қилган бўлса ҳам, у Хун Тойчидан рухсат олмагани сабабли йигинга бормади ва юртдошлари билан тоғ этагидаги Моҳур яйловига йилқию туяларни ёйиб, кундалик одатдаги иш билан машғул бўлдилар.

Машраб Тўтихонни жуда соғинади, уни тун-кун ўйлайди, туш кўради, севгилиси кўз олдидан бир нафас нари кетмайди. Қани энди қаноти бўлсаю Қашқарга учиб борса, ҳарам боғидаги арғувон дарахтига қўнсаю ерга тушиб, мрамар ҳовуз бўйида ёлғиз хаёл суриб ўтирган Тўтийи ширин забонни бағрига босса, тиниқ шаҳло кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпса!..

Пирмат Сеторий билан Обид восвос яйловга ёйилган йилқидан хабар олиш учун кетгач Машраб от белигача ўсган хушбўй ўт устига ташланган пўстақда ўтириб, олис-олисларга — қор босган тоғ чўққиларига тикилади, ўша чўққилар тепасида ярқираган қуёш шуълаларидан порлаган ям-яшил далаларни кўздан кечиради, юраги ёниб, аста хониш қилади;

Бул мусофир шаҳрида ҳар дам тутошиб ёнман,
Ҳар қаён борсам бу кун йўлдан адошиб бораман.

На отам бор, на онам бор — ҳеч кишим йўқдур менинг,
Ҳар таги деворларда зору саргардонаман.

Не гуноҳ қилдим, худо, дунёда мен бўлдум ғариб?
Ҳар қаерда бекасу бечорага ҳамхонаман.

Доғлар қўйди юракка бу фалакнинг гардиши,
Қисматим андоғ экан, мен жумладин бегонаман.

Бул ёқомни чок этиб фарёду афғон айлабон,
Барчанинг бағри бутуну мен дили садпорамаман.

Энди, Машраб, қул экансан, қисматинг булдур сенинг,
Шукрилиллаҳ, ҳар ера мен толиби дурдонаман...

Ғазал тўқиш билан банд бўлган шоир ўтлоқни ёриб келаётган отлиқни у яқинлашиб қолгандагина сезди-да, ўша томонга қаради.

Паканагина қалмоқ отини йўртиб келаётган Хун Тойчининг катта ўғли Арнабой эди.

Машраб ўрнидан туриб, ўзидан тўрт қадамча нарида отини тўхта-тиб, эгардан тушаётган Арнабойни кўргач, хонзоданинг ёнига борди:

— Ассалому алайкум, бий, баҳай? Нечун сайилга бормай, биз томонга қадам ранжида қилдилар?

— Ваалайк...— Арнабой қўлидаги қамчинни этигининг қўнжигга уриб, Машрабга зардали тикилди.— Синглим сени сайилга чорлаган эркан, нега бормадинг?

— Мен сайилга борсам, йилқига ким қарайди?— Машраб ичида: «Оббо, қизалоғ-ей, акасини югуртирибди», деб ўйлаб, Оппоқнинг шад-доллигидан мийиғида кулиб қўйди.

— Отингни эгарла, мен минан юр! Йилқига шерикларинг қарайди!— Арнабой қаролига буюрди.— Тез бўл!

— Хўп, бий!

Машраб ўтлоқдаги юзлаб отлар орасидан самантойни дарҳол топиб олди ва уни эпчиллик билан эгарлаб минди-да, Арнабой кетидан йўлга тушди.

Булар, орадан икки соатча ўтгач, Жилғалонг яйловига етиб келганларида минг-минг ясан-тусан одамлар тоғ бағридаги баландликда ўт устига ёзилган ранг-баранг наматларда давра қуриб ўтиришар, Хун Тойчи, вазири, хотини, элат улуғлари ва бошқа яқинлари билан тўрдан жой олган, хоннинг ўнг ёнида тикка турган Оппоқ Арнабой билан Машрабнинг келишини кутиб йўлга тикилар эди. У яқинлашиб келаётган икки отлиқни кўриши билан кўзлари чақнаб жилмайди-да, отасининг қулоғига алланималар деб шивирлади.

Кўк мовут чакмон кийиб, бошига қалмоқ бўркини бостирган Хун Тойчи ўрнидан туриб, қўлини кўтарди ва даврадаги ҳанг-манг кишиларнинг ғовури сал босилгач, қизи Оппоққа уйланмоқчи бўлган йигитлар мусобақасининг шартларини баланд овоз билан эълон қилди:

— Бирламчи — пойга. Иккиламчи — қамон тортув. Учламчи — кураш. Тўртламчи — дўмбира ила қўшиқ айтув! Ҳой, Арнабой, сен йигитларни қаторга торт!

Отлиқ олти йигит от бошларини Хун Тойчи қизи Оппоқ билан ўтирган ерга буриб келиб, хонга ва аркони давлатга таъзим ила салом бердилар.

Оппоқ отасининг қулоғига яна алланималар деб шивирлади.

Хон тагин ўрнидан туриб, пакана семиз отида отлиқ йигитларни сафга тизаётган Арнабойга қичқирди:

— Ҳой увлим, мусофир йигитни-да қаторга ол!

Арнабой, бир чеккада самантой эгариде ўтирганча сайилга чақирилиш сабабларини билолмай ҳайрон бўлиб турган Машрабга буюрди:

— Йигит, сен-да қаторга тур!

Машраб самантой бошини отлиқлар томонга буриб, йўртиб келди ва басавлат олти чавандоз қаторига еттинчи бўлиб турди.

— Ҳов анави толғача борасизлар!— Арнабой отлиқ йигитларга тоғ тагидаги шохлари тарвақайлаган якка тол дарахтини кўрсатди ва овози борича бақирди:— Ҳайт!!!

Йигитлар отларига қамчин босдилар, жониворлар қушдай учиб, шамолдай елганча илгарилади.

Пойга завқи юрагини тўлдирган, дунёдаги бошқа ҳамма нарсани унутган Машраб чап қўлида от жilовини маҳкам ушлаганча ўнг қўлидаги қамчи билан самантойнинг сағрисига устма-уст тушириб, тоғу далалар кўз олдида чир-чир айланганча ҳайё-ҳайт деб учиб бораверди. У ёнидаги бошқа отлар бирин-кетин орқада қолганини ҳам, тепаликдаги толга бошқа йигитлардан анча олдин етиб келганини ҳам сезмади, фақат қулоқларида оломоннинг қийқириқларига қўшилиб, шамол гувуллайди, бутун вужуди ўт бўлиб ёнади...

Чавандозлар маррадан қайтиб келишгач, Арнабой пакана отида давра ўртасига чиқиб:

— Элатлар!— деб ҳамманинг эътиборини ўзига тортди.— Пойгани Қашқардан келган азамат Бобораҳим ютди!

Оломоннинг олқиш-қийқириқлари еру кўкниларзага келтирди.

— Энди навбат камон тортишга!

Чавандозлар отларидан бирин-кетин тушиб, хон тўдаси яқинида ерга уюб қўйилган камон ва найзалардан ўзларига мосини танлай бошладилар. Машраб ҳам чилвири қаттиқ тортиб боғланган каттароқ бир камон билан учдор ўртача найзани танлаб, саф тортган йигитлар қаторидан жой олди.

Арнабой отларга миниб, қатор тизилишган мерганлар олдига пакана отида ўтди-да, майдон ўртасидан уч юз қадам нарида, тепаликда ерга санчилган терак бўйи хода учидаги калхатга қўли билан ишора қилиб:

— Нишонга уринглар!— деб буюрди.

Ўнг қанотдаги отдаги қалмоқ йигит эгарга ўрнашиброқ ўтириб олди ва камонни обдан тортиб, нишонга синчков тикилди ва отди. Ўқ учиб бориб, калхатнинг тепасидан ўтиб кетди. Йигит камонни зарда билан ерга отиб, от бошини четга бурганча қатордан чиқиб кетди.

Кейин қолган беш йигит навбатма-навбат камон тортдилар. Лекин ҳеч бирининг ўқи нишонга бориб тегмади.

Навбат Машрабга келди. У ўқни камоннинг эгик ёғочи ўртасига шошмасдангина қадади, чилвирни кучи борича тортиб, ўқни мўлжалга аниқ отди. Найза калхатни уриб қулатди.

Яна оломон сурони қулоқни қоматга келтирадиган даражада янгради.

Арнабой пакана оти устида ғоз туриб, овози борича эълон қилди.

— Камон отишда Бобораҳим ғалаба қозонди!

Оппоқ дугонаси Вазирани қучоқлаб хандон отиб кулди, овози борича қичқириб, ғолибни қутлади.

— Энди навбат курашга! Қуръа ташлаймиз!— Арнабой чакмонининг ич чўнтагидан халта чиқарди.— Бунда етти ошиқ бор: ошиғи олчи турганлар бир-бири билан кураш тушади.

Йигитлар отларидан тушиб, халтага бирин-кетин қўл солдилар ва отиб ошиқ ўгирдилар. Ошиғи олчи турган йигитлар чакмонларини ечиб, белларини боғлаб ўртага тушдилар.

Икки полвон ярим соатча бел олишиб, майдон айланишгач, улардан бири иккинчисини даст кўтариб, боши узра ҳаволатиб ерга урди. Иккинчи марта қуръа ташланганда яна бир йигитнинг ошиғи олчи

турди ва у ғолиб полвон билан беллашиб, уни дарҳол кўтариб урди-да, курагини ерга босди.

Кейин яна қуръа ташланди.

Машраб энг охир ғалаба қозонган йигит билан курашга тушиб, икки соатча роса олишди. Унинг рақибни бўйи пакана, бели йўғон, тоши оғир йигит бўлиб, тўнкадай эгилмай туриб берди, лекин ўзи учун ҳаракат қилмай, елкалари кенг, бели ингичка, лекин кўзлари чайир мусофир рақибини обдан толдириб кучини қирқишни мўлжалга олди. Бироқ пакана полвон янглишди, Машраб унинг ҳийласини тушуниб қолди ва пайт пойлаб, уни елкаси билан суриб йиқитди ва курақларини ерга қапиштириб, анча вақтгача тагига босиб турди.

Кенг яйлов яна қарсағу қийқириқлардан ларзага келди.

— Бобораҳим курашда энгди!— пакана отида елиб келган Арнабой Машрабнинг елкаларига қоқиб, охирги мусобақани эълон қилди:— Навбат дўмбира чалиб, қўшиқ айтишга!

Уч мусобақада энгилган олти йигитдан бештаси отларининг жиловларидан етаклаб, даврадан чиқиб кетдилар. Аммо, олтинчи йигит — ҳозиргина курашда Машрабдан энгилган пакана полвон Арнабой хуржиндан олиб узатган дўмбирани созлай бошлади.

Яйловдаги минг-минг одамлар бир-бирларини туртиб, гап-сўз, бақариқ-чақариқларни тўхтатдилар. Майдон сув сепгандай жимиб қолди. Пакана йигит дўмбирани яхши чертар экан, овози ҳам ширали; саҳронинг мунгли қўшиқларини ёниб-ёниб куйлади.

Тингловчилар қўшиқдан таъсирланиб, куйчини яхшигина олқишладилар.

Навбат Машрабга келди. У дўмбирани куйчи йигитнинг қўлидан олиб, Фарғонанинг шўх тароналаридан бирини эслади-да, оҳиста чертиб, жарангдор овози билан хониш қилди:

Зебо санамим ўзини зебо ясатибдур,
Қонимни тўкарга бу қизил тўнни кийибдур.

Билмам яна ул офати жон қайси қўноғда,
Ким бирла чоғир ичти — юзини қизортибдур.

Шахло кўзини жоду демак айни хатодур,
Тангрим ани ўз мулкида ғавғо яратибдур.

Сочиға чекар лолау, сочбоғи ажойиб,
Кокиллари белга тушуб аъло ярашибдур.

Тупроғим уза лола унар вақтида Машраб,
Куйдирмоқ учун бағрима доғинг тутошибдур...

Сўзлари чертиб-чертиб айтилган қувноқ қўшиқ сайилғоҳдаги шинавандаларга жуда ёқиб тушди, ҳам пойгада, ҳам камон тортишда, ҳам курашда зафар қучган, эндиликда куйи билан кўнгилларни ром этган мусофир йигит шарафига таҳсини офаринлар ёғилди!

Оппоқ отасидан ғолиб йигитга янги сарупо кийгизишни, мукофотга олтин беришни илтимос қилди.

Хун Тойчининг буйруғи билан Арнабой Машрабнинг елкасига зангори мовут чакмон ташлади, бошига савсар қалпоқ кийдирди. Хон чўнтагидан халта чиқариб, ғолиб йигитга отди.

— Бахтинг бор эркан, йигит!— деб қичқирди хон.— Қани, тагин бир ўлан айт-чи!

Машраб хонга ва унинг шаддод қизига эгилиб таъзим қилгач, дўмбирани бошқатдан созлади ва боягидан ҳам шўхроқ оҳангга чертиб, завқ билан куйлади:

Гулгун май ичиб лола узорим келадур,
Ҳарён сузулиб кўзи хуморим келадур;

Тышлаб лабини, ўқларини менга отибон,
Чоғлаб юрагимни дилфигорим келаду.

Зулфини тараб бошдан-оёқ зевар этибду,
Сунбул ила гул боғу баҳорим келаду.

Илкида қилич, тийри садоқини олиб ул,
Чобмай бу кун жонимни олорим келаду.

Бул Машрабу бечорани зор айлади кетди,
Эмди ишқ ўтиға жонимни ёқорим келаду.

Машрабни давра тўрида, Хун Тойчи қизи ва яқинлари билан ўтирган ерга таклиф қилдилар. У саманини яйловга қўйиб юборди-да, хондан пастроққа, нотаниш йигитлар қаторига бориб ўтирди.

Зиёфат бошланди.

Машраб мусобақада ғолиб чиққан, мукофот олган бўлса ҳам кўнгли ғаш: на товоқ-товоқ гўштларга қарайди, на косаларда узатиб турилган қимизу қимронларга лаб тегизади. Унинг хаёли паришон. У энгди, демак у — куёв. У энди хон қизи Оппоққа уйланиши шарт. Бу фикр қалбини, миясини кемиради. У аъзойи бадани қақшаб, юз-манг-лайнни тер босади.

Зиёфат айни авжига минган бир пайтда у ўрнидан аста туриб даврандан чиқди ва саманнинг ёнига бориб, унга аста минди-да, юртдошлари йилқи боқиб юрган Моҳур яйлови томонга йўл олди...

Йигирма беш йил ҳикояси

1687.

Машраб ўттиз ёшга кирди. Юртдошлари Пирмат Сеторий ва Обид восвос билан Фулжа атрофидаги тоғ бағирларида, кенг яйловларда Хун Тойчининг туя ва йилқиларини боқиб юрдилар. Лекин, у қаерда бўлса ҳам хоннинг қизи Орпоқ дугонаси Вазира ва бошқа канизаклари билан етиб келиб, мусофирларнинг қора ўтови ёнига оқ ўтов тиктириб қўй сўйдирад, қимизу қимрон ҳозирлатар, кечалари Машрабни ўз ўтовида олиб қолиб, ҳамсуҳбат, ҳамхона бўлишга мажбур қилар, ҳаёсизларча қилиқлари билан уялтирад эди...

1688.

Эрта кўкламда Машраб ва унинг юртдошлари Хун Тойчидан ўз диёрларига кетиш учун рухсат сўрадилар. Хон шарт қўйди: мусофирлар ичган тузлари, кийган пўстинлари ҳисобига саманни қолдириб кетишлари керак. Хоннинг зиқнализги, молпарастлиги ва раҳмсизлигини шу йиллар давомида обдан синаб билган Машраб дарҳол рози бўлди ва серўт яйловларда яйраб, чиниқиб, соврунлар олиб донг чиқарган отини хон қўлига топшириб, ҳамроҳлари билан бирга йўлга чиқди.

1689.

Машраб, Пирмат Сеторий ва Обид восвос бултур савр ойининг охирларида Фулжага етиб келиб, қаландархонага қўнган, Пирмат бетоб бўлиб қолгани учун шу ерда қолишга мажбур бўлган эдилар. Пирмат ҳадеганда тузалавермади. Машраб билан Обид пўстинларини сотиб, яна жандапўш ва кўлоҳ кийдилар, қаландарларга қўшилиб масжиду бозорларда зикру сано қилиб, кун кечирдилар, гоҳ-гоҳ шоиру наҳши-

чилар. Машрабни ўз уйларига таклиф этиб, сийлаб турдилар.

1690.

Ниҳоят қиш чиқиб, Пирматнинг дарди бир оз енгиллашиб оёққа турди. Машраб билан Обид йўл тараддудини кўра бошлайдилар.

Уч юртдош анча қариб, туқлари тўкилиб, азбаройи озгинлигидан суяқлари саналиб қолган Қитмирни эргаштириб қаландархонадан чиқдилар ва бозор ёнидаги йўлдан ўтаётганларида Хун Тойчининг вазири Утаганнинг дабдабали карвонига дуч келдилар.

Шу кўклам қари Утаганга турмушга чиққан Оппоқ Машрабни танийди ва соябон аравадан сакраб тушиб, бечора қаландар билан йиғлаб видолашади...

1691.

Қашқарда Абдуллахон вафот этди. Қирқ уч ёшга кирган соғлом шохнинг бевақт вафоти ҳақида эл ичида миш-мишлар кўпайди. Баъзилар бу ўлимни унинг ўрдасидан кетиб, Офоқ хўжа хизматига кирган чиний ҳакимдан кўрдилар...

Абдуллахоннинг ўғли бўлмагани учун шайхулислом бошлиқ уламоларнинг фатвоси билан шохлик унинг қуёви Офоқ хўжага топширилди.

Машраб ва унинг юртдошлари Қашқарга Абдуллахон дафн этилаётган кунда кириб келдилар. Обид восвоснинг маслаҳати билан булар эшони аъзам ва унинг охунлари кўзига кўринмаслик учун жанозага бормай, қадрдонлари Юсуф Қошғарийнинг уйига яшириндилар.

1692.

Абдуллахоннинг сарой шоири бўлган Юсуф Қошғарий Офоқ хўжа хизматига ўтгач, Машрабни Тўтихон билан кўриштириши учун бир йил давомида ҳаракат қилади, бироқ ҳеч бир натижага эришолмайди. У фақат икковининг ғазаллари, мактубларини бир-бирларига етказиб туришга муваффақ бўлади, холос. Соқий охун буни сезиб қолиб, Офоқ хўжага хабар қилади.

Юсуф Қошғарий саройдан ҳайдалади.

1693.

Офоқ хўжа Абдуллахон тахтини эгаллаган бўлса ҳам, эшони аъзамлик вазифасини бажаришда давом этади, муридларини кўпайтиради.

Соқий охун ўз хуфъяларидан Машрабнинг Қашқарда Юсуфнинг уйида яширин яшаб турганини билиб олиб, Офоқ хўжага хабар қилади.

Шоир Машрабнинг доврўғи эл ичида кенг ёйилганидан, ҳатто уламоларнинг бир қисми уни «пири комил» деб улуғлай бошлаганидан хабардор бўлган Офоқ хўжа Машрабни ўз ҳузурига чорлайди; аркони давлат ва уламою фузало мажлисида унинг гуноҳидан кечган бўлиб, унга Тошкентга бориб, бемор ётган шайх Нуриддин билан видолашиб келмоқ вазифасини топширади..

1694.

Машраб дўстлари Пирмат Сеторий ва Обид восвос билан бирга узоқ йўл юриб, кеч кузда намозшомга яқин Наманганга кириб келди.

У ўз ҳовлисининг кўча томондаги нураган деворлари тагида, шивалаб ёғаётган ёмғир остида тўпланиб турган ғариб одамларни ва устига эски паранжи ёпилган тобутни кўради.

Унинг онаси Зубайданиса шу бугун тонгда қазо қилган экан.

Машраб муштипар онасининг тобутини қучоқлаб дод солади ва еру кўкни қалтиратиб, «Қайдасан?» радифчи мухаммасини — аламли дил фарёдини ўқийди:

Эй сафобахши баҳори бўстони, қайдасан?
 Нури дийдам, мушфиқим, оромижоним, қайдасан?
 Эй тириклик боиси ороми жоним, қайдасан?
 Ғам тиғи бирла ўларман, меҳрибоним, қайдасан?
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?
 Хотирим восвосдур, девона дерлар сўзласам,
 Эмди менга фарздур байтул харамни кўзласам,
 Дашту сахрони кезиб етим кўзидек бўзласам,
 Ман сани қайдин топарман тоғу тузни изласам,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?
 Бу жаҳонда лаҳза ором топмадим бир дам тиниб,
 Булбули беҳонумондирман пару болим синиб,
 Бенаводурман бу боғ ичра онамдин айрилиб,
 Мен етим ўлдум, нетай, қолди қанотим қайрилиб,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?
 Дўстлар, айб айламанглар хотирим восвосдур,
 Бу ўлумнинг ханжари бурроси туз олмосдур,
 Сабр қилғил бандалар сархайли хайрунносдур,
 Бу ўлум Одам Атодин бизга бир меросдур,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?
 Бу ўлумнинг дастидин, эй дўстлар, ҳайрондуман,
 Топмайин чорамини ман ҳар ерда саргордондуман,
 Найлайин ман бандан шоистан раҳмондуман,
 Дардим афзуну дилим ғамдийда, бесомондуман,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?
 Бу ўлумнинг дастидин мандин забунроқ йўқ киши,
 Зорилиб ҳар кун бу ғамда сарнигунроқ йўқ киши,
 Меҳнати ҳижронида мандин забунроқ йўқ киши,
 Мен етимдин бенаво беҳонумонроқ йўқ киши,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?
 Найлайин, ёлғуз манга йўқ, барчага келгон ўлум,
 Ҳазрати Одам Атомиздан мерос қолгон ўлум,
 Барча одам жисмини ер остига солгон ўлум,
 Ёлғузун манго эмас, эл жонини олгон ўлум,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?
 Бу ўлум зор йиғлатиб қилди мани берги ҳазон,
 Танда дармон қолмади, бўлдум заифу нотавон,
 Бу оғир юк остида бўлди қаддим мисли камон,
 Бўлмагай олам ичида мен каби беҳонумон,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?
 Эрка ўсдим, дардимандлик бирла одат қилмадим,
 Ҳар тараф елдек юруб тўқлуққа тоқат қилмадим,
 Ҳарна юрдум бир шаҳарда истиқомат қилмадим,
 Эй азизим, ман сенга жон бирла хизмат қилмадим,
 Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?

1695.

Машраб Наманганда бир йил қолиб кетди. Обид восвос билан Пирмат Сеторий унинг ёнида бўлдилар. Обиднинг ҳар

куни мардикорлик қилиб топиб келган танга-чақаларига уч дўст Машрабнинг отаси Мулла Вали ва онаси Зубайданисага худойилар қилдилар, уларнинг қабрларига бориб турдилар.

Исохўжабой ўғли Пирматнинг гуноҳидан кечмаганидай, Пирмат ҳам синглиси Тўтихоннинг бошига оғир савдолар солган отасининг гуноҳидан кечмади.

Машраб ғарибона кулбасида фақат ижод билан машғул бўлди.

1696.

Уч дўст эрта кўкламда йўлга чиқиб, Чотқол этакларидаги Қурама тоғлари орадаб ўтган ўнқир-чўнқир тошлоқ, сўқмоқлар оша юриб, чўпон-чўлиқларнинг кулбаларида тунаб, ниҳоят Тошкентга кириб келдилар.

Машраб Шайхонтоҳур хонақосида ўлим тўшагида жон талашиб ётган шайх Нуритдинга Офоқ хўжанинг рози-ризолик тилаб айтган сўзларини етказишга улгурди.

Кейин уч дўст қаландарлар тўдасига қўшилиб, Туркистонга йўл олдилар. Лекин шаҳардан чиқаберишда Обид вос дарбадарлик жонига текканлигини, ёши ҳам бир ерга бориб қолиб, ниҳоятда ҳолдан тойганлигини дўстларига сўқидилдан айтди-да, улар билан қучоқлашиб, хайрлашиб орқасига қайтди...

1697.

Қаландарлар олти ой йўл босиб, дарёси Сир бўйидаги қишлоқларга қўниб, одамлар тўпланган ерларда зикру санолар қилиб, ниҳоят кеч кузда Туркистон шаҳрига етиб келдилар. Улар Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси атрофидаги ертўлалардан бирига жойлашиб, бу ерга йиғилган мусофирлар билан кун-тун ҳамсуҳбат бўлдилар.

Машрабнинг вифоли ити Қитмир шу ерда жон берди. Машраб унга жаноза ўқиди. Шу сабаб бўлиб уламолар уни тошбўрон қилдилар. Мажруҳ Машраб дўсти Пирмат билан базўр қочиб қутулди...

1698.

Улар қишни Сирдарёдан анча олисдаги тоғ бағридаги овулда, Жонибой деган бир қўйчивон қозоқ ўтовидида ўтказдилар. Жонибой дўмбира чертиб ўлан айтадиган шинаванда одам экан, Машрабнинг шоирлиги, Пирматнинг созандалигини билиб олгач, қўй сўйиб сийлади, унинг хотини Ойсулу мусофирларга пўстину қалпоқлар тикиб берди.

Икки дўст Жонибойнинг овулида бир йил қолиб кетдилар.

1699.

Машраб билан Пирмат ёзнинг иссиқ кунларидан бирида Бухорога кириб келдилар.

Бухоронинг машҳур мударрисларидан бири — мавлоно Шарифхўжа Машрабнинг шаҳарга келганини, қаландархонага тушганини эшитиб, уни қидириб топди ва Пирмат икковини ўз уйига олиб борди. Биринчи кўниёқ уламою фузалолар йиғилиб, машҳур пири комил сўфий шоир билан ҳамсуҳбат бўлдилар. Машраб ўз ғазалларидан ташқари буюк

салафларининг ғазалларини ҳам туркий, ҳам форсий тилда ёддан ўқиб, шоиру фозилларнинг таҳсинларига сазовор бўлди. Чунончи, Мирза Абдуқодир Бедилнинг:

Ки жаҳон нест жуз тажалли-и дўст,
Ин «ман»у «мо» ҳамон изофоти ўст.

яъни: «бутун жаҳон дўстнинг тажаллисидан бошқа бир нарса эмасдир. Бу «ман» ва «биз» деганимиз унинг изофоти, қўшимчасининг ўзгинасидир», деган байтини Машрабнинг оғзидан биринчи марта эшитган бухороликлар унга таҳсинлар ўқидилар.

Машраб билан Пирмат Сеторий жуда кўп хонадонларда меҳмон бўлдилар, ҳар жумъа оқшом шоирлар, олимлар мажлисини қизитдилар.

Лекин ичи қора мавлоно Шарифхўжа Машрабнинг Офоқ хўжанинг дунёпарастлиги, маишатпарастлиги, айниқса хотинбозлиги ҳақидаги тўғри гапларини эгрига, бўҳтонга йўйиб, унинг бошига иғво ёғдира бошлади.

Машраб билан Пирмат Сеторий Бухорони ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлдилар.

1700.

Бу йил шарқий Бухоронинг шаҳар ва қишлоқларида дарбадарлик билан ўтди.

Жайхун бўйидаги бир хароб қишлоқда буларга яна бир қаландар қўшилди. Еши бир жойга бориб қолган, кулоҳи эскириб, жандапўши тўзиган, ит етаклаган бу жаҳонгашта Исмат Шерозий бўлиб, Қашқарда Офоқ хўжанинг вафот қилганини буларга билдирди. Исмат Шерозийнинг итига Қитмир деб ном бердилар.

1701.

Уч йўлдош, Исмат Шерозийнинг маслаҳати билан орқага қайтиб, уч ой йўл юргач, Мавлоно Шарифхўжа бошлиқ уламолари Машрабни сазойи қилган Бухорони четлаб ўтиб, ҳар йил кўкламда қаландарлар йиғиладиган Хўжандга йўл олдилар.

1702.

Хўжанд қаландархонасига Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларидан, ҳатто Хуросондан келган сўфийлар йиғилдилар. Шаҳар дарвишу қаландарларга тўлиб кетди. Аввал алоҳида-алоҳида тўдаларда, кейин Сирдарёнинг кўкаламзор соҳилида уюштирилган мажлисда суҳбатлар, баҳслар қизиди.

Машраб суҳбатининг мазмундорлиги, овозининг жарангдорлиги билан ҳаммани мафтун қилди.

Қаландарлар Бобораҳим Машрабга «шоҳ Машраб» деб ном бердилар.

1703.

Яна кўклам келиб, ерлар кўкариб, дов-дарахтлар яшнагач, Тўтихонни қаттиқ соғинган Машраб Пирматни бошлаб, Қитмирни эргаштириб, Хўжанддан бир кечада ғойиб бўлди...

1704.

Машраб билан Пирмат Қашқарга етиб келдилар. Сочсоқоли эрта оқариб, бечораликдан муқкайиб қолган Юсуф

Қошғарийнинг уйида бир кеча тунадилар. У Еғду мавзудаги қабристонга бориб, Офоқ хўжа қабрини зиёрат қилишни маслаҳат берганда, Машраб қўл силкиб қўя қолди — бормади.

Офоқ хўжа ўрнига унинг катта ўғли Яхъё хўжа тахтга ўтирибди.

Эртаси намози жумъадан кейин Машраб бир ўзи шоҳ саройига борди. Яхъё хўжа уни қабул қилди. Машраб унга онаси Хоним Пошшани кўриш ниятини билдирди. Яхъё хўжа Машрабни кенг танобий хонада ёлғиз қолдириб, онасини айтиб чиқиш учун орқа эшикдан ичкарига ўзи кириб кетди. Бир неча дақиқадан кейин бошдан оёқ қора либос кийган малика Хоним Пошша худди ўзидай қора кийинган, узун сочи сийраклашиб оқарган канизаги Тўтихон билан бирга келди.

Машраб ергача таъзим қилиб, уларга салом берди.

Тўтихон Машрабнинг оёғига йиқилиб, хўнграб йиғлади.

Машраб Тўтихоннинг елкасидан суяб ўрнидан турғазди, қабарган қадоқ қўллари билан севгилисининг оқарган сочларини силади, ёшли кўзларидан ўнди ва «Йиғларман» радифли ғазалини ўқиди-да, тахтиравондан телбаларча югуриб чиқиб кетди...

1705.

Машраб билан Пирмат Сеторий, Қашқарнинг қаландархонасида яшади. Лекин Машраб қаландарлар тўдасига қўшилиб шаҳарга чиқмади, зикру саноларда қатнашмади, гўшанишинликни одат қилиб, фақат ижод билан машғул бўлди.

1706.

Саратоннинг айни иссиқ кунларида Соқий охун билан Боқий охун бир кунда бирин-кетин вафот этдилар.

Ҳамма қаландарлар жанозага бордилар.

Машраб билан Пирмат Сеторий ҳужрадан чиқмадилар.

1707.

Малика Хоним Пошша Яхъё хўжа саройида хизмат қилаётган шоир Фигонийни қаландархонага юбориб, Машрабни ўрдага чақиртириб келди. Шоир ўз севгилиси Тўтихон билан сўнги марта суҳбатлашди ва уни маликага топшириб, тонгла Қашқардан буткул кетишини билдирди.

1708.

Машраб билан Пирмат Сеторий Маккага бораётган зиёратчилар карвонига қўшилиб, олти ой йўл юриб, Дарёйи шўр, яъни Урта денгизгача етиб келдилар. Шу ердаги бекатлардан бирида Машраб тарихдан чаласавод, ўта бидъатчи бир мулла билан айтишиб, уни мот қилди. Мулла карвондаги шерикларини Машрабга қарши кўзғотиб, шоирни ҳар қадамда таъқиб эта бошлади, ялангоёқликда, қашшоқлик-гадоликда айблаб ҳақорат ҳам қилди. Машраб «Иброҳимдан қолган ул эски дўконни на қилай?» деган аччиқ мисраълик ғазални ёзиб, зиёратчиларга ўқиди-да, Маккадан воз кечиб, Пирмат Сеторий билан орқага қайтди...

1709.

Икки дўст Жайхун яқинидаги Қабодиён шаҳрига етиб келдилар.

Машраб бу ерда Низомиддин номли тарихчи олимнинг уйида шоирлар, қаландарлар, деҳқонлар билан тез-тез учрашиб турди.

1710.

Машраб билан Пирмат Сеторий Қабодиёнда савр ойининг ўрталарида Балхга йўл олаётган Оғохон сардор исмли қаландар билан танишиб, унга йўлдош бўлдилар.

Улар иссиқ ёз кунларининг бирида Жайхундан қайиқда сузиб ўтиб, яна уч-тўрт кун пиёда йўл босгач, Султон Маҳмудшоҳ пойтахтига кириб келдилар-да, гавжум қаландархонадаги ҳужралардан бирига жойлашдилар.

Машҳур шоири замон Бобораҳим Машрабнинг доврўғи Балх аҳлиси орасига тез орада кенг тарқалди.

1711.

Машрабнинг обрўси Балхнинг турли табақалари орасида ёйила бошлаганини, унинг аркони давлату уламою фузалоларнинг кирдикорларини фош этувчи ғазалларини ҳофизлар тўй-ҳашамларда хониш қилаётганини ҳуфъялар шоҳнинг вазири аъзами Бузрукхўжа Бухорийга зудлик билан маълум қилиб турдилар.

Бузрукхўжа Бухорий ҳуфъяларнинг хабарларини Султон Маҳмудга етказди ва шайхулисломдан фатво олиб, Машрабни ва унинг шериклари Пирмат Сеторий билан Оғохон сардорни зиндонбанд этиш ҳақидаги фармонга муҳр босди...

«На битибмен — ҳақ сўзни битибмен»

Бандиларни Маҳмудхон саройидан Қароқчиён зиндонигача яёв ҳайдаб келдилар. Ҳукмдан кейин қўл-оёғи кишандан бўшатилган Оғохон сардор билан Пирмат Сеторий бир ёғи очлик, яна бир ёғи адолатсизлик изтиробидан мадорсизланиб, сулаяра даражага келган бир вақтда учинчи маҳкум — кишанбанд Машрабнинг аҳволини тасвирлашга қалам ожиз. Ҳар бири қирқ даррага ҳукм қилинган Оғохон билан Пирмат оёқларидаги кишанни базўр судраб бораётган, қўлларидаги кишан ҳалқаларига боғланган арқонларни икки томонда икки навкар тортиб судраётган Машрабга ўқтин-ўқтин қараб қўядилар. Чағир тошлар бетартиб терилган тор йўлда Машраб бир неча дафъа қоқилиб, йиқилаёзди. Шунда Пирмат уни суяб қолишга интилди, бироқ навкарлардан бири уни қаттиқ туртиб йиқитаёзди ва форс тилига ҳақоратдай эшитилган аллақандай ғализ шевада пардасиз сўзлар билан сўқди.

Кун қоқ пешинга яқинлашиб, тоғ этагига жойлашган баланд ғиштин деворли мачит минорасидан сўфининг намозга чақирган чийилдоқ овози эшитилди. Уч бандини ўраб бораётган олти навкар маҳкумларни йўл бўйидаги қумлоқ саҳнга суриб чиқариб, ўтиришга ундадилар ва буларнинг икки ёнига учтадан бўлинишиб, чанг босган малларанг саллаларини тузатган бўлдилар-да, рукуга кетдилар. Оғохон сардор ҳам улар ўртасида тиз чўкиб, офтобда қовжираган узун қўлларини фотиҳага очди.

Пирмат юмшоқ қум устига чўнқайиб ўтирган, қўлларини эзиб

юборган кишанга тикилганча ўйга толган Машрабга яқинроқ келиб, титроқ товуш билан секингина:

— Пирим, на истайдилар?— деб сўради.

— Бир қултум булоқ сувига чанқоқмен...— Машраб қовжираган лабларини ялаб тамшанди.

— Эҳ, афеус, булоқ бу ердан анча узоқ...— Пирмат устозининг иссиқдан бўғриққан ҳорғин юзига, аллақандай теран фикр чатнаб турган йирик қора кўзларига тикилди.— Аммо, чораси топилғусидир. Зиндонга етайлик, пирим, зиндонбон Наврўзга илтижо қилгум... Келинг, пирим, мен кўмаклашиб юборай, мана бу дарахт соясига ўтайлик, шояд бир нафас ором олгайсиз.

Пирмат Машрабни аста суяб турғазди-да, йўл бўйида шохлари тарвақайлаб ўсган танҳо балх тутти тагига етказиб, сояга ёнбошлашига кўмаклашди.

Олти навкар ва улар ўртасида Оғохон сардор намоз ўқишни давом этар эканлар, навкарбоши — малла чакмон кийиб, белидаги йўғон камарга шамшир осган, ағдарма битов кўн этигини оппоқ чанг босган серсоқол киши йўл бўйидан тут соясига сурилиб ўтган бандилардан кўз қирини олмас, эҳтимол, ичини ит таталар эди.

Қумга ёнбошлаганча хаёл оғушига ғарқ бўлган Машраб ёнида қўл қовуштириб турган Пирматнинг кўз олдига бояги мудҳиш воқеа — Маҳмудхон саройидаги ҳукм мажлиси жонланди. Тахтда виқор билан ўтирган хоннинг ўнг томонида, қип-қизил гилам тўшалган кенг курсида савлат тўкиб ўтирган шайхулислом девон аҳлини кўздан кечириб чиққач, навкарлар қуршовида тиз чўктирилган бандиларга қўлини бигиз қилиб, узундан-узоқ нутқни бошлади. Унинг сўзлари Пирмат юрагини заҳарли ханжардай тилди.

— Машраб ашъоридин куфр иси келур,— деди шайхулислом хуржиннинг бир кўзича келадиган қизғиш соқолини тутамлаб.— Гўш тутинг, эй мўмин бандалар, бу куфр сардори нелар демиш:

Этагимни елпишидан юз худо пайдо бўлур,
Бу дилимни кавламанг оташкадо пайдо бўлур,
Ҳар тарафдан наъраи «во ҳасрато» пайдо бўлур,
Зухд элига гулгули «ҳой-ҳу» нидо пайдо бўлур,
Ақли тақволар аро «вовайлато» пайдо бўлур.

Дил туташди куфр ўтиға шайх ғавғосин кўриб,
Ул ситамгар ришвахўрлар зуҳду тақвосин кўриб,
Фақр элидин музд олур муфти тамонносин кўриб,
Шармсор зуҳҳод элини халқни яғмосин кўриб,
Бу тилимдин найлайин аччиқ садо пайдо бўлур.

Хўжа, саййид, бегу хон сардорлар бадкор эса,
Зудм тиғин тез этурда ҳар бири номдор эса,
Косалес каззоб шайхлар бу ватанда бор эса,
Мазлум эллар инграшубким парча нонға зор эса,
Куфр элиға Машрабидек раҳнамо пайдо бўлур.

— Машраб ва онинг қаландарбаччалари халойиқни гумроҳликка ундар, шарият ва тариқат йўлидин оздирур. Машраб қуръони мажидни ҳақорат қилур, мардум аросинда ғулув қўзғатурким, анинг жазоси дорға тортилмоқдир.

Шайхулисломнинг бу фатвосидан кейин вазири аъзам Бузрукхўжанинг ҳукми эълон қилганини, бу ҳукм асосида эртага жумъа намозидан кейин Балхнинг Қатл майдонида Машраб дорға осилажагини, Оғохон сардор билан Пирматга қирқтадан дарра урилажагини эслар экан, Пирматнинг бағри эзилиб, кўзларига ёш қалқди, болалигидан то шу кунгача йўлдоши, раҳнамоси бўлган улуғ инсондан жудо бўлишига асло ишонгиси келмай:

— Иншоолло, ҳақ жойига қарор топур, пирим!— деди-ю, ўпкасини боса олмай, ҳўнграб йиглаб юборди.

— Эй, Сеторий!— Машраб Пирматга жилмайиб боқди.— Кўзлардин абру найсон нечун? Унутдингизми иккимиз куйлаган бир ғазални?

Йигласам вақти дуо бўлғаймукин,
Кўз ёшим дардга даво бўлғаймукин?

Бодаи ишқу, муҳаббатдин ичиб,
Шавкати дунё жудо бўлғаймукин?

Йигламоқдин менга имкон қолмади,
Ёрдин манга нидо бўлғаймукин?

Қайси бир дардимни айтай, дўстлар,
Улмайин, дарди адо бўлғаймукин?

Ёр куйдирди, манинг ҳолим хароб,
Арз этарга дод это бўлғаймукин?

— Афв этинг, пирим!— Пирмат кўз ёшларини енгига артди.— Адолатсизлик сўнгак-сўнгагимдан ўтиб кетди.

— Бошингизни баланд кўтаринг, Сеторий!— Машраб тирсакларига суялиб ўрнидан турди.— Иншоолло, даврон бизнинг-ла тугамагай!

Пешин намози ўқиб бўлингач, навкарлар бандиларни яна йўлга чиқариб, зиндон томонга ҳайдаб кетдилар.

Зиндоннинг баланд тош девори тагида, ҳайбатли дарбоза ёнида тўпланиб турган одамларни, улар орасида қаландарларни кўрган навкарбоши бандиларни анча берида тўхтатиб ва навкарларга мужмал лаҳжасида алланималарни таъкидлаб, ўзи оломон яқинига борди-да, дарбоза очилиб, бандилар ичкарига кириб кетгунча четлаб туришни йиғилган одамларга буюриб, дарбозанинг вазмин чўян ҳалқасини уч марта дўқиллатиб қоқди. Қўшқанот дарбозанинг бир қаноти қия очилиб, белига шамшир тақиб, қўлига найза тутган зиндонбон кўринди ва навкарбошини танигач, дарвозани каттароқ очди.

Навкарлар қуршовидаги бандилар дарвозага яқинлашганда бир неча қаландар ажралиб чиқиб, Машрабга интилдилар:

— Ассалому алайкум, пири комил!

— Парвардигор паноҳида асрагай, шоири замон!

Соч-соқоли патила-патила кекса бир қаландар Машрабнинг ўнг елкасини силаб, зиёрат қилар экан:

— Иншоолло, Машраб, сизни саломат кўрдик!— деди-да, навкарлардан бирининг турткисидан йиқилаёзди. Бироқ, у ўзини ўнглаб олиб, Пирматнинг қўлига букланган қоғозни тутқазишга улгурди.

Зиндон дарвозаси тагида тўпланганлар ҳаммаси Машраб йўлига интизор эканлиги уларнинг дуо ва тилакларидан, Машрабга аталган, Оғохон сардор билан Пирматга узатилган тўғунлардан маълум бўлди. Навкарлар зиёратчиларни ҳар қанча туртсалар, четга сурсалар, бақириб-чақириб сўксалар ҳам бўлмади, оломон Машрабга интилар, уни кишанбанд аҳволда кўриб ғазабланар, навкарларни босиб-топтаб, қаландар шоирни улар қўлидан юлиб олишга тайёр эди.

Навкарлар ҳай-ҳай сурон билан бандиларни зиндон ҳовлисига киритиб, дарбозани ичдан ёпиб олишга муваффақ бўлдилар. Бироқ, ташқаридаги шовқин-сурон, қарғиш, хитоблар анчагача гувиллаб турди.

Бандилар тош кўрғоннинг тагидаги похол тўшалган кенгина қоронғи хонага киритилиб, эшиги беркитилиб қулфланди-да, ҳалқа тортилди. Шундай қилиб, навкарбоши бандиларни зиндонбонга топширди ва елкасидаги оғир юкдан қутулган ҳаммолдай енгил тортиб, навкарларни бошлаб, зиндон ҳовлисидан чиқиб кетди.

Кишанбанд қўл-оёқлари қақшаб оғриётган Машраб, Пирматнинг ёрдамида похолга ёнбошлади. Оғохон сардор оёқларини эгиб ўтириб

олгач, тош деворга елкаси билан суялиб, оғир уф тортди. Пирмат боя йўлда иссиқ кўринган кекса қаландар берган қоғозни чўнтагидан олиб, тахини ёзди-да, туйнукдан тушиб турган найзадай ингичка ёруққа тутиб ўқиди: «Худо ҳофиз, тонгла халос этгаймиз. Исмат».

— Пирим, шогирдингиз Исмат Шерозий ёзмиш.— Пирмат похол устида мажҳул бир аҳволда ёнбошлаб ётган Машраб устига эгилди-да, қоғозни кўрсатди.— Халоскор дўстлар шай кўринурлар. Иншоолло, умид учқунлади.

Бу хабарни эшитган Машрабда ҳеч қандай ўзгариш сезилмади: у ҳамон похолда жимжит ётиб, ич-ичидан инграр, бутун кучини йиғиб, вужудини қақшатаётган оғриққа базўр бардош бераётгани сезилиб турар эди. Лекин, Оғахон саркорда кутилмаган бир ғайрат пайдо бўлиб, дарҳол узун оёқларини йиғиб, ўрнидан турди ва қоғозни Пирмат қўлидан олиб, синчиклаб кўздан кечирди.

— Дарҳақиқат, бу мактуб Исмат Шерозийдан...— кўзлари ёниб, баралла сўзлади Оғахон.— Мен уни зиндон қопқасида кўриб танидим. Обид восвос ҳам кўрингандай бўлди... Улар бизни қочириш тадорикйни кўрган бўлсалар ажаб эрмас. Иншоолло, нажот йўли очилгай!

Машраб Оғахоннинг ҳаяжонланиб сўзлашига ҳам эътибор бермай, пўпанаклар осилган шифт бурчидаги бир нуқтага тикилганча хаёлдан бош кўтармади. Оғахон яна ўрнига бориб ўтиргач, эшикка қулоқ солиб турган Пирмат устозининг жуда сокин товуш билан:

— Бир қултум булоқ суви бўлса эрди...— деган сўзларини эшитди.

Эшик орқасида сезилган оёқ товуши аниқроқ билинди: кимдир яқинлашиб келарди. «Зиндонбон бўлса керак», тахмин қилди Пирмат ва Машрабнинг ўлим олдидаги орзусини унга етказиб, офтобада булоқ суви келтириб беришини илтимос қилишга чоғланиб турди.

Эшик қулфига калит солиниб буралди. Кейин у очилиб, қоронғи хона дафъатан ёруққа тўлди. Пирматнинг кўзлари қамашди, бир четга ўтиб, зиндонбонга йўл берди. Бир қўлида оғзидан буғ бурқиб чиқаётган хумча, иккинчи қўлида учта паррак нон билан Наврўз кирди.

— Ассалому алайкум, пири комил!— деди у девор тагида ёнбошлаб ётган Машрабга яқинлашиб.— Ёвғон олиб келдим, туринг, тақсир! Мен ҳозир сизни кишандан халос этамен.

Пирмат хумча билан нонни зиндонбон қўлидан олди. Наврўз белбоғига осилган калитлардан бирини шодадан чиқариб, Машрабнинг аввал қўлидаги, кейин оёғидаги кишан қулфларига солди. У кишанларни билагига осилтириб чиқаётганда:

— Нима орзуйингиз бор, пири комил?— деб сўради.

Машрабнинг ҳамон индамай, шипга тикилганча ўй суриб ўтирганини кўрган Пирмат устози учун жавоб берди:

— Офтобада булоқ суви келтирингиз, Наврўзбек!

Бугунги ҳукмдан аллақачон хабар топган бўлса керак, зиндонбон довуғи жаҳонни тутган, эндиликда эса похол тўшақда бемажол ўтирган қаландари замонга дил-дилидан ачиниб боқди-да, қўл қовуштириб:

— Сўровингизни бажо этурмиз!— деди ва тикилиб сўради.— Тагин не орзулари бор?

Қуришган лаблари билинар-билинемас қимирлаб, Машраб хаста товуш билан:

— Итимни ҳузуримга келтирсангиз,— деб сўради.

— Итингиз саломат. Қитмир биз бирла ҳамхона.— Зиндонбон истеҳзоли жилмайди.— Келтир десангиз, келтирай. Ўзи ҳам бечора нукул акиллайдир, ҳожасини йўқлайдир.

Зиндонбон эшикни қулфлаб кетгач, Пирмат бўз рўмолини Машраб яқинига ёзди, нон ушатди. Оғахон билан иккови чордона қуриб ўтиришдилар.

— Дўстим, овқатни тановул қилайлик,— деди Оғохон Машрабнинг биқинига кириб, уни суяб турғизмоқчи бўлди. Лекин, Машраб туриш ўрнига яна похолга ёнбошлаб:

— Мени маъзур тутингиз! Кўнглим беҳузур...— деди.

Пирмат билан Оғохон бир-бирларига маъноли қараб олишди-да, чайир арпа нон бурдаларини оғизларига солиб, хурмачадаги ёвгондан навбатма-навбат ҳўплаб, овқатланишга машгул бўлдилар.

Машраб ҳамон шипга тикилганча сукут оғушида. У ўйлайди. Ҳаётдан умидини батамом узган маҳкумлар ўйлагандай эмас, йўқ, курашда энгилмаган, ҳақсизлик ва адолатсизликдан «ал-қасос» этиқоди мустаҳкам, қалбида тубсиз ҳис-туйғулар олови қайнаб, илҳоми алангаланиб турган жангчи хаёлидай бир хаёл... Пирмат устозининг бундай соатларда фикр юксакликларида хаёлан парвоз этаётганини, унинг беором юрагида ғазал етилаётганини билади. Айниқса, шоир кўзларининг чатнашидан, юз томирларининг тортилиб, нигоҳининг жиддийлашиб боришидан билади. Ҳозир ҳам Машраб шундай руҳий аҳволда. У парвозга шайланган бургутдай болу пари ҳурпайиб, вужуди ёниб-ўртаниб турибди.

Овқат ейилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин Оғохон яна девор тагига бориб, бояги ўрнида чўнқайиб ўтирганча Исмат Шерозий хатига, нажот юлдузига тикилгандай тикилиб қолди.

Пирмат Машрабнинг ёнига келиб тиз чўкди-да:

— Келинг, устоз, қўл-оёқларингизни силаб қўяй!— деб меҳрибонлик қилди.— Сиз учун сақлаган озгина малҳамим ҳам бор!

У дўсти ва устозининг йўғон томирлари бўртиб чиққан, қалин оқ тук қоплаган озгин қўлларини олиб, кишандан қонталаш терисига мойли малҳам суртиб, авайлаб силай бошлади. Эзилган гўшт, шилинган яра ачишиб оғрир, суяклар зирқарар, Машраб тишини-тишига қўйиб, чалқанча ётар, лекин кўзларида — ҳамон тубсиз тафаккур учқунларди.

Пирмат унинг қўлларини силаб бўлгач, оёқ яраларига ҳам малҳам суртиб чиқди-да, териси обдан ёпишган сўнгакларга иссиқ кафтларини оҳиста юргизиб силаб ўтирар экан, Машрабнинг бетартиб ўсган сочларидан, юз-иягини қоплаган қуюқ соқол-мўйловидан кўзини узмайди: шоирнинг ёшлигидаёқ оқара бошлаган соч-соқоли энди буткул кумушранг касб этган. Айниқса, Балхга келгандан буён у беором: Маҳмудхон, Шайхулислом, Бузрукхўжа Бухорий ва буларнинг ҳуфялари уни бир нафас холи қўйишмайди. Шоир на карвонсаройда, на қаландархонада, на гузарда, на саҳрода бир кун, бир соат таҳликадан узоқда бўлди: ташвиш, хатар ҳар қадамда оёғи остидан чиқиб турди.

— Устоз, Исмат Шерозий содиқ шогирдингиздир,— эслатди Пирмат Машрабнинг елкалари билан кўкрагини беозоргина силай туриб.— Ҳойнаҳой, эрта тонгла қаландарлар йўлга чиқурлар, улусни оёққа тургизурлар, навкарларга ҳужум айлаб, сизни ноҳақ жазодан халос этурлар!

— Наврўз бедарак кетди,— деди Машраб манглайининг терини бўз қўйлагининг узун энгига артар экан.— Келса сўра, давот билан қалам берсин, Маҳмудхонга нома ёзгум.

— Хўп, Наврўзбек келса албатта, сўрагум!— Пирматнинг чеҳраси ёришди: «Устоз хондан афв сўрайди, у ҳам, биз ҳам жазодан омон қоламиз!»— шу фикрдан кўнглида умид учқунлади.

Яна эшик ғирчиллаб очилди. Бир қўлида сопол кўза кўтарган, иккинчи қўли билан Қитмир боғланган чилвирни ушлаган зиндонбон кириб келди.

— Мана булоқ суви, пири комил!— Наврўз кўзани Машрабга тутди.— Мана, вафодор итингиз!

Қитмир хонага кирибоқ ўзини Машрабга отди, юзига юзини қў-

йиб, эркаланди, акиллаб-акиллаб, гўё ўз тилида арзи-ҳол айтди.
— Эй, жонвор-ей!— Машраб Қитмирнинг пиёлачадай жажжи оп-поқ бошини силади.— Ҳижрон сенинг ҳам жонига озор бермиш!

Ҳажр фиरोқинг ўтидин ошиқи беқарор ўзим,
Юрган итингни сиффати ошиқи хоксор ўзим...

У шу байтни ўқиди-да, ит билан эгасининг бир-бирини тинимсиз суюшини сеҳрланиб томоша қилиб турган зиндонбонга юзланди:— Наврўзбек, худо хайрингизни берсин, бизга сеторимизни ва давоту қалам ила қоғоз келтиринг. Бу кеча сўнги кечадир — шаби ҳижрондир. Биз умри гузаронга сўзу соз ила хотима чекайлик, зеро эрта тонгда ҳаёт ҳам, ижод ҳам битгусидир.

— Балли, пири комил!— Наврўзнинг кўзларида ёш ғилтиллади.— Тақдирга тан бермоқ мардлар одатидир. Мен ҳозир айтган буюмларингизни муҳайё қилгаймен. Оре, сиз булоқ сувини унутдингиз...

— Ҳа, ҳа, боракалло!— Машраб сопол кўзани ердан олиб, аввал итига ичирди, кейин ўзи тўйиб симирди.— Иншоолло, сероб бўлдик.

Зиндонбон бўшаган, кўзани олиб чиқиб кетаётиб, эшикни маҳкамлаб қулфлашни унутмади.

Пирматнинг малҳам суриб силашидан анча ором олган Машраб похол тўшакда чордона қуриб ўтирганча ҳамон итини бағрига босиб эркаларкан:

— Тақдирнинг зил тоши елкамиздан босиб тургач, биз кабутардай парвоз эта билмасмиз,— деди Пирматнинг қочиш ҳақидаги бояги фикрига жавобан.— Келинг, Сеторий, дам ғанимат, шеърият гулханини бозиллатайлик, ғазалиёт чаманида сайр этайлик! Ана, зиндонбон ҳам базм анжомини келтирди чамамда...

Яна эшик шарақлаб очилиб, қўлтиғига танбур қистирган, қўлида давоту қалам, қоғозлар ушлаган Наврўз кириб келди.

— Пири комил!— ҳамон кўзлари ғилтиллаб мурожаат этди зиндонбон.— Рухсат этсангиз, созингизни мен ҳам эшитсам.

— Марҳабо, Наврўзбек!— Машраб Қитмирни тиззасидан туширди ва танбурни қўлига олиб, қулоқларини бураб созлар экан, қўлларида яна оғриқ сезиб, Пирматга узатди:— Сетор Сеторийга муносиб! Ёдингиздами, бултур бир мухаммас айтиб эдик:

Ишқ ичра қадам кўйдиму-то тарки сар эттим...

Пирмат танбурни созлаб, «Дугоҳ» мақомининг аввал қисмидан вазмин бир таронани тиниқ чертар экан:

— Ҳа, ёдимда, — деди.

Ишқ ичра қадам кўйдиму то тарки сар эттим,
Сийнамни маломат ўқиға ҳам сипар эттим...

— Боракалло!— Машрабнинг йирик қора кўзлари шуълаланди.— Ушал мухаммасни хониш этайлик!

Оғахон сардор билан Наврўз Машрабнинг икки ёнига тиз чўкдилар. Очиқ эшикдан кун ботиш фаслининг ғамгин уфқи кўринди. Салқин шамол хонага елиб кирди. Пирмат «Дугоҳ» дебочасини чалиб бўлгач, Машраб иккови мухаммасни бошладилар:

Ишқ ичра қадам кўйдиму то тарки сар эттим,
Сийнамни маломат ўқиға ҳам сипар эттим,
Бу манзили беҳуда кўриб ман сафар эттим,
То олами зоҳирға келиб ман гузар эттим,
Тарк айладиму жумлани қатъи назар эттим.

Ҳижрон кечаси нола қилиб ҳамдаме топмай,
Аҳволи кўнгул айтғали бир маҳраме топмай,
Ҳижрон тигининг заҳмига мен марҳаме топмай,
Озору ситамдин нафасе ораме топмай,
Зулмунгни қариндошу ғамингни падар эттим.

Қилди бу фалак шуъбадаси хастау дилреш,
Ошиқ кишилар билса они, душман эрур кеш,
Бир йилда ўн икки ою ҳамал ёзила ҳам қиш
Бир мартабада турмас эмиш шоҳ ила дарвеш,
Бас, жандани кийдим, ўзими дарбадар эттим.

Ғам кечалари бўлди менга мунису дамсоз,
Ул шўҳи бало сайд қилур кўзлари шаҳбоз,
Ғам ҳайли жафо бирла эди ҳамдаму ҳамроз,
Васлинг ҳаваси бирла кўнгул этгали парвоз,
Ҳар ўққи юрак узра эди, болу пар эттим.

Оҳим ўқини шум рақибларга отай деб,
То кўйи муҳаббатни дилим бирла чолай деб,
Кийдим кафанинг фақр ила гулханда ётай деб,
Душманки дучор ўлса анга ҳарб қилай деб,
Дўстим қўлини туттиму туғи табар эттим.

Бир дилбари жононани ҳамроз этай деб,
Жонимни бериб жониға дамсоз этай деб,
Жон тўтисини ишқ ила шаҳбоз этай деб,
Бир қушки чўлоқ сониде парвоз этай деб,
Гул ғунчалари белга суқуб болу пар эттим.

Мен бунда ҳароб ўлдим-у, сен анда саломат,
Дунёи ғаме ичра менга йўқтур ҳаловат,
Жон мулкида ҳижрони келибдур не аломат,
Афгору кабоб ўлгали ул аҳли сабоҳат,
Хуни жигарим жамъ қилиб моҳазар эттим.

Ялдо кечаси бўлғали ёрим ила ҳамгап,
Бир ғамзага торож этибон дин ила мазҳаб,
Сиррини ниҳон этти будур боиси матлаб,
Кўтаҳназар бўлмаса деб хаста бу Машраб,
Минг маънини бир нукта биле мухтасар эттим.

Пирмат танбурни нозик чертар, Машраб икковлари бутун дунёни унутиб, ширали овозлари билан сўзларни аниқ талаффуз этиб қуйлар экан, Оғахон сардор узоқ йўлларда қолиб кетган хеш-ақраболари — афтода қаландарлар, юпун дэрвишларни ўйлар, Наврўз эса мухаммасдаги ҳаққоний фикрлардан «шоҳ Машраб»нинг кимлигини илк бор кашф этиб, унинг назарида улғу бўлган шайхулисломдек зотнинг Машрабдек пири комил қатлига фатво берганини энг даҳшатли адолатсизлик деган хулосага келди.

«Бир мартабада турмас эмиш шоҳ ила дарвеш,
Бас, жандани кийдим, ўзими дарбадар эттим..»

Ҳа, энди тушунди Наврўзбек Машрабнинг кимлигини! Бу — шоҳга бўйсунмаган, ақлу идроку мартабада ундан минг чандон юқори мавқе соҳиби — улғу инсон!

Қуй тугагач, Машраб тош деворга суялиб ўтирганча бир нафас ўйга толди ва бир қарорга келди шекилли, зиндонбонга тик боқиб деди:

— Наврўзбек, эмди бизни холи қўйсангиз! Эртанги кун тадорикини кўрмоқ даркор!

— Балли, пири комил!— зиндонбон чўнқайиб ўтирган еридан сакраб турди.— Мен субҳи содиқ тақсиримга таҳорат суви ила тоза либос келтиргаймен.

— Ташаккур, Наврўзбек.— Машраб мийиғида кулди.— Инсонда аввало дил пок бўлмоғи даркор.

— Балли, пири комил!

Зиндон ҳовлисига сурмаранг оқшом пардасини ёйди. Туйнукдан тушиб турган нур хиралашди. Зиндонбон тоқчадаги шамни ёқиб, эшикни қулфлаб чиқиб кетгач, Машраб дафтарни тиззасига қўйиб, савағич қаламни давотдаги сиёҳга ботирди-да, қоғозга бир нафас тикилиб тургач, ёза бошлади:

Чун қўлим бирла оёғим боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлумға розиман, бас турғали тоқат эмас.

Мунча шиддат бирла бўйним бўғали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмак сенга ҳам тоат эмас.

Умр чун барқи ҳаводис, ғофил одам билмади,
Ою кун аромиға бир лаҳзаи фурсат эмас.

Лашкаре хунрездин сабру ором қайда бор,
Мажнуни девоналарнинг шоҳига роҳат эмас.

Тўккуси қонимни охир Балҳда Маҳмуд шоҳ,
«Ал-қасосу ҳақ» каломи анга ҳам муддат эмас.

Чун муборак бўлсун, эй Машраб, қизил қонинг сенинг,
Хўб иш бўлди сенга, жон берганинг офат эмас.

У ғазални ёзиб битиргач, дилидан дарди ариб енгил тортган киши-
дек эркин нафас олди ва дафтар билан қаламни, Пирматга узатиб:

— Сеторий, бул ғазалдан нусха олинг!— деди.— Биздин Маҳмуд қатағонга мактубдир.

Пирмат устози қўлидан дафтарни олиб, шам шуъласида ҳозиргина битилган янги ғазалга синчиков нигоҳини тикди-да, эътибор билан ўқий бошлади. У машрабона оддий усулда аниқ маъноли сўзлар шодасини бир-бир териб ўқиркан, қатл олдидаги сўнги соатларда Машрабнинг тавба қилишига, шу билан ўзини ҳам, хешларини ҳам жазодан омон сақлашига умиди буткул сўнди, аъзойи бадани беихтиёр бўшашиб, қаламни қўлидан тушириб юборишига оз қолди.

— Устоз...— Пирмат дудуқланди.— Бул мактубдин Маҳмуд шоҳ тағи-да дарғазаб бўлур...

— Бўлсун!— Машрабнинг кўзларида нафрат ўтлари чатнади.— «Ал-қасосу ҳақ» каломи анга ҳам муддат эмас...» Ҳа, Пирмат Сеторий, сизга ва жамъи улусга билгилик ўлсинки, **на битибмен — ҳақ сўзни битибмен.**

Машрабнинг алоҳида урғу бериб айтган кейинги сўзлари тубидаги чуқур маънони англаб етган Пирмат устозига бошқа бир сўз демади-да, хасталарга хос титроқ товуш билан:

— Қулингизга қандай фармойишлар бўлур?— деб сўради.

— Пирмат Сеторий! Сиз менинг қулим эмас, содиқ шогирдим, дўстим, сафдошимдурсиз!— Машраб унга миннатдор боқиш қилди.— Ҳар бир йўлнинг охири бордир, биродар! Маним йўлим — умри гузарон битиб, охирал фано манзилига етибмен. Пирмат Сеторий, йўқ, саҳв қилдим, Пирмаст Сеторий! Сиз ҳақиқат, шариат ва тариқат йўлинда мастлар пиридирсиз. Сиз, Пирмаст Сеторий, мандин кейин ошиқлар сардори бўлиб қолгайсиз, зеро сиз ғазалиёт дулдули, Фарғона булбулидурсиз. Алқисса, Пирмаст Сеторий, тонгла маним қисматим — қатлиом адо бўлгач, иншоолло сиз омон қолгайсиз ва шунда сиз Фарғона томон парвоз қилгайсиз. Бинобарин, маним битукларимни ёширғон ерларингиздин олмоқни фаромуш этмагайсиз. Мен умрим давоминда йиққон сўз дурри гавҳарларимни она тупроққа етказмоқни сизга, Пирмаст Сеторий, фақат сизга топшурдим. Елғиз омонатим, ёлғиз васиятим будур. Сизга, азизим, гурбатни тарк этмоқни, жонфизо диёримизга саломат етмоқни ва жамъи битукларимни эл аро эъзоз этмоқни васият қилурмен!

Машрабнинг Балх подшоҳи Маҳмудхон олдида тавба қилмасликка, аксинча, ўз ҳақлигини исботлаш учун дор тагига тик боришга қатъий қарор берганлигига қаноат ҳосил этган Пирмат ўзини дўстининг оёқларига отиб йиқилди, шоирнинг жароҳатли қўлларидан, жулдур жандасининг этакларидан ўпиб, ўнкасини тута билмасдан ҳўнграб йиглаб юборди.

— Кўз ёшидан на фойда, Сеторий!— Машраб дўстининг бошини сйлади-да, сал бўғиқ, осойишта товуш билан ўқиди:

Қонимни тўкар эрмиш Балх шаҳрида Маҳмудхон,
Тақдири азал бўлса, найлай анга бермай жон.

Бу ишқ йўлиға киргон албатта кечар жондин,
Кечмаса агар жондин айтган сўзидир ёлгон.

— Дўстим!— Пирмат бошини кўтариб, кўз ёшлари аралаш устозига тикилди.— Тортқан азиятларингиз эвазига оллонинг шафқат этмоғига имоним комил. Башарти дажжол Маҳмудхон қатлиом этса, васиятингиз адосиға жоним борича урингоймен!

— Балли, Пирмаст Сеторий!— Машраб ўрнидан туриб, токчадаги шамни пуфлаб ўчирди ва Қитмирни бағрига босганча, бўзариб келаётган тонгнинг туйнукдан тушиб турган хира шуъласига тикилиб тураркан, кўз олдига болалиги, кечган она юрт манзараси жонланди: баҳор фасли қирғоқларига тошиб, ҳайқириб оқадиган Норин, бир-бирига туташган муттасил боғлар, арава базўр сиғиб ўтадиган тор кўча, қўшқанот нақшин дарвоза, бир қаноти қия очилгандай, Тўтихон кулиб боққандай кўринди Машрабнинг кўзларига...

Қатл ва қасос

Султон Маҳмуд Машрабни қатл этиш ҳақидаги ҳукмга имзо чеккач, ҳам аркони давлатни, ҳам уламоларни ҳажв қилиб, ҳақоратлаб юрган бир девонани жазоладим, деб хотиржам бўлиш ўрнига аксинча, оромини буткул йўқотди. Гарчанд шайхулислом билан вазири аъзам подшони ҳукм мажлиси сўнгида муборакбод этган бўлсалар ҳам, барча қутловлар унга аччиқ таънадай эшитилди. У тахтиравондан тушиб, Оқсаройдан чиққач ва орқа йўлдан боғи-Дилкушога киргач, ям-яшил арғувон дарахтларининг саноксиз қип-қизил гуллари очилиб ётган чаманда, кўм-кўк тиниқ суви жимирлаб турган сарҳовуз бўйидаги мрамар супачада ўтириб, хаёлга чўмди.

Ҳали қуёш ботмаган, унинг олтин баркаши рўпарадаги ар-ар те-раклар орқасида ярқираб турган бўлса ҳам, бу ерда — арғувонлар соясида гулларнинг муаттар нафаси дилга роҳат бағишлайди, кўнгилини тинчитарди...

Бугун эса тамом ўзга бир ҳол. Подшонинг кўнгилида ҳукм мажлисида пайдо бўлган ғашлик, ғулғула ҳамон босилмайди. Бунга сабаб, балки, Машрабнинг шунчаки бир осий банда, шунчаки бир девона эмаслигидир. Унинг шайхулислом саволларига берган жавоблари, вазири аъзам Бузрукхўжа Бухорий шаънига айтган терс гаплари моҳир мерган отган ҳадафлардай нишонга бориб санчилди. Султон Маҳмуд назарида аксарият мажлис аҳли подшо томонга эмас, билъакс, Машраб томонга оғди!

Асли temuрийзодалардан бўлган, ўттиз уч ёшга кириб, қўшни давлатларга қарши уч мухорабада қатнашган ва доим зафар қозонган, асир олган душманларини қатлга ҳукм этиб, Балхнинг қатл майдонида карнаю ноғоралар садоси остида уларнинг дорга осилишини томоша қилишдан завқлангувчи Султон Маҳмуд ҳаётида биринчи марта маҳкум қаршисида ўзини нечундир ҳақсиз ва ожиз сезганидан ҳайратда.

Боғи-Дилкушо жимжит. Сарҳовуз сокин. Иссиқ таъсирида дарахтлар ҳам ухлаётгандай, қилт этган шаббода йўқ. Боғ қопқалари берк. Сарой минораларида посбонлар сергак. Ҳарамда подшо ташрифига

интизор маликаю канизаклар ўзларига оро берадилар. Баланд айвон пештоқига осилган олтин қафасда Ҳинд подшоси совғага юборган доно тўти қуш мудрайди. Чор атроф тинч, ҳамма оромда. Фақат биргина Султон Маҳмуд қалби туғёнда...

Ҳукм мажлисида кимдир осий девонани «Шоҳ Машраб» деб атади. Бунинг маъносини Султон Маҳмуд шайхулисломдаң сўраганда у: «Хўжандда қаландарлар анга шундай ном берганлар», деб изоҳлади: «Сиз, аъло ҳазрат, улус подшоҳи бўлганингиздек, Бобораҳим қаландарлар шоҳидир...»

Қаландарлар шоҳи... Шоирни замон... «Во ажаб, унинг ғурури, нафасининг жаҳаннам оташи каби пурзиёлиги, сўзининг пайғамбар каломидек ўткурлиги шу важданмикан?», ўйлади дили бежо шоҳ.

Гарчанд ҳукм қатъий бўлса ҳам, Султон Маҳмуд ўз вазири аъзамига Машрабни тавба қилдириш борасида уриниб кўришни буюрганидан, мабодо девона тавба қилса, уни дор тагида изза қилиб, Балхдан чиқариб юбориш ниятини дилига тугиб қўйганидан мамнун бўлиб, бир қадар кўнгли тинчиди-да, қип-қизил арғувон гулларига тикилганча марҳум отаси Султон Муҳаммаднинг бубоғ тарихига доир васиятини эслади: «Боғи-Дилкушони бобомиз Муҳаммад Зоҳир Бобир мирзо обод қилмишлар, арғувон дарахтларини ўз қўллари ила экмишлар. Сен бу боғи ороға ёвни йўлатма, Султон Маҳмуд!»

Мана, ўн йилдирки, ота васиятини муқаддас деб билган Султон Маҳмуд унга амал қилиб келади. Бу вақт давомида у бир томони Бадаҳшон, иккинчи томони — Ғазнага қадар ерларни забт этиб, мамлакати кенгайтирди, давлатини мустаҳкамлади, хазинасини тўлдирди. Не-не подшолар, хонлар, беклар унга таслим бўлдилар. Фақат биргина девона Машраб унга итоат этмади, унинг тожу тахтига ҳажв ўтини сочди!

Султон Маҳмуд сарҳовуз бўйида узоқ ўтириб қолди. Ажабо, куч-қувватга тўлган навқирон шоҳ соат сайин мажоли қирқилиб, руҳан дармонсизланиб бораётганини сезади, Машрабнинг тавбаси ҳақида вазири аъзамнинг хабар келтиришини сабрсизлик билан кутади...

Ар-ар тераклар орқасида қонталаш қуёш баркаши пасайиб, ярми кўм-кўк тепага чўкди. Енгилгина салқин шаббода қалқиб, нафас олиш енгиллашди. Аллақайси дарахт шоҳида ёлғиз майна хумор-хумор сайради.

Султон Маҳмуд боғ этагидаги шарпани сезиб, ранг-баранг яшнаб ётган гулзор томонга синчков қаради. Баланд бўйли, елкадор вазири аъзам Бузрукхўжа Бухорий ўнг қўлида бир варақ қоғоз билан аста юриб келарди.

«Машрабнинг тавбаномасини олиб келаётган бўлса керак.— Шу фикр Султон Маҳмуд миясида чақнади.— Хайрият...»

Ерга судралар даражада узун зарринтўн кийган, бошидаги гилам дўпписи қип-қизил юзига ярашган, қоп-қора соқол-мўйлаби дид билан тарашланган Бузрукхўжа Бухорий гулдор кавуш ила хиёбоннинг қизғиш қумини аста босиб келди ва Султон Маҳмуд қаршисида таъзим бажо келтириб, тик қотди.

— Уқунг!— Султон Маҳмуд вазири аъзамга буюрди.

— Аъло ҳазрат...— Бузрукхўжа Бухорий дудуқланди.— Нобакор...

— Тавба қилдимиз?— Султон Маҳмуд вазири аъзамнинг гуноҳкоруна ерга қадалган кўзларига қаттиқ тикилди.— Нечун тилингиз айланмайдир?

— Девонадин ой бошини сўрамоқ...— Вазири аъзам ҳамон дудуқланиб сўзлади. Кейин мармар супачада ҳурпайиб ўтирган подшонинг вазоҳатидан чўчиб:— Маҳкум тавба қилмади,— дейишга мажбур бўлди.

— Уқунг!— товуши ғайри табиий қалтираб буюрди Султон Маҳмуд.

Бузрукхўжа Бухорий қоғозни кўзига яқин келтириб ўқиди:

Чун кўлим бирла оёғим боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлумга розиман, бас турғали тоқат эмас.

Мунча шиддат бирла бўйним бўғғали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмак сенга ҳам тоат эмас...

— Ё раббий!— дарғазаб Султон Маҳмуд шиддат билан ўрнидан туриб кетди.— Бошимизга бало бўлди ул девона! Уқунг!

— Аъло ҳазрат, девонанинг валдирашига қулоқ солмағанингиз маъқул.— Вазири аъзам қоғозни ғижимлаб ҳовузга отишга шайланганда подшо яна бақирди:

— Уқунг!

Бузрукхўжа Бухорий қоғозни яна ёзиб, ғазалнинг давомини ўқишга мажбур бўлди:

Умр чун барқи ҳаводис, ғофил одам билмади,
Ою кун аромига бир лаҳзаи фурсат эмас.

Лашкаре хунрездин сабру ором қайда бор,
Мажнунни девоналарнинг шоҳига роҳат эмас.

Тўккуси қонимни охир Балхда Маҳмудшоҳ,
«Ал-қасосул ҳақ» каломи анга ҳам муддат эмас.

Чун муборак бўлсун, эй Машраб, қизил қонинг сенинг,
Хуб иш бўлди сенга, жон берганинг офат эмас.

— Девонани қарангки, шоҳга таҳдид этадир!— Султон Маҳмуд телбаларча хаҳолаб кулди.— Қатл анжомини шай этингиз, вазири аъзам, тонгла жума намозидин сўнг ҳукмимиз қатл майдонида ижро этилғай!

— Балли, аъло ҳазрат!— Бузрукхўжа Бухорий ёргача эгилиб, яна таъзим қилди.

— Ғазални бизга берингиз, девонадин подшога ёдгорлик бўлғай!

Султон Маҳмуд шундай деди-да, ғазални вазири аъзам қўлидан олиб олиб, хиёбондан шитоб билан юриб кетди ва ар-ар тераклар тагидан ҳарамнинг нақшин эшиги томонга йўл олди.

У ҳарамнинг гулзор ҳовлисига киргач, хосхонанинг кўкиш мрамар зинапоясида мудраб ўтирган ҳарам оғаси — бичилган қул Одилшони баланд пошналик кумушранг этиги билан тепиб уйғотди:

— Чоғир мажлисини тайёрла, Одилшо!

Одилшо дарҳол ўрнидан туриб, таъзимга қўл қовуштирди.

Султон Маҳмуд хушбўй атру ифорлар анқиб турган нимқоронғи хосхонага кириб, тўрдаги баланд тахти-равонга ўтирди ва Машраб ғазалини ўнг қўлида чангаллаганча безгак тутган кишидай тоқатсиз бир ҳолатда девонанинг жасорати устидан хаҳолаб кулишда давом этди.

Хизматкорлар хосхонага оёқ учида аста-секин кириб, хонтахталарга дастурхонлар ёздилар, кўзаларда шароб, ликопларда қази-қарта, қуш гўшлари, анвойи мевалар келтирдилар. Кейин созандаю хонандалар бирин-кетин кириб, сетор, най, ғижжак, рубобу дафларини қўлларига олганларича подшо фармонини кутиб ўтирдилар. Ясан-тусан раққосалар бурчак-бурчакларда шоҳи кўрпачаларга тиз чўкдилар. Ғазаб, алам, қасос ўти вужудини қамраган подшо гўзал канизақлардан бири узатган лиммо-лим кумуш қадаҳни симириб бўшатғач, базмни бошлашга ижозат берди...

У умрида ҳеч қачон бунчалик кўп ичмаган, бу қадар телбаларча

ишрат қилмаган, бу даражада ачиқ-аччиқ кулмаган ва ниҳоят, маст бўлиб йиқилмаган.

Тун оғанда подшонинг тахти-равонда ўтирганча ухлаб қолганини кўрган Одилшо базм аҳлини хосхонадан чиқариб юборди-да, ўзи унинг оёғида посбонлик қилиб қолди...

Тонг отгач, масжиду майдонларда, бозору бекатларда отлиқ жарчилар одамлар тўпланган ерларда тўхтаб, бугун жума намозидан кейин Қатл майдонида Бобораҳим Машраб отли осий банда дорга осилажагини, яна икки осий банда: Пирмат Сеторий билан Оғахон сардорга қирқтадан дарра урилишини, бу маросимда подшо Султон Маҳмуд, вазири аъзам Бузрукхўжа Бухорий, шайхулислом ва жами аркони давлат ҳозир бўлишларини бақариб-чақариб хабар қилиб юрдилар.

Бу хабар зиндонга ҳам етиб келди. Зиндон қопқаси олдига тўпланган турли тоифадаги кишилар, улар ичида дарвишлар, қаландарлар, муллаваччалар подшонинг адолатсиз ҳукмидан бир-бирига шикоят қилиб, бандиларнинг олиб чиқилишини кутиб турдилар. Булар ичида Машрабнинг анчагина мухлислари ҳам бўлиб, улар кеча йўлда Пирматга хат берган Исмаи Шерозийни ўраб олишган, Машрабни қутқариш учун тайёр эканликларини унга айтишар эди.

Кун чошгоҳга яқинлашганда уч навкар шаҳар томондан от чоптириб келиб, зиндон қопқаси тагидаги оломонни ёриб ўтдилар ва қопқа очилгач, ичкарига кириб кетдилар. Қопқа яна ёпилиб, орқасидан танбаланди. Шу пайт жулдур жандапўш кийган, бошига эски кулоҳ бостирган, суяклари туртиб чиққан япалоқ юзини мош-биринч соқол қоплаган ялангоёқ кекса бир қаландар Исмаи Шерозийни энгидан тортиб, четга судради.

— Тақсир, мен Бобораҳимнинг юртдоши бўламан,— деди у Исмаи Шерозийни оломондан четга олиб чиққач.— Менинг исмим Обид вос...

— Э, шундоқми?— Исмаи Шерозий кекса қаландарнинг яёв юра-бериб ёрилган кўмирдай қоп-қора оёқларига ачиниб тикилди.— Машраб сизнинг ҳақингизда кўп сўзлаган эрдилар... Баҳай, бу ёқларга келиб қолибсиз?

— Тақдир, тақсир, тақдир...— Обид восвоснинг қовжираган кўзларида ёш қалқди.— Кўп йиллар бўлди Бобораҳим ила Сир бўйида хайрлашиб, Фарғонага йўл олғонимга... Биз дарбадар барахналарга ҳар ерда ер қаттиқ, осмон узоқ... Юртга келгач, Исохўжабойга тавбатазарруғ қилиб тагин ўн йил хизматкор бўлдим, бироқ косам оқармади. Тагин йўлга чиқдим. Мана ўн йилдирки, Машрабни охтараман. Мен бормаган шаҳар қолмади. Қашқарга борсам «келди, кетди» дедилар. Бухорога борсам ҳам, Хўжандга борсам ҳам — шу жавоб. Бир қаландар шоири замоннинг Балх томонга юрганларидан хабар берди. Олти ой йўл босиб, кеча оқшом етиб келдим. Иншорлло, дўстим дийдорини кўрурман десам, не кулфатки, азондан буён подшо жарчиларининг шум хабарини эшитамен... Не бало кўпди, тақсир? Шоири замонни ажал сиртмоғидан қутқармоқнинг иложи борми?

— Шаҳар алғов-далғов...— Исмаи Шерозий овозини пасайтириб гапирди.— Биз афтодалар — шоири замоннинг мухлислари навкарлар йўлини тўсиб, бандиларни озод этмоққа шай турибмиз. Ҳозир кўрдингиз, ака Обид, фақат уч навкар зиндонга кирдилар. Биз кўпчилик... Айтинг-айтинг, Машрабни занжирбанд этмасинлар — қочмоғи маҳол бўлур... Ҳар қалай, келганингиз хўб бўлди, бизга мадад берурсиз.

— Шоири замоннинг садағаси кетай, жонимни тикишга тайёрман!— Обид восвоснинг кўзлари ёниб, жундор очиқ кўкрагига мушт урди.— Не қилмоғимни айтсангиз, бас, тақсир!

— Қани, ака Обид, ўртага кирайлик, қопқани очадилар!— Исмат Шерозий Обид васваснинг кўлидан тортиб, оломон орасига яшириндилар.

Зиндон қопқаси кенг очилди. Уч маҳбус: ўртада — қўл ва оёқлари-га кишан урилган Машраб, унинг ўнг ёнида рангпар ва озгин Пирмат Сеторий, чап ёнида малларанг соқоли кўкрагини қоплаган Оғахон сардор кўриндилар. Оппоқ оқарган сочлари патила-патила Машрабга оқ бўздан янги кўйлак-лозим кийдирилган, Пирмат билан Оғахон ўз жандапўшларида, бошларида кўлоҳ, Учовлари ялангоёқ.

Икки отлич навкар уларнинг икки ёнида, униқчиси орқада — бандиларни зиндон ҳовлисида йўлга ҳайдаб чиқдилар.

Қитмир Машрабнинг кишан солинган оёқлари остида гоҳ у ёққа-гоҳ бу ёққа ўтиб, пилдираганча югуриб акиллайди.

Оломон иккига бўлиниб, бандилар билан навкарларга йўл очиб берди.

Қаландарлар бир кечада соч-соқоли буткул оқарган, арвоҳдай оппоқ либосдаги Машрабни кўриш билан унинг оёқлари остига биринкетин йиқилиб, дод сола бошладилар:

— Ассалому алайкум, пири комил!

— Алвидо, шоири замон!

— Худо ёр бўлсин, шоҳ Машраб!

— Биз афтодаларни афв этингиз, устоз!

Обид восвос ўпқасини тута олмай, ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Сизни бу аҳволда кўрган кўзим кўр бўлсин, Бобораҳим!

— Э, Обид ака, қаердан кун чиқди?— Машраб юртдошини таниб, оёғи остига йиқилган кекса қаландарга эгилди.— Туринг, ватан дийдорини кўрган кўзларингиздан бир ўпай!

Обид восвос ўрнидан туриб, Машрабнинг елкасига бош қўйди. Машраб унинг ёшли кўзларидан беозоргина ўпди-да:

— Во дариғ, хоким мусофир юртда қолади,— деди ва ўз атрофидаги одамларни раҳмсизларча қамчилаётган навкарларга мулойим товуши билан мурожаат қилди:— Йигитлар! Султон Маҳмуднинг ҳаром пуштидан бўлсаларингиз ҳам жазони бас қилинглар! Бул афтода инсонларнинг гуноҳи надир?

Навкарлар одамларни баттар қамчилаб йўл очдилар ва бандиларнинг ҳам елкаларига устма-уст қамчи солиб, уларни турта-сурта ҳайдаб кетдилар.

Оломон навкарлар кетидан гуриллаб юрди. Обид восвос оёқларидаги кишан занжирларини базўр судраб бораётган Машрабнинг яқинида хун-хун йиғлаб:

— Сизни ахтармаган жойим қолмади, шоири замон!— деб ҳикоя қиларди.— Утган йили Намангонда бўлдим, ота-онангиз мазорларини зиёрат қилдим. Ундан Қашқарга йўл олдим. Тўтихонни суриштирдим. Бундан беш йил аввал малика Хоним Пошша вафотларидан кейин Тўтихон ҳам қазо қилибди. Уларнинг ҳам қабрларини зиёрат қилдим. Шоир Қошғарийни кўрдим. Ул кишидан сизни Балхда деб эшитиб, бу томонга йўл олдим...

— Бул дунё бевафо!— Машраб Обид восвоснинг ҳикоясидан таъсирланиб, уфлаб юборди ва кишанбанд қўлларини баланд кўтариб мунгли товуш билан ёниб хониш қилди:

Руху жоним аршга етти мен ўзум осмониман,
Тутти оламни шарорим, оташи сўзониман.

Ҳеч макону манзилим маълум эмасдур дуняда,
Мен кўндек ёрнинг кўйида саргардониман.

Доимо роҳат тилаб, меҳнат яқомдин ушлади,
Онадин бахти қаро келдим, онинг ҳайрониман.

Қайси таннинг ишқи йўқ бўлса, онинг имони йўқ,
Ҳар кишининг дарди гар бўлса онинг қурбониман.

Аҳли дардларга қилай зоҳир бу пинҳон дардни,
Беҳабарларга ва лекин Нуҳнинг тўфониман.

Ҳеч киши билмас мени қайдин бу ерга келганим,
Асли зотимни сўрасанг ким мен ўзим Ҳўқониман.

На малакман, на фаришта, мен ҳам одам наслидин,
Мен таваллуди ўшал фарзанди Намангониман...

Ҳам мазаллат ҳокиға Машраб бошин қўйди буқун,
Тонгла маҳшар бўлса мен ишқ аҳлининг султониман.

Уч бандини ўраб келаётган навкарларга эргашган оломон йўл босган сари кўпайиб борди ва шаҳарга кира беришда бирдан ғалаёнга келиб, отлиқларга ёпирилди ва уларни оёқларидан тортиб, ерга йиқитди.

Шу ур-йиқит тўполонда Машрабнинг битикларини жандапўши тагидан белига боғлаб олган Пирмат билан Оғохон сардор оломондан ажралиб чиқиб, ўзларини шаҳар тор кўчаларидан бирига урдилар ва бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар.

Обид восвос билан Исмат Шерозий кишанбанд Машрабни дарҳол қўлларига кўтариб олиб, навкарларни ерга босиб дўппослаётган қаландарлар орасидан чиқаётганларида шаҳар марказидаги Қатл майдони томондан от чоптириб келаётган йигирмага яқин навкар уларни ўради. Машрабнинг халоскорларидан бири — Исмат Шерозий бандини ерга қўйиб, ўзини четга олишга мажбур бўлди. Аммо, Обид восвосни навкарлар ўраб олиб, қўл-оёқларига кишан урдилар-да, Машрабнинг ёнида уни ҳам ҳайдаб кетдилар.

Қатл майдонининг ўртасига — дўнгликка баланд дор қурилган бўлиб, ундан икки юз қадамча нарида — тагин ҳам баландроқ бир ерда, майдонни тўлдирган оломондан узоқроққа бир тўп аркони давлат қип-қизил туркман гиламлари устига ёзилган кўрпачаларда қатл маросими бошланишини кутиб ўтирибди.

Султон Маҳмуд ҳам шу ерда — соябон тагидаги, отнинг белигача келадиган тахтада — ўнг ёнидаги курсида ўтирган вазири аъзам Бузрукхўжа Бухорий ва чап ёнидаги курсида ўтирган шайхулислом билан суҳбатда. Шоҳ бугун нечундир тож киймаган: бошида ихчам қилиб ўралган кашмирий оқ шоҳидан салла, фақат салла пешига шоҳлик белгиси — йирик гавҳар қадалган олтин жиға тикилган. Жиғаси ҳам, кенг зарбоф тўни ҳам ҳарир матодан тикилган соябон тепасида, тиниқ зангори осмондаги ёрқин қуёш шуълаларида ярқирайди. Шоҳнинг синчков тикилувчи қуралай кўзларида ҳам, тим қора соқол-мўйлови дид билан тарашланган япалоқ юзида ҳам шодликдан асар йўқ. Гарчанд у маънавий рақиб устидан ғалаба қозонган, уни яна бир неча дақиқадан сўнг дорга осадиган бўлса ҳам, киртайган ҳорғин кўзлари тунги сармастликдан ва ундан кейин ўтказган беором соатларидан шундоққина белги бериб турибди. У маҳбуслар келтирилаётган жойга, отлиқлар ўровидаги кишанбанд Машраб оёқларининг базўр судралишига ва унинг ёнидаги яна бир кишанбанд бандига — қаландар либосидаги баланд бўйли нотаниш кекса одамга тикилади. Улар орасида кеча ўзи сўроқ қилган бошқа икки бандини — Пирмат Сеторий билан Исмат Шерозийни кўрмай, Бузрукхўжа Бухорийнинг қулуғига алланималар деб шивирлади.

Вазири аъзам курсидан туриб, аркони давлат орасидан аллакимни қўли билан имлаб қаҳирди ва у яқин келиб, таъзимга қўл қовуштиргач, шоҳнинг таажжубланганини унга билдирди ва дарҳол бориб, воқеани аниқлаб келишни буюрди.

Вазири аъзамдан фармон олган киши — Саъди понсод аркони дав-

лат ўтирган тепаликдан пастликка — бандилар келтирилаётган томонга югурганча тушиб кетди.

Бу вақт отлиқ ва пиёда навкарлар икки бандини дор тагига келтириб, тўрт томондан ўраганча буйруқ кутиб турдилар.

Саъди понсоннинг чолиб келаётганини кўрган навкарбоши дарҳол отдан тушиб, унинг қаршисида тўхтади ва йўлда содир бўлган воқеани, яъни Пирмат Сеторий билан Исмат Шерозийнинг қочиб қутулишга муваффақ бўлганликларини, кишанбанд иккинчи банди эса, Машрабни қочиришга уринган Обид восвос эканлигини ҳикоя қилиб берди.

Саъди понсод яна тепаликка ҳаллослаганча қайтиб чиқиб, навкарбошидан эшитганларини вазири аъзамга оқизмай-томизмай етказди. Уларнинг сўзларини Султон Маҳмуд ҳам, шайхулислом ҳам эшитдилар.

Машрабнинг кечаги жавоб ғазали — ҳукмдорга қарши ўта журъатли ҳажвиясидан ҳамон алами босилмаган дарғазаб Султон Маҳмуд: — Иккови дорга осилсин! — деб фармон берди.

Шайхулислом аъло ҳазратнинг фармонини бош қимирлатиб тасдиқлади. Бандиларга тикилганча завқланиб ўтирган Бузрукхўжа Бухорий мийиғида кулиб қўйди ва яна ўрнидан туриб, дор яқинида бекорчиликдан писта чақиб ўтирган карнайчию ноғорачиларга: «Бошланг!» деган маънода қўли билан ишора қилди.

Етти карнайчи ва етти ноғорачи ўринларидан туриб, шоҳ тахтида ўтирган тепалик томонга таъзим бажо қилдилар-да, карнайларини ғатиллатиб, ноғораларини дўпирлатиб чала кетдилар.

Масхарабозлардек бошдан-оёқ қизил либос ва попукли қизил қалпоқ кийган жаллод ва унинг тўрт дастёри бандиларнинг қўл-оёқларидаги кишанларини ечдилар. Жаллод бандиларнинг юзини шоҳ томонга қаратди ва биринчи бўлиб Машрабни дорда осилиб турган сиртмоқ тагига олиб бораётганда Обид восвос шоирнинг олдига ўтиб, ўз бошини сиртмоққа тутиб берди. Жаллод сиртмоқни унинг бўйнига солиб, дорга боғланган арқонни қаттиқ тортди. Обид восвоснинг йўл юра-бериб қабарган яланг оёқлари кўтарилиб, барваста гавдаси лопиллаб чайқалди.

Шайхулислом паншахадай катта қўлларини фотиҳага очиб, оппоқ қалин соқол қошлаган кенг япалоқ юзига сурди. Бошқалар ҳам унга таассуб қилиб, қўл очдилар.

Навбат Машрабга келди.

Шоир дор тагида тик турганча Султон Маҳмуд тахтда ўтирган томонга — аркони давлат тўдасига қаттиқ тикилди. Шоҳ шоирнинг жовдираб турган ёшли кўзларига қарашга журъат эта олмай, юзини четга бурди. Шайхулислом курсида ўтирган ерида қалтираб, қуръондан аллақайси бир сурани ичида шивирлаб ўқий бошлади. Шоҳнинг беҳудлигидан ташвишга тушган Бузрукхўжа Бухорий тоқатсизланиб қўлини кўтарди-да, жаллодга: «Тезроқ бўл, бачаталоқ!» деган маънода ишора қилди.

Аммо, шу пайт карнаю ноғоралар садоси тиниб, Машрабнинг жангдор овози еру кўкни ларзага солди:

Уш қолинг, ман эмди кеттим, эй ёронлар, алвидо!
Тушуб шоми ғариблик, дилда армонлар, алвидо!

Бўлмағайди кошки аввалда бул айёми васл,
Доғи ҳижрон ўртади, эй нуктадонлар, алвидо!

Бўлди айёми баҳору сабз бўлди ер юзи,
Бўлди пайдо лоладек доғи ниҳонлар, алвидо!

Ғар фалак куйдурса мундоғ неча кунлар айланиб,
Бул жаҳонда қолмағай ному нишонлар, алвидо!

Нури дийдам, қуввати жоним дилимсиз, эй элим,
Йиғламоқдан кўзларимдин оқди қонлар, алвидо!

Ҳарна бўлса Машраби бечорадин айланг биҳил,
Хуш каломи булбули боғи жаҳонлар, алвидо!

Султон Маҳмуд тахтдан туриб, бор овози билан бақирди:

— Бас! Жаллод, кофирни ос тезроқ!

Жаллод Машрабнинг бўйнига сиртмоқ солиб, дор арқонини забт билан тортиб юборди...

Оломон ичида қий-чув йиғи, дод-фарёдлар бошланди. Қарнайлар ортиқ ғатилламади, ноғораларнинг овози ўчди...

Султон Маҳмуд нохуш бир кайфиятда саройига қайтиб келди. У соябон аравадан тушди-ю, ёнида жилмайиб турган Бузрукхўжа Бухорийга:

— Вазири аъзам, мени танҳо қўйингиз!— деди.

Шоҳ қасрнинг мармар зиналаридан кўтарилиб, кўздан ғойиб бўл-гач, Бузрукхўжанинг ҳам кайфи бузилиб, фармон кутиб турганларга паст говушда англатди:

— Шоҳимиз танҳоликни истадилар. Сиз жанобларга ҳам жавоб. Тонгла кўришурмиз!

Аркони давлат аста-секин тарқай бошлади.

Султон Маҳмуд саройга кириб, гилам пойандозлар тўшалган узун йўлакдан мадорсиз бир аҳволда аста лапанглаб юриб борди ва тахтиравоннинг нақшин эшигини секин очиб, нимқоронғи кенг таносай хонага кирди.

Шоҳнинг кўз олдида ҳамон Қатл майдонидаги бояги манзара: сиртмоқ лопиллаб турган баланд дор, соч-соқоли оппоқ оқарган, буткул озиб-тўзиган қаландар шоир Машраб, қулоқларида унинг еру кўкни титратган ғурур тўла овози — сўнгги «Алвидо!» нидоси...

Султон Маҳмуд сокин танобий хона тўридаги олтин тахтга бемажол бир аҳволда ўтирди ва ҳорғин кўзларини юмганча ўйга толди...

Шу зайлда кўнглини тинчитмоқчи, ором олмоқчи бўлган шоҳнинг миясида дафъатан Машраб жавобининг бир байти чақмоқдай чақнади:

Тўккуси қонимни охир Балҳа Маҳмуд шоҳ,
«Ал-қасосул ҳақ» каломи анга ҳам муддат эмас.

Шоир бу байти билан нима демоқчи? Подшони қўрқитмоқчимиз? Ахир, Султон Маҳмуд уни беасос жазолагани йўқ-ку? У ўз салтанатини, аркони давлатни, дини исломни, Офоқхўжа каби шарият пешволарини, шайхулислому қози-калонларни ҳақорат қилгани сабабли девонани жазолади-ку?!

Шоҳ ўз фармони ила ижро этилган ҳукмнинг адолатли ҳукм эканини шу янглиғ фикрлар билан ҳар қанча асосламоқчи бўлса ҳам, нечундир кўнгли ғаш, аллақандай бир йиртқич ҳайвон ўткир тирноқлари билан жон-жонини ўйиб тимдалайди...

Султон Маҳмуд шундай хаёллар билан банд экан, қаттиқ бир зарбдан қаср ларзага келди, ям-яшил мармар устунлар ўрнидан кўчиб, тасира-тусир қулади, олтин тахт қаттиқ тебраниб ағдарилди, шоҳ ўтирган еридан учиб, товус шакллари нақш этиб тўқилган туркман гилами устига йиқилди, кейин қатор қандиллар осилган шифт ёрилиб, тўзон аралаш олов лопиллаб кўринди-да, гулдор тўсинлар унинг устига бирин-кетин қарсиллаб туша бошлади.

Бир неча дақиқа давом этган тасира-тусир, тўполон оқибатида

Султон Маҳмуд саройи ҳам, ўртасида Қатл майдони дўппайиб турган шаҳар ҳам буткул вайронага айланиб ер билан яксон бўлди.

Бу — 1711 йил ёз саратонида, рамазоннинг ўн еттинчи куни Балхда юз берган энг даҳшатли zilзила эди...

Тамом.

1978 — 1980 йиллар.
Тошкент.

ҲУРМАТЛИ ЖУРНАЛХОНЛАР!

«Шарқ юлдузи»нинг уч сониди эълон қилинган «Машраб» романининг бу варианты — муаллиф томонидан журнал учун махсус қисқартирилган вариантдир.

Халқпарвар шоир, ўзи яшаган зулм ва зулмат замонидида ҳақиқат излаган буюк дарбадар инсон, доно файласуф, ишқ ва садоқат куйчиси Бобораҳим Машраб сиймосига, унинг даври, ҳаёти ва шеърятига қизиқиш йиллар ўтган сайин тобора кучайиб бораётгани бежиз эмас. Машраб ғазалларини ёд билмайдиган шеър мухлиси, севиб куйламайдиган ҳофизу хонанда йўқдир.

Ўзбек адабиёти тарихида машраблар анчагина. Баъзи олимларимиз тўрт-беш Машраб ҳақида ёзсалар, баъзилар Машраб сонини еттитага етказдилар. Хўш, ҳақиқий Машраб, бизнинг асил Бобораҳим Машрабимиз ким? Жуда кўп девонларда эълон қилинган ва чоп этилмаган ҳолда эларо тарқалиб, тилдан-тилга кўчиб юрган ғазалларнинг қайсилари Бобораҳим Машраб қаламига мансуб?

Бу саволларга Машрабнинг яқинда нашр этилган девонидан тўла бўлмаса ҳам, асосан тўғри жавоб топамиз.

Хуллас, «Машраб» романини ёзишга тайёргарлик кўрилган даврда уни ёзиш жараёнида бир қанча илмий-тадқиқий ишлар олиб боришга, кўпгина жумбоқларни ечишга тўғри келди.

Романнинг бу вариантини ўқиган журналхонлардан, айниқса машрабхонлардан фикр-мулоҳазаларини хоҳ ёзма тарзда, хоҳ биз билан учрашиб билдиришларини сидқидилдан илтимос қиламиз, токи асарнинг мукамал вариантини китоб учун нашрга тайёрлаганда мазкур фикр-мулоҳазаларни ҳисобга олиш имкониятига эга бўлайлик.

ҲАМИД ҒУЛОМ.

Байрам Байрамов

КЕНГЛИКЛАР ДИЁРИ

САФАРДАН КЕЙИНГИ МУЛОҲАЗАЛАР

Авваллари ҳали Ўзбекистонни кўрмасдан, бу республика ҳақида ўйлаганимда ҳаёлимга ҳамиша кенглик келарди. 1930 йилларнинг бошларида, Озарбайжонда коллектив хўжаликлар тузилганда Мил, Муғон, Қорабоғ чўлларига ўзбеклар келдилар. Ушанда бизлар бола эдик, уларнинг ёз кунларида кийган кўкси очиқ, узун ятаклари, тиззагача бўлган узун қўнжли этиклари ва бу кийимда куннинг жазирамасида чарчамасдан, сабр-тоқат билан, юксак интизомда меҳнат қилишлари хотирамдан асло кўтарилмайди. Улар Озарбайжон чўлларини хўжалик учун яроқли қилишга, сувсиз чўлларнинг хосиятини, табиатини ўрганиб-ўргатишга келгандилар. Техниканинг ибтидоий даврида, қийинчиликлар сероб бўлган сувсиз чўлларнинг юзлари тарам-тарам ёрилган вақтларда ўзбек қардошлар саҳролар билан муомала қилиш қоидаларини ўргатишга келгандилар. Айниқса, пахта плантациялари яратиш, қўриқ ерларни ўзлаштириб яшиллаштириш, полиз экинлари экиш ва парвариш қилиш соҳасида уларнинг малакалари жудаям фойдали ва керакли эди.

Коллективлаштиришнинг илк йиллариданоқ ўзбеклар билан озарларнинг дўстлиги, қардошлиги кенг миқёс олди, дўстлик қариндошликка, ака-укаликка айланди. Уғлининг исмини Ўзбек, Жайхун қўйганлар бўлди. Бу дўстлик, қариндошлик борган сайин кучайиб, узилмас анъанага айланди, ҳар жиҳатдан мустаҳкамланиб раванг топди. Ҳар йили баҳорда пахта далаларида иш авжига чиққан паллада, кузда йиғим-терим мавсуми қизиган пайтда «Ўзбеклар келдилар» деган хушхабар тарқалади. Ҳамма ёшу қари қардошларга мунтазир бўлади. Бу келишлар ҳамиша қон-қардошлик ҳиссини ва деҳқончилик масъулиятини кучайтиради. Ҳамма биладики, қишлоқ хўжалигининг, айниқса, пахтачиликнинг билимдонлари, экиш ва парвариш ишларининг усталари ва талабчан мутахассислари келяпти.

Ростдан ҳам тупроққа ғамхўрлик, уни она каби севмоқ, фарзандай азизламоқ, яшнатмоқ ўзбек деҳқонининг донғи дунёга кетган фазилатидир.

Мен ҳам бу йилги сафаримизнинг унутилмас хотираларини ўзбек халқининг тупроққа, меҳнатга муҳаббатидан, деҳқонга ҳаво, сув ва тупроқнинг ўзи сингари зарурий бўлган экинчилик маданияти соҳасидаги шаксиз устунликларидан бошламоқчиман.

Кенгликлар, саҳролар диёри бўлган Ўзбекистон областларига биз кўпинча самолёт билан борардик. Баъзида бир соат, бир ярим соат қумликлар, бўм-бўш тупроқлар устидан учардик, самолётдан ерни мушоҳада қилардик. Сирдарё, Амударё бўйларига етганимизда бу дарёларнинг суви билан сероб бўлган воҳалари устидан ўтардик, таранг тортилган баҳмалдай теп-текис, чиройли, ям-яшил экинзорлар кўзимизга, кўнглимизга роҳат бағишларди. Кўз илғамас бу ерларда биронта текис бўлмаган, эгри, бесўнақай яшилликсиз, ярашиқсиз дала парчаси кўзга кўринмасди. Шу ерларда суғориш, тупроқни жонлантириш ва парвариш қилиш ишлари агротехника-

нинг ҳам энг сўнги ютуқларига, ҳамда, агар таъбир жоиз бўлса, эстетикасига, гўзаллик яратиш маҳоратига суянади. Мўл ҳосил олишда ақл қўлга нисбатан анча кўп иш қилади. Фаҳм, тажриба, малака — тупроқнинг, сувнинг, ҳавонинг, муҳитнинг хосиятини, табиатини теран билиш ва шулардан оқилона фойдаланиш, ҳосилдорликни юксалтиришни таъминловчи энг муҳим омиллардир. Қорақум, Мирзачўл, Қизилқум саҳроларининг номини эшитганда бир пайтлар энг моҳир, тажрибали қарвонбошиларнинг ҳам юраги ёрилганмиш. Ут нафасли, кўкларига даҳшатли қум тўфонлари авж олган ваҳший саҳроларнинг кўп қисми энди инсоннинг қудратли қўлларига таслим бўлган, ҳар қадами этак-этак олтин берадиган саҳий маконга айланган. Қон томиридай тупроқнинг бутун аъзоларига бориб етган каналлар, ариқлар, дарё-дарё сувлар жаннат деб аталмиш афсонани бу дунёга келтирган.

«Ортиқ ичилганда сув-да дард берар» деб айтган эди даҳо Низомий. Сувдан ўринли, тартиб билан тўғри фойдаланиш юксак маданият, ақл идрок талаб этади. Сувнинг мўллиги баракали чўллари ўлик қўлмақларга, шўрқон ва ботқоқ жойларга айлантириб, уни қасал қилмаслиги керак. Ўзбекистонда кезиб юрган жойларимизда мўл-кўл сувдан фойдаланишнинг жуда ажойиб усулларини кўрдик. Сўғориш ишлари маданий тарзда, ғоят аниқлик билан олиб борилади. Катта каналлар узоқ-яқинларга ўзлари билан ҳаёт, тароват, яшиллик ташийди. Шаҳарларда, қишлоқларда, ҳатто дала шийпонларида ҳам сарин фаввораларнинг оппоқ сувлари юксак дарахтлар билан бўйлашади. Деярли, ҳамма жойда учраб турадиган бу фавворалар теварак-атрофга салқинлик, тароват бахш этади. Ҳатто жазирама чўллари ҳам тафти ҳарорат у қадар сезилмади. Ҳеч қаерда сув исрофгарчилигига ҳам, ташна, қақраб ётган далаларга ҳам дуч келмадик. Сув инсон турмушини яхшилашда, роҳат-фароғатини таъминлашда унинг руҳига завқ-шавқ ва шукуҳ бағишлашда энг муҳим омиллардан биридир.

Тупроқдан исталган нарсани олиш учун унга ўзи истаган нарсаларни бериш лозимдир. Ўзбекистонда тупроққа давримизга хос бўлган меҳр-муҳаббат кўрдик, инсон — тупроқ ҳамкорлигининг нималарга қодир эканлигининг гувоҳи бўлдик. Қумлар олтинга, саҳролар мўл ҳосилли далаларга айланган бу ерларда.

Адабиёт ва санъат декадаси ўтказиларкан тупроқдан, деҳқончиликдан ва экинчилик маданиятидан шунча ҳавас билан гап очишга ҳожат борми?— деб эътироз билдирувчилар ҳам бўлиши мумкин. Адабиёт, санъат ҳозирги куннинг иқтисодий проблемаларини, ишлаб-чиқариш, дала баҳодирларини ўзининг энг асосий ва ўзига энг лойиқ ҳақрамонларини ҳеч қачон четлаб ўтиши мумкин эмас. Дўст-қардош бўлган ҳамма халқларнинг, биринчи навбатда ўзбек деҳқонининг меҳнаткаш ўзбек одамларининг мана шундай монументал образи бизнинг санъатимизда ҳам ўз тўлиқ аксини топса эди нур устига аъло нур бўларди. Бу йўл билан бутун дўст халқларнинг гўзал, тақдирлашга лойиқ одамлари, уларнинг фаолияти бизга яна ҳам яқинлашар, бири-биримиздан қайси фазилат ва жиҳатларни ўрганишни яна ҳам теран англардик.

Озарбайжоннинг даҳо шоири Низомий етти дунё гўзалининг, жумладан Ҳоразм гўзалининг ўлмас, яхлит образини яратиб, ўзбекларни ўз халқига абадий яқинлаштирди. Адабиётимизнинг шоҳ асарларидан бирида фарзанднинг унутилмас образини кўрган ҳар бир халқ Низомийни ва унинг халқини ҳамisha миннатдорчилик билан эслайди.

Совет адабиёти ва санъатида таҳсинга сазовор хусусиятлардан бири — халқлар дўстлигининг баралла овоз билан куйланишидир. Ҳамма халқлар адабиёт санъатининг асл усталари ўз халқининг бошқа халқларга нисбатан муҳаббатини, дўстлик туйғуларини санъатнинг сеҳрли тили билан изҳор этадилар. Декада пайтида Ўзбекистоннинг машҳур халқ ёзувчиси Ҳамид Ғулломнинг «Озарбайжон гўзали», Озарбайжон халқ шоирлари С. Рустамнинг, М. Дилбозийнинг Ўзбекистонга бағишланган асарлари, халқ ёзувчиси Мирза Ибрагимовни қирқ йилдан кейин шеърга қайтарган «Ўзбек гўзали», Исҳоқ Иброҳимовни шоир қилган «Ўзбек қизи» учрашувларда олқишлар билан кутиб олинарди. Рассомларимизнинг, бастакорларимизнинг бу мавзудаги асарлари ҳам томошабин ва тингловчиларнинг қалбини тўлқинлантарди.

Бевосита дўстликка, алоқаларимизга доир монументал асарлар, образлар яратиш учун истаганча адабий-бадий материал бор ва ўйлайманки, шундай китоблар ёзишнинг пайти аллақачонлар етиб келган.

Хусусан, ўзбек халқи билан бизнинг халқимиз дўстлиги — адабиёти ва санъати сингари, тарихлари сингари қадимдир. Лекин ҳеч қачон алоқаларимиз шундай суръатли, муносабатларимиз бу даражада яқин кўп жиҳатли ва сермаъно бўлмаган. Бир республикадан бошқасига бир ярим минггача ном таратган адабиёт-санъат ходимлари, машҳур ижрочилар, коллективлар юбориш ва уларни юксак савияда кутиб олиш, албатта, зўр ишдир. Шундай бир ҳайъатда, шундай бир миқёсда иш олиб боришга республикада қозонилаётган иқтисодий, маданий, илмий, бадий муваффақиятлар, яратилган ва борган сайин тиниқлашаётган ижодий об-ҳаво имкон берганлиги шубҳасиздир.

Ўзбекистон каби кенг имконли, суръат билан қурилаётган, ҳар соҳада тараққий қилаётган буюк бир республикада халқимиз санъатини намойиш қилиш биздан интиҳосиз истеъдод ва қобилият, юксак маҳорат, энг муҳими фидокорлик талаб этарди. Қардошлар учрашувининг илк онлари янада ҳаяжонли бўлади. Сўзнинг асл маъно-

сида кенг майдонлар, узундан-узон проспектлар — инсон меҳрибонлиги, табассумлари, юракдан чиқаётган самимий нидолар билан тўлиб кетганди, саломда солланаётган қўллар, рўмолчалар кабутардай қанот қоқарди. «Хуш келибсиз, азиз озарбайжонлик дўстлар!» деган овозлар тинимсиз жарангларди. Ҳароратли, самимий туйғулар нурли қарашларда ёрқин акс этарди. Тошкент ўз тарихига унутилмас бир кун, бир олам ёзарди. Шаҳар ўз хон атласидан байрам либоси кийганди.

Кунма-кун ободлашаётган эски шаҳарнинг янги ҳаёти кўкларга бўй чўзган дарахларнинг, тароватли яшилликнинг қучоғида ложувард бир тантана боситига ўхшарди. Деразалар, айвонлар ҳам болалар, катталар билан тўлиб кетганди. Барчанинг дили ҳам, тили ҳам бир фикрни такрорларди: «Хуш келибсиз, сафо келибсиз, озарбайжонлик дўстлар!»

Янги, муҳташам меҳмонхоналарнинг аъло хоналари, яп-янги жиҳозли, энг сокин, жаннатмакон гўшалар бизлар учун ажратилганди.

Йилдан-йилга кенгайётган, ҳар сафар маъноси яна ҳам теранлашаётган, умум-республика, умумўлка аҳамияти касб этаётган, маданий-маънавий ўсишга туртки бераётган, халқларнинг дўстлик-қардошлик алоқаларини буюк миқёсда низомига солаётган адабиёт-санъат учрашувлари ижтимоий, сиёсий ва тарихий маъно касб этган аънамага айланган. Лекин бу учрашувлар қардош республикага шунчаки меҳмонга бориш, соз чалмоқ, ўйнамоқ, куйламоқ, у ёки бу шаклда адабий-бадий асарларни фақат намойиш қилмоқдан иборат оддий бир иш эмас, албатта. Бу бир халқнинг адабиёт-санъат соҳасида қўлга киритган ютуқлари ҳақида бошқа — жиддий, талабчан, санъатнинг ҳар бир соҳасида тарихий шухрат соҳиб бўлган халқ олдида чинакам ҳисобот бермоқдир. Зарни заргарга кўрсатмоқ, демақдир. Анчадан бери давом этиб келаётган ва замон ўтган сайин моҳиятини, маъносини орттираётган иқтисодий ҳамкорликнинг, алоқаларнинг бадий санъат дунёсида тағин ҳам ривожланган давомидир.

Биз қаерга ва қайси ният билан борганимизни аниқ англрдик, халқимизнинг санъат уммонида нималарни сайлаганимизни, нималарни олиб борганимизни яхши билардик ва уларни қандай намойиш қилажагимизнинг ташвиши бир он бўлса ҳам бизни тарк этмасди. Илк онларданоқ, мовий ҳаво кемасининг филдираклари қўниш майдонига тўқинганданоқ, юқорида айтилган ва кўпи тасвирга сиймайдиган эл муҳаббатининг шохиди бўлди, кейин, бизлар яна ҳам жиддий ўйлашга мажбур бўлдик.

Биз шуни ҳам олдиндан яхши билардикки, қумли, поёнсиз саҳролари бўлган, баҳори ёзимиздан иссиқ, қуёши куйдирадиган, юксак ҳароратли бир диёрга кетяпмиз. Йилнинг бу пайтида Ўзбекистоннинг қўрадай қизиган саҳроларининг тандир нафаси энг қалин сояликларда ҳам албатта ўзини билдирадди. Лекин муҳаббат, дўстлик, қардошликнинг самимий ва олий туйғулари жуда юқори даражали иссиқларни ҳам, ҳеч чидаб бўлмайдиган аёз ва совуқларни ҳам юмшатишга ҳамиша қодирдир.

Тошкентнинг Боқу кондиционерлари билан салқинлатилган, муҳаббат-ла тўла кенг саройлари бизни ўз қўйнига олди. Биз, сўзнинг ҳақиқий маъносиде, қардошлик самимияти билан лиммо-лим, кенг юракларга кириб бордик. Бизлар иссиқдан, юксак маъсулият ҳиссидан шунинг учун ўзимизни йўқотмасдикки, қардошларимиз хузурига кенг программа билан, ёруғ кўнгиш билан, қўйни-қўнжимиз тўлиб боргандик. Республикаимизнинг ютуқларидан дадил суҳбат очишга сўзимиз бор эди. Ўлкамизда, бутун дунёда шухрат қозонган санъат усталаримиз, коллективларимиз ўзбек саҳналарида ўз маҳоратларини кўрсатмоқчи эдилар.

Айтишим керакки, жуда муҳим бўлган илк учрашувдан бошлаб ўзимизга нисбатан талабчанлик ҳиссимиз ҳамда ишончимиз, ғуруримиз кучайди. Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетидаги қабул биз учун унутилмас ва ўз маъносига кўра кўп жиҳатдан ажойиб бўлди.

Бу қабул ҳақида матбуот, телевидение, радио ўз вақтида батафсил маълумот берган. Шунинг учун мен ўша учрашувдан олган таассуротим тўғрисида бир-икки оғиз гапирмоқчиман.

КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Шароф Рашидович Рашидов каби атоқли партия-давлат ходимининг тилидан республикаимизнинг сўнги йиллардаги муваффақиятлари ҳақида илиқ сўзлар эшитиш бизлар учун жуда ҳам фахрли ва фараҳли эди. Ўртоқ Ш. Р. Рашидов, Озарбайжон ҳар жиҳатдан суръат-лараққий этипти, бир қанча фаолият соҳаларида бошқа республикаларга намуна кўрсатяпти, саноатнинг, қишлоқ хўжалигининг, меҳнат унмудорлигининг ўсиши савиясига кўра Иттифоқимизда биринчи ўриндадир, деб айтганда кўнглимиз тоғдай кўтарилди. Ўртоқ Рашидов, Озарбайжон бошдан-оёқ улкан иншоот майдонидир, Озарбайжоннинг шаҳар ва қишлоқлари тез суръатлар билан қурилиш ободонлашмоқда, деб айтганда биз асл ватандошлик, ватанпарварлик ҳисларини туйдик. Озарбайжонда фан ва маданиятнинг, санъатнинг тўхтовсиз инкишофи ҳақида ҳам унинг сермазмун ва теран маъноли суҳбатини тингламоқ биз учун фоят ёқимли эди. Ўртоқ Рашидов республикаимизнинг 60 йиллик юбилеи тантаналарида иштирок этганди, бевосита кўрганларидан, кўзатганларидан кенг юрак билан, ҳавас-ла гапирарди. Атоқли ёзувчи, ҳақиқий сўз устасидек, ўзига хос тарзда адабиёт ва санъатнинг олдида турган вази-

фалар, хусусан замонавий асарларнинг моҳияти тўғрисида теран фикрлар айтиди, Озарбайжон адабиёти-санъатининг қадимлардан ҳозиргача Ўзбекистондаги шухрати-дан гапирди.

Таниқли совет шоири, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, «Советский Союз» журналининг бош муҳаррири, СССР Ёзувчилар Союзи қошида Озарбайжон Адабиёти Шўъбасининг раиси Н. Грибачёвнинг чиқиши ҳам диққатга сазовор эди. У, эътиборга лойиқ, янги мулоҳазаларни олға сурди:

— Ҳозирги кунда барча халқларнинг адабиёт ва санъати тез суръат билан тараққий этиб, савия, ғоя ва бадиий қиммат эътибори ила тенглашган; мазмун, сифат жиҳатидан айналашган. Бу кунда ҳаммамизнинг вазифамиз адабиёт ва санъатни замондошларимизнинг кун сайин ўсаётган талабларига, келажак наслларнинг талабларига мос шаклда юксалишига, маъноси, мазмуни, санъати жиҳатидан баркамоллигига қаратмоқдадир. Мен Ўзбекистонда тез-тез бўлиб тураман, мана, бир неча кундан бери шу ердан, ўз кўзларим билан кўриб, ёзувчилик сезгиси билан ҳис қиламанки, ўзбек халқи оддий қумни олтинга айлантира олади. Маъжозий шаклда гапирсак, сувсиз саҳронинг юзида балиқ етиштирилади. Бугунги бадиий ютуқлар ҳам шунини кўрсатадики, адабиёт ва санъат ҳам тошдан, қумдан олтин ярата олади, «сувсиз саҳрода ҳам балиқ етиштиришга» қодирдир. Биз ҳаммамиз биргаликда, шунга эришиш ниятида ижоднинг оғир заҳматида чидамоғимиз лозим.

Тошкентнинг Лопатин кўчасидаги Боку кондиционерлари билан салқинлаштирилган, оромбахш манзилларда тунадик. Эртасига шаҳарни сайр қилгани чиқдик. Тошкент эни-бўйига ўсяпти. Шаҳарнинг миллий пойдевор устида суръатла, ёқимли-ярашқили таразда қурилаётгани намуна бўлишга арзигуликдир. Маълумки, ҳар бир республикада ҳам ҳар бир шаҳар ободлашмоқда, гуллаб яшнамоқда. Лекин Тошкентда бир қанча баланд, замонавий бинолар борки, эндигина пардоз-андоз қилиб, бир-бири билан ёнма-ён туриб бўй, чирой талашаётган ўзбек гўзалларига ўхшайди. Ўзбек меъморлигининг дастхатида, орнаментларида — тарихийлик замонавийлик билан, худди ака-укадай, кўш ва эш намоён бўлади. Бир хиллик, модабозлик ва ўткинчилик учратмадим мен уларда. Ушбу кенг, чиройли кўчаларда дарактлар ҳам бинолар билан бирга қад қўтаргандек, бирга ўсаётгандек туюлади. Бундай гўзал шаҳарда, шундай биноларда яшамоқ инсонда завқ-шавқ уйғотади, гўзалликка майлини кучайтиради. Фавворалари кумушранг нурдай қатор-қатор бўлиб кўкка бўй чўзган Ленин майдони ансамбли кенглиги, улкан ва азимлиги, ғоявий-бадиий қиммати, ҳусни жамоли билан табиат қўйнида бунёд этилган қиёси йўқ музейни эслатади, томошабинда олий эстетик туйғулар туғдиради.

Айтиш мумкинки, Ўзбекистонда қурилган ҳар бир янги бинонинг миллий-замонавий сиймоси мавжуддир. Ҳатто, ҳар бир район ва область ҳам ўзига хос шаклга, маҳаллий меъморлик қусусиятларига эгаллиги аҳамиятга моликдир. Шуниси диққатга сазоворки, миллий ўзига хослик, анъанага садоқат — маҳдудликка олиб бормайди, юксак эстетик дид ва савия туйғули меъморликнинг замонавий андозаси ва меъёри ҳамиша назарда тутилади.

Ўзбекистонда меъморлик, қурувчилик ишларини кузатиб юриб биз табиий равишда тез-тез ўз республикамизни эслардик. Сўнги даврлардаги бунёдкорлик ишларининг кенг миқёслиги, меъморчилигимиздаги ранг-баранглик ва монументаллик, миллий орнаментлардан фойдаланишга майл, Боку ва бошқа тарихий шаҳарларимизга хос колоритни бойитишга интилиш, нусхавозликдан, сиймосизликдан узоқлашиш хусусиятлари бизга тасалли беради ва қалбимизда умид уйғотади. Ижтимоий-ишлаб чиқариш муассасаларининг, Боку кондинционерлар заводининг биноси, Тоғ-усти боғининг шимоли-ғарб тарафидаги жамоат бинолари комплекси, тоғнинг кўксида виқорла турган ва шаҳаримизга азимлик, кўркамлик бахш этадиган «Гулистон» ва бошқа бинолар, Ленин майдонида тугалланай деб турган комплекс, Соҳил бўйи боғининг бачканаликдан, дидсизликдан халос бўлиши, фаввораларнинг кўпайиши меъморчилигимизда қувонарли воқеалардандир. Совет кўчасининг бўлажак қурилишига доир макетлар меъморчиликнинг яна-да муваффақиятли келажакдан далолат бермоқда. Бошқа шаҳар ва қасабаларимизда ҳам қурувчилик ва меъморлик соҳасида ўзгаришлар, сифат янгиликлари сезилмоқда. Бир хиллик, торлик, дидсизлик, бетон қутиларнинг уст-устига қўйилишидан пайдо бўлган стандартлик ва буларнинг натижасида кўзга, кўнглига ёқмайди биноларнинг иншо этилиши камайган сари, ранг-барангликка, қулайликка, миллийлик ва замонавийликнинг эстетик ҳаммаҳлиғига эътибор кучайган сайин умид ва орзуларимизнинг ҳақиқатга айланажигига ишончимиз ҳам ортмоқда. Санъатимизнинг бу соҳасида ақлли, истеъдодли ва узоқни кўзлаган ижодкорларнинг бўлиши ҳам бизга тасалли беради. Зероки, Озарбайжон қадимий, халқчил, монументал ва миллий-башарий гўзаллиги билан асарларни беазаган, мазмунида ва ташқи қиёфасида ҳеч қанақа камчилиги бўлмаган нодир меъморлик ёдгорликларига жуда бойдир.

Абшерон тоши қимматбаҳо иншоот материалидир. У бугунги кунда бутун республика қурилиш ишларида кенг қўлланилмоқда. Шу сабабдан фақат Бокудагина эмас, бошқа шаҳар ва қишлоқларимизда ҳам бир хиллик ва ўхшашлик тез суръатла қу-

1 Қасаба — посёлка

чаймоқдадир. Стандарт бичимдаги, айни кўринишдаги бинолар, бунинг устига бир хил кулранг тошдан терилган, цемент билан сувалган деворлар шаҳар ва қишлоқларимизнинг чеҳрасида дағал ва совуқ бир бўзрайиш яратяпти. Умуман, «одамга бўзрайиш» ахшилик аломати эмас. Албатта, бундай аҳволдан қутулиш мумкин ва бу — эстетик таъсир маъноси жиҳатидан жуда кераклидир. Ранглар, нақшлар, қопламалар ҳар хил бўлса бу соҳада анча ёрдам бериши мумкин.

Асрлардан буён қишлоқ ва шаҳарларимизни безаб келган пишган, рангли ғиштларни эслатиб қўйиш фойдадан ҳоли бўлмаса керак.

Сафарда биз билан бирга бўлган Боку Давлат лойиҳалаш институтининг директори, хизмат кўрсатган меъмор Нозим Ҳожибоев республикамизнинг меъморлик санъатидан, унинг бугунги ва келажағи ҳақида мароқли, савияли, одамга таскин берувчи суҳбатлар олиб борарди. Мен меъморлик ва қурувчилик ишлари билан ҳар доим қизиққанман, романларимни бағишлаганман.

Боку кондиционерлари Урта Осиё республикаларида, айниқса, Ўзбекистонда кадрланади. Борган жойларимизда «Биз Боку ҳавоси билан нафас оляпмиз» деб миннатдорчилик билдиришар, бизга кондиционерларингиздан кўпроқ юборинг, деб илтимослар қилишарди. Биз — адабиёт санъат декадаси иштирокчилари, ушбу илтимосларни мутасадди ташкилотларга, албатта, етказамиз, деб сўз бердик.

Республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларида кондиционерлар кўлайиб боряпти. Демак, ундан фойдаланиш қоидаларини тартибга солиш тўғрисида бош қотиришнинг ҳам пайти аллақачон етиб келган. Чунки, кўча йўлқаларидан ўтсанг тепандан сув томиб тургани, йиғилиб кўлмакланиши, оқиб ётиши, беҳузурлик ва тартибсизлик келтиради. Фақат, баъзан интизомли одамларгина кондиционерлардан чиқадиган сувни ингичка, нозик новлар орқали кўзга ташланмайдиган жойларга, даракларнинг тагига оқизиб юборадилар.

Антенналарни бетартиб ўрнатиш, айвонларни пала-партиш сақлаш кабилар шаҳарларимизнинг зоҳирий гўзаллигига доғ туширади, интизомсизлик, тамизсизлик туғдиради. Ҳар бир бино, ҳар бир шаҳар ва қишлоқдаги тартиб фақат у ерда яшайдиганларнинггина иши эмас, балки умумхалқ аҳамиятига молик нарсадир.

Ўзбекистон тарихий ёдгорликларга жудаам бой республикадир. Бощан-оёқ — тенгсиз, қиёси йўқ обидалар музейига ўхшайди. Самарқанднинг Регистон майдонидаги, шунингдек, Чорбақр, Гўри Амир иморатларини; Бухоронинг дунё бўйича шухрат қозонган ёдгорликларини, XII асрнинг ҳайратомуз нишонаси осмонўпар Калон минорани; тарихнинг минг бир асрли мўъжизасидек туюлувчи саройлари, медресалари, миноралари билан том маънода музей-шаҳар бўлган Хивани, жаҳонда беқиёс Жарқўрғон минорасини (XII аср) томоша қилиб тўймайди одам. Қорақалпоғистонда кўрган ёдгорликларни ҳам бир умрга унутиб бўлмайди. Тошкентдаги В. И. Ленин монументи, ўн тўрт Туркистон комиссари обидаси, Қўқондаги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга, Беруний шаҳрида ва Тошкентда буюк олим ва файласуф Абу Райҳон Берунийга қўйилган ҳайкаллар, Самарқанддаги Навоий ва Жомийларнинг ҳайкал-обидалари, Нукусдаги Бердақ ҳайкали, шунингдек, бошқа ўнлаб ёдгорликлар эса, халқ даҳаси ва қудратининг ўлмас ва барҳаёт анъаналар билан бойинган, тарихнинг нафаси ва руҳи билан сўғорилган кўркэм замонамиз аломатини виқор билан кўтариб туради. Катта ва кичик шаҳарларда Улуғ Ватан уруши фидойиларининг хотираси шарафига қўйилган монументлар маъмуни, жойининг танланиши, оригиналликка кўра диққатни жалб этади.

Ўзбекистондаги тарихий ёдгорликларга муносабат ва муҳаббат таҳсинга сазовордир. Комплекслар, обидалар сўзининг ҳақиқий маъносида кўз қорачиғидай асранмоқда, биронта тошининг ҳам тушишига, сувоғининг кўчшига, рангининг, безагининг бузилишига йўл қўйилмайди. Тўхтовсиз қайта тиклаш ишлари олиб борилади. Миллий-тарихий хусусиятларининг бирон бир жиҳати назардан четда қолмайди.

Қорақалпоғистон халқ шоири, дўстимиз Ибройим Юсупов образли қилиб айтганидек:

— Бинонинг мустаҳкамлиги унинг пойдевориغا боғлиқ. Тарихий обидалар ҳам бугунги санъатимизнинг пойдеворидир, унга этиборсизлик ҳозирги тараққиётимизга этиборсизлик, лоқайдлик бўларди.

Пойдевори унутиш, назардан четда қолдириш мумкин эмас. Баъзан битта ғиштадаги ёзув ўтмишнинг буюк тарихий аҳамиятга молик бир жумбоғини ечиб бериши мумкин.

Ўзбекистонда таъмирловчи, наққош усталар, рассомлар етиштириш ва тарбиялаш ишларига катта этибор билан қарашяпти. Ҳатто ҳар бир вилоятнинг ҳам ўзига хос усталари бор, улар санъатнинг маҳаллий хусусиятларини ўрганиб такомиллаштирмоқдалар, кўҳна санъат сабоқларидан ёш авлодга ҳавас ва сабот билан таълим бермоқдалар. Шундай бир анъана ва мактаб ҳар бир халқ учун жуда кераклидир. Мен чин юракдан, теран самимият билан: тарихий обидаларга муносабат, уларни қайта тиклаш ва асраш, тадқиқ этиш соҳасида биз ўзбеклардан кўп нарса ўрганишимиз, намуна олишимиз керак, деб айтишни истардим. Шуниси жуда ачинарлики, бизнинг республикамизда ўнлаб тарихий обидаларнинг, тарихимизнинг жуда муҳим, ҳозиргача ҳам сир қолган қатларини очадиган археологик объектларимизнинг теварак-атрофига бугунгача биронта тадқиқотчининг оёғи тегмаган.

Тошкентда — азимлиги, ички ва ташқи қурилиши, орнаментлари, салобатининг ўзи ҳам бир кўргазма бўла оладиган кўргазмалар залида тасвирий санъат усталаримизнинг асарлари намойиш этилди. Кўргазмада ҳайрон қолдирадиган, ўйлатадиган, ранггорликнинг энг сунгги муваффақиятлари деб аталишига арзигулик полотнолар кўп эди. Улар фақат томошабинларни, санъат мухлисларинигина эмас, атоқли мўйқалам усталарини ҳам ҳайратга соларди.

Гўёки, бу гўзал зал Озарбайжон кўёши, табиати, чечаклари, меҳригиёси билан, нефть, дала қаҳрамонларининг қудрати, фидокорлиги, инсонийлиги билан тўлиб кетганди.

Саттор Бахлулзода, Микоийл Абдуллаев, Тоҳир Салоҳов, Марал хоним Раҳмонзода, Тўғрул Наримонбоев, Нодир Абдурахмонов, Буюкоға Мирзозода, Ҳусайн Алиев ва бошқа рассомларимизнинг, ҳайкалтарошларимизнинг асарлари аллақачон ўзбекларнинг муҳаббатини қозонган. Кўргазмаларнинг очилишида атоқли мўйқалам устаси Микоийл Абдуллаев нутқ айтиб, сўз устаси эканлигини ҳам намойиш қилди. Санъат ва санъаткорлар дўстлигининг тарихий илдизлари, ҳозирги вазифаларимиз, келажак олдида санъаткор масъулияти ҳақида юксак самимият билан гапирди. Санъатшунос олим Мурсал Нажафовнинг чиқиши ҳам катта қизиқиш билан кутиб олинди. Кези келганда Буюкоға Мирзозода, Марал хонимлар ҳам (улар биз билан битта маршрутда эди) Озарбайжон рассомлик санъатидан, ўз касбдош дўстларининг ижодидан қилган суҳбатларининг батафсиллиги ва кўтаринки руҳда ўтганлигини айтиб ўтмоқчиман.

Ўзбек мўйқалам соҳиблари ҳам қадимдан буён Озарбайжон тасвирий санъати-га юксак баҳо берганликларини, ундан ижодий ўрганганликларини мамнуният ва самимият билан айтишарди.

Программаларимиз шундай тузилгандики, бир зум нафасни ростлаб олишга ҳам фурсат йўқ эди. Лекин ёшу қари ҳаммамиз рассомларимизнинг муваффақиятидан қувониб яшаргандай эдик. Тўртинчи июнь куни китоб кўргазмасининг қизил лентаси қирқилди. Ўзбекистон партия, давлат ходимлари, китобсеварлари бу кўргазмага катта қизиқиш кўрсатишди. Озарбайжон Ёзувчилар Союзининг котиби Ҳусайн Аббосзода-нинг қисқа, маъноли маърузасидан кейин залда катта тантана бошлангандай бўлди. Озарбайжон китобига, бадий адабиётига шундай муносабатнинг ва муҳаббатнинг гувоҳи бўлиш биз учун анча ёқимли эди. Томошабин шунча кўп тўплангандики, жавонларга яқинлашишнинг иложи йўқ эди.

Давлатнашркомнинг ходими, китоб кўргазмаси ташкилотчиларидан бири Фаҳрижаҳон Қаҳрамонова билан ўртамизда шундай суҳбат бўлиб ўтганди:

— Неча кундан буён шу ердамиз, китоб дўконларида, расталарда, айниқса бадий адабиёт китобларимизни катта қизиқиш билан олишяпти. Ҳатто кўргазмадаги китобларни ҳам сотишни сўрашяпти.

— Мен баъзи ўртоқлардай китобларимиз ҳақида бадбин фикрда эмасман, — деб айтдим, — лекин шу қадар қудратли рассомлари бўлган бир республикада китоб графикасининг, безашининг номукаммаллиги, жўнлиги, баъзи бадий адабиёт китобларимизнинг дарсликлардан фарқ қилмаслиги одамни хафа қилади.

— Кўряпсизми, Ўзбекистонда китобат санъати қандай ривожланган?!

— Китоб фақат маънавий ва рамзий жиҳатдан муаллифники. Аслида эса, китоб наشريёти ва полиграфиянинг маҳсулидир. Унинг мундарижа, тартибот ва бошқа жиҳатлардан сифатли бўлишига ўша ташкилотлар жавобгардирлар.

— Ўзбекларнинг совға китобларига қараб тўймайсан киши.

— Яқин ўтмишгача наشريёт ва полиграфия ишлари заиф тараққий этган бир республикада китобат санъатининг шу даражада юксалиши улкан воқеадир, — дедим.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон наشريётларида китоб безашга, қоғоздан, муқовадан фойдаланишга, шакл танлашга, рангдан дид билан мазмунга мувофиқ тарзда фойдаланишга, полиграфик ижронинг мукаммаллигига катта эътибор беришмоқда.

Республика бўйлаб сафаримизда Ўзбекистон ССР Наشريёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг ва республика Журналистлар союзининг раиси Зиёд Есенбоев, Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт ва санъат наشريётининг директори, атоқли халқ ёзувчиси Ҳамид Фулом бизга ҳамроҳ бўлдилар. Улар китоб нашининг бугунидан, эртасидан, қилинган ва ҳали қилинажак ишлардан батафсил гапирдилар. Ўзбекистонда классикларнинг ҳамда замонавий ёзувчиларнинг кўп жилдликлари жудаям нафис шаклда, сифатли материалдан ва полиграфик хассослик билан чоп этиларкан. Ўзбеклар жаҳон адабиёти дурдоналарининг 200 жилдлигини босишга киришмоқчи эканлар.

Тошкентдаги китоб кўргазмамизда безаги, полиграфик ижронинг ёмонлиги, сифатсизлиги туфайли классик ва ҳозирги замон ёзувчиларимизнинг, жумладан олимларимизнинг анчагина қимматли, савиямизни ва республикамиз тараққиёт даражасини намойиш қила оладиган китобларнинг қўйилмаганлиги афсусланарли бир ҳол бўлди. Нашриётларимиз чоп этган зўр-зўр дostonлар, шарқнинг ва умуман дунёнинг бир қанча нодир китоблари полиграфик сифатсизлиги, ташқи қиёфасининг хунуқлиги учун кўргазмадан ўрин олмаган бўлса ва шунинг оқибатида китобатчилигимиз ўз мазму-

нини тўла намоён этмаган бўлса, демак, бу масала хусусида жиддий бoш қoтирмo-гимиз лoзимдир. Масалан, «Тил маданияти» деб аталадиган, жуда муҳим масалага бағишланган бир китоб чиқарамиз. Ушбу сериядаги китобда машҳур олимларимизнинг, ёзувчи ва шоирларимизнинг, мутахассисларимизнинг нутқ, умуман тил маданияти ҳақида керакли, қимматли фикрлари бoсилади. Бу китоб ҳамманинг севган, стол усти китоби бўлиши керак. Лекин уни шундай чoп қилишадик, ҳатто бу масалага энг бeфaрқ, виждонсиз oдам ҳам тyтoқиб кeтaди. Айтиш мумкинки, ҳеч кимнинг китoбига ишлатиш мумкин бўлмаган, ташландиқ қоғoздa, расво тартиботдa бoсишaди бу китoбни! Тeрилишини бир кўрсангиз!.. Битта кичкина китoбдa (III серия) нo-ширларнинг ўзлари тyзaтиш киритган ўн учтa хaтo кeтган. Ушбу тўплaм — oғзини кў-пиртириб маданиятдан гапирaётган маданиятсизнинг лўттибoзлигига ўхшaмайдимиз!!

Декадалар, сафарлар фаолиятимизнинг бир қанча соҳаларига янгича кўз билан қарашга, фаолиятимизнинг яхши-ёмон томонларини яна ҳам аниқроқ англашга ёрдам берганлиги билан-да, қимматлидир.

Ҳар бир учрашув, томоша ёки сафардан кейин икки-уч кишилашиб фикр алмашувимиз табиий эди. Ҳамма тадорикларда тўлиқ қатнашмага ҳеч кимда ҳам имкон йўқ эди. Шунинг учун шахсан мен кўролмаган кургазмаларда бўлган ўртоқларнинг фикр ва таассуротларини эшитишга қизиқардим. Ўртоқлар айтишдики, Ўзбекистон мезморлар залидаги «Совет Озарбайжони бу кун» фотокургазмаси, СССР Халқлар Дўстлиги музейидаги болалар расмлари кургазмаси катта қизиқиш уйотган. Республикаимизнинг сўнгги беш йилликларда саноат, қишлоқ хўжалиги, умуман иқтисодий қўлга киритган муваффақиятларни, маориф ва маданият, илм-фан соҳасидаги юксалишимизни намойиш қиладиган рақамлар, экспонатлар кўнглимизни ифтихор туйғуси билан тўлдирарди.

Оқшом тун қаърига сингмоқда эди. Биз учун ажратилган қулай ҳар қандай товуш ва шовқиндан йироқ, чаманзор ва гулзор орасидан бўй чўзаётган кичкина фаввораларнинг сувлари билан шивирлашаётган меҳмонхона хиёбонларида кезиб туриб, айниқса, Алишер Навоий номли Ўзбекистон ССР Давлат академик Катта театрида Озарбайжон ССР адабиёти ва санъати кунларининг тантанали очилишидан олган таассуротларимизни ўртоқлашардик. Таассуротлар ҳақида ҳар ким умумреспублика савиясида, умумхалқ манфаатлари нуқтаи-назаридан фикр юритишга, ютуқлар ва камчиликларни аниқ таҳлил этишга интиларди. Ҳамманинг нияти, келажак учрашувларимиз яна ҳам муваффақиятли, республикаимизнинг номига, шуҳратига, давримизнинг талабларига мувофиқ савияда ўтсин. Яхшининг, яхшилиқнинг чек-чегарасини ҳеч ким аниқ кўрсата олмаса керак ва бу унчалик ҳам осон иш эмас, албатта. Имкониятларимиз, ижодий ишларимизнинг мавқеи, яратилган шароит шундайки, биз ҳар бир учрашувдан фавқулодда янгилик, ўзига хослик, ранг-баранглик кутишга ва талаб этишга ҳақлимиз. Шуҳрати оламга кетган неча-неча муғаниларимиз, ижрочиларимиз, чолғучи ва раққосаларимиз, коллектив ва ансамблларимиз бор. Фақат ўзимиз эмас, бошқа халқлар ҳам юракдан севган, янги асарларини интизорлик билан кутаётган, номига, санъатига ҳаммаша ҳурмат билан ёндошаётган санъаткорларимиз бизнинг ифтихоримиздир. Дунёнинг жуда кўп ўлкаларида Озарбайжоннинг номини кўкларга кўтарган устодларимизга ҳар доим ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш, уларнинг интихосиз ижодий заҳмати, фаолиятини, фидокорлигини керагича баҳолаш бизнинг бурчимиздир.

Музыка, рақс ва кўшиқчилик санъати соҳасида баланд дид соҳиби бўлган ўзбек халқи ҳузурда ҳам саҳна усталаримиз ва ашулачиларимизнинг, раққос ва «Жўжалари»имизнинг муваффақиятли чиқишлари бизни мамнун қилди. Талабчан ва юксак дидли, айтиш мумкин профессионал тингловчилар, томошабинлар билан тўлиб кетган зал, деярли ҳар бир чиқишдан сўнг денгиздай чайқаларди. Мазкур программамиз жуда катта бўлишига қарамай, яна шунча давом этдирилганда ҳам томошабин ва тингловчилар жон деб кўрар, эшитишарди. Лекин мен ҳаммамизни чуқур ўйлатадиган, ҳаммамиз учун муҳим бўлган баъзи масалаларни ўқувчиларимизга, бизларни юборган халқимизга етказишни истардим.

КИЙИМ ҲАҚИДА

Озарбайжонга ҳар йили бошқа республикалардан, кўпгина хорижий ўлкалардан ижодий коллективлар, ансамбллар келишади. Декадалар, адабиёт-санъат кунлари ўтказилади. Шундай маросимлар йилдан-йилга кенг миқёс олмақда. Барча миллий республикаларнинг Москвада ва бошқа шаҳарларда ўтказилган декада ва ҳафталикларининг гувоҳимиз.

Бу декадалар, ҳафталиклар — умумхалқ ишидир. Унда қатнашаётган вакиллар ўз халқини, унинг санъат ва маданиятини рўйи-рост ҳар томонлама намойиш қилишлари керак. Саҳнага чиққан ҳар ким ўз халқининг миллий кийимини, саҳна ва ижрочилик анъаналарни бузмасликка, унга содиқ қолишга бурчлидир. Россиядан, Украинадан, Ўзбекистондан, бошқа республикалардан, ҳатто, автоном вилоятлардан келган санъат элчилари ўз халқига хос кийим ва безак билан саҳнага чиқишади ва гўзал, ёқимли, ранг-баранг миллий саҳна манзарасини намоён қилишади. Бу жиҳатдан бизнинг кол-

лективларимиз ва ижрочиларимизнинг кийим-кечаги кўнгилдагидай эмас, ҳатто кўпчилигининг қанақа ва қандай кийинганлигини тушуниб ҳам бўлмайдди.

Шубҳасиз, кўшиқчи ёки ижрочининг қандай кийим кийиши, қанақа безак ва зийнатлардан фойдаланиши, қанақанги телпак кийиши унинг дидига ва замонавийликка, муносабатига боғлиқдир. (Одамнинг ғашига тегадиган, дидсиз, ёқимсиз кийинганлар, фақат кийим-кечаги билан диққат-эътиборни жалб этишга уринганлар ҳам бор). Лекин бир халқнинг номидан, айниқса декадада миллий санъатни намойиш қилар экан ҳамма қатори бизнинг ижрочиларимиз, кўшиқчи ва ўйинчиларимиз ҳам яхши билишлари керакки, сахнада уларнинг кимлиги фақат исми шарифларидангина эмас кийимларидан, сахна колоритидан, ўзларини тутишларидан, миллий анъанадан ва бошқа жиҳатлардан кўриниб турмоғи лозим. Балки бизнинг ўз миллий кийимларимиз бўлмагандир?! Балки ҳар хил зийнат ва безаклар — гўзалликда ой ва юлдузларга, охуларга қиёс қилгулик сулувларимизга, нозанин аёлларимизга бир умрга армон бўлиб қолгандир? Тўйларда, базмларда кўзни қамаштирувчи кийим-кечада, турнадай тизилишиб ўйинга тушганлар бўлмаганими?

Минг афсуски, улкан, миллий-тарихий аҳамиятга молик бу масалага тадқиқотчиларимиз ҳамон беварқ қараб келмоқдалар. Бу иш адабиёт ва санъат асарлари тўпалашдан ва тарихини ўрганишдан кам аҳамиятли иш эмас. Мавжуд имкониятлардан, тузук ва кўнгилдагидай фойдаланмаяпмиз. Миллий сахна кийимларимизнинг кўпчилиги ҳадеб кийилаверганидан яроқсиз ҳолга келиб қолган. Сунъий теридан, худо билади қачонлар тикилган бош кийимларга қараб ҳам бўлмайдди. Кийимларнинг газмоллари хусусий буюртмаларга биноан тўқилмаганлиги, тузукроқ мутахассислар томонидан тикилмаганлигидан уларга безак ва зийнатларни елим билан ёпиштириб қўя қолилади.

Озарбайжон аёлларига расм бўлган мўйнали, рангин, заррин бахмал кўйлақлар қани? Ёқаси, этаклари олтин ва қумуш билан нақшланган чопонларимиз қани? Бутун жаҳонга машҳур, қуёшдай ял-ял ёнадиган кашта ва сўзаналаримиз қани?! Дунёга донғи кетган, нақшлари камалакдай жилодор Озарбайжон гиламларини яратган аёлларимиз шунчалик камбағал, дидсиз, ёқимсиз кийинишганми?! Бизнинг тожларимиз, биллагузукларимиз, тиллақошларимиз, тилла маржонларимиз, сирғаларимиз, узукларимиз қани?! Қани Нотавоннинг кашталари?! Оддий эркаклар кийимларичи?! Биз тиккан машҳур Бухоро телпаклари шунчалик қўпол бўлганми ё?! Озор халқининг ялларини, якка ва коллектив ўйинларини санаб саноғига етолмайсан киши. Уларнинг ҳар бири ўзига хос кийимлар кийилиб ижро этилган бир пайтлар...

Халқ санъаткорлари, машҳур бахшиларимиз сафарда биз билан бирга бўлдилар. Имрон бахши ансамблининг сеҳрли кўйлари кўпчиликни ром этди. Лекин кийиниш масаласига келсак, улар ҳам ночор аҳволда эдилар. Балки ўтмишда баъзи бахшиларнинг чопонлари бир этаги узун, бир этаги қалта қилиб тикилса тикилгандир. Балки у бахшининг қимматбаҳо матодан кийим тиктиришга қурби етмагандир. Бироқ буни «бахши формаси» деб ҳозирги кунга кўчиришга ҳожат бормикан? Кийимнинг рамзий моҳияти билан унинг материални айнанлаштириш мантқиқсизликдир.

Қорақалпоқiston автоном республикасининг маиший хизмат министри ўртоқ Насиба Жалолова миллий кийимлар ва безакларнинг тайёрланиши ҳақида шундай маълумот берди: «Бу ишлар билан министрлигимизнинг махсус муассасалари шуғулланади. Биз қадимги эркак ва аёл кийимлари альбомларини чоп этганми, миллий кийимларимизни худди қадимги тарзда тикиш учун тикувчи кадрлар тайёрляпмиз. «Қорақалпоқ қовуни», «Қорақалпоқ балиғи» ва бошқа чиройли альбомлар ҳам нашр этилган».

Биз борган вилоятларнинг, районларнинг, ҳатто колхозларнинг ҳаммасида ҳам жуда бой ўлкашунослиқ музейларини кўрдик. Улардан жой олган қадимги усти-бошлар, уй-рўзғор буюмлари ва бошқа, ҳар даврнинг ўзига хос анжомлари билан танишган сайн халқнинг тарихи, турмуши, одат-анъаналари, билим ва тушунча тарзи, тараққиёт босқичлари, бугунгача босиб ўтган йўли кўз олдимиздан бирма-бир ўтади. Шунингдек, Ўзбекистон сахна усталари биз музейларда кўрган кийимларни қандай бўлса шундайлигича тикиб кийишмайди. Балки хонатлас ва бошқа миллий нақшли газмолларнинг энг яхши намуналаридан ўша андозаларда ижодий фойдаланиб, либос тайёрлашни моҳир тикувчиларга топширишади.

Яна такрорлайман, бизнинг сахна кийимларимизни тайёрлаш сифати имкониятларимиз даражасидан анча паст савияда эди. Муфон бахшиларидан катта бир ансамбль қатнашди декадада. Улар гўёки бошдан-оёқ бахши кийимида эдилар. Биз уларга эски, йиртиқ-ямоқ усти-бош бериб, жунли хом теридан чориқ кийгиши билан нима демоқчимиз ўзи? Бундай улкан миқёсдаги халқ тантанасида кишиларнинг ғашини келтиришни, кўнглини хира қилишни ҳеч бир баҳона ё сабаб билан оқлаб бўлмайди.

ОВОЗ ВА ИЖРОЧИЛИК МАҲОРАТИ

Буюк хонандаларимиздан ва машҳур созандаларимиздан бир нечасининг ижрочилик маҳоратини ўстириш йўлидаги изланишлари ва томошабин-тингловчи олддаги масъулиятга муносабати ҳақида баъзи хотираларимни сўзлаб ўтишни лозим деб биламан.

Эллигинчи йилларнинг ўрталарида шарқнинг донгдор хонандаси Абдулҳасанхон Эрондан Озарбайжон радиосининг мусиқа бўлимига хат ёзиб, Сайид Шушинский овозига, маҳоратига қўйил қолганини айтган ва унинг ижросида мақомлар эшиттиришни сўраган эди. Эсимда Сайид ўша хатни ўқигач, кўп йиллари. Мақомчиларнинг моҳир устаси сифатида танилган бу буюк хонанда бир қарорга келиб, ўша илтимосни бажариш учун бир ой муҳлат сўради.

— Шунча вақт сизга нима учун керак, устод?— деб сўрашди ундан.

— Мақомларни сайламоқ ва Абулҳасанхон учун қўшиқ айтмоқ — ҳазил гапми бу?! Устига устак мақомлардаги ғазалларни ҳам янгилаш керак! Озмунча ишми бу?! Сайид созандалари билан бир ойдан кўп шуғулланди, машқ қилди, кейин куйлади ва шундай куйладик!..

Қўшиқчиликда Европа таҳсилини олган, профессионал вокал ва халқ мусиқаси санъатининг билағони бўлган Булбул Мамедов ҳар бир қўшиқ устида тинимсиз қаттиқ ҳаяжон билан меҳнат қиларди. У, ҳар бир қўшиққа қайта-қайта ишлов бермасдан, қалб призмасидан қайта-қайта ўтказмасдан, туриб сахнага, эфирга олиб чиқмасди. Худди шу сабабдан Булбулнинг халқ мусиқа фольклоридан ёки бастакорларимиз асарларидан сайлаб тайёрланган ашулалари яшин тезлигида халққа ёйиларди ва ҳеч қачон унутилмасди.

Рашид Беҳбудовнинг дунёда шуҳрат қозониши фақат гўзал, ёқимли, оригинал, барча халқлар қалбини забт этувчи сеҳрли овозга эга эканлигидагина эмас. Муваффақиятларнинг бошқа муҳим сабаблари бор. Булар синини унинг ўз санъатига юксак даражада масъулият билан қараганлигидан, овозига мос тушмаган, кўнглига ўтиришмаган, дуч келган «нарсани» репертуарига киритавермаслигидан, шунингдек на фақат мусиқага, ҳар бир сўзга, унинг жаранглашига, маъно тусларига, шеърнинг оҳорига катта эътибор билан ёндашишдан, устодларга хос диёнат, матонат билан тайёрланишдан ахтармоқ лозимдир. Машҳур «Сурайё» қўшиғини тайёрлаганда хонанданинг шоир ва бастакор билан қандай ижодий иш олиб боргани яхши ёдимда. Шуниси ҳам маълумки, Рашиднинг қўшиқ устида ҳафталаб меҳнат қилишини ва маъқул тушмаса куйлашдан бош тортишини яхши билишса-да, ҳар бир бастакор ўз қўшиғини Рашид сахнага олиб чиқишини истардилар. Бизнинг ёш ижрочиларимиз Рашиддан ибрат олишлари, унинг бой ижодий лабораториясдан ўрганишлари керак.

Шавкат хоним Алакбарованинг ижрочилик маҳорати хусусида алоҳида гапирмоқчиман. Кейинги йилларда вокал ижрочилик санъатига қизларимиз кўпроқ ҳавас қўйишяпти. Улар орасида ўзига хос овозга, услубга эга бўлганлари ҳам кам эмас. Ижрочилик санъатига бирор-бир янгилик, ранг-баранглик келтиришга умид туғдирганлари ҳам бор. Лекин шуни ишонч-ла айтишим мумкинки, улардан қайси бири Шавкат хонимнинг санъаткорлик йўлига қадам қўйса, ундан ижрочилик санъатининг сирларини ўрганса унинг ижодий машъали узоқ порлайди, қўшиқдан-қўшиққа, сахнадан-сахнага ўсиб, юксалади. Шавкат хоним санъатга, маҳоратга устоз каби буюк талаблар қўйиши билан ҳам, тингловчиларнинг юрагини ром этадиган овозига, ижрочилигига масъулиятли қараши билан ҳам ўрناқдир. Унинг сахна маданияти, этика ва эстетикасининг ўзи бир мактабдир.

Бир куни буюк хонанда Хон Шушинский халқ ёзувчиси Сулаймон Раҳимовникига келганди. Совуқ эндигина туша бошлаган пайт эди. Хон қалин жун шарфни бўйнига маҳкам ўраб олганди.

Сулаймон сўради:

— Ташқари шунча совуқми?

— Бунда халқнинг омонати бор,— дея Хон томоғини кўрсатиб, шарфни секин еча бошлади.

Ўз овози, истеъдоди ва ижодининг қадр-қимматини билган, уни умумхалқ бойлиги ҳисоблаган, халқ олдида ўзини ҳамиша жавобгар сезган барча буюк санъаткорлар шундай ўйлаганлар. Улар ўз овозларини, истеъодларини миллий бойлик каби кўз қорачиғидай асраш кераклигини теран анлаганлар. Истеъдод миллий бойликдир. Уни «ўзимники» деб ҳисоблашга, ундан истаганидай фойдаланишга, ғам-хўрлик қилмасликка ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ.

Зайнабнинг қисқа муддат ичида ижрочилик санъати осмонида порлоқ юлдузлардан бирига айланишига сабаб унинг ўз қобилиятига, қудратли, малоҳатли овозига жиддий ва ғамхўр муносабатидир. Қўшиқ кўнглига ётмаса у куйламайди.

Бизнинг мақомларимиз ўзига хос ижро диапазони ила, пардаларининг кўплиги, мураккаблиги ва паст пардаларда ҳам равонлик, энгиллик тақозо қилиши билан, ижрочидан бутун борлиғини муҳаббатга, туйғуга, мусиқага айлантиришни талаб этиши билан фарқланади. 1958 йилда Москвада ўтказилган Озарбайжон адабиёти ва санъати ўн кўнглида муҳташам Катта Театрда — Хон, Шавкатхоним ва Соралар Қорабоғ шикастасини учликда куйлаганларида ҳар банддан кейин гулдурос қарсақлар билан кутиб олинарди. Зал тўлқинланиб титраб кетарди. Кези келганда шуни ҳам айтмайки, ўша декаданинг программалари жуда нозик дид билан, миллий-замонавий ранг-баранглик ва нафислик билан тузилганди. Биз Россиянинг бир қанча ўлка ва диёрларида, вилоятларида бошқа республикаларда декадалар, ҳафталиклар ўтказганимиз, ҳамма жойларда мамнунлик билан кузатганмизки, барча халқлар бизнинг мақомларимизни жуда севишади, ҳайратга тушишади. Мақоматнинг ҳамма пардаларида

юришни билмаган овоз ё уни айтмаслиги, ёки паст ва ўрта пардалардан юқори кўтарилмаслиги керак. Шундай қилса, мақомга ҳам, ўзига ҳам зарар етказмайди. Бизнинг Ўзбекистондаги очилиш концертимизда минг афсуски, баъзи кўнгилсиз ҳоллар кузатилди.

Ижрочи ва санъаткорнинг саҳнадаги ҳаракатларини маҳдудлаштириш, уни сустлаштириш, шўхликдан, завқ-шавқдан тушириш, юриш-туришни мезонга солиш керак эмас. Ҳар нарса ўзгариб такомиллашганидай, ижрочининг қўшиқнинг маъносига, руҳига мувофиқ ҳаракатлари саҳнага кўркамлик, гўзаллик беради. Бироқ миллий маданиятни шундай улкан миқёсда намойиш қиларкан, ижрочи ўзбошимчаликка, ёқимсиз сакраб тушишларга, овозини, маҳоратини кўрсатиш ўрнига, шу йўл билан қарсақ олишга интилишига йўл қўйилмаслиги керак. Бу — чинакам санъат йўли эмас. Уйин билан ўйинбозлик орасидаги фарқни ҳамма билади. Бировларга тақлид қилиб, саҳнада ўйинбозлик, маймунлик қилаётганлар, овозга, ижрочилик маҳоратига ноэстетик ва нозтик муносабатда бўлганлар санъатимизга, маданиятимизга доғ туширишлари мумкин. Истеъдодларни майиб қилиши, дидсизлик яратиши мумкин. Шундайлар борки, танлаган қўшиғи, рақси руҳига асло мос тушмаса ҳам, юрагини, ҳисларини тебратмаса ҳам уни ижро этаверадилар. Уйлатадиган иккинчи бир жиҳат шундан иборатки, баъзи бастакорларимиз ҳам ўйинбозликка берилиб кетиб, ўрнига тушадими-йўқми, асарларига йўноқи, энгил мотивлар аралаштиришадими, раққос бечора хоҳласа-хоҳламаса қўл кўтариб ўйнашга мажбур бўлади.

Таъкидлайман, истеъдод билан бирлашган ҳар бир бетакрор овоз, гўзал рақс, саҳна усталиги ҳам — адабиёт, мусиқа, рассомлик дурдоналари каби умуммиллий бойликдир, ундан антирационалистик шаклда фойдаланишга, унинг исрофгарчилигига йўл бермаслик керак.

Умуман, концерт программаларининг тузилишида бирхиллик, айни услубнинг, айни дастхатнинг такрори сезилмоқдадир. Шу тўғрисида тингловчи салгина «хато» билан концертнинг нима ва ким билан бошланажанини, қандай ва ким билан туғашини олдиндан билиб олади. Афтидан, программа тузиш, ташкилотчилик ишларида шухрат соҳибларининг сўзи, қарори ҳар доим ҳал қилувчи бўлапти, шекилли. Оригинал диди, ўзига хос дастхати бўлган ижодкор ёшларнинг фаолиятига кам эътибор берилмапти. Ҳар қандай майда-чуйда вазифаларни ҳам шухрат соҳиблари ўз зиммаларига олишади. Оқибатда, зарари биринчи навбатда уларнинг ўзларига тегади: чарчашади, ҳар бир нарса тўғрисида батафсил ўйлашга фурсат тополмай қийналадилар. Баъзан, сўзи ўтадиган бир одамнинг хом, на фақат тингловчининг, ҳаттоки ижрочининг ҳам юрагига кириб бормаган шеър деб аталмиш аллақандай бир номаълум нарсасини катта саҳнага, кенг жамоатчиликка ҳавола қилишади ва шу билан гўзал бир концерт ўз таъсир кучини йўқотади. Баъзан овозига, услуб ва манерасига мос келмаган қўшиқни машҳур қўшиқчига айтириб унинг нуфузига, номига соя туширишади. Қўшиқ айтиш, шеър ёзиш мода эмас — маънавий эҳтиёждир.

Маълумки, Ўзбекистонда Озарбайжон адабиёти ва санъати иштирокчилари беш маршрутга бўлиниб республиканинг турли томонларига тарқатилади. Бизнинг бешинчи маршрутга Боку шаҳри, Насимий район партия комитетининг биринчи котиби, Озарбайжон КП Марказий Комитети ревизия комиссиясининг раиси Л. Х. Расулова раҳбарлик қиларди. Айтишим керакки, ўртоқ Расулова самимий, маъноли ва кенг қамровли нутқлари билан республикамизнинг ютуқлари тўғрисида аниқ, эсда қолдиган маълумотлар беради. Зиммасига юклатилган вазифани меҳрибонлик билан бажарди.

Бизнинг группа Хоразм области, Қорақалпоғистон АССРда бир қанча қизиқарли учрашувлар ўтказди. Ҳали самолётимиз қум саҳролари устидан учиб бораётганидаёқ шоир Наримон Ҳасанзода ашулачи Илҳоманинг илтимоси билан у анчадан бери куйлаб келаётган бир ўзбек қўшиғининг матнини озор тилига ўғирди. Илҳома уни сидқидилдан тайёрлади ва бу қўшиқ концертларимизни анча бойитди.

Қорақалпоғистон АССРнинг, Хоразм областининг шаҳар ва қишлоқларида бизни чексиз ҳурмат ва муҳаббат билан худди қардош қардошни кутиб олгандай қарши олардилар. У ерларда жуда кўп қурувчилик-ободончилик ишларининг гувоҳи бўлдик ва севиндик. Биз учун анча мароқли бўлган бир неча учрашув ҳақида гапирмоқчиман. Қорақалпоғистоннинг пойтахти Нукус шаҳри кун сайин эни-бўйига кенгаймоқда, гўзаллашмоқда. Бор-йўғи саккиз ойда қурилган ва фойдаланишга топширилганига кўп бўлмаган Т. Г. Шевченко номли Нукус Давлат Университетининг биноси миллий-замонавий кўриниши, ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган илмий лабораториялари, келажакнинг юксак ихтисосли илмий кадрларини тайёрлашга кенг имкониятларининг мавжудлиги билан диққатимизни тортди. Бу университетнинг Озарбайжон фан олами билан мустақкам алоқаси бор. Озарбайжон Фанлар Академиясининг академиги, таниқли тилшунос олимимиз М. Шералиевнинг Қорақалпоғистонда тилчи олимлар етиштириш борасидаги хизматларини миннатдорчилик билан эсга олдилар.

Нукус шаҳридаги Санъат саройида муваффақият ўтган катта йиғилишда КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоллигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ш. Р. Рашидов, Қорақалпоғистон АССРнинг партия ва давлат ходимлари қатнашдилар. Мазкур йиғилишда республикамизнинг ютуқлари тўғрисида Л. Расулова батафсил гапирди. Мен, бир онанинг эъти

авлодидай бўлган халқларимиз дўстлигининг бу халқлар тарихи қадар қадимлигидан, адабиёти ва санъатимизнинг ушбу қардошлиқнинг муштақамланишидаги ролидан, бу дўстликнинг улкан башарий аҳамият касб этганлигидан сўз очдим. Шоирларимиздан Наримон Ҳасанзоданинг, Фикрат Содиқнинг («Баҳор» ансамбли» номли янги шеърини ўқиди) чиқишлари ҳам кизгин кутиб олинди.

Шоир Мусо Ёқуб, Носир Чингиз Алакбарзода, артист Тофиқ Мирзаев, кинорежиссёр Муҳтор Дадашов ва бошқаларнинг ҳам чиқишлари мароқли эди.

Кези келганда шуни ҳам айтийки, республикада хизмат кўрсатган артист Ҳабиб Байрамов раҳбарлигидаги чолғувчилар ансамблининг концертлари тингловчиларни ҳаяжонлантирарди. Туказбон хонимнинг «Қатор»ини, истеъдодли муғанни Илҳоманинг кўшиқларини томошабинлар кўпинча гулдурас олқишлар билан кутиб олишарди, уларни қайта-қайта саҳнага даъват этишарди.

Еш пиониночи Одила Алиева, артистлардан Нозим ва Воқифларнинг чиқишлари, бастакор Шафиқа Охундованинг Ўзбекистонга бағишланган кўшиқлари рағбат билан қарши олинди.

Барча учрашувларимиз қалбимизда унутилмас таассуротлар қолдирарди. Лекин Беруний шаҳридаги халқларимиз дўстлиги учун катта тарихий аҳамиятга молик бир воқеа сафаримизни янада сермаъно қилди. Наримон Ҳасанзоданинг айтганидай, доҳий Фузулий шу ерда ҳам бизга бош бўлишга, оқсоқоллик қилишга ташриф буюрди. Беруний шаҳрининг энг кенг ва марказий проспектига Фузулий номи берилди ва проспект кираверишида қад кўтаражак монумент пойдеворидан чойшабни очиш бахти бизга насиб қилди.

Боғот районида ҳам биз шундай бир фараҳ ва севинч билан юзма-юз келдик. Бизни жуда фаровон, бадавлат бир қишлоққа оборишди. Бу қишлоқдаги колхоз ташкил бўлгандан буён буюк ёзувчи ва инқилобчи Наримон Наримоновнинг номи билан аталаркан. Колхозга, ўтгиз йилга яқин Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Наримонов билан шахсан таниш бўлган киши Искандар Дўсов раҳбарлик қилган экан, колхозда Наримоновнинг оқ мәрмардан йўнилган ҳайкали қўйилган: яшилликлар орасида сут рангли лампа нур сочиб турганга ўхшайди.

Мен йиғилишда сўз олдим:

— Бу ерда ҳар куни камида юз марта халқимизнинг шонли ўғли ва раҳбари Наримоновнинг номи тилга олинади, кунига юз марта Озарбайжонимиз тилга олинади. Бизнинг республикада ҳам барча халқларга, уларнинг улуғ фарзандларига, инқилоб ва санъат сардорларига шундай муҳаббат ва ҳурмат кўрсатилади.

Ўзбекистонда ижодкор одамларга катта ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилишининг гувоҳи бўлдик. Хоразмда айтишдики, областнинг колхозларидан бирига таниқли халқ ёзувчиси Ҳамид Фулом фахрий аъзо қилиб олинган. Утган йили қурғоқчилик, оби ҳавонинг ноқулай келиши билан колхоз қийинчиликларга дуч келибди. Колхоз аъзоси Ҳ. Фулом у ерга бориб, йиғилиш ўтказибди. Шеърларини ўқиб тингловчиларнинг кайфиятини кўтаргандан кейин ўзига хос самимият ва ишонч билан:

— Бу йил ҳар йилгидан мўл ҳосил, кўп даромад оламиз!— дебди. Албатта, у колхознинг бой тажрибасига, имкониятларига, одамларининг фидокорлигига ишонган. Ҳақиқатан ҳам ўша йили колхоз планни биринчилар қаторида бажарган экан. Шоир ва умуман санъат аҳлининг эл-юрт билан шундай алоқаси ва борди-келдилиги намуна бўлишга арзийди.

Ҳамма жойларда ўзбек гўзалларининг бетакрор, ҳайратга туширадиган рақслари билан бизларни кутиб олар ва кузатардилар. Раққосаларнинг аксарияти колхоз ва қишлоқларнинг ҳаваскор коллективларидан эди. Лекин бу ҳаваскорларни устоз деб аташ ҳам камлик қиларди. Ҳар бир рақс халқ тарихи ва турмушининг, маънавий бойлигининг, ҳаётга, инсонга гуманистик муносабатнинг ёрқин тараннуми эди. Халқига тегаран муҳаббатнинг ифодаси ва қудратли акс-садоси эди. Қўй, ўзбек гўзали ўйнасин-у, сен халқининг кимлигини, кечасини, бугунини, эртасини ўз кўзинг билан кўр! Қўй, Хоразм гўзали Малоҳат нозу ғамза билан рақсга тушсин-у, сен халқи юрагининг буюклигини кенглигини; зоҳиран, ботинан инжулигини ўз кўзинг билан кўр! Ўзбек рақс санъати (хусусан қизлар) жуда кенг имкониятларга эгадир ва у кун сайин тараққий этмоқда. Ўзбек халқи ўз миллий санъатини кўпинча шу рақс орқали дунё миқёсида намойиш қилмоқда.

Унингчи июнь кунли беш маршрутда республикани айлангани чиққан декада иштирокчилари Тошкентга тўпландик. Ҳаммамиз завқ-шавққа тўла эдик, сафарлардан, учрашувлардан олган таассуротларимизни ҳавас билан ўртоқлашардик. Ёзувчиларимиз, шоирларимиз, бастакорларимиз, рассомларимиз, меъморларимиз, театр, кино усталаримиз, кўшиқчиларимиз, созанда ва раққосаларимиз — ҳаммамиз юксак дидли улуғ ўзбек халқига манзур бўлганимиздан, ўзбек қардошларимизнинг, акаларимизнинг рағбатини қозонганимиздан чексиз бахтиёр эдик.

Уша кун ижодий ташкилотларда бўлиб ўтган йиғилишлар ҳам сермазмун бўлди. Ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, кинематографчилар, меъморлар, театр усталари кўришиб, учрашиб, бир-бирига ижодий ҳисобот бердилар, қилинган ва ҳали қилинажак ишларни, ўз режаларини биргаликда муҳокама этдилар.

Тошкентнинг этагида, қайрағочлар, улкан чинорлар салқин ва хушманзара қилган бир боғда ўзбек ёзувчиларининг меҳмони бўлдик. Меҳрибонлик, самимият бизга

руҳ бағишларди. Фикр дафтарлари варақланди. Чинакам ижодий суҳбат қизиди. Ҳазрат Абдулқадир Назокиев — ўтган йили ўзбек ёзувчилари республикамизда ўн кунлик сафарда қатнашганда биргаликда келишилган тадбирлар программасининг бажарилган моддаларини бирма-бир айтиб ўтди. Маълум бўлдики, ҳар иккала республиканинг Ёзувчилар Союзи, нашриётлари, матбуот органлари, таржимонлари ўз зиммаларига тушган ижодий ва дўстлик вазифаларига сидқидилдан ёндашганлар. Бир қанча шоир ва ёзувчиларнинг асарлари, ҳикоя ёки шеър тўпламлари (Ўзбекларники озор тилида, бизникилар ўзбек тилида) ўз вақтида чоп этилган.

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, адабиётимиз ва халқимизнинг дўсти Комил Яшин ҳам хисобот берди, ижодий алоқа ва ҳамкорлигимизнинг келажақда янада унумдор ва муваффақиятли бўлавагини гапирди. У айтдики, Ўзбекистон Ёзувчилари озор адибларининг асарларини бундан кейин янада кўп ва сифатли чоп этажақлар.

Халқ ёзувчиси Мирза Иброҳимовнинг таклифи зўр мамнуният билан кутиб олинди. У дедик, бизнинг тилларимиз бир-бирига жуда яқин. Тушунилмайдиган сўз ва ифодалар унчалик кўп эмас. Мана шу сўзларнинг луғатини тузиб чиқиш, таржима ишимизни хийла енгиллаштирар, бадий сифатни оширар ва моддий жиҳатдан анча тежамкорликка олиб келарди.

Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт ва санъат нашриётининг директори Ғамид Ғулум Озарбайжон шоир ва ёзувчиларининг ўзбекча босилган асарлари, уларнинг ўзбек ўқувчилари тарафидан илиқ қабул қилиниши ҳақида гапирди ва нашриётнинг келажақ планларида кўзда тутилган асарлар тўғрисида маълумот берди. Ийғилишда академик Воҳид Зоҳидов, профессор Лазиз Қаюмов, халқ шоири Зулфия хоним, Озарбайжон халқ шоири, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Сулаймон Рустам, халқ шоири Марварид Дилбозий, Ёзувчилар Союзининг секретари Жобир Наврўз, ёзувчи Акрам Айлисли ва бошқалар алоқаларимизнинг истиқболи хусусида гапиришди. Учрашувда халқ ёзувчиси Али Валиев, Бахтиёр Ваҳобзода, Хусайн Аббосзода, Хусайн Ориф, Исмоил Шихли, Наримон Ҳасанзода, Камола Оғаева ва бошқа шоир, ёзувчи ўртоқлар ҳам фаол иштирок этди.

Адабий алоқаларимиз юксалишига ўз ишлари ва ижодлари билан ижобий таъсир кўрсатган ва бу соҳада анча хайрли юмушлар қилган ёзувчи ва олимларимиздан Наби Ҳазрий, Паноҳ Халилов, Халил Ризо, Оғажавод Ализода, Аҳад Мухтор, Ояз Вафоло, Фикрат Содиқ, Маммад Аслон, Нусрат Касаманли, ўзбек дўстларимиздан Ғамид Ғулум, Рамаз Бобожон, Нормурод Нарзуллаев, Мирмуҳсин, Лазиз Қаюмов, Суюма Ғаниева, Шарқий Шихалиева ва бошқаларнинг хизматлари юқори баҳоланди.

Республикамиз Умумиттифоқ, умумдунё миқёсидаги учрашувлар, жиддий музокаралар ўтадиган марказга айланган. Халқларнинг таниқли, машҳур вакиллари Бокуга тез-тез келишади. Лекин таассуфлар бўлсинким, бизда на ёзувчилар союзи жойлашган бинода, на ижод уйида ўшандай тантаналарни ўзига ярашиқли савияда ўтказадиган етарли шароит бор.

Тошкентдаги хайрлашув кечаси янада сермазмун ва қувончли бўлди. Озарбайжон адабиёти, мусиқаси ўзбек санъатининг ажойиб намуналари билан қўш ва эш жангланади.

Концертда, ўзбек санъаткорлари ҳам ўзларига устод деб билган, буюк совет бастакори Узайир Ҳожибековнинг асарлари руҳ ва йўналиш бериб турди. Севимли мусиқа арбобларимиздан Қора Қораев, Фикрат Амиров, Ниёзий, Тофиқ Қулиев, Қанбар Хусайнли, Муслим Магомаев, Пўлат Булбул ўғлининг асарлари, Фарходнинг пиониноси, Ҳобилнинг камони ҳайратомуз янгради.

Мен мамнуният билан республика Маданият министрлиги ходимларининг, ижодий ташкилотлар фаолиятини, жон куйдиришларини алоҳида қайд этишни истардим.

Биз ўзбек халқининг, ўзбек адабиёти ва санъати аҳлининг самимий, соф қардошлик туйғусини, чексиз муҳаббатини ҳар он, ҳар дақиқа сезиб турдик. Юраклар ҳам нозу неъматларга мўл дастурхонлардай кенг ёзилганди. Биз кенгликлар диёрида эдик. Биз иқтисодий, сиёсий, илмий, бадий алоқаларимиз тарихининг олтин саҳифалари бўлиб қоладиган бетакрор кунларнинг иштирокчиси эдик. Ҳар бир қалам соҳиби, сўз, мўйқалам, умуман ижод соҳиби, ҳеч шубҳасиз, бу унутилмас кунлар ҳақида ўз сўзини айтади. Жўшқин илҳом, теран масъулият билан, бор куч-ғайрати билан республикамиз жамолини намойиш қилган адабиёт-санъат намояндalarимизга рағбат билдириш, улар фаолиятини инсоф билан баҳолаш ҳаммамизнинг бурчимиздир. Айтишим керак, биз Ўзбекистонда кўп нарса кўрдик, ўзбек қардошларимиздан кўп нарса ўргандик. Шулар ҳақида ҳам юрак кенглиги билан ва батафсил гаплашмоғимиз лозим. Ўзбек халқига, партия ва давлат ходимларига, зиёлиларга бизга кўрсатган чексиз-худудсиз ҳурматлари, тасвирга сифмас аъло даражада яратган шароитлари учун чин қалбдан миннатдорчилик билдирамиз. Бизга билдирилган ишонч ва эътибор учун қўлимиздан келганини аямай жавоб қайтарамиз, деб сидқидилдан сўз берамиз.

Боку.

Малик Қаяумов,

СССР халқ артисти

КИНЕМАТОГРАФИЯ — ҲАЁТИМ

Қайси ой, қайси кунда туғилганимни аниқ айтолмайман. Аммо, 1911 йилда туғилганлигим аниқ. У пайтларда ЗАГС ҳам йўқ эди, янги туғилган чақалоқларга туғилиш гувоҳномаси ҳам берилмас эди.

Мен Тошкент шахрининг Чигатоёй даҳасида туғилганман. Ҳовлимиз Кунжак кўчасида эди.

Дадам ҳамма болаларининг туғилган кунларини чор китобнинг саҳифаларига ёзиб қўярканлар. Бироқ, кейинчалик дадам қазо қилганларидан кейин ўша чор китоб йўқолиб қолибди. Ойим эса, менинг қачон туғилганимни аниқ билмас эдилар. «Урик энди довучча бўла бошлаган пайт эди»,— дердилар. Демак, мен апрель ё май ойида туғилган бўлсам керак. Лекин паспорт олаётган пайтимда (нега бундай қилганимни ўзим ҳам билмайман), ёшимни бир ёш камайтириб ёздиргандим.

Энди дунёга келган чақалоқ (айниқса, агар у ўғил бўлса) ҳар бир ўзбек хонадонига ўзи билан бирга катта шодиёна олиб киради!

Чақалоқ туғилган ҳаманоқ унинг ака ва опалари бу хушxabарни етказиб суюнчи олгани қариндош-уруғ, кўни-қўшниларникига югуришади. Суюнчига пул, дўппи, белбоғ, рўмолча беришарди. Бу эзгу одат ўзбек халқининг расм таомилида ҳанузгача сақланиб қолган, зеро янги туғилган чақалоқ ўзбек хонадонига ҳозир ҳам қувонч ва бахт олиб киради.

Эҳтимол, республикамизнинг бугунги кунда бутун иттифоқимизда бола туғилишида биринчи ўринда туришига ва энг кўп қаҳрамон она бизнинг республикамизда эканлигига айнан, юқоридаги далиллар сабаб бўлса керак.

Чақалоқ туғилган хонадонга дарров қаердандир сурнайчи, чилдирмачилар баччаларини ўйнатиб, сурнайларини чалиб янги меҳмон билан муборакбод қилгани кириб келардилар. Чақалоқ туғилган уй қанчалик қашшоқ, ночор бўлмасин сурнайчиларнинг қадамини қутлуғ билиб, топган-таянганларини олиб чиқиб «ховодор» қилардилар. Шу борада бутун оила аъзолари — каттаю кичик, кўпчилик қариндош-уруғлар келишишиб, бамаслаҳат чақалоққа от қўярдилар.

Шу одатга амал қилган ҳолда каминага Абдумалик деб от қўйган эканлар.

Мен ҳамма вақт ва ҳамма ерда оддий ҳаёт кечирдим. Ҳаётим — бу менинг ишим, муҳаббатим, оилам, фарзандларимдир. Буларнинг ҳаммаси, бошимдан кечирган, ҳис қилган, кашф этган, эришган ва... йўқотган минглаб кеча ва кундузларнинг ҳар бир дақиқа, ҳар бир сониясини ўзига қамраб олар ва улкан саҳийлик билан ижодимга тўхта бўларди. Ҳаёт тўхтовсиз қистовга соларди. Мен ҳам бўш келмасдим, унинг ўзини қистовга солиб: ҳа балли, тезроқ, яна тезроқ, дердим унга. Шу боисдан бўлса керак, ҳаёт мени турли-туман мамлакатларга «улоқтирди», дўстлар, душманлар билан, суюкли ва лоқайд одамлар билан учраштирди... Хуллас, бир одам бир умр мобайнида кўра олиши, ҳис қила олиши мумкин бўлган ҳамма нарсани менга армуфон этди.

Қанийди, мен хотирам хазинасида айқаш-уйқаш бўлиб ётган неча-неча километрлаб «плёнкаларга» бир чеккадан кўз югуртириб чиқаолсам. Кўздан кечирсам-у, саралаб олиб, битта фильм қилиб уласам. Лекин афсуски, хотирадаги у ленталарни монтаж столида айлантириб, монтаж қилиш мумкин эмас, фақат хотирадагина жонлантириб, сўнг... қоғозга кўчириш мумкин.

...Ота-онам ўн тўрт фарзанд кўришган экан. Лекин отам қазо қилганларида — биз беш ўғил қолган эдик. Отасиз қийналиб яшардик. Чунки у замонларда хотин киши рўзгор тебрата олмас, заифа, ожиза ҳисобланарди. Айтишларига қараганда, отам жуда одамоҳун, оқил киши бўлган эканлар. Таассуфки, у кишидан ҳатто фотосурат ҳам қолмаган. Зеро мусулмонлар суратга тушишни гуноҳи азим деб билардилар.

Ойим дўппи тикардилар, биз бўлсак, уни бозорга олиб бориб сотардик. Биз ойимизга қўлимиздан келганча ёрдам берардик, лекин бари бир турмушимиз жуда оғир ўтар эди. Ниҳоят, катта акамиз Абдуғани ишга кирди-ю сал елкамизга офтоб теккандай бўлди. Оиламиз Октябрь инқилобини шу зайлда кутиб олган эди.

Ойим мулойим табиат, жуда оққўнгил аёл эдилар. Умрларининг энг охири кунларигача энг дилбар, энг сохибжамол аёл бўлиб кўрингандилар менинг кўзимга. Саводхон эдилар — ўқиш, ёзишни билардилар. Узун тунли қиш оқшомларида бизни танча атрофига ўтказиб шабчироқ ёруғида китоблар ўқиб берардилар, эртаклар айтардилар.

Шуниси қизиқки, болагимизда уй-рўзгор ишида, ҳар биримизнинг ўз вазифамиз бўларди. Жуда ёшлик пайтимиздан тақсимланган эди улар.

Лекин бу мулақо қашшоқлик оқибати эмас, балки бурчни ҳис қилиш эди. Бу ҳиссиёт бизларда жуда барвақт уйғонган эди.

Энг катта акам ишга қатнар, кейинги акам унга кўмаклашар, қолган учовимиз бўлсак уйдаги бутун рўзгор ишлари билан шуғулланардик: ўтин ёрардик, ҳовли супурардик... қиш пайтларида эса, томнинг қорини қурардик, нариги маҳалланинг ҳовузидан баъзан обкашлаб, баъзан чанада сув таширдик. Бир девордармиён аёл қўшнимиз бўларди. На эри, на болалари бор — сўққа бош ғариба эди. «Одамзод ёлғиз яшай олмайди, унга ёрдамлашиш керак, бўлмаса, диққинафасликдан ўлиб қолиши мумкин», — дердилар ойим. Шу гапга амал қилиб биз ҳаммаша ўша холага ёрдам қилардик; томнинг қорини қурардик, ўтинини ёриб, сувини ташиб берардик...

Менинг ҳаётимда энг биринчи қувончли кун олти ёшимда содир бўлди. Уша кунни мени акам мактабга бошлаб борган эди.

Талабаларнинг ҳаммаси — каттаю кичик битта ҳужрада сабоқ олишарди. Ҳафтиякни ёд ўқишарди. Лекин ҳар бир талабанинг бирдан бир орзуси — тезроқ бу ғамхонадан ёруғ жаҳонга чиқиш эди.

Кунларнинг бирида домланинг узун таёғи менинг бошимга ҳам келиб тушди. Эсимда: биз болалар, бўйра устида ўтириб олиб, «Алиф ломга анза ал, ҳени мимга ҳизи ҳам, алҳам, до пишду, алҳамду...», деб ёд олаётган эдик. Чамаси, мен биронта сўзни нотўғри талаффуз қилдим, ё ўринсиз ҳаракат қилиб қўйдим шекилли, қават-қават кўрпачалар устида ўтирган домла мулойим овоз билан мени ёнига чақириб олди. Домланинг қошига бориб таъзим қилганимни биламан, у тўсатдан елкамга хивич билан тушира кетди. Илгарилари домла бошқа болаларни тез-тез савалаб турган бўлса ҳам, мени сира урмаган эди. Мен бу ноҳақ жазога чидаб туrolмадим. Хивични домланинг қўлидан тортиб олдимда, қўлочкашлаб туриб, елкасига... бир туширдим.

Уйда мени роса қойишди. Абдуғани акам: «Энди уйда хап ўтир, то бу бедаб хулқингни маҳалла-кўйда ва масҷидда нутишмагунча кўчада қорангни кўрсатмайсан», — деб танбеҳ берди. Домламиз аини пайтда масҷиднинг имомни ҳам эдиларки, ул зотга қўл кўтармоқ катта гуноҳ ҳисобланарди.

Мен уйда бир неча кун ўтириб, бир нарсага тушундим ва уни умрбод миямга қўйиб олдим: калтак агар адолатли бўлса, уни қадрлаб бардош бериш керак, лекин ноҳақ зарбадан ўзни муҳофаза қилиш зарур.

Эски мактабга бошқа қадам қўйгим келмади, ҳафтиякни қуруқ ёдлашни хоҳламадим, бари бирим нималарни ёдлаётганимни сира тушунмасдим. Шундай қилиб, акам мени янги мактабга етаклаб борди. Бу мактаб бир каттагон бойнинг данғиллама ҳовлисида очилган эди. Ҳаммаёғи чиннидай озода, деворлари оппоқ. Муаллимимиз ҳам, ҳали-ҳали кўз олдимда, гўё оппоқ кийимда эди, назаримда. Балки эски мактабнинг қоронғу ҳужраси билан бу данғиллама, чиройли иморат ўртасидаги тафовутнинг жудаям катта бўлганлигидан, менга шундай туюлганди. Ё бўлмаса, хотирамнинг айрим нарсаларга ортиқча жило берганидан шундайдир. Лекин шу нарса яхши эсимдаки, ўша кун мен учун чинакам байрам бўлган эди. Ҳамма ўқувчилар иккитадан, учтадан бўлиб парталарда ўтиришарди. Бўйра устида эмас, парталарда! Менинг ўқитувчим кекса ва донишманд Тоҳирий (у пайтларда ёшгина йигит эдилар) ҳозир ҳам барҳаётлар. Бу йил у киши муборақ саксон ёшга кирдилар. У киши энг юксак мукофот — Ленин ордени ҳамда «Халқ ўқитувчиси» деган фахрий унвон билан тақдирланганлар.

Муаллимимиз бизга партада қандай ўтиришни, бирон нарса сўрайдиган бўлса, қўлни қандай кўтаришни ўргатдилар. Бу ерда ҳамма нарса мен учун янгилик эди, лекин у янгиликлар шу қадар антиқа, шу қадар пурзёё ва шунчалик ғайри оддий эдики, мен ҳанузгача, ўша мактабимни эсласам, ўзимни энг ғаройиб мамлакатга саёҳат қилгандек ҳис қиламан. Кейинчалик мен саксон марта чет элда бўлдим, деярли бутун ер куррасини кезиб чиқдим, аммо хотирамда энг ажойиб, энг кучли таассурот қолдирган нарса ҳали ҳам ўша оппоқ мактаб, парталар ва бизлар билан худди ўзиндан каттага салом бергандек зўр эҳтиром билан саломлашувчи муаллимимиз бўлиб қолди.

Бизлар араб ҳарфида ёзар эдик. Ҳафтада бир кун рус тилидан дарс ўтиларди.

Менда бутун синфимиз билан тушган фото суврат бор. Бу ҳаётимда биринчи марта сувратга тушишим эди. Мен фото сувратдаги ўз синфдош ўртоқларимнинг фото аппаратига ҳали кўнйикмай хиёл чўчиган чехраларига тикиларканман, бизларни тарбиялаб ҳозирги ҳолимизга келтириш учун, муаллимимизнинг роса «она суги оғзидан келган» бўлса керак, беҳад сабр-тоқатли, беназир қобилият ва меҳр эгаси бўлган бўлсалар керак, деб ўйлайман. Муаллимимиз ниҳоятда ғайри оддий истеъдод эгаси эдилар, ҳозир ҳам шундайлар. У киши бизга борлиқ муҳитни идрок этишни ўргатдилар. Мамлакатимизда нималар содир бўлаётганини тушунтириб бердилар. Революция нималигини изохладилар...

Уша биз ўқиган мактаб ҳали ҳам бор. Унинг рўпарасига ўта замонавий янги мактаб тушган. Лекин мен ўқиган ўша мактаб ҳамон турипти, ҳамон у ерда болалар сабоқ олишади...

Кейин катта бўлганимда, кунлардан бир кун мен ўз синфимга кириб бордим, ўз партамга бориб ўтирдим ва ногоҳон, йиғлаб юбордим...

Шу нарса диққатга сазоворки, академик Обид Содиқов, академик — химик Ҳамдам Усмонов, академик Малик Набиев, соғлиқни сақлаш министри Қаюм Зоиров, область партия комитетининг секретари Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Фаттоҳ Вошиқов, собиқ савдо министри Гофур Юсуповлар бизнинг мактабимизни битириб чиқишган, бошқа кўпчилик мактабдошларимиз ўқитувчи, ёзувчи, журналист ва бошқа касбларнинг соҳиби бўлишган. Менинг укам Абдуҳамид Қаюмов Автомобиль ва йўл қурилиши министри бўлиб хизмат қилмоқда.

Бинобарин, мен, ўзимдаги барча эзгуликлар учун авваламбор меҳрибон онамдан, ундан кейин, шу мактабимдан беҳад миннатдор эканлигим ҳақида мудом қайта ва қайта ўйлайман.

Мен яна бир нарса тўғрисида, яъни, вақтнинг нақадар тез ўтаётгани ва жуда кўп нарсаларга улгуролмаяганимиз тўғрисида кўп фикр юритаман. Биз бугун қилишимиз зарур бўлган ишларни кўпинча енгилтаклик ва ҳаттоки, беҳафсалалик билан эртага қолдиряпмиз.

Ўқитувчим тўғрисида фильм қилишга неча-неча марта отландим! Ҳозир ҳам ниятимдан қайтганим йўқ. Ахир улгуролмай қолиш мумкинку! Ҳамма кўзлаган ишларимизни биз ўз вақтида бажара оламизми? Энг муҳим ишларимизни эртага қолдирмаяпмизмикин? Ҳолбуки зарурати бўлмаган, бир зумлик, иккинчи даражалик ишларни, энг қизиғи шундаки, негадир шошқалоқлик билан бажаришга киришяпмиз.

Ҳозирги тасаввур билан қарасанг: хўш, нима экан ўша мактаб? Ҳамма мактаблар сингари оддий бир мактаб-да... оқ мактаб, деб ўйлайсан.

Ҳай, саводингни чиқаришипти, кўзингни очиб, жаҳонни танитишипти. Лекин, мактаб шу нарса учун керак бўлмаса нимага керак? Азиз китобхон, эсланг, яхшилаб эслаб кўринг ўша мактаблар қачон очилганини ва не-не одамларнинг фақат ўқий, ёзишни хоҳлашгани учунгина жонларини фидо қилганларини бир эслаб кўринг.

Бу — йигирманчи йиллар эди, у пайтда дин пешволарининг тарғиботига зид ўлароқ янги мактаб эшигини очиб осон бўлмаган. Айни шу пайтда, ажойиб олимимиз Қори Ниёзий Қўқонда худди бизникига ўхшаш биринчи босқич мактаб очган эди, у мактабда ўн уч нафар талаба; икки қиз ва ўн битта ўғил бола ўқишганди. Мен Қори Ниёзийнинг бу мактаби тўғрисида «Ўн уч қалдирғоч» номли ҳужжатли фильм суратга олганман. Тошмуҳаммад Қори Ниёзий, босмачиларнинг мактабга кўп маротаба ҳужум қилгани, ўқитувчиларни таъқиб остига олиб, ҳаттоки бўғизлаб кетган пайтлари ҳам бўлгани ҳақида ҳикоя қилиб берган эди. Мен бўлсам, байрам деб ёзаяпман.

Партада қаддимни тик тутиб ўтиришни, савол сўраш учун қўл кўтаришни ўргана бошлаган ўша олис йилларда, бизнинг бу шодон байрамимизни, тик қоматимизни аксарият пайт ўқитувчилар қўллариди қўрол билан муҳофиза қилган эдилар ва шу йўсинда кўзимизни очиб, бутун жаҳонни танитган эдиларки, бугунги кунда бу — табиий ҳол бўлиб эътироф этилади.

Совет ҳужжатли киносининг атоқли намоёндаларидан бири, СССР халқ артисти, кинорежиссёр ва кинооператор Малик Қаюмов мана, ярим асрдирки, ўз асарлари билан жонажон Ўзбекистонимизни мадҳ этиб келмоқда. Унинг жуда кўп фильмлари халқаро кинофестивалларда юксак совринларга сазовор бўлган.

Малик Қаюмов жуда кўп хоржиий мамлакатларда бўлган, у юртлар ва эллар ҳақида ажойиб фильмлар яратган.

Малик ака шу кунда ҳам жамоат ишларида ажойиб фаоллик кўрсатиб келмоқда. У Ўзбекистон ССР Олий

Оташин шоир, композитор, ўзбек театр санъатига асос солган драматург Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам кўлда қурол билан мактабни ҳимоя қилган эди.

Лекин ҳадеб ўтмишни эслаб кун кечириб бўлмайди. Ёшларимизга муттасил ўтмишни эслатиб, улардан кун-уззу кун миннатдорчилик талаб қилиш тўғри эмас. Аммо айни пайтда, ўтмишни бутунлай унутиб юбориш ҳам ярамайди. Ҳеч бўлмаганда, ўтмишнинг шоҳидларини (улар жуда озчилик қолишган) унутмаслик керак...

Мен ўзим сабоқ олган ўша кўҳна мактаб партасида ўтирарканман, шу тўғрида ўйлардим. Шунда мен, агар бир кун келиб китоб ёзиш учун кўлимга қалам оладиган бўлсам, бундан асосий мақсад ўзим ҳақимда ҳикоя қилиш эмас, балки мени чинакам ҳаёт сари етаклаган одамларни эзгу сўзлар билан тилга олиш бўлади, деб кўнглимдан ўтказиб кўйган эдим. Мен назарда тутган у одамлар оч, яланғоч яшаган, истибдод, жаҳолат ва нодонликдан изтироб чеккан эдилар. Ва лекин шунга қарамай, мудом олға юрган эдилар. Ундай одамларни мен ўз ҳаётимда кўп учратганман! Жуда кўп эди улар! Гарчи уларнинг барчасини эслай олиш амри маҳол бўлса ҳам, уриниб кўраман, зотан мен айнан шу мақсадда кўлимга қалам олдим... Ушанда ўзимнинг собиқ синфимда ўтириб, деразага тикилганча шундай ҳаёлга чўмган эдим. Ташқарида эса азим Тошкент шаҳри мени дунёга келтирган, ҳаётимни беҳисоб шодлик ва бахт гуйғулари билан мунаввар қилган менинг Тошкентим гулгул яшнардики, айнан шу сеvimли шаҳрим бир кун келиб мени ўз бағрида мангу олиб қолажак.

Лекин аминманки, бунга ҳали узоқ, зеро мен сувратга олмаган фильмлар ҳали жуда кўп, аксарият дўстларим ҳақида ҳали ёзиб улгурмаганман, ҳали менинг ёрдимимга муҳтож бўлган ижодкор ёшлар бор. Яна, мен бормаган мамлакатлар ҳам, ўқимаган китоблар ҳам ҳали беҳисоб. Булардан ташқари, мен қизим Маринани келин, она бўлганини кўрмоқчиман... Фақат бува «бўлишни истамайман», чунки мен ҳамиша ўзимни ҳали жуда ёшдек, гўё ҳамма нарса — бир вақтлар Қўштут маҳалласидаги чиннидай оппоқ мактабнинг мана шу сувратдаги партасига биринчи бор ўтирган чоғимдагидек — эндигина бошланаётганга ўхшайди, назаримда.

Мен ўз мактабдошларимнинг фотосига тикиламан. Оппоқ кўйлак кийган ўқитувчимдан кўз уза олмайман.

Бизнинг домла Тоҳирий... Унинг иқтидори нимада эди ўзи? Билишимча, биринчи навбатда унинг оқ кўнгилигида эди. У, том маъноси билан ўткир маълумотли одам эди — ҳам математик, ҳам химик, ҳам филолог. У бизни мактаб илмига ўргатиш билан чекланиб қолмай, ҳаёт ҳикматларидан ҳам сабоқ бераркан, бунинг учун вақтини ҳам, кучини ҳам аямасди. Ўз ҳаётимизда биз биринчи бўлиб ахлоқий қонунларни шу кишидан ўргандикки, унинг бу сабоқларини «сабоқ сифатида ўрганиш» эмас, балки уларни ўз ҳаётий тажрибанг, тафаккуринг, эътиқодинг билан мунтазам равишда боийтиш лозим эди.

Эсимда Ленин ўлган кун домламиз бизни революционерларнинг биродарлик қабри тепасига бошлаб борган эди. Уша куни ҳаво жудаям рутубатли эди. Ҳаммаёқ билч-билч лой, зах, қор аралаш ёмғир ёғар эди. Бизлар бўлсак сарпойчанг оёғимизга калиш кийган, эгнимизда тўн, бошимизда дўппи. Ушанда муаллим Тоҳирий бундай деган эди: «Бу кунни яхшилаб хотирлаб қолинг, мана бу ёмғир аралаш қорни ҳам. Зеро осмон энг ажойиб одамга аза тутяпти. Ҳеч қачон кўз ёш тўкишдан хижолат бўлманглар. Ўлганларни хотирлаб, уларга аза тутишни ўрганинг, шундагина сиз тирекларнинг қадрига етадиган, уларни жондан ортиқ эъозлайдиган бўласизлар».

Мен яна, синфдошларимиз билан биргаликда биринчи марта Наврўз байрамини нишонлаганимни эсладим. Бу 1919 йилнинг йигирма иккинчи ё йигирма учинчи март куни эди. Муаллимимиз гулларни, айниқса чучмўма, бинафша сингари дала гулларини жудаям хуш кўрарди. Шунинг учун бўлса керак, кўпинча у бутун синфни гул тергани далага бошлаб чиқиб кетарди. Мен ҳар йили Наврўз байрами кунларига муаллимим яхши кўрган ўша гулларни эслайман...

...Мана, муаллимим саксон ёшга кирдилар. Бизлар, у кишининг талабалари, шу

Советининг депутати ва Ўзбекистон кинематографчилари союзи Правлениесининг биринчи секретари сифатида ўзбек кино санъатини ривожлантиришида улкан ҳисса қўшаётир.

Малик Қақомов «Кинематография — ҳаётим» номили йирик эсдаликлар китобини ёзди. Бу асар Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп қилинмоқда.

Бугун биз журналхонлар эътиборига мазкур китобнинг илк саҳифаларини ҳавола қиламиз.

улуғ ва муборак айёмларида қатнашиб, пойларига таъзим қилишга мушарраф бўлганимиздан гоёта бахтиёр ҳис қилардик ўзимизни.

Умримизда биринчи марта экскурсияга бошлаб чиққан, биринчи бўлиб, Тошкентнинг эски ва янги шаҳар қисмларини кўрсатиб, бу ҳақда муфассал сўзлаб берган шу муаллимимиз эдилар. Мушоҳада, мулоҳаза, мунозара қилишга ўргатган шу азиз ўқитувчимиз эдилар. У кишининг ҳеч нимани назардан четда қолдирмаслик, ҳамма нарсани мияда қайд қилиб хотирлаб қолиш қобилияти менинг гидрокимни ҳам маълум даражада пешлади. Муаллимимиз менга атроф муҳитни диққат билан мушоҳада қилишни ўргатди, ҳолбуки, аксарият одамларнинг болалик ва ёшлик йиллари шу муҳит давраида «сандирақлаб» юришдан нарига ўтмайди.

Тошкент шаҳрини мен, аввалига, муаллимимизнинг кўзлари билан кўрдим, кўрдим-у самимий меҳр билан севиб қолдим уни. Кейинчалик, кинооператор бўлганимда ва ниҳоят режиссёр бўлганимда, ҳар сафар шу илк меҳрим — суюкли мавзуимга мурожаат қиларканман, бу азиз шаҳримга янгидан-янги фильмлар бағишладим... Фақат мен яшаган давр мобайнида у неча-неча бор ўзгармади, не-не кунларни бошидан кечирмади, қанчадан-қанча азизу мўътабар одамларидан жудо бўлмади. Минг-минглаб одамларга бошпана берди, мудҳиш зилзиланинг таҳдидидан қаддини букмади ва қардош элларнинг саховатли мададини очик юз билан қабул қилди.

Хўш, мен ялангоёқ кўча чангитиб юрган болалик чоғимда Тошкент қандай эди?

Менинг кўзимга у гоёта гўзал бўлиб кўринган эди. Лекин энди тушунсам, Россия империясининг бош штаби капитани барон Мейендорф XIX асрнинг бошларида Тошкентни қандай қиёфада кўрган бўлса, менинг болалик чоғимда ҳам у шундай ҳолда эди. Барон ўн тўққизинчи асрнинг йигирманчи йилларида «Оренбургдан Бухорога саёҳат» номли китоб ёзган эди. Мана шу китобида у Тошкентни шундай тасвирлайди: «шаҳар гир айлангириб пахса девор билан ўралган... Кўчалари тор-тор... уйлар Бухородаги уйларга нисбатан анча ғариб...»

Тўғри, ўтган асрнинг бошларида Тошкентда бор-йўғи уч мингтача хонадон бўлган эди, юз йилдан кейин — XX асрнинг бошларида эса, улар ўттиз мингга етди. Шаҳар ўсди, ҳатто унинг ёнбошида Янги шаҳар пайдо бўлди. Биринчи қараганда, эски шаҳар кишининг кўзига антиқа, гўзал шаҳар бўлиб кўриниши қийин эди. Кўчалар, худди бир-бирлари билан айқаш-уйқаш бўлиб кетган илонларга ўхшаб, бир-бирларини кесиб ўтган, туташиб кетган эди. Уйлар, худди қиморбознинг «гардкам» деб отган шашқоллари сингари сочилиб ётарди. Биронта ҳам тош кўча йўқ эди. Қишда тизза бўйи лой кечилар, ёзда эса тупроққа ботиб юриларди.

Бу тор кўчаларга дарахтлар экилмасди, дарахтлар фақат ҳовлиларда бўларди. Унгида ҳам, сўлингда ҳам кемтик пахса ё синч девору том бўғотларидан бошқа ҳеч нима кўрмасдинг. Шу деворлар ортида одамзод яшашини ўткинчи фақат томлардаги чор бурчак мўрконлардан чиқаётган тутундан билиши мумкин эди, холос.

Эсимда, ўйимизнинг эшиги ҳамиша очик бўларди. Лекин мен эски шаҳарнинг инсон кўзидан панада қолган шундай хилват кўчаларини яхши эслаيمان ва... севаман. Кўчаларда ҳеч қандай фонус ё чироқ бўлмасди. Сувни эса, юкорида баён қилганимдек, кўшни маҳалладаги ҳовуздан обкашлаб таширдик. Мен учун энг хуш ёқадиган манзара — бозор эди. У ерда тоғ-тоғ уюлган турли-туман ёз неъматлари кўзни қамаштирарди. Ҳар ёқдан сотувчиларнинг харидорларни чорловчи: «кеп қолинг, еганлар дармонда, емаганлар армонда», деб баққириб-чаққирган овозлари эшитилиб турарди. Бўйинларига кашкул осган қаландарлар растама-раста кезиб тиланчилик қилардилар. Лекин улар, улар билан бирга бозор бошида табиблик қилувчи тиш сугурувчилар ҳам, синган, чиққанни даволовчилар ҳам, азайимхонлар ҳам аллақачон йўқ бўлиб кетишган. Уша замонларда, одамларга ариза, мактуб ёзиб бериб кун кўрувчи мирзалар бўларди, улар ҳам кўз очиб юмгунча ғойиб бўлишди. Мирзаларнинг тасмага осилган сиёҳдонлари ҳали-ҳали кўз олдидан кетмайди.

Номози жума пайтидаги бозор ҳозир ҳам яхши эсимда. Баққоллар, савдогарлар, дўкондорлар молларини пештахтада қаровсиз қолдириб, масжидга кетаверардилар.

Лекин Тошкент бозорининг энг яхши ва бекиёс жиҳатлари ҳозир ҳам сақланиб қолган: катта қозонларда муаттар ҳид таратиб турган паловлар, тоғ-тоғ уюлган сабзавоту ҳўл мевалар, алоҳида қовун растаси, алоҳида нон растаси...

Мен ҳанузгача тонг палласида ёлғиз ўзим бозорга бориб, ҳар бир растани битта-биттадан айлиниб чиқишни яхши кўраман. Ҳозир ҳам худди болалик чоғимдагидек, мева харид қила туриб, улардан татиб кўраман, савдолашаман... Нон растасидаги ўз гўзаллиги билан кўзни қамаштирувчи минг хил қиёфадаги иссик, барра нонларнинг зум ўтмай тарқалиши ва пештахталарнинг шундай тезлик билан яна янги ёпилган нонларга тўлиб туриши ҳамиша мени ҳайратга солади. Мен помидори, бодрингларни ўзим битталаб танлашни яхши кўраман, болаликдан кўзим пишиб қолган одат бўйича қовунларни салмоқлаб, уларнинг тўнига қараб ширинини аниқлайман. Она заминимизнинг мўл-кўл неъматларини жонимдан ортиқ яхши кўраман, зеро бу бекиёс гўзал манзара ҳамиша ҳаётимни байрамга айлантларди.

Бинобарин, энди мен тонг палласида бозорга борарканман, ўзимни ҳамон бир вақтдаги ёш Абдумалик деб ҳис қиламан, зеро ўша кунларнинг бирида мени кўлимдан ушлаб шундай ажиб афсонавий оламга етаклаб борган эдиларки, у олам ўз

чиройи, хушманзаралиги билан Тошкентнинг эски бозорига жудаям ўхшаб кетар эди.

Бу кино олами эди.

Уша пайтда мен Шайхонтохур яқинидаги Ленин номли мактабда тўққизинчи синфда ўқирдим. Киностудия Шайхонтохур дарвозасининг ёнгинасида эди. Бир ой рўза пайтида Шайхонтохур деярли бутун Тошкент аҳолисининг кўнгил очадиган жойига айланарди. Кечқурунлари, шомдан кейин бу ерда созандалар, хонандалар тўпланишар, дорбозлар ўйин кўрсатишар, от ўйин тинмай айланарди. То саҳаргача бу ерда ҳаёт қайнарди. Ҳар қадамда ош, кабоб, гўшткуйди-ю яна турли хил лазиз таомлар сотиларди.

Биз, болалар, шу бир ой рўза пайтида ҳар куни кечқурун Шайхонтохурга борардик. Лекин бу ерда девордармиён жойлашган киностудияда бундан ҳам қизиқарли томошалар бўларди. У ерда тамомила бошқача ҳаёт ҳукм сурарди. Афсуски, студиянинг эшиги бизлар учун берк эди.

Тўғри, биз болалар, кино кўргани кино-театрга бориб турардик. Аниқроқ қилиб айтганда, биз кино залининг атрофини ўраган девор бошларига ё дарахларнинг шоҳларига чиқиб ўтириб кино кўрардик.

Тарзаннинг бири-бирига улашиб кетган сон-саноқсиз ва антиқа саргузаштларини томоша қилиш биз учун ҳаётнинг энг олий мақсади бўлиб туюлардики, бу мақсадга эришиш учун, сеанс кетаётган пайтда, жазава тутиб кетиб, дарахдан йиқилиб тушишлар ҳам, қўйнингдан чиқариб ғажиб еб ўтирган олманг қимизак чиқиб қолса, ўйлаб-нетиб ўтирмай, уни томошабинлар бошига отиш ҳам, кези келганда, контролёрнинг дағдағасини эшитиб, дарахдан тикка сакраб тушиб, шаталоқ отиб қочишлар ҳам бўлиб турарди.

Қурбон Чорбоев киноси атрофидаги дарахларга Тарзаннинг содиқ издошлари ва мухлислари сифатида чиқиб олар эканмиз экранда қаҳрамоннинг лирик чекинчилар — хирсли ўпишишлар, эркалашлар, қучоқлашлар билан банд бўлган чоғларида, «нимага алаҳсиясан, сакрасангчи, қувласангчи, отсангчи» дегандек ҳамма ёқни бошимизга кўтариб қичқирар, қулоқларни қоматга келтириб ҳўштак чалар эдик.

Шу пайтгача фестивалларда мукофотлар, совринлар олган кино санъатининг энг нодир намуналаридан биронтаси ҳам ҳеч қачон ўша оқ парда сатҳида кўрсатилган овозсиз киночаллик мени ҳайратга солмаган. Бу антиқа томошахонанинг хўжайини Қурбон Чорбоев фильмни ғоятда ажиб ва мафтункор сўзлар билан изоҳлаб турар эди. Уни бутун Эски шаҳар яхши танирди. Одамларни кино кўришга жалб қилиш учун не-не йўллари йўлаб топмасди у. Эсимда, кунларнинг бирида «Тошкентда номаълум одам» деган афиша осиб қўйилди. Бу афишани ўқиган кино мухлислари кинотеатрга гурра-гурра ёпирилиб келаверишди. Тошкентда пайдо бўлган номаълум одамни ҳам-маям кўргиси келарди-да. Кейин маълум бўлишича, фильмнинг номи «Номаълум одам» экан. Чорбоев ўз афишасида, Тошкентга «Номаълум одам» деган янги фильм келди, демоқчи бўлган экан.

Бизлар жудаям гўл ва ҳар нарсага лаққа ишонаверардик. Шунинг учун ҳам Қурбон Чорбоев фильмдаги ҳар бир эпизодни ўз билганича изоҳлаб тушунтираркан, томошабинлар ундан беҳад миннатдор бўлардилар. У жуда ажойиб ҳикоячи, бунинг устига, ичидан тўқишда устаси фаранг одам эди. Шунинг учун ҳам унинг ҳикояларини томошабинлар яна бир қизиқ кинодек қабул қилишарди. Мен, ҳатто кино қизиқарлироқмиди ё Чорбоевнинг ҳикоясими, аниқ айтолмайман.

Шундай қилиб, мен Ленин номли мактабда таҳсил кўраб эдим, мактабимиз киностудиянинг, ёки ўша вақтдаги номи билан айтадиган бўлсак, кинофабриканинг шундоққина ёнгинасида эди. Сирасини айтганда, уни студия деб ҳам бўлмас эди, фабрикага-ку мутлақо ўхшамас эди. Совет шарқида биринчи бўлиб таъсис этилган бу кино корхонасини собиқ «Шайхонтохур» мадрасасига жойлаштиришди. Йўқ, мен янглишдим — бу биринчи кинокорхона эмас эди. Бундан олдин, Бухорода, «Бўҳино» корхонаси очилган эди, донғи кетган «Ўлим минораси», «Муслмонлар» номли машҳур фильмлар ўша ерда суратга олинган эди. Мен у фильмларни кўрганман, улар менга жудаям ёққан эди.

Уша пайтларда Москва ва Ленинграддан келган биринчи кинематографчилар: режиссёр Висковский, оператор Фридрих Вериго-Доровский ва бошқалар кино ленталарида биринчи навбатда шарқ манзарасини акс эттиришни истардилар. Лекин улар шарқ манзарасини хонларнинг саройлари ва подшоҳларнинг ҳарамидан эмас, билъакс, улардан жуда олисда, халқ орасида, унинг расм-таомиллари, тили, турмуш тарзи, миллий анъаналаридан қидириш лозимлигини билмас эдилар ҳали. Бундан ташқари, улар ҳали «Минг бир кеча», «Боғдодлик қароқчи», «Ҳинд мақбараси» ва... Шарқ ҳаётига тақлид қилиб суратга олинган ҳоказо фильмлар таъсиридан қўтулиб улгурмаган эдилар. Айни пайтда «Ўлим минораси» фильми «ўртамиёна» фильмлардан бўлишига қарамай, маҳаллий кино томошабинлар орасида беқим даражада муваффақият қозонди. Бунга сабаб — фильмнинг ерли материал замирида суратга олинганлиги бўлди. Кино энди ҳар хил афсонавий сюжетларга суянган уйдирмачи эмас, балки ҳар куни томошабиннинг кўзи олдида содир бўлаётган реал воқеаларни намоиш қилувчи баёнчига айланган эди. Экранда, қардрон она ер, болаликдан таниш бўлган кийим-бошлар, уйлар, кўчалар, ардоқли ва гавжум бозор бошилар тасвирланарди... Мана шу нарсалар томошабини ўзига ром қилар эди. Кинематограф

биринчи марта ўзбеклар ҳақида ҳикоя қила бошлаган эди. Эҳтимол, фильмнинг айнан шу — қисман бўлса ҳам ҳаётийлик жиҳати — ўшанда мени мафтун этган бўлса ажаб эмас. Хуллас, уйдирма тасвирлар эмас, балки ҳаётнинг ўзи мени кино санъати қучоғига даъват эта бошлаган эди. Кино санъатида бўлган майлимини мен ҳозир шундай силлиқ жумлалар билан, равоан изҳор этялман. Аммо у пайтларда, бу нарса шунчаки, қизиқ туюлган эди, холос. Айнан мана шу қизиқ иш мени киностудия дарвозасига бошлаб борган эди, ёки аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам, кино-пробага бориш учун таклифдан бош тортмасликка ундаган эди.

Мана, ниҳоят, мен ҳаётимда биринчи марта кўпдан орзу қилганим кинофабрика-ни ўз кўзим билан кўришга муяссар бўлдим.

Энди, киностудияга қандай бориб қолганимни айтиб берай. Мактабимизда драма тўғараги очилган эди. Бу 1929 йил бўлиб, ёшим 18 га кирган ҳиспирин йигит эдим; шу пайтда мен ўнинчи синфда ўқиётган эдим. Тўғарагимизга ҳақиқий театр актёри раҳбарлик қилар эди.

Лекин кунлардан бир кун... ҳаммаси мана шу «бир кун»дан бошланди. Менинг ҳаётимни бутунлай ўзгартириб юборган ҳам ана шу «бир кун» бўлди. Йўқ, ундаймас, образли қилиб гапирадиган бўлсам, ўша «бир кун» қўлимдан етаклаб бориб ўз ҳаёт йўлимга солиб юборди. Хуллас, омадли йигит эканман. Уша кунни мактабимизга, тўғарақ машғулоти пайтида бир ўқтам йигит — Николай Николаевич Кладо кириб келди ва қўлимдан етаклаб, «орзу фабрикаси» дарвозасига олиб борди ва «сим-сим, эшигингни оч!» деган эди, эшик очилди. Мен ҳар томонга аланг-жаланг қараб, кўрқап-писа ичкарига кирдим. Бу даргоҳга кирган чоғимданоқ юрагимни ҳовучлаб, кўрқувни ҳеч тарқ этмадим. Чунки ҳозир: «Ҳей, бола, бўлди, иззатинг битди, қани туёғингни шиқиллатиб қол», деб бақириб, мени студиядан ҳайдаб чиқариб юборишади деб кута бошлаган эдим. Лекин мени ҳайдашмади, аксинча, «Биз билан бўл, ўқи, ишла, ҳеч нимадан кўрқма. Энг муҳими меҳнатдан — тер тўкиб меҳнат қилишдан кўрқмасанг бўлгани. Илло. бу меҳнат бир умрли бўлади. Ўз иқболингни шу меҳнатдан топасан», деб айтдилар менга.

...Шундай қилиб, Николай Николаевич Кладо менга кино эшигини очди. Мен бу даргоҳга кирдим эшик ёпилди. Бу ердан қайтиб чиқадиган йўл йўқ эди. Зотан кионинг «тупроғини ялаган» одам ҳеч қачон ундан юз ўгириб кетолмайди.

Жудаям омади юришган йигит эканман. Ўз касбимни топдим ва уни умрбод мунтазам равишда ардоқлаб келдим. Мана шу «топилма» учун, шу улкан совға учун мен ўзимнинг энг биринчи устозларимга умримнинг охиригача миннатдор бўлиб қоламан. Кино ҳам худди энг суюқли маҳбубага ўхшайди, ундан юз ўгириб кетиб бўлмайди. Касбим менга бевафолик қилмади, мен ҳам унга умрбод содиқ қолдим. Урта-миздаги бу муҳаббат бамисоли ошиқ-маъшуқлар севгисига ўхшарди. Ҳозир ҳам шундай...

Николай Николаевич Кладо Ўзбекистонга 1929 йилда Ленинграддан келган эди. Унинг отаси адмирал бўлиб, рус-япон урушида қатнашган ва рус флотини ҳалокатдан қутқарганлардан бири эди. Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг Николай Николаевичнинг отаси совет ҳокимияти томонига ўтиб инқилобий ҳаракатларда фаол иштирок этган эди.

Николай Николаевич 1908 йилда туғилган, демак, мендан бор-йўғи уч ёшгина катта эди.

Мен кинода роль ўйнай бошлаган пайтларимда, бўлғуси касбдошларим Москва ва Ленинграддаги кино институтларида таҳсил кўрар эдилар. Мен уларни биринчи марта студиямизга практикага қелишганида кўрдим. Улар жуда мағрурлиб керилиб юрардилар. Уларнинг ҳамма нарсадан воқифдек ҳисоблардиларки, назарларида, кино соҳасида, билимдонликда уларга тенг келадиган одам йўқдек эди. Аммо уларнинг ҳақиқий кинематографчи бўлишлари учун ҳали «етти қовун пишиғи» бор эди — шундай бўлиб чиқди ҳам. Негаки, кинематограф биринчи навбатда амалиётни, ҳамда... истеъдодни талаб қиладиган касбдир. Мен бунга қатъий ишонаман. Тўғриси, ўзим ВГИК (Бутуниттифоқ Давлат Кинематография институтини битирмаганимга ҳали-ҳали афсусланаман. Уша пайтларда кўпдан-кўп китобларни мутолаа қила олмаганимга ҳам «аттанг» дейман. Зеро ўша китобларсиз ҳаётда олға одимлаш мушуқлиги аниқ эди. Уша пайтдаги энг ажойиб домлаларим Эйзенштейн, Пудовкин, Кулешовларнинг гапларига қулоқ осмадим... Пойтахт ҳаётининг «қозонида қоврилмадим». Тўнги Москвани кезмадим, МХАТ, Большой театр, Консерваторияларнинг кассалари олдида билет олиш учун навбатда турмадим... Мана шулар, мен аминманки, тузатиб бўлмайдиган хатоларим эди. Мана шунинг учун ҳам мен, Ўзбекистон кинематографчилар Союзи Правленисининг биринчи секретари лавозимига сайлангач, иложи борича кўпроқ ёшларимизни Москва ва Ленинградга ўқишга юборишга ҳаракат қила бошладим. Бу ёшлар у шаҳарларда на фақат илм олишлари, шунингдек, ўз касблари маданиятидан ҳам сабоқ олишлари шарт.

Менинг ёшлик даврим бошқача эди — илм олиш учун ҳам вақтни аяр эдик. У пайтларда ҳамма нарсага тезроқ эришишга ҳаракат қилардик. Тезроқ кинога тушиш! Тезроқ кино олиш! Тезроқ севиш, олтин ёшлиқдан ва унинг беқиёс имкониятларидан маст бўлиш! Ҳаммаси тезроқ, тезроқ бўлса дердик... Лекин сувратга тушиш орзуи биринчи навбатда турарди албатта. Ким ҳам койирди бунинг учун мени? Хўш, ҳо-

зирги пайтда ҳам қайси йигит ё қизимиз кинога тушишдек ширин армонидан бош торта олади. Бундайлар йўқ! Мен ҳам шундай эдим.

Уша пайтда «кинофабрика»да иккита хроникачи оператор бор эди (Ф. Назаров ва Н. Гасилов), лекин мени у пайтда кинохроника қизиқтирмасди. Биз, болалар, хроникани, ўз таъбиримиз билан айтганда «ҳақиқий» кино ҳисобланмиш бадиий киночилик хуш кўрмас эдик.

Лекин эсимда, бизни ўзига ром қила олган ҳужжатли кинолар ҳам бўларди. Булар кўпроқ медицина мавзудаги илмий-оммабоп фильмлар эди. Бу фильмлар фожиавий-саргузашт сюжет замирида жуда қизиқарли қилиб сувратга олинарди.

Фильмда одамлар ростакамига касал бўлиб, ростакамига ўлардилар. Бунга кўрган томошабин шу даражада кўрқиб кетар эдики, намоёиш қилинаётган ва баён этилаётган илмий изоҳларга (яъни касалнинг пайдо бўлиш сабаблари ва унга қарши кураш усулларига) диққат билан кулоқ солиб, берилиб томоша қила бошлардилар. Эсимда, шундай фильмлардан бирининг номи «Қутуриш» деб аталарди. Бунда қутурган ит қоғиб олган бир қизчанинг аянчли ҳаёти тасвирланган эди. Аввалига отаси уни табибга олиб боради. Табибнинг «куф-суф»идан, турган гапки, қизча ўлар ҳолатга бориб қолади. Лекин шу маҳал экранда ақлли, хушбичим доктор пайдо бўлади ва қизчани дори-дармон билан даволаб, ажал чангалидан тортиб олади. Томошабинлар эса, бундан энгил тин олардилар.

Бунақа фильмларни одамлар ҳатто хорижий саргузашт фильмлардан ҳам зўр қизиқиш билан томоша қилардилар. Бунга сабаб, улар экранда ўзларини, ўз турмуш тарзларини мушоҳада қилар эдилар. Бу пайтларда халқимиз худди кўзгуга қарагандай ишонч билан тикила бошлади экранга, зеро экранда энди Бухоро амири ва унинг аъёнлари эмас, балки оддий халқ акс эта бошлаган эди. Ҳар бир томошабин унда ўзини кўра бошлаган эди.

Ана шунда кўнглимга бир фикр келди. Кишиларга, уларнинг турмуш тарзи, қандай ҳаёт кечириши, дам олиши, ишлаши ҳақида, хуллас, мавжуд ҳаёт ҳақида кино кўрсатилса қандай бўларкин, деб ўйлай бошладим. Шундай деб ўйлашга ўйладиму кейин яна унутиб юбордим бу фикримни, негаки, кўлимга кинокамера олишдан олдин, ўзим шу «камера»га сувратга тушишим ва бу ишни қилишим (яъни кинога тушишим) керак эмаслигини ўзим тушуниб этишим лозим эди. Лекин бунга ҳали анча бор эди...

Йўқ, мен актёр эмасман. Мен юқорида Николай Николаевични қандай ажойиб, истараси иссиқ, ўз дўстларига ғамхўр одам эканлиги ҳақида ёзган эдим. Менинг тасаввуримда у ҳақиқий режиссёр эди.

Ўттизинчи йилларда киностудияда Ленинграддан келган ёш кинематографчилардан катта бир гуруҳи Николай Николаевич Кладо билан биргаликда ишларди. Булар кинооператорлар: Погорели, Асмус, Величко, Хренников ва яна бизнинг тошкентлик Андрей Булинский эдилар.

Шундай қилиб, мени қарол ролига таклиф қилишди. Йиртиқ чопон, эски ятак кийдиришгани, елкамга ҳуржун ташлашгани яхши эсимда. Юзимга грим суришди, ҳатто умримда биринчи марта уша ҳам сепишди. Кинопробани киностудиянинг томига чиқиб олишди. Сувратга олувчилар: оператор Фридрих Константинович Вериго-Доровский, унинг ассистенти Георгий Зельма, Николай Николаевичнинг ўзи, унинг ассистенти Раҳмат Аҳмедов, ёрдамчиси О. Турсунов ва бошқалар эдилар. Мен кинокамера қаршисида турган эдим, Фридрих Константиновичнинг буйруғи билан ёритувчилар ҳар томонимдан бир неча катта-катта кўзгулар қўйиб юзимни ёрита бошлашди. Мен ҳақиқат излаб ўз қишлоғидан шаҳарга жўнаб кетаётган камбағал деҳқоннинг ролини ижро этишим керак эди. Ушанда, томда нималар қилганимни эслолмайман, фақат шу нарса эсимдаки, шу куни томдан йиқилмадим. Негаки, одатда томга чиқсам, албатта йиқилиб тушардим. Болагимда томдан йиқилиб оёғимни синдирган, кейин узоқ вақтгача ўрин-кўрпа қилиб ётган эдим. Соғайиб оёққа туриб кетганимдан кейин эса, дарахтдан йиқилиб тушган эдим, лекин, мана, ҳалигача отдайман.

Эртаси куни биз ҳаммамиз кинопробаларни кўргани кичик залга тўпландик. Мен, мадраса ҳужрасига жойлашган бу кичик залга биринчи марта киришим эди. Қанчалик ҳаяжонланаётганимни таърифлашга тил ожиз эди. Николай Николаевич мени ўз ёнига ўтказди. Залда чироқ ўчди. Киномеханик кеча сувратга олган ҳамма ленталарни бир бошдан кўрсатди. Мен, ёқмай қолсам, мени киностудиядан ҳайдаб юборишади. деб ўйлаб қаттиқ ташвиш тортар эдим.

Лекин кинопробаларни кўриб бўлганимиздан кейин Николай Николаевич, қалай, ёқдимми, деб суради мендан. Мен, йўқ, ёқмади, негаки, одамлар ҳаётда ўзларини бундай тутмайдилар, деб жавоб қилдим. Бироқ, ролим ҳаммага ёққан эди, сабабини ҳали ҳам тушунолмайман.

Бир куни биз экспедицияга отлана бошладик. Узоқ отландик. Кўзгуларни, киноаппаратларни ва бошқа керакли буюмларни қўтиларга жойлаштирдик. Ўттизинчи йилларнинг бошида студияда автомашина йўқ эди, шунинг учун биз юкларни араваларга ортиб, эрталаб тонг палласида йўлга чиқдик. Мақсад — шу бугун кечгача манзилга етиб олиш эди.

Манзилимиз — Бурчмулла эди, ўша ерда кинога олишимиз керак эди. У ернинг гўзал манзараси ҳали-ҳали кўз олдимда. Унг томондан кўк суя, чап томондан Чотқол дарё-

си оқиб тушиб, бир-бирлари билан туташадилар-да азим Чирчиқ дарёсига айланадилар. Шахримиздаги жамики анҳору ариқларнинг бошланиши шу Чирчиқдан.

Уша ерда умримда биринчи марта осма кўприкни кўрган эдим. Аввал араваларни ўтказдик, отлар ҳуркмасин деб, кўзларини боғлаб қўйдик. Кўпни кўрган аравакашлар бир-бирларига кўмаклашиб, кўприкдан бехатар ўтиб олишди.

Энди кўприкдан ўтиш навбати киногоруппага келди. Биз кўприкнинг қоқ ўртасига борганимизда у худди беланчадек чайқалиб, лопиллай бошлади. Назаримизда, у ҳозир узилиб, ҳаммамиз пишқириб кўпик сочиб оқаётган дарёга тушиб кетаётгандек эдик. Айримлар бу даҳшатга бардош бера олмай, орқаларига қайтишди.

Картина директори Ефим Морозов ҳаммадан кўпроқ тихирлик қилиб, еёғини тираб туриб олди. Ярим ҳазил, ярми чин қилиб, унинг ҳам кўзини боғлаб оёқлаб ўтишни таклиф қила бошлашди... Хуллас, ахийри бир амаллаб кўндиришди...

Шуни эътироф этиш керакки, Николай Николаевич Кладо суратга олган «Боғдоддан чиққан америкалик хоним» фильми Ўзбекистон кинотеатрларида зўр муваффақият билан намойиш қилинди. Албатта, республикамизда биринчи колхозлар тузилиши ҳақидаги бу фильмнинг бунчалик довруқ қозонишига асосий сабаб унинг номи эди — «Боғдоддан чиққан америкалик хоним».

Фильм экранларда намойиш қилина бошлагандан кейин биз кино мухлисларидан жуда кўп хатлар олдик. Бу хатлар орасида қизларнинг актёрларга ёзган ишқий мактублари ҳам бор эди.

Киноактёр Тўлахўжаев Американинг машҳур кино артисти Дуглас Фербенксни кига ўхшаш ингичка мўйлов қўйиб ва ўша пайтда ҳамма ёқда шов-шув бўлган «Боғдодлик ҳароқчи» фильмидаги Дугласнинг кийимига тақлид қилиб кийиниб юрар эди.

Ҳамиша киностудиянинг дарвозаси олдида Тўлахўжаевни «бир кўргани» келган одамлар уймалашиб туришарди. Бизнинг артистимиз ҳам баъвида атайлаб шу оломон олдида тўхтаб, узоқ вақт сўхбат қуради. У чинданам ўктам Дуглас Фербенксга ўхшаб кетар эди. На фақат ташқи қиёфада, истёвдодда ҳам ундан қолишмасди.

ВГИКнинг актёрлар устахонасини битириб чиққан унинг соҳибжамол умр йўлдоши Зулфия Шокирова эрини ҳамиша рашк қилгани-қилган эди.

Николай Николаевич яна «Юксалиш» номли фильмнинг сценарийсини ёзди. Бу сценарийда у Ўзбекистон Совет социалистик республикасида тикланиш даврида мавжуд бўлган барча муаммоларни мужассамлаштириб кўрсатишга ҳаракат қилган эди. Кладо биз ҳаммамиз сингари ҳали ёш, софдил ва анча тажрибасиз санъаткор эди. Фильм қаҳрамонлари ҳам жуда софдил одамлар эди. Бироқ уларнинг характеридаги «мураккаблик» шу фазилатнинг ўзи билан чекланиб қўя қолган эди. Рус санъаткорлари: Ўзбекистон — бу пахта, деб одилона фикр юритардилар-у лекин улар пахта-нинг экзотика эмаслигини унутиб қўярдилар. Режиссёр ва сценаристлар: пахта тозалаш заводини тасвирласанг бўлди, уёғига фильм — ўқлари яхши мойланган машинадек ўзи ғизиллаб кетаверади, деб ўйлашар эди. Биз учун, ўзбек киносининг сюжетлари подшо ҳарамхоналари, қошоналарини тарк этиб, кенг кўчага, одамлар орасига, халқнинг чинакам меҳнати ва ташвишлари жараёнига одим отганининг ўзи улкан ютуқ эди. Лекин кинематографиянинг бадиятини ундаги «ҳаётийлик»нинг ўзи таъминлай олмас эди. Ижронинг сохталиги, масалаларнинг ўта сердабдалиги, ҳаётдан орқада қолмаслик учун астойдил уринишлар — буларнинг ҳаммаси кино тараққиётига, унинг кучга киришига қаттиқ халал берар ва менинг назаримда, фильмларимизнинг ҳаётдан узоқлашиб кетишига сабабчи бўларди. Эҳтимол, айнан мана шу «ҳаётдан узоқлик» мени бадий кинематографдан совутгарди. Аниқ айтолмайман. Мен юқорида айтиб ўтган эдим, ўз хатти-ҳаракатларимни мулоҳаза қилишни мен кейинчалик, анча ёшга бориб қолган пайтларимдагина ўрганганман, аммо у пайтларда ҳаёт лаззатидан, унинг битмас-туганмас неъматларидан баҳраманд бўлиб, «дўппимни яримта» қилиб ялло қилиб яшашингизга билардим. Мана шу беташвиш ва халоватли ҳаётим учун мен ҳанузгача Николай Николаевичга самимий миннатдорчилигимни изҳор этиб келаман.

— Тўплам эмас, справочник-кўрсаткич,—
деп бошлади.— Беруний номидаги Шарқшунг
даги Яқин ва Урта Шарқ математикаси тарих
да астрономияга доир қўлёзмала
СССР Фанлар академияси

Шомурод Сиддиқов

ОЛИМ БЎЛСАНГ, ОЛАМ СЕНИКИ

Мана, Иброҳим Мўминов кўчасидаги 12-уй. Унинг учинчи қаватидаги квар-
тиралардан бирида икки олим истиқомат қилади. Бири физика-матема-
тика фанлари доктори, иккинчиси биология фанлари доктори. Галина Павловна билан
Карим Раҳимовни тақдир инқилоб бешиги, илм-фан маркази — Ленинград шаҳрида
учраштиради.

Эллик тўртинчи йилнинг ёз ойлари эди. Карим Раҳимов Самарқанд Давлат
университетининг биология факультетини тамомлаб, Ленинград шаҳрига йўл олди.
Имтиҳонлардан муваффақиятли ўтиб И. П. Павлов номидаги Физиология институти
аспирантурасига кирди. Галина Павловна эса чет тиллар Ленинград университетининг
механика-математика факультетини тугатиб, СССР Фанлар академиясининг Тиббиёт
ва Техника тарихи институти аспирантурасига қабул қилинганди. Икки ёш умумий
дарсларни бирга тинглашди, кутубхонага бирга бориб, бирга қайтишди. Ниҳоят, му-
ҳаббат деб аталмиш сеҳргар туйғу икки ёш тақдирини туташтирди.

Галина Павловнанинг отаси Павел Евгеньевич Матвиевский таниқли олим — та-
рих фанлари доктори, профессор эди. Ҳозир ҳам у Оренбург давлат педагогика инс-
титутида хизмат қилади. Онаси Ксения Яковлевна эса чет тиллар мутахассиси, немис
ва француз тилларини яхши эгаллаган етук муаллима эди. Ота-онанинг ёлғиз фар-
зандига қайта-қайта ўқирадиган ўғити шундай эди: «Энг бахтли замонда туғилдинг.
Совет замонида инсон боласининг ҳар томонлама маънавий камол топиши учун бар-
ча шароит муҳайё. Улардан оқилона ва унумли фойдаланиш фақат одамнинг ўзига
боғлиқ. Вақтга ютқизма, вақтдан ют. Қунт ва чидам билан ўқи».

Галина улғайган сари ота-онасининг бу панд-насиҳати унинг учун тобора янги
маъно ва мазмун касб эта борди. У мактабда ўқиб юрган вақтларидаёқ онаси кўма-
гида немис ва француз тилларини ўрганишни машқ қилди, отаси таъсирида эса халқ-
лар тарихи, айниқса, буюк шахслар ҳаёти билан қизиқди. Университетни тамомлаб,
аспирантурага кириши билан отаси унга яна бир нарсани қатъий ўқтирди: «Қизим,
гарчи лотин тили илмий таҳлилда ўлик тил деб талқин қилинса-да, у фан тили, илмий
терминология ва манбалар тили сифатида муҳим аҳамиятга эга. Шу тилни ўрганишга
ҳаракат қил!» Галина ота удумига қатъий амал қилди. Аспирантура муддатининг бир
йилини лотин тилини эгаллашга бағишлади. Чет тиллар бўйича топшириладиган кан-
дидатлик минимумини ҳам лотин тили бўйича топширди. Қадимий ёзма манбалар
тилини ўрганиш эса Галина Павловнанинг илмий иши учун янги имкониятлар ярат-
ди. У ўз муддатида, яъни уч йилда «Л. Эйлернинг сонлар назариясига оид эълон
қилинмаган қўлёзмалари» мавзудидаги кандидатлик диссертациясини муваффақиятли
ҳимоя қилди.

— Эйлернинг илмий мероси билан махсус шуғулланишиңизнинг боиси
нимада?

Сўхбатлардан бирида олимага шу савол билан мурожаат қилдим.

— Леонард Эйлер — бу Европа математика мактабининг асосчиларидан, ҳозир-
ги математика фанини оёққа қўйганлардан бири, — дея салмоқлаб жавоб қайтарди
у. — Шундай ноёб истеъодлар бўладикки, улар қанчалик узоқ умр кўрмасинлар, ўз-

лари яратган бой ижод маҳсулини ҳаётилар-да азим Чирчиқ дарёсига айланадилар. Эйлер ҳам кам эмас, саксон ёш умр кнг бошланиши шу Чирчиқдан. Аввал аравалар-сида ишлаган, буюк рус олими М. В. Лсма кўприкни кўрган эдим. Аввал аравалар-юз элликдан ортқи қиммати илмий аарини боғлаб кўйдик. Кўпни кўрган арава-этилган. Қолганлари эса халқнинг қиммиқдан бехатар ўтиб олишди. Ҳақиқат тадқиқот-чиларга мунтазир бўлиб турибди. Менируппага келди. Бизнийг беқиёс илмий мероси билан қизиқишим ҳам бежиз эмас эди.

Галина Павловна Матвиевская ва Карим Раҳимов 1958 йилнинг охирларида «фан кандидати» деган илмий даража билан Ленинграддан Тошкентга келишди. Карим Раҳимов Ўзбекистон Фанлар академиясининг Физиология бўлимига (ҳозирги Физиология институти) ишга жойлашди.

— Катта устоз ва ажойиб инсон академик С. Ҳ. Сирождидинов билан дастлаб-ки учрашувимиз ҳеч ёдимдан чиқмайди,— вазмин ҳикоя қиларди Галина Павловна ўша йилларни эслаб.— Турмуш ўртоғим Карим Раҳимович мени В. А. Романовский номидаги математика институтига бошлаб борганди. Уша вақтда Саъди Ҳасанович шу институти директори эди. У бизни илиқ кутиб олди ва мен билан қисқача суҳбатлаш-ди, қанақа чет тилларни билишлигимни суриштирди. Саъди Ҳасановичнинг ўшандаги маслаҳати ҳали-ҳали эсимда: сиз учун ўзбек фанида ўзлашмаган кўриқ бор. Бу — Яқин ва Урта Шарқ, хусусан, Урта Осиё математика тарихи. Лекин кўриққа қўл ури-шингиз учун аввало сиз араб тили ва графикасини ўрганишингиз лозим. Қийинчилик-дан чўчимасангиз...

Ушанда мен академик С. Ҳ. Сирождидиновга «ишончингизни оқлайман» деб сўз бергандим. Сўзимнинг устидан чиқиш учун тинмай ўқидим, ўргандим. Бир суткада ўн уч-ўн тўрт соатлаб ишлашга тўғри келди. Роса уч йил деганда араб тили ва гра-фикасини ўзлаштириб олдим. Шундан кейин Саъди Ҳасанович ишора қилган «кўриқ-қа» қўл уришим осон бўлди.

Дарҳақиқат, лотин тили Европа шароитида инсоннинг яратган маънавий меросни ўзлаштиришда қанчалик катта аҳамиятга эга бўлган бўлса, араб тили ва графикаси Шарқда ана шундай муҳим «илмий қалит» воситасини ўтаётганини Галина Павловна каби «кўп тилли» олимлар жуда яхши билишади.

Галина Павловна вақтни тилладан ҳам қиммат кўрайдиган олима. Айниқса, араб тилини пухта эгаллаб олгандан сўнг вақтни баттар қизғанадиган бўлди у. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлөзмалар фонди олима учун асосий тадқиқот объекти бўлиб қолди. У бу ерда уззу кун ўтириб, турли даврларга оид математик кўлөзмалар ва рисоаларни синчик-лаб ўрганиш ва таҳлил қилишга киришди. Унинг кўп йиллик тинмай изланиши, ма-шаққатли меҳнати натижалари аста-секин оқ қозғаларга кўчди.

«Урта аср Шарқидаги сон назарияси ҳақида», «9-15-асрлар математикаси тари-хига доир», «17-асргача Европада сон ҳақидаги назариянинг ривожланиши», «9-15-аср-лар Урта Осиё математикаси тарихига доир» сингари муҳим илмий асарлари шу тари-қа майдонга келди. Олима бу ишларида узоқ давр сир бўлиб келган муҳим тари-хий факт — Шарқ, хусусан, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино сингари мутафаккирлар асос солган Урта Осиё математика фани Европа математика-си учун замин бўлиб хизмат қилганини исбот қилди. Масалан, Ал-Хоразмийнинг «Ал китоб ал мухтасар фи ҳисоб алжабр вал муқобала» («Тиклаш ва қарши кўйиш ҳисо-бига оид қисқа китоб») ёки қисқача «Алжабр» асари 12-асрда Европада ўрганила бошлаган ва лотинчага ағдарилган. Мактаб дарсликларида ҳали-ҳалигача лотинча деб талқин қилинадиган «алгебра» термини ватандошимиз ал-Хоразмийнинг «Алжабр вал муқобала» рисоласидаги «алжабр» амали номининг бузилган шакли эканлигини энди билиб турибмиз. Бу нарса таниқли олим Омон Файзуллаевнинг 1965 йилда нашр этилган «Муҳаммад Хоразмий» китобчасида ҳам қайд этилган. Г. П. Матвиевскаянинг йирик тадқиқотларида Шарқ, жумладан, Урта Осиё математика тарихи билан боғлиқ кўпгина муҳим масалалар марксистик методология асосида чуқур талқин қилинди. Чунончи, бугунги кунда биз учун жуда табиий бўлиб кетган ўнлик системасидаги амалларни, яъни кўйиш, олиш, кўпайтириш ва бўлиш усулларини машҳур ўзбек оли-ми ал-Хоразмий асослаган. Европа олимлари бу амалларни унинг асарларидан ўр-ганганлар.

Олима қатор йирик илмий асарлар эълон қилиш билан бир қаторда 1968 йилда кўп йиллик тадқиқотлари асосида «Урта асрлардаги (9-асрдан 16-асргача) сон назарияси» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Расмий оппонентлар, хусусан, москвалик профессор Б. А. Розенфельд, академик В. П. Шеглов бу ишга юксак баҳо бердилар. Орадан олти йил ўтгач олима ҳаётида яна бир қувончли воқеа юз берди. У Шарқ математикаси тарихига оид туркум илмий тадқиқотлари учун 1974 йилда Беруний номидаги республика Давлат муқофоти билан тақдирланди.

Галина Павловна тиниб-тинчимас олима. У Шарқ математика тарихининг янги қатламларини тобора кенг тадқиқ қилаётир.

Бир кун олиманинг иш столида «Фан» нашриётида чоп этилган «Яқин ва Урта Шарқ ўрта асрлардаги аниқ фанлар тарихидан» деган тўпламга кўзми тушиб қолди. Галина Павловнадан шу тўплам мазмунини қисқача шарҳлаб беришни илтимос қил-дим.

— Тўплам эмас, справочник-кўрсаткич,— суҳбатдошим китобни секин варақлаб гап бошлади.— Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондидаги Яқин ва Урта Шарқ математикаси тарихига оид материалларни кўздан кечириб, математика ва астрономияга доир қўлёзмалар рўйхатини тузиб чиққанман. Справочникда шу рўйхат «УзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти математика ва астрономия қўлёзмалари» сарлавҳасида берилган. Узоқ йиллар давомида олиб борган текширишлар шуни кўрсатдики, ўтмишда Шарқда мингга яқин олим математика ёки астрономия билан шуғулланиб, ноёб илмий мерос қолдирган. Форобий, Абул Вафо, Беруний, Абу Али ибн Сино, Байҳақий, Кушёр ибн Лаббон, Андалусий, Тусий, Қазвиний, Самарқандий, Шамсиддин Бухорий, Тафтазоний, Улуғбек, Коший, Аяи Кушчи сингари ўз даврининг буюк олимлари математика фанини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшганлар. Масалан, Тусийнинг «Арифметикани тахта ва чанг ёрдамида ўрганиш бўйича қўлланма» асарини олайлик. Маълумки, Ат-Тусийлар яшаган даврда қоғоз-қалам йўқ эди. Шунинг учун у вақтда оддий тахтага чанг тўшалиб, унга арифметик сонлар бармоқ билан ёзиб ўрганилган, чангга керакли сонларни ёзиб, ўчириш ҳам осон бўлган. Олим ўз асарида арифметик амалларни шу усулда ўрганиш қоидаларини баён қилган. Ёки бўлмаса, Ал-Берунийнинг устози ибн Ироқ ҳақида гапирадиган бўлсак, бу машҳур олимнинг ҳозир бизга математик ва астрономияга оид ўн олти рисоласи маълум. Хуллас, ҳали ўрганишимиз лозим бўлган илмий мероснинг ҳажми ҳам, салмоғи ҳам жуда беқиёс. Бунинг учун бир-икки олимнинг умри кифоя қилмайди. Шунинг учун биз бу ишга кўпроқ ёшларни тортишга ҳаракат қиляпмиз.

Олима ҳар гал каттарлик қилиб, фандаги ҳамда ёшларга устозлик қилишдаги хизматларини атайлаб четлаб ўтар, суҳбат йўналишини бевосита унинг ўзига қаратган онларимда ҳам гапни бошқа томонга буриб, чап берарди. «Олим ўз бурчици оқлаши учун ҳозир бутун имконият мавжуд», дея суҳбатга яқун ясашга уринарди. Аслида Галина Павловнанинг фан йўлида қилаётган ишларини ҳар қанча таърифласа арзийди. Уз она тилидан ташқари еттига ажнабий тилни — поляк, немис, француз, инглиз, чех, лотин, араб тилларини мукамал эгаллаган бу олима математика тарихига доир қимматли қўлёзмаларнинг турли вариантларини бир-бири билан муқояса қилиб, Қори Ниёзий, Т. Саримсоқов, С. Сирожиддинов номлари билан боғлиқ бўлган ўзбек математика фанини янги тарихий факт ва материаллар билан бойитаётди. У ёш олимларнинг ҳам ғамхўр устози. Олиманинг илмий раҳбарлигида Ашраф Аҳмедов «Геометрия тарихидан», Ҳамид Тиллашев «Урта Осиё математика тарихига оид янги маълумотлар» деган мавзулардаги диссертацияларини ҳимоя қилиб, кандидатлик дипломини олганларига анча вақт бўлди. Бухоролик Муқаддас Абдорова ҳам олима кўмагида «Бухорода математикани ўқитиш тарихидан» мавзусидаги диссертациясини ниҳоясига етказди. Наманганлик Зулфия Садриддинова ва тошкентлик Жаводулла Ибодов эса олиманинг янги шогирдлари.

Қайси кун эрталаб ишга кетаётиб Галина Павловнани хурсанд ҳолда учратдим. Қувончи боисини суриштиргандим: «Янгилик, З. Садриддинова кеча Намангандан телефон қилиб, кимдандир математикага оид янги қўлёзма топганини хабар қилди», деди у.

Галина Павловна фан йўлида тинмай янгилик қидираётган олима. У ўзидаги ҳақиқий олимга хос синчковлик фазилатини шогирдларига ҳам юқтираётди.

Суҳбатимиз фанлар тарихи, унинг ривожланиш босқичлари мавзусига келиб тақалганда, у ислом динининг узоқ давр инсоният тафаккур тараққиётига ғов бўлганини аниқби гапирди. Шарқшунослик ва унинг таркибий қисми бўлган туркшунослик фанларининг Шарқда эмас, аввал Европада шаклланиш сабабини ҳам шундан деб изоҳлади. Иигирманчи-ўттизичинчи йилларда ислом динига бўлган «хужум» даврида эса тушуниб-тушунмай, кишилар қўлидаги араб графикасида битилган қимматли илмий китобларнинг бир қисми йўқотилиб юборилганлигини эслаб, у бир оз маънос тортиди. Уша қалтис давр «ҳазили»дан чўчиб қолган баъзи кишилар ҳозир ҳам асраб келаётган баъзи ноёб китобларни кўрсатишга журъат этолмаётганлигини айтди.

— Ишга қизиқиб, берилиб кетганимдан вақтнинг қандай ўтганини ҳам билмайман,— деди олима иш режими устида гапириб.— Ҳали айтгандек буюк Берунийнинг устози ибн Ироқ ҳақидаги ишмини ниҳоясига етказишим лозим. Москвада босилаётган китобларнинг корректурасини ўқиш керак, бир томонда ёшларнинг диссертациялари. Вақтни ҳар қанча тежасак ҳам етишмайди.

— Москвада қанақа асарларингиз босилаяпти?— суҳбат орасида сўрадим ундан.

— Ал-Беруний ҳақида академик С. Ҳ. Сирожиддинов билан ҳамкорликда ёзган китобимиз «Просвещение» нашриётида чоп этилди. «Урта Шарқ математиклари ва астрономлари» номли йирикроқ ишим «Наука» нашриёти Шарқ адабиётлари редакциясида муҳаррир таҳриридан ўтаётди.

— Кейинги асарингизнинг ҳажми қанча?— қизиқиб яна савол бердим.

— Қирқ босма тобоқ атрофида.

— Анча салмоқли иш экан-да.

Олима ижодининг маҳсулдорлигини кўриб, шу тобда мени ҳам мамнунлик ва қандайдир фахрланиш ҳисси қўлга олганди.

— Тарихнинг, жумладан фан тарихи деб аталадиган фаннинг олдида, бошқа

соҳалардан фарқли ўлароқ битта умумий проблема туради,— Галина Павловна алоҳида эҳтирос билан гапирарди.— Бу минг-минг йиллар давомида инсоният ақл-заковати билан яратилган маънавий бойлиқнинг ўрганилмаган томонларини ўрганиш, уни замондошларимиз бойлигига айлантириш ва бугунги тараққиётга хизмат қилдириш. Урганилиши лозим бўлган материалларнинг қўлами эса жуда кенг. Омонлик бўлса...

Фан ичига қанчалик кириб борилса, унинг уфқи шунчалик кенг кўринаверади шекилли. Шу ўй билан рўпарадаги суҳбатдошимни зимдан кузатарканман, унинг тегран кўзлари фан уфқларини тобора яққолроқ кўраётгандек, шу уфқий кенгликларда яшириниб ётган сирларни хаёлан идрок қилаётгандек туюларди менга.

Олиманинг турмуш ўртоғи Карим Раҳимов ҳам янги илмий муассаса — Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Физиология институти лабораторияси мудури сифатида муҳим муаммолар устида иш олиб бораётир. Галина Павловна эса «дарахт бир жойда камол топади» деган халқ ҳикматига қатъий амал қилиб, йигирма йилдан бери республика Фанлар академияси Математика институтининг математик таҳлиллар бўлимида катта илмий ходима сифатида тинмай изланыпти.

Яқинда улар хонадониди бўлганимда яна бир кўнгилли воқеанинг гувоҳи бўлдим. Карим Раҳимов ўз шогирди Бакирнинг отасини узоқ Қўшрабат районидан чақиртириб, унга шундай маслаҳат берарди: «Хурматли Зариф ака, ўғлингиз йигирма олти ёшида фан кандидати бўлди. Қобилияти яхши. Бу илмий даража унинг учун чегара бўлиб қолмаслиги керак. Бакирни икки йилга Ленинграддаги И. П. Павлов номидаги Физиология институтига юборсак. У ерда Александр Михайлович Уголевга ўхшаган етук рус олимлари бор. Уларнинг қўлида ўғлингизнинг яна ҳам кўзи пишади. Сиз эса фарзандингиз оиласига, невараларингизга қарашиб турсангиз...»

— Сиз олим одамсиз, Бакиржоннинг устозисиз. Маслаҳатингиз жуда маъқул. Ахир, халқимизда «олим билан юрсанг очилар кўзинг...» деган ҳикмат бор, — Зариф ака шундай дея Карим Раҳимовнинг гапини мамнун тасдиқлади.

Оддий қишлоқ деҳқонининг ўғли Бакир Зарипов яна илм кетидан қувиб Тошкентдан Ленинградга жўнаб кетди. Карим Раҳимов ҳам, Галина Павловна ҳам унга сидқидилдан оқ йўл тилашди. Ҳа, улар фан учун интилган одамни жуда қадрлашади, унга самимий хайрихоҳлик билан ёрдам қўлини чўзишади.

— Бўш вақтларимда бадий китоблар ўқийман,— деди иш режими хусусида гапираркан олима.— Ажнабий тилларни билганим учун Европа классикларининг асарларини ўз оригиналида мутолаа қиламан. Асарни оригиналида ўқишга нима етсин, ундаги миллий руҳ, чуқур психологизм кишига ҳузур бағишлайди. Гёте, Шиллер, Байрон, Бернард Шоу, Мопассан каби буюк санъаткорлар китобхонга бир олам завқ бағишлайди-ку... Яна расм қоралайман, табиат манзараларидан иусха кўчиришни хуш кўраман. Анави суратлар,— у қўли билан хона деворида осиглиқ расмларга ишора қиларди,— ўзимнинг машқларим.

Расмларга бирма-бир кўз югуртаман. Улар профессионал рассомлар яратгандек жуда жозибали эди: кенг денгиз, елканли кема денгиз тўлқинларини мағрур ёриб, олға ўктам сузиб борарди. Шу расмни синчковлик билан кузатарканман, хаёлимда елкан билан олима ўртасида қандайдир рамзий уйғунлик ҳис қилардим.

ТАНИҚЛИ АДАБИЁТШУНОС

(НУРИДДИН ШУКУРОВНИНГ 50 ЁШИГА)

Таниқли олим ва истеъдодли танқидчи Нуриддин Шукуров 50 ёшга тўлди.

Уттиз йилдан бери у адабиётшунослик ва адабий танқидчилигимизнинг муҳим масалаларига доир кўплаб адабий-танқидий мақолалар, монография ҳамда ўқув қўлланмалари яратиб, жамоатчилик олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Унинг турли йилларда яратилган «Поэзиямизнинг муҳим бир камчилиги ҳақида» (1953), «Бузиб кўчириш ва хато изоҳлашга қарши» (1956), «Ўзбек совет поэзияси ҳақида мулоҳазалар» (1956), «Сюжет ва бадий тўқима» (1957), «Сюжет ҳақида қайдлар» (1956), «Поэтик мазмун ва бадийлик проблемаси» (1959) каби мақолаларида адабиётимизнинг ютуқ ва камчиликлари синчковлик билан тадиқ этилди, жиддий назарий умумлашма хулосалар чиқарилди.

Ёш олимнинг танқидчилик соҳасидаги истеъдоди 50-йиллардаёқ тан олинган эди. Чунончи, «Самарқандлик танқидчининг қизиқарли мақоласи» («Бюлетень комиссии по литературе народов СССР», СП, № 10 от 1956 г.) номли тақризда, 1959 йилда Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси материалларида («Школа мастерство», Тошкент—1960, стр. 57), Ўзбекистон ёзувчиларининг съездлари ва пленумларида Нуриддин Шукуровнинг танқидчилик фаолияти юксак баҳоланди. Олим 1960 йилда «Ғафур Ғуломнинг лирик поэзиядаги маҳорати» мавзuidaги кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1966 йилда диссертация материаллари монография тарзида нашр этилди. 1973 йилда Н. Шукуровнинг «Услублар ва жанрлар» номли йирик монографияси чоп қилинди. Олим шу йили «Ўзбек совет поэзиясида метод бирлиги ва услуб ранг-баранглиги» мавзuida докторлик диссертацияси ёқлади.

Нуриддин Шукуровнинг диссертация ва монографияларида, ўнлаб мақолаларида ўзбек поэзиясининг эстетик бойлигини тадиқ этиш етакчи ўрин эгаллайди. Мунаққиднинг ўзига хос хусусияти шундаки, тадиқотларнинг аксари қисми конкрет ёзувчининг услуби ва маҳоратини таҳлил қилишга ағишлангандир. Адабиётимиздаги жанрлар, сюжет, композиция, тил, вазн, қофия каби бадий маҳоратга дахлдор томонларни ҳам

олим синчковлик билан ўрганиш ва умумлаштиришга ҳисса қўшган.

Муаллимлик Нуриддин Шукуров фаолиятининг муҳим томонини ташкил этади. У 1953 йилдан бери СамДУ ўзбек адабиёти кафедрасида аввал ўқитувчи, аспирант, сўнгра доцент ва профессор сифатида ёшларга адабиёт илмидан дарс бериб келмоқда. Профессор Н. Шукуров адабиётшунослик проблемаларини адабиётимизнинг бўлғуси жонқуярларига таҳлил этиб бериш билан бирга шу соҳа бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда ҳам жонқуярлик кўрсатмоқда. Унинг бир гуруҳ авторлар билан бирга яратилган «Адабиётшуносликка кириш» китоби ҳозирги пайтда республикамиз олий ўқув юртлири филология факультетлари студентлари учун зарур ўқув қўлланмасига айланиб қолди. Қўлланмада адабиётшуносликнинг муҳим проблемалари бадий адабиёт ва бадий асарнинг ўзига хос хусусиятлари, адабиёт тараққиётининг қонуниятлари конкрет ва тушунарли тарзда, аниқ мисоллар асосида таҳлил қилиб берилган.

Нуриддин Шукуров бир қатор бадий асарлар ҳам яратган. У СССР Ёзувчилар

союзи ҳамда СССР Журналистлар союзининг аъзосидир. Олим 1968 йилдан 1973 йилгача Самарқанд область «Ленин йўли» газетаси бош редакторлиги вазифасини бажарди ва кўплаб журналистларга раҳнамолик қилди. У «Ғафур Ғуломнинг ҳаёти ва ижоди», «Дорилфунун анъаналари» ҳужжатли фильмларининг муаллифидир.

Нуриддин Шукуров Самарқанд адабий муҳити тарихини яратиш, самарқандлик ёш ижодкорларга ғамхўрлик кўрсатиш ишига ҳам муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Унинг «Асрлар поэзиясида Самарқанд» (1970) китобида Самарқанднинг революциягача ҳамда революциядан сўнги йиллардаги адабий муҳити ёритилган. Самарқандда камол топган ижодкорларнинг кўпчилиги Н. Шукуров кўмагида бадиий маҳорат сирларини эгаллагани билан фахрланадилар. У бир неча йилдан бери Ўзбекистон ЛКСМ Самарқанд область комитети, Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи Самарқанд область бўлими ҳамда Самарқанд Давлат университети ҳамкорлигида ташкил этилган «Шалола» ижодий клубига раҳбарлик қилмоқда. Нуриддин Шукуров шоғирларини фақат бадиий ижод билан шуғулла-

нувчи ёшлар орасидагина эмас, республикамиз турли олий ўқув юртларидаги илмий-педагог кадрлар орасидан ҳам кўплаб учратиш мумкин.

Профессор Нуриддин Шукуров ўзи таълим бераётган университетда ўқув-тарбиявий ишлар яхшиланиши, ёшлар тарбияси намунали йўлга қўйилишида ҳормай-толмай хизмат қилиб келмоқда. У кейинги йилларда Самарқанд Давлат университети партия комитетининг секретари вазифасини бажарди. Айна пайтда университет ўқув-тарбиявий ишлар проректори лавозимида ишламоқда. Партия ва ҳукуматимиз иқтидорли олим, адабиётимизнинг таниқли жонқуяри, моҳир педагог Нуриддин Шукуровнинг фаолиятини муносиб тақдирлади. У ҳукуматимизнинг Фахрий ёрлиқ ва медаллари билан мукофотланган, 1977 йилда эса унга «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони берилди.

Қимматли юбиларимизга соғлиқ ва илмий-ижодий ишларида янада баркамоллик тилаймиз.

**Ҳ. БЕРДИЁРОВ,
Р. ОРЗИБЕКОВ.**

ИНСОН ҚАЛБИГА ЙЎЛ

(АДАБИЙ ПОРТРЕТ)

Ленин мукофотининг лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Эдуардас Межелайтис кўп миллатли совет адабиётининг ёрқин намояндаларидан биридир. Унинг асарлари фақат бизнинг мамлакатимиздагина машҳур бўлмай, жаҳоннинг кўпгина тилларига таржима қилинган. У XX аср жаҳон поэзиясининг ривожида салмоқли ўрин тутувчи шоирдир. Межелайтис поэзиясининг марказида бугунги замондошимиз — инсон образи туради. У инсон характерининг турли қирраларини тадқиқ этиб, инсон қалбининг энг терең жиҳатларини кашф этар экан, социалистик адабиётнинг гуманистик пафосини яна бир даража юксакка кўтарди. Унинг шеърляти инсоний туйғуларга бойлиги, давримизнинг энг илғор ғояларини ўзида муҳассам этиши билан миллионлаб китобхонларнинг муҳаббатига сазовор бўлди. Межелайтис ўз ижоди билан поэзия бугун ҳам ҳаётнинг муҳим ижтимоий қатламларини қамраб олишга қодир эканини, давр драматизмининг ифодалаш қудратига эга эканини намойиш қилди. У яратган шеърят том маънодаги фалсафийлик билан сўғорилган терең интеллектуал ижод намунасидир. Межелайтис поэзиянинг ҳаёт билан алоқасини янада мустаҳкамлаш билан бирга, унинг имкониятларини ҳам кенгайттирди, тасвир воситаларини ҳам бойитди, XX аср руҳига мос равишда шеърятга бадий синтезни кенг олиб кирди.

Эдуардас Бенъяминович Межелайтис 1919 йилда Круойя дарёси бўйида жойлашган кичик қишлоқлардан бирида туғилди. Қишлоқ Карейвишкяй деб аталарди. Унинг отаси ўша қишлоқдаги бароннинг тегиर्मонида механик бўлиб ишлаган. Онаси ҳам бадавлат одамларнинг эшигида хизмат қилган. Онаси ўқимаган аёл бўлса-да, жуда меҳрибон, кўнгли очик, мушфиқ эди. У халқ кўшиқлари ва эртақларини, афсона ва ғоятларни жуда кўп билар ва узун тунларни қисқартиб, ўғлига айтиб берарди. Улар ёш Эдуардас қалбида гўзаллик туйғусининг чечак ёйишига сабаб бўлади, унда

ўз халқига, она юртига, унинг маданиятига муҳаббат ҳисларини туғдиради. Айни чоқда, ёш Эдуардас сабабларини ҳали англаб етмаса-да, ҳаётдаги ижтимоий тенгсизликни ҳам кўради. У баронларга ўхшаган бир ҳовуч одамларнинг бойлиги ошиб-тошиб ётганига, ота-онаси каби кўплаб одамлар бир бурда нон илинжида машаққатли меҳнатга маҳкум эканига, фақир ва қашшоқ ҳаёт кечиришига гувоҳ бўлади. Бу эса ёш Эдуардас қалбида ижтимоий тенгсизлик, адолатсизликка қарши нафрат куртакларини уйғотади. Муҳаббат ва нафрат эса муайян шароитда қалбда шеърга айланиши муқаррар. Эдуардаснинг кейинги ҳаёти шунга олиб келди. Орадан кўп ўтмай, унинг отасини барон ишдан ҳайдаб юборади. Ота иш қидириб шаҳарга йўл олади. Она ҳам олис қишлоқдаги бадавлат хонадонлардан бирига ёлланади. Эдуардасни эса бошқа қишлоқда яшайдиган опаси Мариянинг қарамонига юборишади. Эдуардас опасиникида фоз боқиб, тирикчиликка кўмаклашади.

Бу ерда гўзал Круойя дарёси соҳилида туғила бошлаган бу туйғу — табиат билан биргалик, яқдиллик туйғуси, она табиатга чексиз меҳр-муҳаббат кейинчалик Межелайтис шеърятининг мағиз-мағизига сингиб кетади ва унинг поэтик индивидуаллигидаги энг асосий хусусиятлардан бирига айланади.

Эдуардас ўн ёшиданоқ шеърлар ёза бошлайди. Ун беш ёшида, яъни 1934 йилда ёшлар журналида унинг биринчи шеъри босилиб чиқади. Бу шеър шаҳар чеккасидаги ташландиқ ва қашшоқ маҳалланинг фақир ҳаёти ҳақида ҳикоя қиларди. Ёш шоир бу шеърни бошқаларга ақл ўргатиш, уларнинг кўзини очиш учун эмас, юрагидаги дард-аламнинг зўридан ва ҳаётнинг баъзи томонларини ўзи учун аниқлаб олиш заруратидан ёзган эди. Ёш шоирга омад кулиб боқади — у ижодда дастлабки қадамларини кўяр экан, меҳрибон, ғамхўр ва талабчан устозларига дуч келади. Эдуардас ўқиган гимназияда адабиёт дарсини машҳур литва шоираси Саломея Нерис берарди. У ҳаётлигидаёқ шеърларининг ғоят латифлиги ва жо

зибадорлиги учун «Литва булбули» деб ном олган эди. Саломея Нерис Эдуардаснинг шеърлари билан танишади ва унга ижод қилишда давом этишни маслаҳат беради. Яна бир машхур литва шоири Карос Бинкис ҳам Эдуардаснинг шеърлари билан танишиб, унга қимматли маслаҳатлар беради. Айниқса, поэзия бағрига яширинган гўзаллик дунёсини тасаввур қилишда унинг Эдуардасга берган ёрдами бениҳоя катта бўлди. Кекса шоир ўн олти ёшли Эдуардасни уйига таклиф қилиб, бир неча соат давомида унга Верлен, Рильке, Тувим, Есенин, Блок, Маяковский шеърларини ёддан ўқийди. Шу сўхбат туфайли Эдуардас буюк поэзиянинг рангларга бой, теран ва гўзал оламини кашф этади. Шундан кейин у янада зўр ғайрат билан жаҳон адабиёти дурдоналарини ўқишга, уларда жамланган қимматбахо тажрибани ўзлаштиришга интилади. У литва халқ кўшиқларидаги тубсиз салимият ва нафис лиризми, жозибатор мейинликни қабул қилади. У литва шоирларининг ижодидан, айниқса, литва адабиётининг асосчиси Кристионас Донелайтис ижодидан кўп баҳраманд бўлади. «Мени доимо Донелайтис қаҳрамонлари — оддий деҳқонларнинг Буюк Табиат билан алоқаси қойил қолдиради, шоирнинг жуда ажойиб натурфилософиясидан, дostonидаги Кувшга сифинишидан ва, ниҳоят Инсон шаънига мадҳия яратишга интилишидан завқланаман», — деб ёзади Межелайтис. У Донелайтис билан бирга Данте ва Уитмен, Гёте ва Верхарн, Маяковский ва Польша Элюар каби буюк шоирларни ҳам устоз деб билади. Бу буюк устозлар таъсирида ёш шоирнинг овози тобора бақувват тортиб боради. Лекин шоирнинг тақомилида ҳар қанча буюк бўлмасин, адабий манбаларнинг ўзи ҳал қилувчи роль ўйнамайди. У, албатта, ҳаёт қозонида обдан қайнаши, курашлар оловида тоблинаши, ҳаёт дорилфунунида сабоқ олиши керак. Фақат ҳаётгина, ҳаётини тажрибагина, ҳаётнинг пастбаланд тўлқинлари туфайли қалбда тўпланган дард ва туғёнгина ижодга бақувват қанот бахш этиши мумкин. Межелайтис тақдирида ҳам бу ҳақиқатнинг яна бир қарра тасдиқланганини кўрамыз.

Межелайтис гимназияни битириб, университетга киргач, студентларнинг антифашист ҳаракатида актив қатнашади. Буларнинг барчаси ёш шоирнинг ғоявий чиниқишига, дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Ниҳоят, тарихий 1940 йил етиб келади — шу йили Болтик бўйи республикаларида совет ҳокимияти қайта тикланди — Литва ҳам Эстония ва Латвия каби совет халқларининг буюк қардошлик оиласига тенг ҳуқуқли аъзолар бўлиб қиради. Кеча яширин ташилотда минг хил тўсиқларни енгиб, турмалар ва сургунлар хавфини писанд қилмай, озодлик учун кураш олиб борган ёшлар энди янги ҳаётни қуриш учун кураш бошлайдилар. Межелайтиснинг эътирофи этишича, озодлик учун курашга қараганда янги ҳаёт қуриш учун курашмоқ осон эмас экан. Межелайтис бу даврда журналистик фаолият билан шуғуллана-

ди ва Литва комсомолнинг органи бўлмиш «Комсомол ҳақиқати» газетасига редакторлик қилади. Газета редакциясидаги иш унинг шоирона самолардан ерга тушишига ёрдам беради, унинг шеърятини реал ҳаёт материали билан бойитади.

Бироқ тинч ҳаёт қуриш соҳасидаги кураш узоқ давом этмайди — 1941 йилда Улуғ Ватан уруши бошланади. Литвани урушнинг дастлабки давридаёқ немислар босиб олади. Межелайтис миллионлаб совет кишилари каби Ватан ҳимоясига отланади — уруш йилларида у ҳарбий мухбир бўлади. Уруш, биринчи бомбалар шоир учун яна бир реализм мактаби бўлиб хизмат қилади. Ватан уруши фронтларида у душманнинг ёвузлиги, шафқатсизлигини кўради, фашизм идеологиясининг аксилансоний моҳиятига яна бир қарра амин бўлади. Шу билан бирга Межелайтис совет кишиларининг матонатига, ғоявий эътиқодининг мустаҳкамлигига ҳам гувоҳ бўлади. У халқлар ўртасидаги дўстлик, иноқлик, қардошлик совет кишининг матонатини таъминлаган манбалардан бири эканига ишонч ҳосил қилади.

Уруш йилларида Межелайтис ҳаётида яна бир катта воқеа содир бўлади — 1943 йилда Коммунистик партия сафларида кирди. Балоғатга етгандан бошлаб, кескин синфий курашлар жараёнида улғайган, эрк ва озодлик; адолат ва тенглик учун курашган, ўз илҳомини инсонни улғайлашга бағишлаган Межелайтис учун бу ҳодиса мутлақо табиий ва қонуний бир ҳол эди.

Уруш тугагандан кейин ҳам, Межелайтис бир лаҳза бўлсин, янги ҳаёт қуриш йўлидаги курашчан ижтимоий фаолиятини тўхтатгани йўқ. У аввал комсомол ишларида ишлади, кейин кўп йиллар мобайнида Литва Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилди. У бир неча қақриқ Литва ССР Олий Советининг депутати сифатида ҳам актив фаолият кўрсатди. Айни чоқда, Межелайтис ижодкор сифатида ҳам жуда самарадор меҳнат қилди. Унинг «Лирика» деб аталган биринчи китоби 1943 йилда босмадан чиқди. Шундан кейин қисқа муддат ичида бирин-кетин «Ватан шабадаси», «Тўқийман кўшиқларнинг қуроқ гиламини» каби тўпلامлар майдонга келди. Буларга кирган шеърларнинг кўпчилиги литва адабиётининг классик традициялари асосида ёзилган лирик шеърлар эди. Халқ кўшиғи, афсона ва ривоятлар, эртақлар, табиатни шоирона улғайлаш литва лирикасининг қонқонига сингиб кетган хусусиятлардир. Межелайтис ҳам Саломея Нерис, Антанас Ванцлова, Монвила каби шоирлар изидан бориб, шеърятнинг ана шу туб илдизларидан баҳраманд бўлди. Бироқ реал ҳаёт, ундаги кескин зиддиятлар, тинимсиз давом этган синфий кураш поэзия уфқларини кенгайтиришни талаб қиларди. Реал ҳаёт бутун зиддиятлари билан шеърят бағридан жой олишга талпинарди. Бунга қандай эришмоқ керак? Қайси йўллар билан шеърятнинг таъсир кучини оширишга, унинг ҳаётдаги реал мавқени мустаҳкамлашга эришмоқ мумкин? Бу муаммолар шоирни

муттасил изланишга, янги-янги тасвир воситаларини излашга ундайди. Межелайтис ҳаётда кўрганларини, совет кишиларида кўзатган фазилатларни умумлаштиришга, уларнинг моҳиятини аниқлашга интилади. Шу интилишнинг меваси ўлароқ, 1954 йилда «Қардошлик достони» майдонга келади. Бу дoston ўша йилларда уч республика — Литва, Латвия ва Белоруссия чегаралари туташган жойда — Дрисвяти кўли ёқасида қурилган электростанцияга бағишланган. Электростанция — уч қардош халқ ўртасидаги бузилмаб дўстликнинг, аҳил меҳнатнинг тимсоли сифатида майдонга келган эди. Шоир дostonда электростанция баҳонасида халқлар дўстлигини куйлайди. Муҳими шундаки, Межелайтис бу асарда шунчаки фактларни қайд қилиш, воқеаларни қуруқ баён қилиш йўлидан бормайди. Бу дoston ҳам Межелайтиснинг тинимсиз изланиши, ўйлари, фалсафий умумлашмаларини ифодалайди. Бу изланишларнинг моҳиятини англаш учун шоирнинг ўзига сўз берган маъқул: «Биз тўғилиб ўсган уйнинг ҳиди биз учун ҳамиша қадрдон ва қалбимизга яқин бўлиб қолади. Бироқ бу — кўҳна дунёмизга ёпишиб олишимиз керак ёки ўзимиз ҳеч қаёққа бормай, уйимизга ҳам ҳеч кимни киритмаслигимиз керак деган маънони билдирмайди. Инсоният тарихи океандай қайнаб ётипти. Биз оддий бир нарсани — қўшниларимиз билан тинч-тотув яшашни ўрганиб олишимиз зарур, иложи борича кўпроқ дўст орттиришимиз лозим. Асримизнинг буюк гуманизми — бутун дунёдаги меҳнат кишилари ўртасида қардошлик туйғусининг тобора мустаҳкамлашиб бораётганидадир». Бинобарин, поэзия ҳам адабиётнинг бошқа турлари каби ана шу муқаддас туйғуни мустаҳкамлашга, жаҳон халқлари қалбига қардошлик уруғларини сеппишга хизмат қилиши керак. Межелайтис совет кишиларининг фазилатлари ичиде реал қардошлик туйғуси маъжудлигини чуқур ҳис қилади, буни бениҳоя қадрлайди ва «Қардошлик достони»да юксак бадийий маҳорат билан ифодалайди. Шу дostonдан кейин халқлар дўстлиги темаси унинг поэзиясида марказий ўрин эгаллай бошлайди ва Межелайтис поэзиясининг интернационал пафоси борган сари баландроқ оҳангларда жаранглайди. 50-йилларнинг ўрталарида Межелайтис Европа бўйлаб сафар қилади ва бу сафар оқибатида «Бегона тошлар» деб аталган шеърий тўплам майдонга келади. Бу тўпламда ҳам турли Европа мамлакатларидаги ҳаётнинг реал манзараларини тасвирлаш билан бирга, шоир, биринчи навбатда, интернационализм ғояларини баъоалла куйлашга интилади. Бу мотивлар «Олдузлар этагида», «Қуёш қаҳраб кўйнида» каби тўпламларда ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Шу тўпламлардаёқ Межелайтиснинг яна бир муҳим хислати яқол кўзга ташланади — у поэзиянинг асқл моҳиятини теран тушуниш, унинг ҳаётийлигини таъминлаш йўлида мунтазам равишда изланувчи, шонрона сўзини янги-янги имкониятларини кашф қилишда интилувчи ижодкор сифатида кўри-

нади. Доимий изланишнинг адабиётдаги зарурат экани, ривожланишнинг муҳим шарти экани ҳақида Межелайтиснинг ўзи жуда яхши айтган: «Ахир ҳаётнинг ўзи шунини исбот қилганки, фақат маданият соҳасидагина эмас, турмушнинг бошқа соҳаларида ҳам энг яхши анъана — доимий революцион янгиланиш анъанасидир. Шу тўфайли санъатда ҳам мангу изланишлар традицияси тўғилган... Ҳамма нарсани бир хил қилиб тарашлаш одати ўз вақтида бадий ҳаётга катта зарар келтирган. Фақат манзаранинг ранг-баранглиги ва бойлигини қалбга шодлик бағишлайди... Изланиш — беоромлик ва ёнишдир. Изланиш — Инсон ва Тарих, Инсон ва Давр ўртасидаги янги алоқаларни қидиришдир».

1957—59 йиллар давомида Межелайтиснинг «Инсон» поэмаси майдонга келди. Поэма қисқа мuddат ичиде жуда машҳур бўлиб кетди. У рус тилига, қардош халқлар тилларига таржима бўлди, чет элларда босилди. Поэманинг юксак ғоявий-бадийий хусусиятлари учун 1961 йилда унга Ленин мукофоти берилди. 1963 йилда эса «Инсон» поэмаси шоир Темур Фаттоҳ таржимасида ўзбек тилида босилиб чиқди. Кўпгина йирик сўз санъаткорлари поэмани юксак баҳоладилар. Жумладан, атоқли совет ёзувчиси К. Симонов «Инсон» поэмаси ҳақида шундай ёзган эди: «Межелайтис китобининг сўнгги саҳифасини ёпар экансан, ўзингни мусаффоқ ва юксакроқ, кучлироқ, олижанобрoқ ва ҳаттоки гўзалроқ ҳис қиласан. Унинг энг муҳим томони ҳам шу бўлса ажаб эмас... Шеърлар китоби сенга — инсонга биқинингга ёпишган шилликлардан тозаланишга ёрдам берса — қандай яхши! Шеърлар китобини ўқиб чиққанингдан кейин майса янаде яхшироқ, осмон янаде мовийроқ, ҳаво янаде тиниқроқ, эркаларнинг ҳам, аёлларнинг ҳам чехралари янаде гўзалроқ кўринса, қандай яхши! «Инсон» китобини ўқиб тугатар экансан, ҳудди ана шу туйғуларни ҳис қиласан!».

«Инсон» поэмаси ҳам традицион, ҳам айнаи чоқда, новаторона асар. Дoston шу маънода традиционки, Межелайтис бу асариде совет адабиётидаги, прогрессив жаҳон адабиётидаги изчил гуманистик анъанеге содиқ қолди. Маълумки, йирик совет ёзувчиларининг кўпчилиги инсоннинг фазилатларини юксак фалсафий-лирик умумлашмаларда мадҳ этувчи анчагина асарлар яратишган. Бу ўринда, лоақал, М. Горькийнинг «Инсон» поэмасини ёхуд В. Маяковскийнинг «Инсон» поэмасини эслаш мумкин. Уларнинг икковида ҳам меҳнаткаш инсоннинг улуғлигига, яратувчи қудратига чуқур ишонч ифодаланган. Бу асарларда кўтаринки патетик оҳангларда инсоннинг монументал образи чизилади.

Межелайтис фақат Горький ва Маяковский традициясини давом эттириш билангина чекланмайди. У Инсон темасини ишлашда жаҳон поэзиясининг Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда каби йирик намояндаларининг ижодий тажрибасига ҳам таянади. Айни чоқда, Межелайтис традициялар рамка-

сида чекланиб қолмайди, балки ўзи ҳам бу темани ишлашга жиддий янгиликлар қўшади.

«Инсон» поэмасининг новаторона асар эканини таяминлаган энг муҳим жиҳатлардан бири шундаки, Межелайтис ўз асарида Инсон масаласига XX аср ўрталарида яшаб, илғор позициялардан фикрловчи ижодкорнинг нуқтаи-назаридан қаради.

XX аср — буюк курашлар даври. Шу жумладан, ҳозир инсон атрофида, инсон ҳақида ва инсон учун ҳам жуда кескин, муросасиз ғоявий кураш кетмоқда. Социалистик идеология билан буржуа идеологияси ўртасидаги мислсиз муҳорабада инсонга муносабат масаласи марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Бугунги буржуа адабиёти, буржуа санъати ҳам инсон ҳақида гапирди, инсон образини яратади. Бироқ ундан инсон образи социалистик санъат вакилларининг, жаҳон прогрессив санъати вакилларининг ижодидагига қараганда батамом тескари позициялардан тасвирланади. Буржуа санъатида дағал жисмоний кучга сиғиниш мавжуд. Унда инсон муҳитдан ва бошқа одамлардан ажралган, мутлақо автоном ҳолда ҳаёт кечирувчи куч сифатида талқин қилинади. Буржуа санъати инсоннинг ижтимоий моҳиятини инкор қилиб, уни фақат биологик ҳодиса сифатида кўрсатади ва ундаги инстинктларни, айниқса, салбий инстинктларни ҳал қилувчи куч сифатида талқин қилади. Таниқли адабиётшунос В. Огнев «Шеър ҳақида китоб» асарида бир қизиқ фактни ҳикоя қилади. Унинг ёзишича, Межелайтис билан деярли бир вақтда швед шоири Ялмар Гульберг ҳам «Кўзлар, лаблар» деб китоб ёзган. Бу китоб ҳам инсон ҳақида. Бироқ Ялмар Гульберг талқинида инсон кўзлари фақат ёлгонни, сохталикни кўради, унинг лабларидан эса қалбининг ҳақиқий ҳолатини яширувчи сўзларгина чиқади. Инсон ўз туйғулари қобиғига биқиниб олиб, ўлишини кутади. Фақат ўлимгина унинг ҳақиқий «мен»ини намоён этади. В. Огнев ҳақ — бундай фалсафадан ўта совуқ умидсизлик, тушкунлик руҳи уфуриб турипти. Социалистик адабиёт вакиллари, шу жумладан, Э. Межелайтис ҳам инсон ҳақида куйлар эканлар, изчил гуманистик позицияда туриб, унинг кучига, қудратига, ижодкорлигига, олижаноблигига ишонч ғояларини олға сурдилар. Инсон, биринчи навбатда, яхшилик, эзгулик тилсоли ва ҳақиқий инсон бор жойда муқаррар тарзда яхшилик ғалаба қозонади.

XX аср гуманизмининг моҳиятини ташкил қилувчи бу муҳим ғоя Межелайтиснинг китобида ўзига хос шакллarda юксак маҳорат билан ифодаланган, юксак патетик оҳангда куйланган.

Межелайтиснинг дostonи «Инсон» деган шеър билан бошланади. Биз биринчи шеърдаёқ Инсоннинг фалсафий, умумлашган, монументал образига дуч келамиз: ер шарига оёғини маҳкам тираган бу инсон кўлларида қуёш шарини ушлаб туради. У ер шаригаги жамки бойликларни яратган ижодкор эканини баралла овоз билан ма-

рур айтади: Ер шаригаги тириклик ва гўзаллик, бойлик ва рангдорлик шу ижодкор инсон туйғайли мазмун касб этади — у ҳаётнинг маркази, шунинг учун ҳамма нарса унинг теварагида айланади. Ерга қуёш табассумини етказувчи бу Инсон — гўзал, оқил, қатъий, мускуллари бўртиб туради, елкадор. Кўрамизки, Межелайтиснинг биринчи шеърдаёқ Инсон жонли одамларга хос бўлган реал белгилар ўрнига космик миқёслардаги фантастик, муболағали белгилари билан кўз ўнгимизда гавдаланмоқда. Бироқ у аниқ чоқда реал инсон — у XX асрнинг энг илғор вакили. Межелайтис шеърининг сўнгида бу инсонга реаллик белгиларини ато этади:

Ҳа, мен — Инсон,
Мен — Коммунист!

Бу шеърда кўрганмииз фантастик белгилар, космик миқёслар, муболағали рамзларнинг реал ҳаётий тасавурлар билан бирикиб кетиши ва бунинг оқибатида шеърда монументал образ тўғилиши дostonни ташкил қилувчи ҳамма асарларда мавжуд. Бинобарин, бу хусусиятни Межелайтис новаторлигининг бир белгиси сифатида, шоир индивидуаллигини намоён этувчи хусусият сифатида қараш мумкин. «Инсон» дostonида: «Кўллар», «Қон», «Юрак», «Кўзлар», «Овоз», «Сочлар», «Лаблар», «Фикрлар», «Одамлар», «Ном», «Уйғониш» деб аталувчи шеърлар бор. Буларнинг ҳар қайси-сида инсоннинг бирор аъзои ҳақида гап боради. Бироқ шоир инсон аъзоларини ҳар қайси аъзо мустақил ҳаёт кечирувчи ашёлар тарзида талқин қилмайди, аксинча, ҳар бир аъзо қалб ҳаракатининг манзараларини чизади ва улар биллашиб Инсоннинг жисмоний ва маънавий сифатларининг яхлитлиги ҳақида тасаввур беради. Бу аъзолар шоирга XX аср одамининг қиёфасини умумлаштиришга имкон туғдирган. Мана, «Овоз» шеъри. Шеър «Менинг овозим ўзига хос ҳаёт билан яшамоқда. Унинг ўз тарихи, ўз тартибмаи ҳоли бор» деган мисра билан бошланади. Сўнгра шоир ўз овозининг тартибмаи ҳолини ҳикоя қилиб беради: «Тўплар янграган, гранаталар дўлдай ёққан кунларда шоирнинг овози бир солдат сингари қор бўронлари ичида оқопларда музлаганига, очликдан ҳолдан кетиб, яна шамолга қарши отланганига, тутунларда қорайганига ким гуноҳкор? Бу овозни бир ўқ ярадор қилди, у қоқилиб йиқилди, қонли яраси ҳам ҳали битгани йўқ!» Кўриниб турибдики, гап шоирнинг ярадор овози ҳақида кетаяпти, лекин биз гапнинг тагида гап борлигини қийналмай сезиб оламиз — овоз бир баҳона, поэтик усул, холос. Шоир овоз баҳонасида Инсон ҳақида, унинг ҳаёти, кураши, тақдири тўғрисида ўйляпти.

Дostonнинг тасвирий воситалари ҳақида гапирганда, унда бир қатор образларнинг, айниқса, қуёш образининг кўп қўлланганлигини айтиш керак. Бу образлар салмоқли, фалсафий умумлашмаларни ифодалайди. Жумладан, қуёш инсон мангулигининг, ундаги эзгу, олижаноб, гўзал фазилатларнинг

ана шундай китоблар. Баъзилари («Чюрлениснинг дунёси») фалсафий рисола характерига эга. «Лирик этюдлар» ва «Тунги парвоналар» эса — кундаликлардан намуналардир. Уларда автобиографик материал шоирнинг адабий-эстетик ва фалсафий қарашлари билан чамбарчас бирикиб кетган. Бу китобларда бир-бирига зид фикрларни ҳам учратиш мумкин. Бунга таажжубланиш керак эмас — чунки китобда йирик шоир, фаол жамоат арбобининг ҳақиқат излашдаги ғоят мураккаб йўли, изтиробли изланишлари ифодаланган. Уларни варақласангиз, адабиёт ҳақида, бугунги шеърият тўғрисида, шакл ва мундарижа бобидаги изланишлар ҳақида теран фикрларга, мароқли кузатишларга дуч келасиз. Бу китоблар Межелайтиснинг бой ва теран қалбининг ёрқин кўзгусидир. Уларда шоирнинг энг эзгу, энг теран ўйлари ва туйғуларини ошкор этувчи наср билан бирга, лирик шеърлар ҳам мавжуд. Ҳар қалай, бу китоблар ҳозир адабиётимизда анча кенг тарқалаётган лирик прозанинг яхши намуналаридир.

Биз Межелайтиснинг ижодий йўли ҳақида жуда қисқа ва умумий тарзда ҳикоя қилдик. Лекин шу айтилганларнинг ўзида ноқ кўриниб турибдики, Эдуардас Межелайтис қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида узлуксиз изланишлар йўлидан бориб, оригинал, юксак бадиий хислатларга

эга бўлган поэзия яратди. Унинг шеърияти совет поэзиясида монументалликка, синтетга, интеллектуалликнинг кучайишига йўл очди. Айни чоқда, Межелайтис поэзияси социалистик гуманизм идеяларини баланд оҳангда куйлаши билан, интернационал пафосининг теранлиги билан, урушга қарши, ижтимоий тараққиёт учун, тинчлик учун хизмат қилиши билан қимматлидир. Межелайтис ижоди бугунги серташвиш дунёда, кескин ва мурасасиз курашлар давом этаётган шароитда поэзия прогрессив инсониятга самарали хизмат қилиши мумкингина эмас, зарур эканини ҳам яна бир бор исбот қилади. Ниҳоят Межелайтис ижоди — социалистик реализм адабиётининг имкониятлари ғоят кенглигидан, унда ҳамisha изланишларга ўрин борлигидан, поэтик индивидуалликларнинг хилма-хил ва ранг-баранг тарзда намоён бўлиши учун ҳамма шароит мавжудлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам Литва халқ шоири, Ленин мукофоти лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Литва Компартияси Марказий Комитетининг аъзоси, СССР Олий Советининг депутати Эдуардас Межелайтис поэзияси кўп миллатли совет халқларининг ҳаммаси учун ғоят ардоқлидир.

Озод ШАРАФИДДИНОВ.

учинчи китобларда изчил давом эттирилмайдигани. Натижада асарнинг анча боблари ҳақида маълумот йўқ, бу эса орада узишни юзага келтириб, баъзи қаҳрамон-

Нажмиддин Комилов,

филология фанлари кандидати

ФИРДАВСИЙНИНГ ШЕЪРИЙ КАРВОНИ

Атоқли адибларимизнинг ажойиб истеъдоди, машаққатли ижодий меҳнатлари туфайли жаҳон классикасининг нодир намуналари бирин-кетин тилимизда янги ҳаёт топмоқда. Шулардан бири Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидир.

Фирдавсий — ўрта аср шарқ уйғонишининг улуғ санъаткор адиби. Унинг номи замондошлари Абу Райҳон Беруний ва Ибн Сино сингари машриқу мағрибга тарқалган. «Дунёнинг биринчи даражали шоирларидан бўлган Фирдавсий» (Н. Г. Чернышевский) ўз халқининг кўпминг йиллик тарихини шеърий тил билан қайта тирилтириб, унинг абадий безавол поэтик ҳайкалини бунёд этади. «Ўттиз йил ранж чекиб, Ажамни форсийда янгидан тирилтирдим», — деган эди унинг ўзи. Диёрининг шонли ўтмиши билан фахрланувчи, унинг келажаги ҳақида ҳайғурувчи шоирнинг юраги бу китобда ҳамон тепиб турибди.

«Шоҳнома» — муаззам эпопея. У 120 минг мисра шеърни ўз ичига олади. Бу: 50 та шоҳлик давридаги тарихий воқеалар, ҳар бири мустақил поэма ҳисобланувчи 15 та қаҳрамонлик ва ишқий-саргузашт достони, 150 га яқин жангу жадаллар, 100 дан ортиқ турли ҳажмдаги ҳикоя, афсона ва ривоятларнинг тасвири демак. Шоир буларнинг ҳаммасини тарихий даврлаштириш принципи асосида изчил мунтазамликка келтириб, яхлит бадий-манتيкий композицияга жойлаштирган. Асарнинг етакчи мотивлари, ўзига хос ягона барқарор мароми бошдан-охиригача давом этади ва унга улуғвор руҳ бағишлайди. Оташин ватанпарварлик руҳи билан сўғорилган «Шоҳнома»да халқчил, умуминсоний, гуманистик ғоялар чуқур ифодалангани учун у мана минг йилдан бери турли миллат кишиларининг севимли асари бўлиб келмоқда. Унда Хуросон ва Мовароуннаҳр халқларининг кўп асрлик озғани ижоди, «Авесто гимнларида куйланган ғоялар: қадимги аждоғларимизнинг табиат ва жа-

мият ҳақидаги дуалистик фалсафий қарашлари; турли-туман афсоналар, инсоннинг илк ибтидоий мусаффо туйғулари ила ажиб асотирларга ўралган армон-орзулари, ўтроқлашган аҳолининг маданий ҳаёт учун олиб борган кураши ўз аксини топган. Тинч ва осойишта меҳнат туфайли барпо бўладиган ширин турмуш кечинмалари, адолат ва тadbиркор подшо бошқарадиган марказлашган, кудратли давлат тўғрисидаги эзгу ғоялар куйланади. Улуғ шоир, шу тариқа, тарихий воқеаларни халқ ижодиёти билан устакорона боғлаб, уни ўзининг ҳикмати, бадий-фалсафий мушоҳадалари элагидан ўтказиб тақдим этади.

«Шоҳнома»да тарихий манбалардан яхши фойдаланилган, аммо шоирнинг мақсади Эрон шоҳлари ҳаётини хронологик тартибда баён қилиб чиқиш, тарихни назмга кўчириш эмасди. Унинг нияти ватан қаҳрамонларининг образини яратиш, ватанпарварлик, озодликни куйлаш орқали миллий мустақилликни сақлаб қолишга даъват этиш бўлган. Шунинг учун ҳам асарнинг марказий ғояси — қаҳрамонликни улуғлаш, бош қаҳрамонлари эса — Рустам, Гев, Баҳром, Сухроб, Исфандиёр каби паҳлавон лашкарбошилардир. Бу паҳлавонлар ватаннинг дахлсизлиги учун чет эл босқинчиларига қарши аёвсиз жангларда ғалаба қозонадилар, эл-юртнинг шарафи, ор-номусини ҳимоя этиб, ҳақиқат ва адолат учун тик туриб олишадилар. Энг қизиқарли саргузаштлар, драматик воқеалар шу қаҳрамонларнинг ҳаёти билан боғлиқ қилиб берилган. Муаллиф: «Умримнинг ярмидан воз кечиб, жаҳонни Рустам номи билан тўлдирай», — дея очик баён этган эди. Шунинг учун ҳам шоҳлар «Шоҳнома»да иккинчи даражали персонаждир. Шуни назарда тутиб, адабиёт тадқиқотчилари «Шоҳнома»ни шоҳлар тўғрисида ёзилган асар эмас, балки шарқ адабиётининг шоҳ китоби деб атайдилар.

«Шоҳнома» ҳали тилимизга таржима

бўлмасдан туриб халқимиз ичида маълум эди, унинг руҳи адабиётимизда кезиб юрарди. Ўзбек адабиётининг улкан намоёндалари Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобирлар Фирдавсийни устоз деб билганлар, унинг даҳосидан руҳланганлар. «Шоҳнома» сюжетлари, қаҳрамонлари оғиздан-оғизга ўтиб, ўзбек фольклоридан мустақкам ўрин олган.

Асар XVIII—XIX асрлар ичида Шоҳ Ҳижрон, Мулло Охунд Хомуший, Нурмуҳаммад Бухорийлар томонидан ўзбек тилига бир неча марта таржима қилинган эди. Бу таржималар Фирдавсий достонини халқ дилига яна яқин қилди. Аммо шундай бўлсада, мазкур таржималарнинг бирортаси ҳам «Шоҳнома» тўғрисида тўлиқ тасаввур беролмасди. Чунки, биринчидан, улар асосан насрий йўлда бажарилган бўлиб, Фирдавсий шеърятининг нафосатини етказолмасди, иккинчидан, мутаржимлар асар мазмунини ўзгартириб талқин қилганлар, маълум маънода замоналаштиришга мойил бўлганлар (ислом ақидаларини сингдириш, янги адабий услубларни қўллаш каби). «Шоҳнома»ни шеърый йўл билан тўлиқ равишда таржима қилишга уринишлар ҳам бўлган.

Катта кемага катта сафар муносиб, дейдилар. «Шоҳнома»дек улкан асарни таржима қилиш шунга яраша тайёргарлик, сабр-тоқат билан қилинадиган изланиш, ўқиш-ўрганишни, узоқ давом этадиган ижодий меҳнатни талаб қилади. Энг аввало бу ишга қўл урадиган шоирнинг юрагида бардам, бақувват, ишонч, истеъдоднинг олтин қалити — жасоратга чорловчи журъат нурлини турмоғи лозим. Бир неча йиллар дэвом этадиган бу ишда мутаржим мудом Фирдавсийнинг шеърый оламида яшайди, унинг давосидан нафас олиб туради. Поғонама-поғона чуқурлашиб бориб, ҳар бир байтнинг нозик қирраларига қадар идрок этади, уни қалбига жойлаб олади. Ана шунда сеҳрли мисраларнинг замонамиз ўқувчиларига манзур бўладиган ўзбекча вариантлари туғилади — таржима жараёни бошланади. Бадиий асар таржимони истеъдодли ижодкор бўлишдан ташқари, яна тадқиқотчи олим, ҳар томонлама билимдон шахс бўлмоғи даркор, деган гап бу ерда жуда-жуда ўринлидир. Бундай хислатларни «Шоҳнома»нинг янги таржимасини вужудга келтирган адибларимиз сиймосида кўриш мумкин. Айниқса, форс-тожик адабиёти бўйича катта мутахассис, Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати Шоислом Шомухамедовнинг бу улкан ижодий ишни амалга оширишда қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак. Ш. Шомухамедов анча йиллардан бери шарқ адабиётидан таржималар қилиб, бизни хушнуд этмоқда. Рудакий, Хайём, Саъдий, Жомий, Бедил каби улуғ шоирларнинг пурҳикмат асарлари шу кишининг жонқуярлиги, таланти туфайли ўзбек адабиётининг мулкига айланиб қолди. «Шоҳнома» таржимасининг ҳам ярмидан кўпроғи Шоислом Шомухамедов қаламига мансуб, бундан ташқари

эга бўлган поэзия яратди. Унинг шеърыйи совет поэзиясида монументалликка, синтетизга, интеллектуалликнинг кучайишига йўл очди. Айни чоқда, Межелайтис поэзияси социалистик гуманизм идеяларини бадиий

«Шоҳнома» таржимаси уч китоб ҳажмида чоп этилди. Бунга асарнинг Душанбеда чиқарилган тўққиз жилдик наشري асос қилиб олинган. Таржима йигирма бир минг байт атрофида шеърый ўз ичига олади, бу эпопеянинг учдан бир қисмига тенгдир. Ихчамлаштирилган вариантни юзага келтириш учун асар қисмларини ажратиб олишда таржимонлар нималарга риоя қилганлар? Биринчи китоб (ҳаммаси Шоислом Шомухамедов таржимаси) асарнинг бошланиши — Каюмарс подшолигидан Сиёвуш достонининг адоғигача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Орадан муқаддима боблар, Фаредун подшолиги давридаги Салм-Тур-Эраж можаролари, Нўзар Пашанг, Таҳмосп, Гаршосп шоҳлиги, Афросиёбнинг биринчи юриши ва Рустамдан энгилиши, Кайковуснинг Барбаристонга ҳужуми, Сиёвуш вафотидан кейин юз берадиган бир қанча воқеалар қолдириб кетилган. Афсонавий шоҳлар — Каюмарс, Хушанг, Таҳмурас, Жамшид ва Заҳхоки морондан кейин таржимада эпопеянинг энг қизиқарли драматик достонлари — «Зол ва Рудоба», «Рустам билан Кайковус», «Сухроб» ҳамда «Сиёвуш» қиссалари келади. Яхлит достонларнинг айрим эпизодлари қисқартирилган бўлса ҳам, лекин бу мазмун ва сюжетнинг бутунлиги, воқеаларнинг мантикий ривожига путур етказмаган.

Иккинчи (Ҳамид Фулом, Назармат, Жуманиёз Жабборов таржимаси) ва учинчи (Шоислом Шомухамедов ва Жуманиёз Жабборов таржимаси) китобларда ўзбек ўқувчиси Кайхусрав подшолиги воқеалари, «Бежан ва Манижа» достони, Исфандиёрнинг етти жасорати, Искандар шоҳлиги даври, ашконийлар ва сосонийлар сулолаларининг келиб чиқиши, Баҳром Гўр, Хурмузд, Баҳром Чўбина, Хусрав ва Ширин достонлари билан танишади. Бу ерда ҳам биринчи китобда қўлланилган принципга асосан «Шоҳнома»нинг ҳажман катта, сюжети яхлит ва мазмунан рангбаранг бўлган қисмлари танлаб олинган. Албатта, Фирдавсий асарларининг кераксиз қисми йўқ, унинг ҳамма боблари ҳам қизиқарли ва муҳим. Аммо уни қисқартиб таржима қилишга тўғри келар экан, тузувчилар Ш. Шомухамедов ва М. Н. Османовлар қўллаган принципти мақбул деб ҳисоблаш лозим. Чунки улар «тарихий хронологияни» сақлашга берилмасдан, балки шоир даҳосини намойиш этадиган, кўп замонлардан буён эл орасида қадрланиб келган достонларни танлаб олиб таржима қилганлар.

Қолдирилган қисмлар тўғрисида ўқувчиларни хабардор этиш ва шу йўл билан даврлар, воқеалар ҳалқасини бир-бирига улаш мақсадида уларнинг қисқача насрий изоҳи бериб борилган. Бироқ, афсуски, ана шу яхши ўйланган тадбир иккинчи ва

учинчи китобларда изчил давом эттирилмайдди. Натижада асарнинг анча боблари ҳақида маълумот йўқ, бу эса ӯрада узилишни юзага келтириб, баъзи қаҳрамонлар тақдирининг ноаниқ бўлиб қолишига сабаб бўлган. Масалан, «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамони Рустам ҳаётининг нима билан тугагани ўзбек китобхонига қоронғи. Сабаби — Рустамнинг Исфандиёр билан жанги ва бу жангдан сўнг паҳлавоннинг хоинона ўлдирилиши таржимада йўқ, бу ҳақда насрий изоҳ ҳам берилмаган. Шу сингари Кайхусравнинг Афросиёбга қарши «улуғ юриши», Искандар билан Доро жанги ва бошқа бобларнинг йўқлигидан таржима китобларидаги воқеалар ўзаро боғланмай турибди.

Бироқ ихчамлаштириш ва қисқартиришларга қарамасдан, ўзбекчалаштирилган дostonлар Фирдавсийнинг асосий гоялари, пафосини ўқувчиларга етказа олади. Танлаб олинган ҳар бир дoston муаллифнинг муайян ижодий ниятини ифодалаб келади. Эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш, ватанпарварлик, қаҳрамонлик мотивлари чуқур акс этган.

«Шоҳнома» ҳажман катта асар бўлса-да, лекин унинг асосий услубий белгиларидан бири бу **мухтасарликдир**. Фирдавсий ажойиб усталик билан ихчам, лўнда ифодалар орқали миқдоран кам, аммо мазмунан бой, таъсирчан байтлар ижод қилиб, ёрқин образлар ярата олган. Улуғ шоир маснавий майдонда маҳорат билан шундай қалам сурадики, унинг бирор байтини жойидан силжитиш ёки алмаштириш мумкин эмас. Асарнинг ҳар бир байти ҳикматдай жаранглайди. Улар ўзаро мустаҳкам мантикий алоқага эга бўлиб, воқеалар жараёнининг тасвирини, фикрнинг ихчам давом этишини тўла акс эттиради. Бутун-бутун дostonлар бошдан-оёқ ана шундай ҳикматлар занжиридан ташкил топган. Шунинг учун «Шоҳнома» ни қисқартириб таржима қилганда, унинг алоҳида дostonлари бобларини ажратиб олиш мумкин, бироқ асарнинг ички тузилишига дахл қилиш, байтларнинг мантикий кетма-кетлигини бузиш, улар сонини камайтириб ённки кўпайтириб таржима қилиш мумкин эмас. Орадан байт ташлаб кетилса — воқеаларнинг мантикий оқимиға путур етади, бир байт икки-учта қилиб ўгирилса — тавсифийлик, чўзиқлик ҳосил бўлади. Шуларни эътиборга олиб, таржимонларимиз асарни байтма-байт ўгириш принципиға қатъий риоя қилганлар. Биринчи китобнинг икки жойида байтлар қолдирилганидан таржимада мавҳумлик содир бўлганини кўраимиз. Бироқ, бу атайлаб қилинган «ихчамлаштириш» эмас, балки тасодифий ҳолға ўхшайди. Зеро, маснавий таржимаси, алалхусус «Шоҳнома» шундай йўл тутишни тақозо этади. Чунки байт маснавий-да асар маъносини ифодалайдиган энг кичик композицион бирликдир. Мутаржим шу бирликлар — байтларни бирин-кетин ўз она тилида ижод қила бориб, асарни бутун ҳолида таржима қилиб чиқади. Булар шуни кўрсатадики, «Шоҳнома» таржимаси-

нинг қийматини белгилаш, унинг таҳлилини амалға ошириш учун ишни ҳар бир байтнинг шакл-мазмун, маъно-бадийлик яхлитлигида асл нусхаға қай даражада мос келишини аниқлашдан бошлаш лозим. Таржимонлар маҳорати, метод ва услулари шундагина ойдинлашади. Шу асосда таржима ҳақида ҳукм чиқарилади.

Мисолларға мурожаат қилайлик: Темирчи Кова илоншоҳ Заҳҳок саройиға шиддат билан кириб бориб, унинг золимлигини фош қилиб ташлайди ва ўғлини қайтариб беришни талаб қилади. Одамларнинг болаларини ўлдириб, миясини илонларға едириб, шоҳлик қилаётган Заҳҳок Кованиннг важоҳатидан кўрчиб, унинг фарзандини қайтариб беради, лекин бунинг эвазига «Заҳҳок эдолатли» деган сохта ҳужжатға имзо чекишни сўрайди. Шунда Кова:

Хурўшиду баржаст ларзон зи жой,
Видариду бистурд маҳзар ба пой.
Гаронмоя фарзанди ў пеши ўй,
Аз айвон бурун шуд хурўшон ба
қўй (1,88)

Шоислом Шомуҳамедов таржимаси:

Ғазабдан қалт-қалт титрай бошлади.
Ёрлиқни йиртдию, ерга ташлади.
Арзанда фарзанди билан икковлон,
Ғазаб билан чиқди кўчаға шул он
(1,104)

Таржима асл нусханиннг мазмунини тўла ифодалаган. Шоирнинг ҳаяжонли тасвири, ҳиссиётлари, зулмға қарши бешафқат ғазоби аниқ берилган учун Кованиннг важоҳати кўз олдимизда намоён бўлади. Абулқосим Фирдавсий бир ёки икки байтда қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ўй-фикри, кечинмаларини кўрсатиб бера олади. Чунинччи, Заҳҳокка қарши отланган Фаредуннинг ҳолати:

Бошида қасосу дилида ғазаб,
Қовоғи уюлган, кўзлар хунталаб
(1,99)

Ённки асарнинг дардли саҳифаларидан бири — Рустамнинг ўз ўғлини ўлдиргандан кейинги изтиробли кечинмаларини олиб кўринг. Бу уч хил усулда тасвир этилган: Рустамнинг ўз монолглари, бошқа персонажларнинг у ҳақдаги гаплари ва муаллиф баёни. Бундай дардли сатрлар, шунингдек бошқа қаҳрамонларнинг характер-хусусиятларини очиб берадиган ўринлар ҳам, ошиқ-маъшўқларнинг висол дамларини тасвирловчи байтлар, жангу жадалларнинг ур-йиқити, шовқин-суронли манзаралари ҳам, паҳлавонлар ва шоҳларнинг тантанавор нутқларию шоирнинг лирик чекинишлари ҳам — бари таржимонлар томонидан ўзбекча байтлар орқали дуруст ифодалаб берилган.

«Шоҳнома» таржимонларидан бири И. Сельвинский Фирдавсий маҳорати ва уни таржимада акс эттиришининг муҳимлиги хусусида гапириб, шундай дейди: «Биласизми, тасвирий санъатда ҳаракатни ифодалаб бериш, масалан, сакраб-сакраб югурётган отни чизиб кўрсатиш гоят муш-

кул. Бу фақат буюк рассомларгагина на-
сиб бўлган. Шеърда ҳам, масалан, камон
ўқининг учиб бораётганини тасвирлаб бе-
риш осон иш эмас. Фирдавсий буни қила
олган. Ўқ сизнинг диққатингиз марказида
туриши учун шоир барча воситаларни
ишга солади. Шу мақсадда у Ашкбуснинг
Рустам устига ўқ ёмғири ёғдирганини ай-
тади ва жанг охирида Рустам отган ўқ
лашкар олдидан олиб ўтилганда, жангчи-
лар уни найза деб ўйлаганлари келтири-
лади. Хуллас, бутун эпизод «ўқ» билан
тўлдирилган. «Ўқ» бу ерда энг кўп такрор-
ланадиган сўз. Аммо бугина эмас. Шоир
сизнинг эътиборингизни «ўққа тутиб», ўқ-
нинг парвозини тасвир эта бошлайди. Бу
ажойиб! Бошида бир неча байтларда атай-
лаб қўзиб бўлса ҳам Рустам ўқининг таъ-
рифи, унинг, камонга жойланиши, отишга
ҳозирланиш босқичлари баён этилади —
ўқ отилишини сабрсизлик билан кутасиз.
Бу атайлаб қилинган секинлаштириш, во-
қеалар оқимини бўлажак якунловчи бош
зарбага тайёрлаб боришдан кейин, шун-
да бирдан... ўқ қўйиб юборилади. У учиб
бормоқда... бир байт доирасида. Унинг
ҳалокатли оқибати эса, бир сатрда ифо-
даланган ҳолос»¹.

Абулқосим Фирдавсийнинг бундай юк-
сак санъатини теран тушуниб таржимада
янгидан ҳосил этишга муваффақ бўлиш
тахсинга сазовор, албатта. «Шоҳнома»да
аввалги бобларда баён этилган воқеалар,
қаҳрамонларнинг номлари, хислат-хусуси-
ятлари кейинги достонларда такрорлана-
ди, баъзан бу тасвирий восита вазифаси-
ни ҳам бажариб келади. Шунинг учун
алоҳида қисмлар таржима қилинган тақ-
дирда асарнинг бутун воқеалари бошдан-
охиригача ўрганилиб, хотирда сақланган
бўлиши лозим. Бу яна шунинг учун муҳим-
ки, Фирдавсий ҳар бир бобни махсус
муқаддима билан кейинги бобга улаб бо-
рар экан, муқаддималарда аксарият бў-
лажак воқеаларнинг мазмунини имо-ишо-
ралар орқали ўқувчига сездириб, уни қи-
зиқтириб боради. Шоир ишорасини тўлиқ
фаҳмлаш учун эса муқаддималардан ке-
йин келадиган бобнинг мазмунидан яхши
хабардор бўлишга тўғри келади. Чунончи,
Хурмузд тахтада ўтирган пайтидан адолат-
ли бўлишга ваъда беради, лекин сал ўт-
май юртнинг улуғларини қатл қила бош-
лайди. Баҳодир лашкарбоши Баҳром Чў-
бинани ранжитади, натижада Баҳром унга
қарши исён кўтаради, шоҳнинг ўзини бўл-
са қўзини ўйиб, кўр қиладилар. Шоир бу
воқеаларни муқаддимада баҳор ва куз-
нинг мунозараси орқали заҳарханда ара-
лаш баён этиб, ўзининг салбий муноса-
батини ифодалаган: кузнинг ҳам безакла-
ри, мақтанадиган нарсаси кўп, аммо булар
ҳаёт нишонаси эмас. «Мабодо сарғайса
ранг-рўйинг андак, Хурмузд тожи каби
берайин безак» (Ш. Шомухамедов таржи-
маси) — дейди баҳор кузакка... Ҳамид Фу-

лом, Жуманиёз Жабборов, Назрмат
таржима қилган боблардаги мазмун ақ-
сарият ўринларда яхши ифодаланган, байт-
ларнинг ихчамлиги, образлар, эпик ҳикоя
усули сақланган. Бироқ айрим қисмларда
маъно ноаниқликларига йўл қўйилганини
ҳам сезиш мумкин.

«Кайхусрав подшолиги» бобининг ки-
риш қисмида Фирдавсий ўзининг шоҳ ва
салтанат ҳақидаги қарашларини баён этиб,
дейди: агар тождорнинг асл зоти — гав-
ҳари шоҳлардан бўлса, у яхшилик қилиши
лозим. Ушундай шоҳ уч нарсани орзу қил-
са арзийди. Булар: ҳунар, нажот ва гавҳар
бўлиб, учаласи бир-бири билан боғлан-
гандир. Шундан кейин муаллиф биринчи
ўринга — гавҳарни, иккинчи ўринга — на-
жотни, учинчи ўринга — жамиятда қўлга
киритилган ҳунарни қўйиб таъриф этар
экан шу хислатларга эга бўлган ҳукмдор
ақлли бўлса яна яхши, деган хулосага ке-
лади. Таржимада байтлардаги жумлалар-
нинг ғализлигидан бу маънони англаб бўл-
майди. Бугина эмас, Фирдавсий қарашла-
рига зид фикрлар келиб чиққан. Чунончи:

Тоза бўлса агар подишоҳ зоти.

Яхшиликда қолур жаҳонда оти (2,7)

Абулқосим Фирдавсийни подшоҳ зоти-
нинг тоза-нотозалиги эмас, балки унинг
«қонуний сулолалар» авлодидан бўлиши
қизиқтирган. Фарр соҳиб яхшилик қилиши
шарт — шоирнинг ақидаси шу. Таржимон
давом этади: «Насаб ҳам фойдасиз агар
йўқ ҳунари» (2,7). Аслида эса: «Гавҳари
бўлмаса ҳунарни қайдан олади?» дейилган.
Демак, шоир гавҳарни бирламчи ҳисоб-
лаб, ҳаётда қўлга киритилган малака, таж-
риба ва бошқаларнинг миқдори шу гав-
ҳарнинг қийматига вобаста, деган фикр-
ни олға суради. Таржимада бунга қарама-
қарши ўлароқ ҳунар бирламчи, агар бу
хислат кишида бўлмас экан, насабнинг
қанақа бўлишининг аҳамияти йўқ, деган
маъно ифодаланган. Шунинг ҳам айтилиши,
«Шоҳнома»даги ҳунар сўзи биз тушуна-
диган маънода эмас: Шоир бу сўз орқали
жамиятда қўлга киритилмаган жамики
нарсалар — билим, малака, ахлоқ-оқоб,
ҳарбий маҳорат ва ҳоказоларни назарда
тутади. Шунинг учун асардаги сўз ва ибо-
раларнинг таржимасиз олганда уларнинг
ҳозирги ва илгариги маънолари орасида-
ги тафовутларга эътибор бермоқ даркор.
Шунга ўхшаш яна бир мисол: **озода**, **озод**
сўзлари «Шоҳнома»да мулк эгаси, номдор,
насл-насабли, ҳўжайин маъноларида кела-
ди. Шоҳ Хусрав атрофига барча аслзода-
лар, заминдорлар (деҳқонлар) ва тождор-
лар йиғилдилар, дейди Фирдавсий. Таржи-
мада келтирилади: «Насаб унга зеб-озо-
далиқ, Худованди тожу ва шаҳзодалалиқ»
(2,9). Зеб-озодалиқ ҳозирги тилимизда
зеб-зийнат ва тозалик маъноларини бера-
ди, худованди тожни эса — ўзбек китоб-
хони тож эгаси эмас, балки тож худоси
деб тушунади. «У» боғловчисини ишлат-
гандан кейин «ва» ортикчадир. Байт маъ-
носи умуман маъхум, у оригиналдагидай
атроф ҳоқимларига эмас, Кайхусравга қа-

¹ И. С. Брагинскийнинг «Шоҳнома»нинг
1957 йилги русча нашрига ёзган сўзбоши-
сидан олинган (ГИХЛ, М., стр. 22).

ратилган бўлиб қолган. Шу сингари ғализ таржималар иккинчи китобда анча учрайди.

Айрим ўриқларида қаҳрамонларнинг номлари алмаштирилган, бир қаҳрамонга тегишли гап иккинчисига нисбат берилган. Масалан, Зангаи Шоварон деган исми шариф Зангау Шоварон тарзида ёзилиб, иккита одамга айлантирилган. Чолғу ас-боби кўса (ногора) лашкарбоши қилиб «тайинланади»: «Қолат йўлига сўнг Кўс жўнатилди» (2,89). Асл нусхада бўлса: «Тўс келгач, Қалот (Қолат эмас) йўлига ногора чалдириб кирди».

Жуманиёз Жабборов таржима қилган «Искандар подшолиги» бобида ҳам баъзи ноаниқликларга йўл қўйилган. Дорони енгган Искандар унинг хотинига мактуб йўллаб, шаҳаншоҳнинг удуми, васият-насиҳатларига амал қилингуси, шу васиятга мувофиқ қизингиз Равшанакни олдимга юборинг, дейди. Ўзбекчада ўқиймиз: «Менга Равшанакни этингиз инъом». Мактуб сўнига ёзилади: «Кўнглингизни тўқ тутинг, муросага келинг, Эрон сизнинг ихтиёрингизда. Мени Доро ўрнида билинглар».

Жаҳонда Дордек ном беринг менга,
Кўнглимдагидек ком беринг менга
(2,354)

Забардастлик иддиоси, босқинчиларга хос дўқ-пўписа акс этган бу таржималарда. Ваҳоланки, Фирдавсий Искандарни Эронга бостириб келган ажнабий ҳукмдор эмас, балки ашқонийлар тахтининг меросхўри сифатида тасвирлайди. Шунинг учун Искандар пўписа қилмайди, маликани инъом этинг, дея талаб қилмайди (ахир инъом мактуб орқали талаб қилинмайди, қолаверса, бу сўз шох қизи шаънига муносиб эмас). Бу фикр Искандарнинг Равшанакка ёзган мактубида яна ҳам ёрқин баён қилинган (мазмун): «Шоҳлар фарзандига муносиб олдинда Исфаҳон мўъбади, канизаклар, тож ва тахти равон билан, сенга суту шарбат берганлар билан келтирсинлар деб буюрди. Бизнинг ҳарамни равшан қил, қасримда бонулар сардори бўлгин, сўзларинг ҳаммиша ҳаёли бўлсин» (7,13). Парча шундай таржима қилинган.

Қаттиқ тутиб шоҳлар удумин бул
кун,
Пешкаш этмоқдамиз Исфаҳон мулкнин
(?)
Сенгадир тожимда неки ҳикмат бор
(?)
Сенгадир суту бол эмган бу диёр
(?)
Визнинг жонимизга нур бўлсин
жонинг...
Сенинг хоҳишингча айлансин дунё
(?) (2,354—355)

«Шоҳнома» қаҳрамонлари мактуб битганда уни ҳаммавақт яздон номини ёдга олиш билан бошлайдилар. Бу — қатъий қоида. Искандар мактублари ҳам шундай ёзилган. Аммо таржимон яздон ўрнига қизнинг ўзини дуо қилади, Дилорой (До-

ронинг хотини) номани Искандарни мадҳ этиш билан бошлашга «мажбур» қилинган...

«Шоҳнома»да кенг манзаралар қизиш, панорамали тасвир асосий ўрин эгаллайди, бу ҳол эпопеянинг шеърӣ тузилиши, бадиий воситаларида ўз таъсирини қолдирган. Шундай усуллардан бири мисрада (ёки бутун байтда) сўз ва бирикмаларни қаторлаштириб, уюштириб келтириш — санок санъатидан фойдаланишдир. Шу жиҳатдан Рустам жангини тасвирловчи парчага диққат қилсак, бир жумладан иборат икки байтда уч мисра нуқул ҳарбий қурооларнинг номлари ва улар воситасида паҳлавон амалга оширган ишлар санаб чиқилганини кўрамиз. Яъни: Рустам қилич, ханжар, гурзи ва аркон билан ёвларнинг бошини, кўксини, қўлини кесди, ёрди, синадириди ва боғлади. Сўзлар қатори шеърӣ либос кийганда — вазнга жойлашиб, ўзаро оҳангдошлик касб этгач, катта ифодавий кучга молик бўлади. «Шоҳнома»да сўзлар билан бирга, бирикмалар, жумлалар ҳам ана шундай кетма-кет уюшиб келган. Бу усул баравар тўхтамларни ҳосил қилиб, шеърнинг ҳаракати, ички динамикасини кучайтирган, ритмнинг муайян мусиқий такт бўйича аниқ такрорланиб, вазн билан қўшилган ҳолда ажойиб гармонияни вужудга келтирган. Классик адабиётшуносларимиз буни лафу нашр (йиғиш ва ёйиш) санъати деб номлаганлар. Европа поэтикасида эса бу параллелизмлардан фойдаланиш деб аталади. Бироқ «Шоҳнома»да мазкур усул шу даражада кенг ва хилма-хил кўринишда қўлланилганки, уларнинг ҳаммасини лафу нашр ёки параллелизмлар андازаси билан таърифлаб бўлмайди. Бу Абулқосим Фирдавсийнинг ўзигагина хос санъатдир. Асарни таржима қилган ўзбек шоирлари унинг бу хусусиятини яхши бера олганлар.

Йиғилди парню, паланг, парранда,
Арслону қоплону шеру дарранда
(1,47)

Баландда ҳилпираар Коваён ялов,
Шоҳона, ҳумуюн, нурафшон ялов
(1,111)

Наъра тортганда сардорнуш полвон,
На филда хуш қолди, на девларда
жон (1,383)

Бу тасвирий восита такрор санъати билан қўшилиб, муайян мусиқий ҳамовозликни пайдо қилган. Шу сабабли қаторлашиб келган сўз ва иборалар аксарият ўзаро оҳангдошдирлар. Бундай оҳангдошларни таржимада ҳам ўқиб завқланамиз:

Саҳоват, адолат кўтармиш уни,
Фаредун сендирсан қилолсанг шуни
(1,128)

Ўзила бир даста паҳлавон олди,
Ҳамфикр, ҳаммаслак, ҳамзабон олди
(1,154)

Абулқосим Фирдавсийнинг тили бағоят мусиқий. Сўзлар, ҳижолаар тўла оҳангдош бўлмаган жойларда ҳам айрим товушларнинг аллақандай ички нурланиши, майин садо беришини сезиб турасан киши. Бу

оҳанглар шоир юрагининг қат-қатидан си-
зиб чиққан наводай ёқимли.

Бироқ шуни айтиш керакки, шеърда
ички оҳангдошлиқнинг бўлиш-бўлмаслиги
шоирнинг услубига боғлиқ нарса, у го-
ҳида кўп, гоҳида кам бўлиши, ёинки умум-
ман бунга аҳамият берилмаслиги мумкин.
Оҳангдошлиқнинг зарурий элементи қо-
фиядир. Қофия барқарор унсур сифатида
шеърдаги бошқа муסיқий элементларни
бир маромга йўналтириб, мисралар
«бошини қовуштиради». Фирдавсий шеъри
бу жиҳатдан олий намуна. Унда қофиянинг
тури кўп: тўла оҳангдош сўзлар қофияси,
ҳамоҳанг ҳижола, алоҳида товушлар
жўрлиги ва ҳоказо. Аҳён-аҳёнда радиф
ҳам учраб туради. Қофия бўладиган сўз-
лар аксарият қахрамонларнинг характер
хусусиятларини, ғояларини чуқурроқ ифо-
далашга хизмат қиладилар.

Бировга насиба бўлгаю меҳнат,
Бировга ўтгайдир лаззату неъмат.
Жасоратли деҳқон ҳунардан тушар,
Нажиблик дарахти самардан тушар.
Кинаю адоват ишга бош бўлар.
Ғанимлар шоҳининг бағри тош
бўлар (3,606).

Асл нусхадаги қофия сўзлар баъзан
ўзгартирмасдан айнан келтирилади. Бу
тадбир «Шоҳнома» руҳини ҳис қилиб ту-
ришга кўмак беради. «Эллада ва Румонинг
улуғ шоирларини таржима қилиш хусуси-
да гап борганда, — деб ёзган эди В. Брю-
сов, — ...нутқининг, сатрлар тузилиши хусу-
сиятини, ҳамма сўзлар, бутун ибораларни,
барча таркиботларни бериш зарур деб
ўйлаймиз» («Русские писатели о перево-
де», 543).

Мазкур фикр юнон ва румо классик
адабиёти таржимаси тўғрисида билдирил-
ган бўлса-да, у қадимги шарқ шеърлиги-
га ҳам бирдай тааллуқлидир. Айниқса
«Шоҳнома»дай кўҳна асотирлар юзасидан
ёзилган асар таржимасига бу талаб бата-
мом мувофиқ келади. Бу жуда қаттиқ та-
лаб. Аммо олдинга катта талаб қўйиб,
масъулиятни тўла ҳис қилган ҳолда ишга
киришининг ўзи, гарчи мудоао юз фоиз
амалга ошмаса-да, яхши натижаларга олиб
келиши муқаррар. Зеро, андазани кенг
олиш, уларни қутлуғ мақсад йўлига бах-
шида этиш ўз ишига чексиз муҳаббат ва
беғараз ижодий ниятдан дарак беради.
Ахир яхши таржима — таржимоннинг ўз
намунасига муҳаббати мевасидир! Бу
очик, равшан, оқилона муҳаббатдир. Му-
таржим гўзаллиқни чуқур тушунган, уни
ўзининг оламига айлантирган ва шу олам-
дан янги олам ато этиш истеъдодига мо-
лик бўлган одамдир.

Шуни ҳам айтиш керакки, ижодкор си-
фатида таржимонни «ишнинг практик
аҳамияти»дан кўра соф адабий ният —
ўзга тилда бунёд этилган кишини мафтун
этувчи бемисл сўз санъатини она тилида
қуриш, «беғона мўъжизани бир лаҳза
бўлоа-да ўзиники деб билиш» (А. А. Фет),
уни эгаллаш истаги кўпроқ қизиқтиради.
Шунинг учун улар энгиб бўлмас куч билан

бу ишга бериладилар. Баъзан тантана қи-
ладилар, баъзан эса мағлубият алабий»
чекадилар. Лекин яна ўша В. Брюсов
айтганидай «Данте билан курашда оқсоқ
бўлиб қолиш ҳам зўр шарафдир».

Бу кураш, халқаро ижодий турнир жа-
ҳон адабиёти майдонида бир неча асрлар
давом этади. Шоирлар ҳар гал ўз замон-
ларининг адабий-эстетик қарашлари, янги
дид ва талаблар билан қуролланган ҳол-
да классикага қўл урар эканлар, тоза йўл,
янгича усул қидирадилар. Бисотлардаги
имкониятларидан фойдаланишга интилади-
лар. Ўзбек китобхонларига тушунарли
бўлган тожикча сўзлар таржимонларимиз
ихтиёридаги шундай имкониятлардан эди.
Улар бунга мавриди билан унумли қўлла-
ганлар. Аммо бу масалада эътирозимиз
ҳам бор: қофияга олинган тожикча сўз-
ларнинг бир қисмини бугунги ўзбек ўқув-
чиси тушунмайди. Таржимонлар нияти ту-
шунарли: классик асарни соддалаштириш,
изоҳ-шарҳни кўпайтириш (ҳатто мифологик
образларда акс этган сўз ўйинлари, матн
орқасидаги яширин маъноларни биринчи
ўринга олиб чиқиш ҳам) таржимани тал-
қинга айлантириб қўйиши ҳеч гапмас.
Байтларнинг асл нусхадаги ҳолати, бутун-
лигини сақлаш учун эса Фирдавсий луғат-
тини кўпроқ олиб қолишга тўғри келади.
Аммо шундай бўлса ҳам, масалан, мана
бу сўзлар таржима қилиниши керак эди:
**ганг, ком, захра, дебо, чандин, пешбанд,
дурри самин, муфид, яксара, раҳнамун,
шкан баршикан, мастон, обу хок, гарон,
равон (жон маъносида), домод, ож, ҳаки-
мон, бохуш** ва бошқалар. «Шоҳнома»нинг
ўзига ҳос архаизми бўлмиш **рой, ғаррон,
ҳанзал, сипоҳ, силеҳ** сингари сўзлар ўз-
гаршизис олинган. Булар ҳозирги форс
ёки тожик китобхонига ҳам тушунарли
бўлмаса керак. Ўзбекча жилдларнинг охи-
рида илова қилинган изоҳларда бу сўз-
лар йўқ. Афсуски, ўзбек ўқувчисига ёр-
дамга келадиган зарурий луғатларга ҳам
эга эмасмиз.

Профессор Шоислом Шомухамедов
«Шоҳнома» таржимасининг биринчи кито-
бига сўзбошида ва эълон қилган ма-
қолаларида таржима жараёнида юз бер-
ган қийинчиликлар, қўлланилган метод ва
принциплар хусусида гапириб, иш вақти-
да пайдо бўлган энг катта муаммо — бу
вазн масаласи эди, дея қайд этади. Шун-
дай бўлиши табиий. Чунки шеърин таржи-
мада вазни акс эттириш анча мураккаб
ва тортитишлик проблемадир. «Шоҳнома»
таржимасига келганда бу яна муҳимроқ
аҳамият касб этади. «Шеърнинг вазинни
акс эттириш, — деб ёзади профессор Ш.
Шомухамедов, — унинг куйи, музикаси,
бинобарин, кайфият ва туйғуларини акс
эттириш демак!».

Ана шу талабга асосан, кўпгина таржи-
монлар ва таржима назарийчилари асл

¹ «Шоҳнома». Биринчи китоб. Ф. Ғулум
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1975, 711-б.

нуханинг вазини айнан сақлаш идеясин қўлга сурадилар. Бошқача айтганда, таржи- мада эквиметрик позицияни қатъий ҳимоя қилиб чиқадилар. Бироқ бу маънодаги вазнлар мувофиқлигига кўп ҳолларда эришиб бўлмайди. Негаки, вазн — халқ тили ва унинг адабий-эстетик анъаналари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўл- ган ҳодиса. Ҳар бир миллий адабиётнинг (баъзан бир неча қўшни халқлар адабиёти- нинг) ўз шеърий системаси, тарихан шакл- ланган вазн тури бор. Шундай бўлгач, вазнни айнан сақлашга интилиш ак- сарият ҳолларда она тилига зўравонлик қилиш, ватан адабиёти талабларини мен- симасдан иш кўриш билан барабар бўлиб чиқади. Немис таржимонлари Шайх Саъ- дийнинг «Бўстон»ини ўз вазни-мутақориб орқали таржима этишга уринганлар. Лекин бу иш муваффақиятли чиқмаган. Бунга ўх- шаш мисоллар кўп. Шу сабабли бир-би- ридан узоқ адабиётлардан асар таржима қилинганда кўпинча вазнни айнан сақлаш- ни эмас, балки ватан адабиётидан муво- фиқ, яқин келадиган вазн турини топиб қўллашни маъқул кўрадилар. Яъни таржи- мада эквиметриклик учун эмас, балки эквиритмикликни қўлга киритиш учун ку- раш олиб борилади. Чунончи, рус таржи- монлари «Шоҳнома» ритмини акс эттириш сари интилиб, А. С. Пушкин замонидан то ҳозиргача бўлган ўнлаб вазн хилларини синаб кўрдилар.

Бундай қараганда, шарқ классик ада- биётидан таржима қилувчи ўзбек адиллари олдида вазн муаммоси йўқдай бўлиб тую- лади. Ҳақиқатанам, кўп асрлик адабиёти- миз арузда яратилган, ўзбек ва тожик шеърияти услуб ва усуллар, адабий-эсте- тик анъаналар жиҳатидан бир-бирига яқин. «Кутадғу билик», «Садди Искандарий», «Чор дарвеш» (Хиромий), «Русия кўзголо- ни» (Сидқий Хандайлиқий) ва бошқа бир қанча дostonларимиз мутақориб баҳрида ёзилган. Шундай бўлгач, «Шоҳнома»ни ўз вазни-мутақориб, мусаммани мақсур

ложни йўқ бу тунлай яқкалиниб қолган гул макондан. шахс сифатида тасвир- ланмайди.

Аксинча, муал- ланмайди. Эди, совет даври ўзбек адабиётининг етак- чи вазни — ҳижо системаси. Шунга кўра ҳозирги китобхонларимизнинг кўпчили- қисми ҳижо шеърияти руҳида тарбиялан- ган. Шу маънода таржимонларнинг: ўзбек ўқувчиси арузда ёзилган шеърни ҳазм қи- лолмайди, уни бармоққа солиб ўқийди, деган фикри тўғри бўлиб чиқади. Албат- та, бу гапни китобхонларнинг ҳаммасига нисбатан айтиш хато. Арузни талаффуз қилолмайдиган зиёлилар билан бир қаторда, бу вазнда ёзилган шеърни жуда қадрлайдиган, уни севиб, тушуниб ўқий- диган «оддий» китобхонлар ҳам талай. Афтидан, гап қайси вазннинг тилимизга мос келиши-келмаслигида эмас. Гап киши- нинг қандай адабий анъана руҳида тар- бияланганидир. Ҳам аруз, ҳам бармоқ шеърияти руҳида тарбия топган кишилар адабиётимизнинг бу икки хазинасидан бир- дай баҳраманд бўлиб келмоқдалар.

Айтилган гаплар «Шоҳнома» ва унинг таржимаси ҳақида баён қилинган айрим қайдлар, холос. «Шоҳнома» таржимонла- ри чинакам улкан ижодий ишни адо эт- ганлар. Бу замондошларимизга муносиб туҳфа бўлди. «Қачонлардир одамизод зеҳ- ни билан яратилган асарларнинг замона гирдобларидан омон қолиб, давримизга келиб етганига гувоҳ бўлиш ҳар бир ма- даният дўстини беҳад севинтиради», — деган эди Шайхзода.

«Шоҳнома» — Абулқосим Фирдавсий- нинг ўзи башорат қилганидай заво- л билмас шеърият обидаси, маънолар карвони. Бу карвон авлоддан-авлодга томон йўл босиб, турли халқлар дилидан манзил эгаллаб келмоқда. Ҳар бир янги таржима унинг янги қўнимгоҳидир. «Шоҳнома»ни таржима қилиш, мавжуд таржималар усти- да иш олиб бориш, тўхтамайди — Фир- давсий карвони йўлда давом этади.

оҳанглар шоир юрагининг қат-қатидан си-
зиб чиққан наводай ёқимли.

Бироқ шуни айтиш керакки, шеърда
ички оҳангдошликнинг бўлиш-бўлмаглиги

Солиҳ Қосимов

БИЛЛУР ШАМ

«ШУКУҲЛИ КАРВОН» ШЕЪРИЙ РОМАНИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзбек совет адабиёти яна бир йирик эпик асар билан бойиди. Талантли шоир Барот Бойқобилоннинг «Шукуҳли карвон» шеърий романи ўзбек навойномасига қўшилган қимматли ҳисса бўлди.

Барот Бойқобилоннинг биринчи шеъри матбуотда пайдо бўлганига чорак асрдан ошди. Шундан буён у тинмай адабий ижод билан шуғулланади.

Бу давр ичида ўқувчи унинг қатор шеърий тўпламлари билан танишди. Бу тўпламларга унинг жўшқин лирик асарлари билан бир қаторда дostonлари ҳам киритилган. Барот Бойқобилоннинг кейинги йилларда ёзган «Кун ва тун», «Қуёш фарзанди», «Шарора», «Сибирь сурури», «Шукуҳли карвон» сингари йирик асарлари ўқувчилар ва кенг жамоатчилик олқишига сазовор бўлди, матбуотда ижобий баҳо олди.

Барот Бойқобилон асарларининг марказида она юрт мадҳияси ва халқ қаҳрамонлигини улуғлаш, Самарқанд ва буюк аждодлар тавсифи туради. Узининг сўнгги йирик асари «Шукуҳли карвон» шеърий романи ҳам автор ижодининг мана шу бош мавзуга бағишланган.

Тарихий темада асар ёзишнинг ўзига хос «инжиқлик»лари бўлади. Фақат мана шу қийинчиликларга бардош берган адиб-

гагина толе ёр, акс ҳолда у ўз вазифасини уддалай олмайди. Даставвал, тарихий темада иш кўрадиган ёзувчи қаламга олган даврини мукаммал тасаввур қилиши, давр руҳини гавдалантира билиши шэрт.

Тасвирланаётган тарихий давр ҳаётини мукаммал ўрганмаган адиб тарихий темада муваффақият қозона олмайди. Бироқ, табиийки, материални пухта ўрганиш автор ижодий меҳнатининг фақат дебочасидир холос. Тарихий темада бундай асар ёзишни ният қилган ёзувчи ҳам тарихчи, ҳам адиб сифатида иш кўради. Чунки у қаламга олган воқеаларнинг баёнини эмас, тасвирини бериши зарур. Тарихий теманинг «инжиқлик»лари худди шу жараёнда нәмоён бўлади: агар тарихий маълумотлар етарли бўлмаса, тарихшунос тўла характеристика учун материал етишмаслигини таъкидлайди холос, аммо ёзувчининг бунга ҳақиқий йўқ: у тарихий темага қўл урдими, тарихий даврнинг, воқеаларнинг, шахсларнинг жонли тасвирини бериши шэрт. Акс ҳолда бу соҳада иш бошламагани маъқул.

Тарихчининг асаридан биз муайян тарихий давр ёки тарихий шахслар ҳақида маълумот олишимизнинг ўзи кифоя. Аммо адиб тасвирланаётган даврдаги ҳодисаларнинг реал манзарасини ва тарихий шахсларнинг жонли қиёфасини гавдалантиради. «Шукуҳли карвон» билан танишар эканмиз, муаллифнинг шахсиятида тарих билимдони ва хассос санъаткорнинг хислатлари мужассам эканлигига қаноат ҳосил қиламиз.

Тўғри, тарихчиларнинг асарлари тарихий тема устида ишловчи адибнинг ишини муайян даражада энгиллаштиради. Чунки

улар тўфайли адиб ўз объектининг умумий характеристикасини тайёр ҳолда олади. Шубҳасиз, адабиёт тарихчиларининг асарларида Барот Бойқобилон учун қимматли материаллар жамланган эди. Шу сабабли «Шукуҳли карвон» романининг муқаддимасида автор Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Садриддин Айний, Уйғун, Абдурахмон Саъдий, Олим Шарафиддинов, Воҳид Абдулла, Воҳид Зоҳид, Иззат Султон, Ҳамид Сулаймон, Азиз Қано, Абдуқодир Ҳайитметов ва Абдурашид Абдуғафуров каби навоийшунос олимларнинг номини зўр фахр ва ташаккур ҳисси билан тилга олишни ўз бурчи деб билган. Бу билан муаллиф шарқ адабиётидаги кенг тарқалган бир приём — тема соҳасидаги ўз салафларига ҳурмат бажо келтириш аъёнасини замондошларимиз ичида илк бор тирилтирган. Бу манера, бизнингча, шоирнинг виждоний софлигига гувоҳ ва ўзгалар материални ҳеч қандай ном-нишонсиз ўзлаштирувчи айрим илмий ходимларга ўрнэк қилиб кўрсатишга аризгулик даражада мақтовга сазовордир. Бироқ «Муқаддима»да «Навой довруғини оламга ёймиш» зотлар қаторида рус олимларидан В. В. Бартольд, Е. Э. Бертельс, А. А. Семёнов, ўзбек навоийшуносларидан Отажон Ҳошим, Мақсуд Шайхзода, Тўхтасин Жалол, Порсо Шамс, Ҳоди

Барот Бойқобилон, Шукуҳли карвон. Шеърий роман. «Шарқ юлдузи» журнали. 1980 йил, № 3—6.

Ҷариф номларини ҳам эслатиш ҳақида автор ўйлаб кўрар деган умиддамиз.

«Шукуҳли карвон» — лиро-эпик асар. Муаллиф Алишер Навоий ҳаётининг энг драматик даврларидан бирини қаламга олади: унинг Самарқанддаги ҳаяжонли воқеаларга бой ҳаёти шоирнинг ҳисси орқали ўтади ва эҳтиросли мисралар қиёфасида намоён бўлади.

Автор Алишер Навоийнинг Ҳиротни тарк этишини мунгли бўёқлар, ҳазин тонда тасвирлайди. Бу ўринда шоир «Ҳаёлга ғарқ бўлиб турмиш Алишер», — дейиши билан чекланмайдиган табиатни ҳам Навоийга ҳамдард қилиб тасвирлайди:

Беҳудуд осмон уйгандир
қабоқ,
Юзига булутдан
солинмиш ямоқ.

Бу тонгда шоир суюкли фарзанди билан хайрлашаётган Хуросонни ҳам «офтобга илҳақ» ҳолда, ҳатто осмондаги ҳулкарни булутлар тўдасида мунгайган тарзда кўради. Бундай ғариб манзарани яратиш билан автор Навоий Ҳиротни ноилжо тарк этаётганини моҳирона таъкидлайди. Муаллиф Навоийнинг бу сеvimли шаҳри билан хайрлашиш картинасини ҳам ёниқ қалб ҳарорати билан жуда жўшқин тасвирлайди. У карвон ўтган мазгилларни бирма-бир жонлантирар экан, сеvimли шаҳрига суқланиб боқаётган шоир қиёфасини жонли равишда гавдалантиради: Ҳиротнинг кўк ўпар миноралари, Гавҳаршодбегим гумбази, Бўстон гузари, Бозорчаи Малик кўчаси, Бозори Қандаҳар, Ихтиёриддин қалъаси, Масжиди жомеъ, Херируд, Гули Молон, Тахти Сафар, Давлатхон... Бу мазгиллар оша карвон ҳамон илгарилаб боради. Шоир таъкидлайди:

Бу ажиб манзара
қўзғаб зўр ҳавас
Навоий завқ билан
кузатар бирпас...
Лек шаҳри жаҳонни
севса-да жондан,

Кетмай иложи йўқ бу
гул макондан.

Кўзлари ёшланиб
боқди-да мафтун,
Гозургоҳ томонга
отланди маҳзун.

Навоийнинг Ҳиротни тарк этиши ўқувчида мунгли ҳис уйғотиши учун шоир Абусаид истибдодига нисбатан нафрат уйғота билиши зарур эди. Бусиз шоирнинг тасвиридаги руҳ ўқувчида уйғун ҳис қўзғамаслиги аниқ. Шоирнинг ижодий ютуғи шундаки, мана шу мустабид ҳукмдорнинг Алишер Навоийга нисбатан адоватини тасвирлашга бағишланган лавҳаларда феодал зулмининг мудҳиш манзарасини фош эта бориб, ўқувчининг қалбида Абусаид истибдодига ғазабни алангалатади. Бу билан чекланмасдан романнинг II қисмидаги учинчи қўшиқда сиқик мисраларда бу зулмининг танг қоларли даражадаги чўнг характеристикасини ҳам яратишга муваффақ бўлган.

Унда автор халқнинг «бешафқат солиқлар жонига теккан», «ҳаддидан ошган девон маъмурларининг ўзбошимчаликларидан безор бўлгани, «ҳаражу мараждан юрт барбод» қиллинганини тўлқинланиб тасвирлайди, қанчалаб бечоралар ноилжликдан тарки Ватан айлагани ёки аянчли аҳволда яшаганини таъкидлайди ва, ниҳоят ғорату таражга макон бўлган Ҳиротдаги бало шамоли қамалида яшаган меҳнаткаш халқ аҳволи ҳақидаги лирик чекиниш халқнинг аянчли аҳволига Абусаиднинг муносабатини таъкидлаш билан якунланади:

Фарёду фиғонга
тўлса-да олам,
Лек Султон қилмади
заррача карам.

Ўқувчи Алишер Навоий Самарқандга келган дастлабки кунларда ҳам уни ҳазин ҳиссиёт оғушида кўради. Бундай тасвир билан шоир ўз қаҳрамонининг ички дунёсини борган сари чуқурроқ очиб, Абусаид истибдодига нафратни ошира боради. Бироқ романда Алишер Навоий бу-

тунлай яқаланиб қолган шахс сифатида тасвирланмайди. Аксинча, муаллиф ўша замоннинг Луғфий, Паҳлавон Муҳаммад, Фасиҳиддин ва Хўжа Афзал каби энг покдил, энг порсо ва энг мумтоз зотлари Алишер Навоийга ҳамдард, ҳамфикр бўлганликларини ҳам алоҳида таъкидлаган, ҳатто айрим теурийларнинг у билан ғоявий ҳамфикрлигини ҳам кўрсата билган. Паҳлавон Муҳаммад орқали хабар топган Хўсайн Бойқаро карвоннинг сафари давомида дўсти Навоий билан Майманада учрашади ва узоқ суҳбатлашади. Бу эпизодни романга киритиш билан автор бир йўла «икки куён»ни урган: биринчидан, Навоий ёлғиз эмаслигини таъкидласа, иккинчидан, Абусаид истибдодига қарши курашган кишилар ичида ҳатто теурийлар ҳам анчагина борлигини кўрсатмоқчи бўлган.

Алишер Навоий Самарқандга келган дастлабки кунларда унда, бегона шаҳардаги ҳаёти, фан ва маданият арбобларининг муносабати қандай бўларкин, деган ташвиш бор эди. Бироқ тез кунда уни Фазлулло Абуллайс, Аҳмад Ҳожибек, Мирзабек, Юсуф Бадиий, Юсуф Сафойи, Хўжа Суғдий каби ҳаммаслақ шахслар даврасида кўради. Шу билан бирга автор Самарқандда Алишер доимо таъкиб остида яшаганлигини ва унинг ҳар бир қадами ҳақида Абусаидга маълумот бериб турган разил шахслар, ҳатто, шоирга салбий муносабатини асло яширмаган кишилар бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидлайди.

Характерлики, бу икки кутбда йиғилган шахсларнинг маънавий салмоғи бир хил эмас. Навоийнинг мухолифлари сифатида Абусаиднинг чизган чизиқдан четга чиқишга ботинолмайдиган Султон Аҳмад ва Шакурмирзолар каби амалдорлар, уларга малайлик қилган савдогар Абубакр, миршабе калон Зокир Али, соҳиби зиндон Мир Аҳмад каби кўрқоқ ва мутеъ шахслар эслати-

лади. Аксинча, Абусаид истибодидан норози бўлган кишилар қаторида Лутфий, Паҳлавон Муҳаммад, Хусайн Бойқаро, Фазлулло, Абуллай каби шахслар тасвирланади. Жумладан, романнинг биринчи қисмидаги 16-қўшиқда Фазлулло Абуллайс билан Навоий ўртасидаги суҳбатда ҳам Абусаид истибодидан норозилик яққол ифода-ланган. Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегимнинг, Амир Темурнинг зваралари (Улуғбекнинг набиралари) Мирза Аҳмад, Мирзо Абдураззоқ ва Мирзо Маҳмуднинг қатл этилиши ҳақидаги хабар олинган Фазлулло Абуллайс ва Навоий ўртасида шундай диалог бўлиб ўтади:

Фазлулло Абуллайс
Тагин қатагонда қолмиш
Хуросон,
Шарордек сачрамиш эл
бўғзидин қон.
Ҳири кўкин тутмиш
фигон оҳанги
Қон билан ювилмиш
қиличлар занги...
Амир авлодидан эрса-да
султон,
Ўзининг қанмига
келтирмиш қирон...
Навоий
Эй офтоб, тутилгил,
бу олий жазо
Мотамидин кийсин
Хуросон қаро.
Найлайин, тарҳи дил
таҳ-батаҳ қондур.
Жонимга санчилган
ўқи камондур.

Гавҳаршодбегимнинг қатл этилишидан Навоийнинг айниқса кучли ғазабланганлиги романда унинг қуйидаги сўзлари орқали ифодаланади:

Мирзо Улуғбекни
туққан улуғ зот,
Бошидан дур сочса
арзир коинот!..
Султон Абусаид қурган
салтанат,
Шаънига замонлар
ўқиғай лаънат.

Шундай қилиб, замонадаги воқеаларга Навоийнинг муносабати, унинг Самарқанддаги драматик ҳолатларга бой ҳаёти ёзувчи томонидан усталик билан жонлантириб берилган. Ёзувчининг маҳорати

шундаки, у ҳатто адабий ҳаёт тасвирида ҳам темирйодларнинг тахт учун курашлари халқ бошига қандай балоларни ёғдирганлигини кўрсатувчи деталлардан ўринли фойдалана билган. Абусаид тарафдорлари Улуғбекнинг ўлмас меросини йўқотишга интилаётган, унинг авлодини қирғин қилаётган бир даврида Самарқанднинг Навоий иштирок этган илмий ва адабий доираларида Улуғбек номи фахр билан тилга олинди. Шу сабабли шоир Фазлулло Абуллайс тилидан «Мунда Улуғбекнинг руҳи барҳаёт» дейишда тамомила ҳақли эди. Шундай адабий йиғинларнинг бирида Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг хотима қисмида келтирилган Улуғбек мадҳини мустақил шеър тарзида ўқийди. Бундан кўринадики, роман автори Улуғбек мадҳи улуғ шоир Самарқанддалигида яратилган бўлиб, кейинчалик «Фарҳод ва Ширин» достонига киритилган демоқчи бўлади. Бу тахмин ҳақиқатга анча яқин. Бу ўринда шуни таъкидлаш зарурки, Самарқанд илмий ва адабий жамоатчилигида Улуғбекнинг руҳи барҳаёт эканлигини шоир шеърнинг аудиторияга таъсири орқали ҳам таъкидлаган:

Суҳбат аҳли «ваҳ» деб
юборди бирдан,
Улуғбек мангулик топди
бу шеърдан.
Кўзлар чақнаб кетди,
жунбушда қонлар
Фаҳрдан оромин
йўқотди жонлар.
Навоий олқишдан
ҳаяжонда, лол,
Илҳом тулпориди
қутлар истиқбол.

«Шукӯҳли карвон»ни тарихий роман сифатида биз учун янада қимматли қиладиган энг муҳим хусусияти шундаки, ундаги персонажларнинг деярли ҳаммаси реал тарихий шахслар ва уларнинг хатти-ҳаракатининг тасвирида ҳам бадийий тўқима йўқ даражада. Биз романда тасвирланган персонажларнинг асосий қисми билан тарихий манбалар, таъкирлар орқали аллақачон таниш-

миз. Ёзма манбаларда, айниқса Навоийнинг «Мажолис-ун нафосида уларнинг кўпчилигида қисқача характеристика берилган, улар яратган асарлардан намуналар келтирилган. Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқа авторларнинг асарларида ҳам улар ҳақида, уларнинг давр ижтимоий ва адабий ҳаётидаги ўрни ҳақида қимматли материаллар учрайди. Барот Бойқобиловнинг хизмати шундаки, у мана шу манбалардаги узук-юлуқ, ғоят қисқа материалларни кунт билан жамлаган, уларнинг бири-бирига муносабатини тўғри белгиланган ва бой ижодий фантазиясида Алишер Навоий даври ҳаётининг ҳаққоний манзарасини тиклай олган ва ўз романида уни маҳорат билан акс эттирган. Бунда автор энг қийин йўлдан борган: манбалардаги асосий маълумотларни ўзгартирмасликка ҳаракат қилган ва ҳақиқатдан чекинмаган ҳолда, реал фактларнинг ўзини жонлантириб беришга эришган. Ҳатто романда шундай ўринлар борки, манбаларда бу маълумот прозаик ҳолатда учраса, шоир уларни жуда қойил қилиб, шеърый мисраларда ифодалайди. Масалан, Алишер Навоий Юсуф Бадий ҳақида дейди:

«Фақирдин ўзга киши
анинги шеърида сўз айта
олмас эрди». Барот Бойқобилов бундай фавдалантиради:

Навоийдан ўзга бирорта
шоир,
Сўз айта олмасди
шеърига доир.

Баъзан лирик чекинишларда ҳам манбалардаги материалнигина эмас, ибораларни ҳам сақлаб қолади. Жумладан, Мирзобекнинг характеристикасида у худди шундай йўл тутган.

Агар Алишер Навоий Мирзобек ҳақида:

«Ҳайф ва юз ҳайф ва дариг ва юз минг дарифким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умри нахли мевасидин бар емади», деса, Барот Бойқобилов бу фикрнигина эмас, Навоийнинг афсус надоматидан

ҳам фойдаланишга қарор
қилади ва ёзади:

Ҳайф, юз ҳайфким,
анинг бахти кулмади,
Ҳаёт чашмасидин сероб
бўлмади.

Умр чинорига
тортилди арра,
Иқбол мевасидан
топмади баҳра.

«Шукуҳли қарвон» романи ютуқлари ҳақидаги мулоҳазаларимизни яқунлаш учун асарнинг тили ҳақида ҳам тўхташ зарур. Шубҳасиз, тарихий темадаги асарларда тарихий шариитни гавдалантириш учун асар тилида ҳам ўша замон руҳини жонлантириш зарур, бунинг учун ҳозир баъзан архаизмга айланган сўзларни ҳам қўллаш эҳтиёжи туғилади. Шу билан бирга жанрларга қараб уларни қўллаш ўрни ва қўлами фарқ ҳам қилади. Масалан, тарихий пьесада персонажлар тилида архаик сўзларни қўллаш эҳтиёжи туғилса, экспозиция ва ремаркалар ҳозирги замон адабий тилида ифодаланиши мумкин ва лозим. Ҳолбуки, проза ва поэзияда автор тилида ҳам, персонажлар тилида ҳам архаик сўзларни қўллаш эҳтиёжи туғилади. Зероки, прозаик ва поэтик асарнинг ўқувчиси ҳам персонажлар тили, ҳам автор тилининг таркибий бирлигидан иборат бўлган яхлит асарни қабул қилади. Демак, автор тилини беҳад дарражада замонавийлаштириш асарнинг таъсир кучини сусайтиради. «Шукуҳли қарвон»да бу ҳол юз бермаган. Чунки шоир ҳам персонажлар тилида, ҳам автор нутқида XV аср тилининг колоритини тўғри бера билган.

Таҳсинга сазовор ўрин шуки, Барот Бойқобилов персонажларнинг ички дунёсини характерлайди, давр ҳодисаларини тасвирлайди автор тилида ҳам XV аср учун характерли тил гавдалантирилади, асарнинг бу парчалари билан персонажлар тили ноўрин фарққа эга эмас, натижада роман яхлит ҳолда қабул қилинади. Бу, албатта, жуда катта ижодий меҳнатнинг самарасидир.

Авторнинг асар тили устида пухта ишлаганини шундан ҳам кўриш мумкинки, у қисқа сатрларга катта ғоявий мазмунни жойлай олган. Жумладан, қўйидаги мисраларда муаллиф Навоийнинг чуқур ижтимоий-сиёсий қарашлари, замон ва одамлар ҳақидаги фалсафий хулосаларини ихчам тарзда ифодалашга эришган:

Улусга суянмай,
тортсангиз лашкар,
Елга учиб кетгай улуг
орзулар...

Саройдан мурувват
ахтарманг ҳаргиз,
Сув келтирган кимса
элгадур азиз..
Саллани олиб кел, деса
гар вазир,
Каллани олмоққа улар
мунтаазир.

Тили пухта ишланганлигидан баъзи мисралар ҳатто мақол янглиғ жаранглайди:

Кимки сумалақдан
бўлса баҳрамад,
Яна бир йил бўлур
умрига пайванд..
Қалам билан қилич кун
билан тундур.
Қаламдин нур томур,
қиличдин хундур.

«Шукуҳли қарвон» романи тилининг хусусиятларидан яна бири шундаки, автор ўз асарида Алишер Навоийга чуқур муҳаббат, унинг фаолияти билан фахрланиш ҳиссларини ифодалашга уринади ва ўзининг мана шу ижодий кайфиятига мос тушадиган ҳаяжонли романтик тон топа билади ва ҳисларини ўқувчига етказа оладиган ўйноқи мисралар яратади. Романнинг ғоявий мундарижаси шоирнинг қалб ҳароратини ифодалаш даражасига кўтарилган поэтик шакл билан уйғунлашиб, ўқувчини ўз сеҳрига торта оладиган асар яратилгани муаллифнинг улкан ижодий ютуғидир. Романнинг юксак бадий савияси, асар тили ва шеърининг шаклини пухта ишланганлигини кўрсатувчи айрим парчаларни келтирмасдан ўтолмаймиз.

Барот Бойқобилов туркий

ва форсий тилларида яратилган адабиётнинг ўзaro муносабати ҳақида мулоҳаза юритар экан, уларнинг бир-бири билан чамбарчас боғлиқлигини, бир даврда, бир халқда, бир адабий муҳитда уларнинг ҳар иккисидан бир хилда баб-баравар фойдаланганликлари ҳақида гапирди ва бу илмий жиҳатдан асосли фикрини қўйидагича сермазмун ўйноқи мисраларда ифодалайди:

Туркигўй шоирлар
сурганда қалам.
Ўз она тилидек яйрар
форсий ҳам.
Форсигўй шуаро наъмини
безар
Туркий уммонидан
терилган гавҳар.
Дил билан тил каби бу
тиллер сирдош
Гўёки бир қалбда икки
зўр қўеш.
Форсий узук бўлса,
туркий кўз эрур,
Туркий қўшиқ бўлса,
форсий сўз эрур.

«Шукуҳли қарвон»нинг чорак асрлик поэтик тажриба орттирган шоир томонидан ёзилганлиги мураккаб илмий проблемаларни ҳам раван шеърини мисраларда, мазмунни тўла ифодалашга хизмат қилувчи ёрқин образлар воситаси билан ширали тилда баён қила билганлиги ҳам яққол кўрсатади. Бунга форсигўйлик ва туркигўйликни сунъий равишда ажратиш мумкин эмаслиги ҳақидаги фикрни пафос билан таъкидловчи юқоридаги мисралар ҳам гувоҳ. Барот Бойқобилов ҳали фанда етарлича ёритилмаган масалалар ҳақида мулоҳаза юритиш ва узоқ изланишнинг самараси бўлган хулосаларини ёрқинроқ ифодалашга ҳам алоҳида эътибор бериб, шу мазмунни тўлароқ очадиган, акс эттирадиган тасвирий воситалар қидирган. Туркий ва форсий тилларининг имконияти тенглиги, амалда ажралмаган ҳолда қўлланиб келганлиги ҳақидаги хулосалардангина эмас, Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг бир-бирига муносабатини кўрсатиш, улуг шоир етук ижодини эндигина бошлаган даврдаёқ «Ҳамса» яратишга қодир эканлиги ҳақи-

даги муозара тасвири, адабий гурунглр, турли темуризодаларга хайрихоҳ шахслр ўртасидаги ички зиддиятлар тасвирида ҳам роман авторининг поэтик кашфиётлари ўқувчини ром қилади. Таҳсинга сазовор нарса шуки, зўр ижодий меҳнат соддалик шаклида намоён бўлган. Масалан, Навойнинг Улуғбек ҳақидаги шеърининг тингловчиларга таъсирини кўрсатар экан, ўринли топиб қўйилган биргина «вəх» сўзи шу мажлис аҳлининг рухий ҳолатини узоқ мулоҳазалардан кўра чуқурроқ ифодалаган. Ёки қуйидаги байтдан Алишер Навой билан салтанат учун курашаётган темурийзода Хусайн Бойқаро ўртасидаги самимият яққол сезилиб туради:

Навой ихрожин
эшитган замон,
Бойқаро қалбидан
сирқиб кетди қон.

Ҳали анча ёш бўлишига қарамай, поэтик маҳорати билан танилган Навойнинг ижодий имкониятлари ҳақида роман персонажларининг бири томонидан айтилган қуйидаги парча ҳам роман тилининг бадийлигини кўрсатишга далил бўла олади:

Навой «Хамса»ни
битмакка қодир:
Ки тошга қўл урса
бўлур жавоҳир.
Вале ўзгаларга дур
ҳам бўлур тош,
Назмда барча ҳам
эмасдур нақшош.

«Шуқуҳли карвон» — муваффақиятли чиққан асар. Аммо, шунга қарамасдан, унда айрим мулоҳазаталоб масалалар ва қиёмига етмаган шеърини парчалар ҳам йўқ эмас. Муаллиф бундан кейин ўз асарининг китоб вариантини босмага тайёрлаганда уни чийратар деган умидда баъзи мулоҳазаларимизни ўртага ташламоқчимиз.

Мулоҳазаларимиз, даставвал, Алишер Навойи хараактеристикасига оид. Биз-

нингча, улуғ ёзувчининг Самарқанддаги сермазмун ва серташвиш ҳаётини автор, умуман, тўғри баҳолаган. Биз, Навойнинг Самарқандда бўлишини, маданият аҳли учун байрам тарзида тасвирланганлигини тўғри ҳисоблаймиз. Дарҳақиқат, Улуғбек даврида ардоқланган илм-маданият аҳли талантли шоирга ҳамфикр, ҳамдарад бўлганлигини Барот Бойқобилов кўтаринки руҳ билан ўринли таъкидлайди. Бу муаллифнинг ютуғи. Аммо, фикримизча, айрим лавҳаларда муаллиф тасвирида меъёрни йўқотиб қўйган. Хусусан, романининг хотимага яқинлаша борар экан, давлат арбоби сифатида ўз фаолиятини энди бошлаётган Навойга хурмат тажрибали давлат ва маданият арбобига таъзим тусига киради. Бундай баҳо янги ҳукмдор Хусайн Бойқаронинг таклифига биноан Ҳиротга қайтаётган Алишер Навой билан Самарқанднинг давлат ва адабиёт арбобларининг хайрлашини тасвирлашга бағишланган картинага келиб айниқса кучайиб кетган.

Бу билан биз асло асардаги умумий пафосни ўзгарттириш керак, туркиғўй шоир сифатида кенг танилган машҳур иждорорга хурмат ва эҳтиромни, адолатпарвар давлат арбоби сифатида танила бошлаган шоир билан фахрланиш ҳиссини асардан чиқариб ташлаш керак, демоқчи эмасмиз. Бундай йўл тўтиш романининг бадий қийматиға пугур етказган бўлур эди. Зеро, романининг эстетик таъсирини таъминлаб турган нарса ҳам автор халқимизнинг Навойи шахсиятининг жозибасини кўрсата билганида, унга умумхалқ муҳаббатини ифодалагани ва нодир истеъдод эгасига хурмат ҳиссини ўқувчининг қалбига жо қила билганидадир. Бироқ унутмайликки, асар эндигина 28 ёшга тўлган, давлат арбоби фаолиятининг биринчи пиллапоясига

ендигина қадам қўйган йигитча Алишер Навойи ҳақида ёзилган. Қадам олишдан унинг парвози баланд бўлиши сезилиб турган бўлса-да, пирлик мартабасига у кейинроқ эришиди. Бу ўринда муаллиф бошқачароқ усул қўллаши даркор эди. Яхшики, бундай ўринлар унчалик кўп эмас. Автор истага (бу унинг эрки) бемалол босикроқ талқин қилиши мумкин.

Роман устида ишлаш шариотида Султон Абусаид мағлубиятининг сабабини чуқурроқ очишга интилса, асарнинг маърифий аҳамияти янада ошарди. Романининг II қисмидаги 15-қўшиқда автор бу мағлубиятни бир даста норизо аскарнинг Хусайн Бойқаро томонига ўтиши билан изоҳлайди, холос. Қолбуки, романининг II қисмидаги 3-қўшиқда автор халққа Абусаид томонидан ўтказилган зулмнинг мукамал ва ҳаққоний баҳосини берган эди. Шу сабабли Хусайн Бойқаронинг муваффақияти сабаблари ҳақида сўзлар экан, даставвал халқнинг Абусаид истибодидан норозилиги, лашкардаги низолар, Озарбайжон халқининг мардона қаршилиги ва темурийлар хонадонининг нуфузли вакиллари Хусайн Бойқарога кўмаклашаётганлигини далил қилиб келтириш ўринли бўлур эди.

Ниҳоят, романининг умуман пухта ишланган тилида аҳён-аҳёнда учрайдиган ғализликлар ҳам йўқотилиши зарур.

Талантли шоир Барот Бойқобиловнинг «Шуқуҳли карвон» романи қайд этилган жузуйи камчиликларига қарамай, муаллифнинг улкан ижодий зафари, ўзбек совет поэзияси ҳазинасидан мустаҳкам ўрин олишга муносиб бўлган асардир. Улуғ аждодимиз Алишер Навойи руҳини эъзолаб талантли шоир томонидан ёқилган бу биллур шам ўқувчилар дилини равшан қилади.

Тўжқайчи

Конвертларни қайчилаганда

«Ҳамма хурсанд кулги остида,
Юрак шоддир уйга келгандек...»

□

«Севган ёри кир ювар эди,
Тоғорага ўғли уриниб.»

□

«Елкасича келарди бўйи —
Бўлган эди пастигина ёри!»

□

«Севги билан ташларди нигоҳ».

□

◆ «Не кўрди бу оймқизлар,
Тўрт бурчакли дунёлари —
Уйи ҳамда автобуси,
Фалтак каби умрин ўрар».

«Сиз кулманг!
Ахир бу энг оғир дарддир —
Мен асл қалбимни йўқотиб қўйдим».

□

«Биламан, ўжарим, шу нохуш фурсат,
Бенаф эканлигин ёлборгувчи сас».

□

«Ҳар кун оқшом клубда ўзим
Ёшлар ичин ахтарар кўзим».

□

«Қоши, кўзи бўлса ҳам бир инсон,
Ёз кунлари бир-бирдан қилмас фарқ!»

□

«Ўзга бир забт айлади қалб қасрин».

Ёзувчи меҳнати — партия ва халққа

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар Союзи партия ташкилотининг 17 мартда бўлиб ўтган навбатдаги йиғилиши КПСС XXVI съезди делегатлари билан учрашишга бағишланди.

КПСС XXVI съезди делегатлари: Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари **Сарвар Азимов**, СССР Олий Совети депутати **Комил Яшин** йиғилганларга съезд таассуротлари ҳақида қизиқарли ҳикоя қилиб берди.

Йиғилишда Ўзбекистон Компартияси МК масъул ходими **У. И. Усмонов** иштирок этди.

* * *

17—18 март кунлари Тошкентда СССР Ёзувчилари союзи Бадий адабиётни пропаганда қилиш Бюросининг кучма XIII пленуми бўлиб ўтди.

Пленумни **Сарвар Азимов** очди.

Пленумда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари, Ўзбекистон ССР Госплани раиси **К. А. Аҳмедов**, СССР Ёзувчилари союзи правлениеси секретари **Римма Казакова**, Қизил Байроқли Туркистон ҳарбий округи қўшинлари кўмондони, генерал-полковник **Ю. П. Максимов**, ёзувчи, Совет Иттифоқи Қаҳрамони **В. В. Карпов**, СССР Ёзувчилар Союзи Бадий адабиётни пропаганда қилиш советининг раиси **Л. И. Ошанин**, Бадий адабиётни пропаганда қилиш Бутуниттифоқ Бюросининг директори **В. Ф. Шескин**, М. Горький номидаги Адабиёт институтининг проректори **Е. Ю. Сидоров** ва **Назир Сафаров**, **Тўроқ Тўла**, **В. Коротич**, **К. Лагунов**, **М. Мирзагитов**, **П. Осадчук**, **М. Сергеев**, **Ф. Содих**, **П. Мағзумов**, **Е. С. Усачева**, **М. Шешукова**, **Раҳмат Файзий**, **Н. Винокиров**, **Д. Ляшкевич**, **Т. Қайпбергенов** ўртоқлар КПСС XXVI съезди қарорлари ва ёзувчилар олдида турган вазифалар ҳақида гапирди.

Пленум ишида Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети секретари **О. У. Салимов**, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари **Р. Х. Абдуллаева**, Ўзбекистон Компартияси МК бўлим муdiri **А. О. Тўраев** ўртоқлар иштирок этдилар.

* * *

17 март кuni «Дружба народов» журналининг Санъат саройида бўлиб ўтган адабий кечаси Ўзбекистонда бошланаётган Совет адабиёти кунларининг дебчасига айланди.

Кечани «Дружба народов» журналининг бош муҳаррири **С. А. Баруздин** бошқарди.

Сарвар Азимов меҳмонларни қизгин қутлади.

Адабий кечада **Р. Казакова**, **Л. Ошанин**, **Ф. Алиева**, **О. Аминова**, **Т. Тўла**, **Н. Гребнев**, **Фикрат Содиқ**, **А. Ваян**, **И. Драч**, **Д. Костюрин**, **М. Сергеев**, **А. Мишин**, **А. Николаев**, **Т. Зумақулова**, **Г. Жўраева**, **Г. Нуриллаевлар**нинг шеърлари янгради.

Кечада Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг секретари **О. У. Салимов**, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси ўринбосари **Р. Х. Абдуллаева**, Ўзбекистон Компартияси МК бўлим муdiri **А. О. Тўраев** ўртоқлар иштирок этдилар.

Ўзбекистонда Совет адабиёти кунларининг қатнашчилари 19 март кuni Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетиде қабул қилинди.

КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари **Ш. Р. Рашидов** республика меҳнаткашлари партия XXVI съездининг ҳарорларини, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ **Л. И. Брежнев** съезде сўзлаган ҳисобот докладиде, мамлакат коммунистлари бу тарихий анжуманда қабул қилган тарихий ҳужжатларда ўртага қўйилган вазифаларни сиёсий активлик ва меҳнат ғайрати юксалган ҳолда қабул қилганликлари тўғрисида гапириб берди.

СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари **В. М. Озеров** самийий қабул ва адиблар шаънига айтилган яхши истаклар учун миннатдорчилик билдирди.

Сўхбатда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг аъзолари ва аъзоликка кандидатлар **Е. Айтмуротов**, **И. Г. Анисимкин**, **Л. И. Греков**, **Т. Н. Осеров**, **О. У. Салимов**, **И. Б. Усмонов** **Хўжаев**, **Н. Ж. Худойбердиев**, **У. Умаров**, КПСС Марказий Комитетининг масъул ходими **Г. С. Гоц** ўртоқлар қатнашдилар.

* * *

19 мартда, Алишер Навоий номли Давлат Академик Катта театрида Ўзбекистонде Совет адабиёти кунлари тантанали очилди. СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари **В. М. Озеров** адабиёт кунларини очди.

КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ **Ш. Р. Рашидов** ўз нутқиде адабиёт кунлари қатнашчиларига тарихий XXVI съезд қарорларини меҳнаткашлар